ГЕО МИЛЕВ
В СПОМЕНИТЕ НА СЪВРЕМЕННИЦИТЕ СИ

Редакционна колегия:
ЛЕДА МИЛЕВА, ИВАН ГРАНИТСКИ

ГЕО МИЛЕВ
В СПОМЕНИТЕ НА СЪВРЕМЕННИЦИТЕ СИ

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
София, 2008

© Георги Янев, *съставителство*
© Петър Добрев, *художествено оформление*
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2008

ISBN 978-954-09-0016-2

ОТ РЕДКОЛЕГИЯТА

Най-пълното и представително засега издание с произведения на Гео Милев – „Съчинения в пет тома“, издателство „Захарий Стоянов”, С, 200#; бе посрещнато като очаквано културно събитие. Придружено с богат илюстративен и документален материал, изданието включва:

Том I – „Слънчогледите погледнаха слънцето“ – стихотворения, поеми, стихотворения в проза и творби за деца.

Том II – Всяко изкуство е експресионизъм – критика и публицистика от периода на сп. „Везни“.

Том III – Там, дето е народът – критика и публицистика от период на сп. „Пламък“.

Том IV – „Избрани поетически преводи“.

Том V – „Писма и документи“.

Петте тома ще бъдат добра основа за изучаване на творчеството на Гео Милев, за бъдещи литературоведски и изкуствоведски анализи на неговия принос за модернизирането и европеизирането на нашата култура в първите десетилетия на XX век.

Литературното наследство на поета през едва трийсетгодишния му жизнен път безспорно отразява неговия характер, разкрива човешкия облик и вечно търсещия дух на неспокойния син на тракийската земя.

Интересни щрихи към портрета на човека Гео Милев могат да се открият и в редица от спомените на семейството на Мильо Касабов, на съученици, съграждани и съмишленици от по-късния период.

Трябва да отдадем заслуженото признание на издателство „Български писател“ за неговата идея през 60-те години на миналия век да организира написването, събирането и издаването

на ценната поредица „Български писатели в спомените на съвременниците си“. В течение на две десетилетия в поредицата излязоха 20 тома със спомени за повече от 50 автори – от Любен Каравелов, Христо Ботев и П. Р. Славейков до Смирненски и Вапцаров, Ламар и Константин Константинов. През 1965 г. се появи и сборника, посветен на Гео Милев, Христо Ясенов и Сергей Румянцев. По-голямата част от тома – 360 страници, е отредена за Гео Милев и включва 71 спомена, повечето от тях са писани специално за този сборник, поръчвани, събирани и уточнявани от съставителите Леда Милева и Пенка Касабова. Член на редколегията е и литературният критик Иван Сестримски. Този том от 1965 г. бе оценен като важна и навременна инициатива, тъй като само 10-15 години по-късно мнозина от авторите на спомените вече не бяха между живите. Без техните свидетелства някои факти и детайли от живота на Гео Милев биха останали неизвестни, а човешкият облик на поета – по-малко релефен.

Всичките наблюдения и спомени на съвременници на Гео Милев, поместени в сборника от 1965 г. (който отдавна е библиографска рядкост), са намерили място и в настоящото издание. Самите оригинални текстове на спомените след отпечатването на сборника са в голямата си част предадени за съхранение в Къща музей „Гео Милев“ в Стара Загора.

Към новото издание съставителят Георги Янев добавя още двайсетина спомена, постъпили директно в музея, появили се междувременно в периодичния печат или в мемоарни книги.

Съставянето на подобни сборници е трудна и отговорна дейност, защото не всички текстове, определяни от авторите им като спомени, са напълно достоверни. Изминалото време понякога замъглява истината или избирателно запазва спомените за отдавна минали дни, като покрива с печата на забравата дори важни събития и участвалите в тях личности. А и човешката памет за съжаление е подвластна на времето.

Има и случаи, когато „свидетелства“ за миналото приличат на криви огледала, ако авторите им се поблазнят от суетното желание да изтъкнат по-скоро себе си, отколкото обекта на „спомена“ им...

Надяваме се, че този втори сборник – „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, ще обогати представата, особено на младите поколения, за личността на Гео Милев и за неговото време и ще бъде своеобразно допълнение към изданието „Гео Милев – Съчинения в пет тома“.

АНАСТАСИЯ КАСАБОВА

На 28 януари (15-и стар стил) 1895 г. в с. Радне-махле (сега Раднево) в къщата на баба Маринца се роди първородният ни син Георги. Той беше здраво, пълно, хубаво дете. Като стана на три-четири месеца, вече не плачеше и все беше засмян: не правеше разлика между чужди и свои, на всички се усмихваше и затова го обичаха всички.

Проходи на осем месеца. Все тичаше да гони малкото теленце на хазяите ни в с. Ачларе, Карнобатско, дето учителствахме през 1895–1896 година. Проговори преди годинката, но доста неправилно. Той говореше на свой детски език: на халвата казваше „куку“, на високо – „мисоко“, и само аз го разбирах.

Георги беше на година и половина, когато се роди вторият ни син Борис. Тогава напуснахме учителството и отидохме в София. Мъжът ми стана агент на застрахователно дружество „Балкан“ и често пътуваше. През нея година имаше голямо наводнение и мъжът ми не можа да се обади цял месец. Аз се безпокоях много. Един ден малкият двегодишен Гео като че искаше да ме успокои – дращеше си по прозореца и говореше „Тати пише едно цо“, сиреч писмо. Така и стана: аз получих писмо и почнахме да казваме, че Георги познава, и да го питаме за други работи дали ще познае.

През август 1897 година се върнахме и се установихме в Стара Загора.

Георги беше вече на две години и половина. Никога не стоеше без работа. Най-обичаше да извади всички дрехи от сандъка и да влезе вътре. Още от

малък беше безстрашен. Често пъти вечер отиваше в тъмния зимник да донесе праз. Като го похвалявахме, че е юнак, той искаше пак да иде.

Едва тригодишен, учудваше ни, че мисли не само за себе си, а и за другите. По едно време той имаше пъпки на главата и не отиваше при децата. А когато те го викаха, той отговаряше, че не може, защото и те ще станат „келеши".

Една година пред Великден Георги тръгнал да търси „Великдена" с друго дете, по-голямо от него. Мръква се, децата ги няма. Тичаме, тичаме – няма ги! По едно време гледаме – една жена ги води в тъмното. Каза ми, че Георги ù се сторил познат и като го попитала чие дете е, той знаел името и на майка си, и на баща си. Тогава тя взела децата и ги довела. На въпроса ми „Къде ходи?" Георги най-спокойно отговори: „Да викам Великдена да дойде по-бърже."

Като стана на четири години, Гео почна да чертае с молив. Чертае, чертае и току извика: „Едно конче", „едно гуси". Поглеждам – наистина прилича на конче и така той почна вече да рисува разни картинки, които ни учудваха. Татко му често казваше: „Забелязваш ли, че това дете не е като другите?"

Като малък Гео много обичаше да играе на „файтон" и на „трен". За тия му игри служеха столовете, които често поправяхме. Много игри измисляше и занимаваше другите ни две деца.

Петгодишен, Гео вече знаеше буквите и искаше да отива на училище, но беше невъзможно, защото нямаше седем години. Нашата съседка Дешка х. Симеонова беше учителка на първо отделение. Казвам ѝ: „Дешке, нека Георги идва няколко дена в училището, той сам ще се откаже." За хатър тя се съгласи да го приеме, но вместо да му омръзне, Георги стана един от най-добрите ученици. На края на годината учителката ми каза: „Как да го оставя, той знае много." И

така тя го прие във второ отделение и той стана редовен ученик. Основното училище завърши с много добър успех.

От рисуването не се отказваше. За всеки празник подаряваше на роднините картинки с малки стихчета, от които е запазена само една – „Бай Ганьо“.

Още от отделенията Гео почна да прави „театър“ с малкия магически фенер, който имаше. Почна да реди и по-малките да декламират, да пеят, като за сцена му служеше банята ни; оттам ги пущаше да излязат на леглото до вратата на банята. Много се ядосваше, ако някой сбъркаше. Той беше истински режисьор. Щом дойдеха гости, „театърът“ веднага се откриваше и задоволяваше всички; даже някои идваха нарочно, за да им представи Гео нещо. И той беше винаги готов. Декламираше с чувство, искаше и от другите същото, а щом не можеха, изхвърляше ги от програмата, та често имаше сръдни и плач между „артистите“.

Като отиде във втори-трети прогимназиален клас, Гео се предаде на четене и рисуване и престана да играе с децата. Когато му казвахме да стане от масата, че ще се изгърби и че трябва да играе с другите деца, той отговаряше: „Какво да правя на улицата? И тук съм с хора, хем какви хора!“ – и показваше книгите на Вазов, Ботев, Каравелов. Когато ние много настоятелно го дигнехме от книгите, той почваше да играе ръченица из стаята и след малко ще рече: „Ето, наиграх се.“ И пак гледаше да седне при любимите си книги.

Гео беше в четвърти клас. Една вечер той ме помоли да закача лампата до леглото му (електричество нямаше още), та да може веднага да записва, що му дойдело нещо на ума.

– Това прави денем, а вечер трябва да спиш, за да пораснеш – му казах аз, а той ми отговори, че не можел лесно да заспи, защото му идвали разни хубави работи на ума.

До четвърти клас той беше прочут като художник и всички ни съветваха да следва за художник, но аз не се съгласявах, защото тогава не се ценяха картините; настоявах да следва медицина, но той отказа категорично – това било „мръсен занаят“!

Когато Гео беше около петгодишен, дойде от Америка Стефан Момчилов, много добър и възпитан човек. Той ходеше често в книжарницата ни и скоро се сприятелиха с мъжа ми, защото бяха близки по дух – и двамата идеалисти, искаха да служат на отечеството и човечеството. Идваше у нас и Атанас Илиев, директор на девическата гимназия в Стара Загора. Неговият син, сегашният професор Атанас Илиев, беше по-голям от Гео. Живееше сам вкъщи и скучаеше, защото нямаха други деца. Баща му облажаваше нашите деца, че растат дружно братя и сестри.

Един ден той и мъжът ми предложиха на г-н Момчилов да занимава Гео и Атанас Илиев по английски. Той се съгласи и започна всеки ден да излиза с двете деца на разходка и да ги занимава на открито. Това помогна много на Гео да се заинтересува от чуждия език и той почна да казва, че като стане голям, ще научи много езици, което и направи.

В гимназията Гео учеше руски и френски, а вкъщи учеше немски с помощта на речника. Уроците си учеше редовно, но намираше време да чете и други книги освен тези, които им препоръчваха учителите.

Щом завърши гимназия, Гео започна да иска да следва литература на Запад. Къде ще го пусна само дете, 16-годишен? Казвам му, че нямаме пари, не можем да го изпратим, но той беше твърд в решението си и настояваше дори да продадем нещо, но да отиде да следва.

Като видяхме, че не ще можем да го отклоним да иде по-късно, решихме да го пратим в София, и то с баба му, която ще се грижи за него и ще следи да не научи лоши работи.

В София той продължава да чете и не търси другари. Като се върна от София, цял ден работеше – чете, пише, рисува, – а вечер излизаше да се поразходи и закъсняваше до 8-9 часа. Баща му беше строг моралист, искаше в 6-7 часа Гео да си е вкъщи. Аз го защитавах, като казвах, че току-що е излязъл, че нашият син не е лош, но баща му често ме заставяше да излезем късно, за да видим къде и с кого ходи Гео. Обикновено го намирахме в градината с другари, размахва ръце и разправя какво е прочел през деня, а те го слушат. Ние се връщахме незабелязани от Гео.

Като видяхме, че той е сериозен в работата си и достатъчно пораснал умствено, та няма опасност да му влияят лоши другари, решихме на другата година да го изпратим в Германия. Голяма беше радостта му, като узна нашето решение. Избра си Лайпциг. Изпращаме го. Той сияе! Надали друг път би се радвал тъй!

Още в първото си писмо Гео писа, че много лесно се справил с пътуването, веднага се записал в университета и се разбирал с немците, колкото беше научил езика сам. Слушал лекциите и с помощта на речник разбирал всичко. Когато се върна на другата година, беше вече с мисли на зрял мъж. Той беше толкова чел и научил, че учудваше по-рано завършилите от него...

Майката на поета, Анастасия Касабова (1872–1956), е оставила ръкопис си незавършен, в този вид, в който е отпечатан тук. Публикуван е в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

АНА П. ТОДОРОВА

Беше пролетен майски ден, когато пред пътната ни врата изтрополя каруца. Аз бях на 12 години, ученичка във втори гимназиален клас. Знаех, че този ден ще си дойдат от Раднево Анастасия и Милю Касабови, които учителстваха в това село. Изкачих се на пътната врата и каква изненада и радост беше за мене – те носеха и първородното си дете Георги. Анастасия – майката на бебето, ми го подаде. Аз го поех здраво, за да не би да го изтърва, защото бебето беше вече на пет месеца. Завършили учебната година, те се прибираха в града у дома, за да прекарат ваканцията. Аз, щом взех малкия Георги в ръцете си, и почнах да го целувам. Той беше много хубаво бебе и много сладко. Като слязоха от каруцата майка му и баща му, те го взеха от мене и го приспаха, защото то беше изморено от пътуването. Майката на Анастасия, бабата на Георги, го гледаше много хубаво през лятото. Тя беше направила вън на двора до една стена в ъгъла нещо като огнище – лятно време там да готви на хладно. Постели до огнището една рогозка, а отгоре сложи едно малко дюшече и постави малкия Георги, като го подпираше отзад с няколко възглавници, а той беше кротко бебе.

Градът ни беше стар и подлежеше на благоустрояване. Понеже нашата къща беше в центъра на града, почнаха от там благоустрояването. Събориха ни къщата и ние трябваше да се разделим, понеже не можеше за всички да се намери място. Бабата на Георги, баба Гена, майка на Анастасия, беше сестра на моя баща и затова са живели брат и сестра в един двор, в една къща. А сега вече трябваше да се разделят. Те отидоха в един квартал, а ние – в друг квартал, но аз, понеже бях много свързана с Георги като негова бавачка, всеки ден ходех да го видя и да му се порад-

вам, да го нацелувам, да го понося на ръце.

По-късно, като стана вече ученик, ушиха му юнашка форма. А тя колко много му приличаше. Той сам се чувстваше много хубав с юнашката си форма и така напето си ходеше из двора, марширува си сам и си пее някаква песничка. А и си беше природно хубав. С пъстри зеленикави очи, с много дълги мигли, правилно носле, бяла, малко матова кожа на лицето, правилна форма на лицето.

Като бебе обичаше и беше свикнал да си смуче палеца на лявата ръка – като лапне и дълго го смуче. Баба му Гена направи от бяла кожа една малка торбичка, колкото пръста му, и я завърза на ръката му. Той, като лапне пръста по навик и виждаше, че не му е приятно, и веднага го изважда и така постепенно се отучи да го смуче.

Ана Панайотова Тодорова е леля на Гео Милев по майчина линия. Споменът ѝ се съхранява в Къща музей „Гео Милев“. Публикува се за първи път.

БОРИС МИЛЕВ КАСАБОВ

Гео беше с около година и половина по-голям от мене. Тръгнал е рано на училище – петгодишен, – затова моите спомени за детските му години са свързани главно с живота у дома.

Още от много малък той обичаше да рисува. Рисуваше, където можеше и с каквото можеше, често дори с въглен от огнището. Сюжетите му бяха детски – къщи, дървета, животни, – но изпълнението беше учудващо за възрастта му. Баща ни виждаше тази дарба на Гео и постоянно му носеше от книжарницата си бои, тетрадки и блокчета, но неуморният рисувач

ги изпълваше много скоро и искаше нови. Докато тате му донесеше вечер ново блокче, той изпъстряше с рисунки всяка гладка стена, вратите на долапите и юклюците (вградени гардероби), плочите на двора. Беше нашарил дори гърба на термометъра в стаята. Майка ми, която много държеше на чистотата, се хващаше за главата.

– А бре, Георги, какво си направил пак! Няма и три дена, откак сме замазали тая стена! Какво е това чудо от тебе? – караше се мама, а Гео слушаше виновно, обещаваше да не цапа повече стените, но скоро забравяше обещанието си.

Много Геови рисунки са останали под пластовете мазилка, която се нанасяше почти всеки месец! Рисунките му по вратите се измиваха лесно. Само една от тях, и то от по-късен период (профилът на цар Фердинанд), се е запазила на вратата на кухненския долап – навярно защото е от вътрешната страна.

Когато стана 10-12-годишен, Гео започна да рисува по белите полета на учебниците и тетрадките си или на отделни листчета. Тогава рисуването беше за него повече като почивка след дългото четене. В една негова христоматия, запазена досега, има 76 илюстрации към четивата. Запазени са и десетки други негови рисунки и карикатури – на учители и съученици, на художници с развети връзки и шапки „ала Рубенс“, на селяни, та дори и на бозаджийчето, което минаваше вечер по нашата улица.

Един ден в книжарницата ни пристигна един много интересен сюжет за Гео – Ст. С. Шангов, редактор на „Шангова вечерна поща“. Шангов беше нисък и много пълен, та изглеждаше като голяма тонка, поставена на два къси крака. Носеше бяла кадифена жилетка с хубави копчета и палто от черна коприна. В устата му непрестанно димеше дебела хаванска пура. Шангов слезе от файтона и докато баща ни го кане-

ше да седне, Гео почна да го рисува. Такъв интересен обект рядко се срещаше в Стара Загора.

В съседство с книжарницата ни имаше малко кафене. Собственикът, арменецът Сираган, избягал от Турция през време на арменските клането, често носеше кафета в книжарницата. Веднъж той донесе портрета на арменския воевода Антраник и замоли баща ни да склони Гео да му нарисува голям портрет на този воевода.

– Ще му заплатя, само да ми го нарисува – молеше се Сираган.

Гео нарисува воеводата много хубаво с въглен и получи първия си хонорар. Този портрет стоеше в кафенето чак докато Сираган умря.

В гимназиалните класове, в междучасията, Гео рисуваше карикатури на учители и ученици във връзка с някой смешен епизод от преминалия час. Почти всеки ден някой от съучениците му ще ми извика в междучасието:

– Хей, малкия Казбич, ела да видиш какво е нарисувал брат ти!

Казбич беше един от първите псевдоними на Гео. По-късно той се подписваше Г. Казбек, Георги Милич, Г. Мил и др.

Както казах и по-горе, в гимназията Гео рисуваше за оттмора от четенето. От тия свои рисунки той не се интересуваше и ги захвърляше в чекмеджето си или, ако беше в книжарницата, по масата на баща ми. Тате често ги събираше и му ги даваше, а той отговаряше: „Защо ми са? Хвърли ги!“ Баща ни обаче не ги хвърляше, а ги запазваше. След смъртта на Гео, когато прерових цялата къща и книжарницата, за да запазя всичко, останало от брат ми, намерих доста от тия негови рисунки из тефтерите и търговските писма на баща ни. Всички Геови рисунки са подписани и датирани, макар че не им обръщаше внимание и ги захвърляше.

През 1907 година, когато студентите освиркаха цар Фердинанд и вестниците се пълнеха с описание на това събитие, Гео рисуваше доста често карикатури на царя. От него време се е запазило хубавото му албумче „Негово Величество“, което заедно с неговите ръкописни ученически вестничета и сборници „Изкуство“, с учебниците и писмата му съм запазил.

Както казах в началото, спомените ми за най-ранните години на Гео са предимно из живота в семейството ни. Най-ясно си спомням обичаите, свързани с различни празници, и участието, което Гео и аз вземахме в тях.

Народните обичаи в нашето семейство се спазваха. Баща ни, родом от Чирпан, е започнал да учителства по селата, преди да навърши петнадесет години. Той обичаше народните обичаи, народните песни и приказки и ги е записвал. Майка ни също е била селска учителка. И тя много обичаше народните песни и обичаи. А и двете ни баби живееха при нас и държаха на традициите.

Много ясно се е врязал в паметта ми обичаят за „люпене на пилета“ на Игнажден. Вечерта преди Игнажден баба Гена, майката на мама, извикваше Гео и мен в избата и там ни показваше как да си свием полози от сухи лозови пръчки и талаш. Когато полозите ни бяха готови, баба ни предупреждаваше да ги сложим на някоя дебела хартия или кутия: „Че ако пръснете утре талаша из къщи, майка ви и на вас ще се кара, и на мене.“ Скривахме полозите зад вратата на избата и баба ни учеше как да кудкудякаме. Гео много се радваше и кудкудякаше с цяло гърло.

Сутринта на Игнажден баба ни събуждаше доста рано, ние с Гео грабвахме полозите си и на пръсти се вмъквахме в спалнята на мама и тате. Слагахме полозите на пода, сядахме на тях и по знак от Гео изведнъж почвахме да викаме неколкократно и високо: „Куд-куд-

кудкудяк; куд-куд-кудкудяк; пиьо, пиьо, кукуригу!“

Мама и тате се престрпуваха, че са изненадани, смееха се, даваха ни пари, бонбони и други дребни подаръци, а ние бързахме да слезем долу при баба, за да ѝ се похвалим. Гео почваше още от вратата:

- Бабо, бабо, не ни усетиха! Като почнахме да кудкудякаме, те се стреснаха, ама после разбраха, че сме ние, и много се зарадваха. Виж какво ни дадоха!

На закуска баща ни обясняваше, че този обичай е останал още от езически времена, когато хората са вярвали в добри и лоши полези, във вещици, в лош поглед – урочасване, и пр. Гео винаги слушаше тези обяснения с най-голямо внимание.

Изглежда, че бяхме се прочули из махалата с нашето кудкудякане, та нашите съседи от вечерта идваха да ни поканят да полезем и тях. Помня, че винаги посещавахме едни бездетни стари съседи, които много ни се радваха и след това все ни казваха, че били здрави през годината, защото нашият полез бил добър.

След това идваше Коледа. На бъдни вечер в голямата стая, специално подредена с нови черги и нови покривки, баба наклаждаше голям огън в огнището и подхващаше коледарските песни или пък ни разправяше как те едно време са празнували Коледа. Гео я слушаше с отворени уста и току я подканяше пак да изпее някоя песен. По-късно, когато тате се връщаше от книжарницата, вечеряхме по народен обичай на голямата софра (тя се изваждаше само за Коледа и заговезни) и коледарските песни продължаваха. Тате знаеше хубави коледарски песни, тъй както ги бе слушал по селата. Гео много скоро ги научи и пееше заедно с баща ни.

Всяка година у нас идваха коледари. Гео ги очакваше с голямо нетърпение. Помня как една година те се забавиха. Гео отваряше вратата през минута, през две и все питаше: „Защо ги няма? Кога ще дойдат?“ Когато най-после дойдоха, Гео не можеше да се нарадва. Заста-

нали на двора до чимширите, загърнати в топлите си дрехи, посипани със сняг, осветени от лампата, те се открояваха на тъмния фон и бяха чудесна картина.

На другия ден Гео рисуваше само коледари.

Коледарските песни като че събудиха голям интерес у Гео към народните песни. Той започна да моли баба, мама, тате да му пеят народни песни и понеже имаше много силна музикална памет, лесно ги научаваше. Във второ-трето отделение покрай Ботевите песни започна да пее и песните на мама и баба. А те знаеха много песни и пееха хубаво. Седнала край огнището, баба предеше и започваше да извива „Запретни, Вело моме, ръкави", а Гео се присламчваше до нея, гледаше я в устата и пригласяше. Мама пееше особено хубаво „Беглика се в Цариграда продава"; никое семейно или роднинско тържество не завършваше, докато мама не изпееше тази песен. Като че и сега виждам как Гео си рисува и пее друга мамина песен: „Садила е мома край море лозе, край море лозе със сладко грозде."

Гео често искаше тате да му пее една хороводна песен, която баща ни беше слушал по седенки и тлаки в с. Опан, Старозагорско.

Три речки текат, три речки текат,
три билки носят, три билки носят.
Първана билка, първана билка
за първо либе, за първо либе.

Игривата мелодия на тази песен понякога подбуждаше Гео да скочи, а баба подвикваше „иху" от мястото си и му казваше как да играе. После се обръщаше към мене: „Ха бре, Борисе, хвани се и ти с бати си да се научиш да играеш. То тъй се учи човек!"

Идваше Нова година (по нов стил 14 януари). Колко се радваше Гео на този празник, та сякаш удвояваше и моята радост, и радостта на всички вкъщи!

След като свършвахме баницата с късметчетата, ние не се отделяхме от баща ни. Седнал насред стаята с ножче в ръка, той ни приготовляваше сурвакниците. Тогава не се продаваха готови сурвакници, а само дрянови клонки с пъпки, които всеки украсяваше посвоему. Приготовляването на сурвакница беше голямо народно изкуство!

Скоро баба почваше да пука пуканици и кавърджика на огнището и току ни викаше: „Георге, Борисе, я ми подайте от дряновите пъпки и елате да ви гледам дали ще сте здрави през годината, или пъпката ви ще прегори на въглена!“ Ние не се интересувахме толкова от нейните новогодишни гадания, колкото от пуканиците. Грабвахме си по някоя шепа и пак тичахме при тате, който изкусно подбелваше тънки талашчета от дряновата пръчка и ги събираше на бели помпончета туктаме по сурвакницата. Гео не можеше да се нарадва на всяка нова украса, дочаквахме завършването им, защото трябваше да си легнем рано, за да станем рано.

Още от тъмно баба ни събуждаше със „Сурва-сурва! Ха ставайте бре! Нали уж ще сурвакате! Откога са завикали сурвакарите по пътя!“

Ние скачахме от леглото и право при сурвакниците. Гео ги оглеждаше като някой специалист. „Хм, хубави станали! Виж, имат и пуканки! Аз ще взема тази, пък ти вземи тази“ – разпореждаше се той и изтичвахме да сурвакаме мама и тате още в леглото. Те ни се радваха, даваха ни бонбони, мандарини, смокини, на Гео голям блок за рисуване и бои, а на мене – моливи, тетрадки и книги.

После отивахме да сурвакаме някой от съседите, а на закуска почвахме да се молим на мама да ни пусне да сурвакаме и баба Венка. Мама се противопоставяше, защото било студено, защото живеела далече, но ние винаги побеждавахме и към десет часа, облечени добре, хванати за ръце, всеки със сурвакница, тръгвахме

по тясната пътина. Не беше лесно да се иде чак в Новата махала, прочута с лошите си момчета; мама по няколко пъти поръчваше на Гео да се пази и мене да пази. Гео крачеше сериозен, стиснал ме здраво за ръка, и нито поглеждаше момчетата, които ни закачаха по пътя, нито им отговаряше.

Баба Венка беше наша сродница; живееше със сина си „вуйчо Захария", както му казвахме, позастаряващ ерген, веселяк и голям детешар. Особена радост ни доставяше да сурвакаме вуйчо Захария. Той се заливаше от смях и само ни викаше: „Ха по-силно де, по-силно де, и по ушите!"

Гео много обичаше да си играе с вуйчо Захария „на кон". На длани и колене, с Гео на гръб, вуйчо Захария обикаляше десетина пъти голямата им стая, постлана с хубави пъстри козяци, хвърляше чифтета, цвилеше и караше Гео да вика: „Дий, хайде, дий, тю-тю-тю!" После идваше моят ред.

Играехме и други игри, пеехме песни, декламирахме стихотворения и предоволни се завръщахме вкъщи чак към три-четири часа.

Надвечер къщата ни се изпълваше с много гости — роднини, съседи с много деца — и наставаше истинско новогодишно веселие, което завършваше с програма от нас, децата, под ръководството на Гео.

Събираше ни той бързо в банята, определяше кой какво ще декламира или пее и забавата почваше. Гео декламираше хубаво и затова винаги излизаше пръв и казваше някое Ботево стихотворение. В тия забави Гео беше в стихията си! Бъдещият режисьор се проявяваше още от най-ранни години.

Най-интересното в тия програми беше магическият фенер, който Гео много умело използваше. Баща ни ни беше подарил малък магически фенер с десет цветни картини на стъкло. Те представляваха животни в смешни човешки пози. Най-смешни бяха щъркелите,

облечени и наредени като войници, а пред тях генералът им със сабя, ботуши, мундир и много медали.

Гео знаеше да разпорежда и още от малък проявяваше дарба на организатор, затова всички го слушахме и с радост извършвахме, каквото искаше той.

– Борисе, поискай от мама един чаршаф и изнеси лампата – викаше ми Гео и докато аз забождах чаршафа за екран, той приготовляваше и запалваше магическия фенер, който гореше с газ и олио. В затъмнената стая публиката се подреждаше и Гео започваше:

– Гледай цар Фердинанд как предвожда генералите си! – Гео преправяше гласа си, за да наподобява разни циркаджийски и панаирджийски рекламаджии, и бавно движеше стъклото със смешните щъркели.

Публиката се смееше, ръкопляскаше бурно и настояваше щъркелите да се явят пак.

– Гледай друго! – продължаваше Гео със същия преправен глас, но сега представяше щъркелите като действащи лица от някое злободневно политическо събитие. Това свързване на картините от магическия фенер с политически и други събития правеше „киното“ много актуално и забавно и затова публиката се превиваше от смях. Гео умееше според публиката да импровизира обясненията си. Ако деца бяха публиката, той свързваше картините с някое приключение в училище или в махалата. Често някой от присъстващите се виждаше осмян чрез магическия фенер. Забавата завършваше с хоро или ръченица. Мама започваше някоя хороводна песен и другите подхващаха, а ние, децата, играехме, та се късахме и често заразявахме и възрастните. Спомням си на едни заговезни у нас се играеше такова буйно хоро, че стана нужда да изнесат горещата печка на двора, за да има повече място за тропане.

Заговезни беше друг весел празник в нашия дом. Няколко дни преди това баща ни приготовляваше бутурници, нещо като дървени стрели. На заговезни

той умело ги хвърляше високо във въздуха за наше удоволствие и удоволствие на роднинските деца, доста многобройни на този празник у нас. Баща ни беше виждал този обичай в с. Раднево и го беше дори описал в един от сборниците за народни умотворения. Но винаги ни казваше да се пазим от бутурниците.

– Красиви са, хвърчат като огнени стрели, но са опасни. Виждал съм цели плевни да изгарят на заговезни от бутурници – заключаваше тати. – Аз исках ей тъй на, само да ви покажа какво правят на тази вечер по селата, за да знаете. Ха сега да се приберем вкъщи, че да завъртим халвяното колело!...

Халвяното колело ни очакваше на специална халка на тавана в голямата стая с огнището, която халка е запазена и до днес в къщата ни в Стара Загора – сега музей „Гео Милев“. С шум и смях той завърташе провесеното на канап колело, а ние, децата, с ръце отзад, тичахме след колелото и се мъчехме да го захапем. Това не беше лесно. Най-често се отдаваше на Гео да си отхапе от колелото. Тогава наставаше голям шум; всички се смееха, ръкопляскаха, говореха в един глас и никой не разбираше кой какво приказва, но беше весело, много весело.

После идваше пролетта. В двора се белваха едри бели кокичета. Лястовичките пристигаха и почваха да си поправят старите гнезда под навеса или да си правят нови. Гео и аз ги чакахме с часове.

През пролетта много се радвахме на мартеничките, които баба правеше и ни връзваше на ръцете. Около всеки празник тя обичаше да ни събере край себе си и да ни разправя приказки или преживелици от нейната младост. Гео я слушаше прехласнат. Тя умееше да разказва! И мама, и тате ни разказваха и четяха приказки, но бабините приказки бяха по-хубави – с повече фантазия и с повече хумор, а и тонът, и езикът бяха по-приказни.

Нейният разказ „как Великдена ще дойде откъм „Аязмото“ и как ще ни донесе козунаци, гевречета, червени яйца, нови дрехи и обуща“ сигурно е бил толкова хубав, че една година Гео ходил чак на края на града, за да посрещне „Великдена“.

Веднъж, когато бяхме 6-7-годишни, на втория ден на Великдена тате ни каза: „Сега, щом се наобядваме, майка ви ще приготви в една кошница червени яйца и гевречета и ще идем в сиропиталището да ги занесем на децата. Те са сираци, без бащи и майки, и надали имат като вас козунаци и яйца. Нали ще е хубаво да им занесете от вашите червени яйца?“

– Аз ще нося кошницата – викна Гео, но мама разреши спора.

– Аз ще приготвя две кошнички, за двамата. Ти ще носиш едната, а Борис – другата.

Няколко години по-късно имаше кошничка и за сестра ни Евгения.

Ние бързахме да тръгнем. Сиропиталището беше малко извън града, доста далеч от нас. То беше новоосновано, с 30-40 деца. Ръководителят на сиропиталището ни пусна горе в спалнята на децата. Гео лесно се сприятеляваше и веднага почна да разпитва децата отгде са, в кое отделение са, как се казват и пр. Дадохме на всички деца по едно червено яйце и по няколко гевречета, чукнахме се с тях, разглеждахме им спалнята, а в това време баща ни разговаряше с управителя на сиропиталището.

След час-два ние си тръгнахме. По пътя Гео разпитва тате какво ли не за сираците, но и двамата бяхме доста умислени. Изглежда, че Гео беше дълбоко разбрал неволята на сирака, та по едно време ми каза:

– Трябва много да слушаме мама и тате. Видя ли тези сираци колко са бедни и нито майка имат, нито баща. Ние сме много добре пред тях.

Така се срещнахме за първи път с нищетата и с

човешкото нещастие. Ние не растяхме в излишество: баща ни не беше богат човек. Само 6-7 години преди това беше открил книжарница с 20 лева „сухи пари“, а трябваше сам да издържа голямото си десетчленно семейство. Затова Гео често носеше дрехи, препра-вени от старите дрехи на баща ни, а аз доизносвах Геовите. Мама ни учеше така: „Нищо, че е закърпено. Щом е чисто и спретнато, хубаво е.“ Тя сама, без чужда помощ въртеше цялата къща и винаги всичко беше в ред и свършено навреме. Следвала беше една година стопанското училище „Мария Луиза“ в София и оттам се бе научила да шие. Докато поотраснем, тя шиеше всичките дрехи на нас, децата, и долните дрехи на цялото семейство. От тия и други факти ние съзнавахме, че не сме богати, но след посещението в сиропиталището разбрахме, че има и много по-ло-шо. Изглежда, че Гео дълбоко преживя тази среща със сираците, защото често ми споменаваше след това за тях и може би затова съм запомнил това първо наше посещение в сиропиталището.

По-късно, в гимназията, ние често се срещахме с бедността. Някои наши съученици бяха много бедни, други пък се въртяха край баща ни в книжарницата и продаваха вестници. Често довеждахме някои от тях на обед у дома. Майка ни насърчаваше в това и ако се забавяхме да доведем някой беден другар, тя ни подсе-щаше: „Днес ще сготвя месо с картофи, доведете някой от другарите си! Борисе, ти отдавна не си довеждал Митьо. Доведи го! Ти пък, Георге, доведи Илия.“

Още от много малки и мама, и тате ни приучваха на труд. Есенно време ние нахвърляхме с Гео дървата в избата, а после ги нареждахме. Тате ни беше показал как да ги нареждаме, че да не се събарят. Случваше се на вечеря тате да поиска ябълки. Той купуваше ябълки от балканджиите и ги заравяхме със слама в дълбока яма на двора. Аз не смеех да излизам нощем навън, за-

щото баба ме бе наплашила с караконджоли (въпреки протестите на мама и тате), но Гео излизаше смело и донасяше цяла паница с ябълки, обръщаше се към мене и сериозно ми казваше: „Караконджоли, глупости! Няма никакви караконджоли!“

Гео не беше много сръчен за физически труд, затова още отрано предпочиташе да помага на тате в книжарницата. Там беше по-интересно за него. Имаше много книги и идваха интересни хора, с които баща ни умееше да разговаря и спори. Той беше настоятел на всички софийски ежедневници и вечер, когато купувачите чакаха вестниците да пристигнат, книжарницата се превръщаше в нещо като клуб. Интелигенцията на Стара Загора, хора с различна партийна принадлежност, спореха за политика, за литература, за религия, за възпитание и за какво ли не! Понякога и Гео вземаше участие в тия спорове.

Щом научехме уроците си, отивахме в книжарницата, за да помогнем на тате да разпредели вестниците между десетината вестникопродавчета – наши съученици и другари. Тази работа трябваше да се извърши бързо, затова Гео и аз отброявахме 20-30 вестника от всеки вид, а баща ни ги записваше и предаваше на вестникопродавците.

Всички тия вестникопродавчета смятаха баща ни за свой най-близък човек, доверяваха му се, а той ги поучаваше, насърчаваше, съветваше ги и се грижеше за тях. Ние пък другарувахме с тях и в училище, и вкъщи. После те станаха много добри мъже – техници, учители и пр., – с изключение на един, който пропадна, защото се отдаде на комарджийство.

По-късно се яви още една вестникарска агенция в София. Тя имаше друг представител в Стара Загора, който разпределяше своите вестници на вестникопродавчетата още на гарата. Трябваше да приемем двубоя и често Гео или аз ходехме на гарата, за да разпределяме

и ние нашите вестници там. После баща ни купи велосипед, с който един от вестникопродавците – Митьо Мотора – донасяше вестниците в книжарницата. След това баща ни се отказа въобще от вестниците, но Гео продължаваше да му помага. В ранните следобедни часове, когато нямаше много купувачи, тате често отиваше да си свърши по учрежденията някоя работа и тогава Гео оставаше в книжарницата. Това беше добре дошло за него, защото можеше да чете, която книга му хареса. А те бяха много: всички български автори и всички чужди автори, преведени на български. Имаше и руски издания на Лермонтов, Пушкин, Тургенев, Гогол, Толстой и др. Книгите, които Гео особено харесваше, той носеше вкъщи и може да се каже, че имахме доста голяма библиотека.

Гео беше вече в трето отделение, когато и аз започнах да ходя на училище. След закуската той ме хващаше за ръка и се запътвахме към училище. Първата ни спирка от 5-6 минути беше под прозорците на детската градина (забавачница, както я наричаха тогава). Тя беше новооткрита и се помещаваше в едно ниско бивше дюкянско помещение на ъгъла на ул. „Кольо Ганчев“ и „Черковна“. Помещението беше по-ниско от нивото на улицата с едно-две стъпала, така че ние свободно виждахме вътре. Гео много се любуваше на ниските кръгли масички и малките столчета и все ми казваше: „Ей, че хубаво ще се рисува на тези масички! Да имаме и ние една такава!“ След това минавахме покрай съборената почти до основи ограда на училище „Николаки Стоилов“, което се виждаше сред двора, обрасъл с магарешки тръни и буренаци, там, дето сега се издига хубаво училище; прецапвахме калната главна улица и през плъзгавите, разкаляни, непостлани „тротоари“ на „Алана“, покрай градината, стигахме до едноетажното училище „Пипинерата“. Дворът му също беше непостлан, а имаше само кал-

дъръм до входа на училището и около него.

На обед се връщахме по същия разкалян път, а следобед отивахме отново на училище. Рядко, само при много студени дни, „оставахме в училище“ и там обядвахме с хляб и сирене или тахан халва.

Понякога на връщане от училище минавахме през „Табахната“ – сега градина, а тогава – пусто, обрасло с тръни място, в северозападния край на което имаше малка воденица, сгушена между 6-7 големи върби. Голямото ѝ дървено колело лете се въртеше, но зиме замръзваше и се покриваше с много ледени шушулки. Гео дълго се застояваше пред това колело. Един зимен ден пак се спряхме пред воденицата. Аркът ѝ беше замръзнал. Някои от момчетата почнаха да спорят дали ледът е здрав за пързалка, или не. Гео не дочака да се приключи спорът.

– Хайде да видим – каза той и тръгна по леда. Ледът се счупи. Гео прецапа и от другия край на арката извика: – Хайде, кой може да премине? Ха да видя де!

Никой не можеше, защото никой нямаше ботуши, каквито баща ни беше направил на Гео и с които той цапаше навред из кал, сняг и вода. Гео много се гордееше с хубавите си ботушки. Тате му ги беше направил, защото предната година Гео боледува от остър ставен ревматизъм.

През пролетта и през лятото Гео често искаше да минаваме оттам. Спирахме се да слушаме кречеталото и да гледаме колелото ѝ, а понякога си откършвахме и някой клон от грамадните върби, за да си направим свирки.

На югоизточния край на същото това голямо празно място – „Табахната“ – имаше стара чешма „Айналийка“, иззидана от бял камък. До нея се слизаше с 4-5 стъпала, също от бял камък. Имаше нещо романтично както във воденичката, така и в тази чешма и може би затова Гео отиваше с удоволствие

да донесе вода от нея. Ние имахме кладенец в двора с много хубава вода, но водата на „Айналийка“ беше по-студена и по-сладка.

Още когато бяхме в отделенията, тате ни беше абонирал за вестничето „Славейче“ на Дядо Благо и за хубавите списания „Картинна галерия“ и „Художник“, които много обичахме.

В неделен ден баща ни обичаше да ни събере всички край себе си и заедно да разглеждаме списанията. Понякога той ни прочиташе нещо от тях, друг път ни четеше някоя книга, някоя притча от библията или статия за някое новооткритие. Това беше време на много технически новости: телефон, телеграф, грамофон, кино и др. С голямо въодушевление тате ни обясняваше каква ще бъде ползата от тях. Обикновено ни питаше какво сме разбрали от прочетеното и след това се впущаше с много примери из живота да ни обясни някоя политическа, научна, историческа или морална истина. Често предмет на тия му неделни беседи беше вредата от пиенето и пушенето. Баща ни беше голям въздържател и до края на живота си председател на въздържателната ложа в Стара Загора. Патриотичните и нравствените теми бяха негови любими и често това, което ни прочиташе, беше с такова съдържание. Гео вземаше най-живо участие в тези неделни беседи и задаваше най-много въпроси около това, което баща ни разказваше. Така ние прочетохме и разгледахме с тате „Чичо Томовата колиба“, „Дневникът на един ученик“, „Епопея на забравените“ и много други.

Един неделен ден, като разглеждахме вестник „Славейче“, спряхме се по-обширно на детските рисунки в отдела му „Как се рисува“. Гео се обърна към баща ни:

– Тате, може ли и аз да изпратя някоя рисунка?

Той веднага се ентусиазира от отговора на баща

ни и започна да разправя какво ще нарисува. Гео мислеше много бързо и имаше силно въображение. За две-три минути беше вече решил какво иска да изпрати в „Славейче“ и седна да го нарисува: как се прави котка от два концентрични кръга и как от рисунката на жълъд може да стане китаец.

Още на другия ден рисунките на Гео бяха готови и изпратени в редакцията на „Славейче“. Голяма беше Геовата радост, когато видя рисунките си отпечатани и когато получи благодарствено писмо от редактора. На следващата година Гео изпрати едно свое стихотворение, което също беше отпечатано. Това бяха първите печатни произведения на Гео.

При хубаво време в неделен ден баща ни вземаше Гео и мене и ни завеждаше на разходка до нашето лозе, близо до гарата. При тези разходки той ни запознаваше с много неща. Разправяше ни за някоя птица или за миграцията на щъркелите, или за някое полско цвете, за боевете край Стара Загора, или за съединението на България, в което той като 17-годишен младеж доброволец бе взел участие. Темите на баща ни бяха неизчерпаеми.

На връщане от една такава разходка минахме през западната част на Станционната градина и там под едно дърво намерихме жълъди. Събрахме ги и им се радвахме. Гео веднага попита: „Какво е това?“ Баща ни обясни подробно и заключи:

— Ето от това малко жълъдче израства най-голямото и най-хубавото дърво — дъбът. То може да живее повече от хиляда години и е много здраво, затова от него правят къщи. И кожите щавят с него и т.н., и т.н.

— Ако посадим жълъд у дома, ще израсне ли такова дърво? — запита Гео.

— Да, но ще бъде малко дръвце, а чак след 5-10 години ще стане голямо дърво като това.

— Тогава аз ще посадя тия жълъди да видя как ще

стане от малкия жълъд голямо дърво – каза Гео, скри жълъдите в джоба си и тръгнахме.

По пътя решихме и аз да посадя моите, за да видим чие дърво ще стане по-голямо. Гео посади неговите жълъди над кладенеца в двора, а аз под кладенеца. Пораснаха две малки дъбчета. Радвахме им се много, поливахме ги, разкопавахме ги, но след време моят дъб изсъхна, а Геовият израсна голям и остана като символ в нашата градина. Той и досега простира клони над улица „Гео Милев“ и е единственият дъб в старозагорските дворове.

Случката с жълъдите беше през 1900 или 1901 година.

В тия години Гео все още проявяваше интерес към работа в градината и на лозето. Помня колко много се радваше на гроздобер и как пееше сутрин рано, като тръгвахме с кораба, пълен с гроздоберачки. Помня как се радваше на свежия хладен въздух, на закуската край огъня. Но само след две-три години този му интерес съвсем се изгуби. Много се радваше на нашата градина, която наистина беше хубава, но той не искаше вече да направи дори и най-дребното нещо, като например да полее цветята. Мама казваше: „Пък и не му превира“. Други бяха вече неговите интереси, макар че обичаше природата и умееше да ѝ се радва. Като студент в Германия в едно писмо до баща ни той пише: „Като си спомня някои кътчета от нашата градина или маковете към лозето, искам по-скоро да си дойда!“

Не беше Гео за физическа работа. Книгите бяха по-голям магнит за него.

В нашата градина имахме десетина кошера с пчели. Някой път баща ни извикваше Гео и мене да му помогнем да прегледа кошерите, а покрай това и да ни разправи за интересния живот на пчелите. Гео слушаше с най-голямо внимание и уж помагаше, но след 10-15 минути оставахме сами с тате, а Гео стоеше

под някое дърво и бързаше да рисува или да чете.

Гео беше изчел всички книги у дома, включително и тези на тавана – разни стари учебници с наивни описания на страни и събития; псалтирите, с които тате си е служил като псалт в черквите на селата, дето е учителствал (от учителя тогава се е изисквало да пее в черква и дори на пеенето му се е отдавало по-голямо значение, отколкото на дарбата му да учи децата).

Помня как една вечер Гео поиска от тате да му обясни какво е „тропар“ и какво е „псалом“ от черковното пение. Както винаги, тате се впусна в дълги и подробни обяснения, които Гео, изглежда, добре бе разбрал и запаметил, защото по-късно умело ги използва при написването „Панихида за Яворов“, прочете я пред всички ни и поиска баща ни да му каже дали е предал специфичното за една панихида. Тате не направи почти никакви забележки.

На тавана у дома между многото стари книги имаше и доста броеве от вестник „Македонски сълзи“, който баща ни е издавал още от най-ранната си младост в Чирпан. Този вестник не направи особено впечатление на Гео освен с акростиха, който образуваше „Македония плаче“, но голям интерес Гео прояви към друг един вестник, от който имахме по 10-15 екземпляра от десетина броя.

Един неделен ден Гео домъкна от тавана няколко изпрашени броя от този вестник и запита баща ни защо имаме по толкова много екземпляри от всеки брой и защо в един от тях пишело: „Милю Касабов от Стара Загора заявява, че не принадлежи на никоя политическа партия.“ Тате гледаше да отклони Геовия въпрос, навярно защото ни считаше още малки, за да ни разкаже своята история, но Гео беше настойчив, настоявах и аз и тате започна:

– Тогава бяхме учители с майка ви в село Радневo.

Колеги ни бяха Димитър Драгиев и Марко Турлаков. Ние виждахме как няколко известни старозагорски лихвари ограбваха бедните селяни, като им даваха пари в заем с безбожна лихва 80 и 100 процента. Пък и самите селяни идваха при нас да ни се оплакват и да ни молят да им оправим сметките. Пред тази явна неправда, пък и пред много други не можех да мълча и започнах открито и смело да се изказвам против ограбването на селяните. Драгиев също се възмущаваше и говореше. За това аз и Драгиев бяхме уволнени и трябваше или да търсим учителско място в друго село, или да почнем друга работа за прехрана.

Решихме да образуваме книжовно-просветно дружество в Стара Загора, което нарекохме „Просвета". То имаше за задача да продава книги, учебници и канцеларски материали, но най-главното — да издава книги за просвещаване на селския народ. Издадохме доста книги, преведени най-вече от руски, като „Приятелите на мира" от Айзен, „Спестовността" от Самуел Смайлс, биографията на Георг Стефансон и много други. Издадохме и някои оригинални български книги: „Бикоглав" от Вазов, „Един съюз между балканските народи" от Ст. Момчилов и др.

Всичко вървеше добре. Ние все повече се сближавахме с Драгиев и все по-силно почнахме да чувстваме нуждата от един вестник, в който да изказваме възмущенията си от политическите неправди. Така през 1899 година четирмата — Драгиев, аз, Турлаков и Момчилов — започнахме да издаваме ето този вестник „Справедливост". Той имаше голям успех. При абонамент два лева и половина имахме 2500 платени абонати. В него пишехме всички, най-вече Драгиев. Мотото ни беше „Библията в политиката и навсякъде" и „Вий трябва да се родите отново". Този вестник не беше орган на никоя политическа партия, а вестник за културно и политическо възпитание на народа,

който трябваше да се роди отново, т.е. да прогледне духовно след Освобождението. Ние искахме чрез превъзпитание на нашия селянин и чрез културното му издигане да го направим способен сам да прецени коя партия е в интерес на народа, а не да тича – лъган от народняци, цанковисти и стамболовисти. Искахме той да мисли политически и сам да може да влияе в управлението на България.

По това време се въведе прочутият десятък, който задължаваше селяните да дават на държавата като данък 10/100 от производството си. Имаше бунтове, протести и убити в Дуранкулак. Нашият вестник „Справедливост" събра 30 000 подписа под едно изложение против десятъка, което редакцията ни депозира в Народното събрание.

Ето това правехме ние в Стара Загора. В Северна България обаче Забунов беше намислил да обедини селяните в политическа партия и затова свика една конференция в Плевен, на която покани и в. „Справедливост". Събрахме се и решихме да изпратим като наш представител Драгиев.

Той отиде. Върна се и без да се обади в редакцията, отишъл право в печатницата, махнал уводната статия, която беше набрана, и сложил своя статия с чисто политическо съдържание. Когато вестникът излезе, ние се стъписахме. Проверихме в печатницата и се оказа, че Драгиев е сменил статията. Повикахме го в редакцията и го запитахме защо като наш представител не дойде веднага да ни каже какво е направил в Плевен и защо е сменил статията, без да ни уведоми. Той се подхилна и рече: „Аз нямам време само да думкам тъпана, а друг да обира парсата. Хората в Плевен правят партия, земеделска партия. Аз отивам с тях."

Драгиев измени на нашата цел да издигаме политически народа, без да правим партия и да дърпаме чергата към себе си. Момчилов и аз напуснахме ре-

дакцията, като му казахме тези думи от библията: „Съблазънта ще дойде: тежко и горко на онзи, чрез когото ще дойде!“

След нашето излизане от дружество „Просвета“ то напълно замря, но Драгиев издаде още няколко броя от в. „Справедливост“. Понеже пречеше на народняците, те, за да го спънат, прокараха закон, според който редактор на вестник може да бъде само човек с висше образование. Драгиев нямаше такова, затова извика Александър Стамболийски, който имаше висше земеделско образование, и го направи редактор. Редактираха вестника заедно в турските дюкянчета срещу театъра.

След 1900 година те промениха името на вестника на „Земеделска правда“, но за няколко броя запазиха старото ни мото. После и него изхвърлиха и сложиха ново име на вестника, а именно „Земеделско знаме“.

Това е историята на в. „Справедливост“, заключи тате и почна надълго и нашироко да ни обяснява, че народът ни страда от партийни водачи, които гледат личните си интереси и интересите на партиите си, а не интересите на целокупния народ, че използвайки невежеството на народа, безмилостно го грабят и експлоатират и пр., и пр.

Гео слушаше с преголямо внимание, но нищо не каза. Справедливите думи на баща ни бяха попили дълбоко в Геовата душа и може би затова има сходство между общия дух на в. „Справедливост“ и Геовата статия „Българският народ днес“.

През 1921 година на земеделския конгрес в манежа на военното училище Димитър Драгиев бе изключен от Земеделския съюз. Драгиев даде изявление: „Аз съм бил винаги и сега съм за принципа – евангелието в политиката и навсякъде.“ Гео беше тогава у нас и подхвърли на баща ни: „Я виж какво казва твоят приятел!“ Тате му отговори: „Много късно му е дошъл акълът на г-н

Драгиев! Сега, когато е изгонен от земеделската партия, сега се сетил, че трябва честност в политиката и навсякъде. Без справедливост и без честност никоя партия не може да помогне на този народ."

Майка ни слушаше този разговор и се обади, за да подкачи тате:

– Ти все по честния път искаш да вървиш, но ето че Драгиев и Турлаков станаха министри. Ти понеспособен ли беше от тях?

Баща ни се усмихна снизходително и каза:

– Предпочитам да съм книжар с народа си, отколкото министър, който мисли за министерския си стол, а не за народа.

Гео пък слушаше внимателно, без да се обади. По лицето му играеше доволна усмивка, примесена с гордост от здравия, несломим политически гръбнак на баща ни.

Разправям тази случка, защото смятам, че тате предаде на Гео в пълна мяра своето топло чувство към народа, своята непримиримост с обществените и политическите неправди и своето страстно желание да работи и се жертва за другите. В това отношение Гео сякаш е продължение и завършек на тате.

Това бяха години на културен подем в Стара Загора и Гео се вълнуваше от всяко културно начинание. По това време се създаде театрална трупа, наречена по-късно „Дружество театър"; някаква италианска трупа изнасяше във Военния клуб части от операта „Фауст". Тате ни заведе на „Фауст". Гео беше възхитен от това първо за него оперно представление и след това често се опитваше да пее ту арията на Мефистофел, ту арията на Маргарита.

Редовно ходехме с родителите си на представленията на театралната трупа, давани в салона на мъжката гимназия. Така видяхме „Борислав", „Иванко", „Към пропаст" и др.

Всичко това даваше подтик на Геовото творчество. Един ден той ми каза:

— Знаеш ли какво съм намислил? Ще дадем у дома представление за децата от нашата махала. Аз ще напиша билетите; те ще са по две стотинки, а който няма пари, ще го пущаме без пари. Аз, ти, Гина, Пеша ще декламираме, ще пеем и накрая ще представим магическия фенер.

Представлението се състоя с голям успех.

По едно време Гео ми предложи да уредим у нас детска библиотека и по библиотечния ни списък да даваме книги на децата от махалата, аз да бъда библиотекар, а той нещо като директор на библиотеката. Събрахме съчиненията на Майн Рид, стихосбирките, разказите и драмите на Вазов, Любен-Каравеловите произведения и много други; помня, че бяха около 150 книги. Поставихме на всички книги номера, написахме списъците и подредихме книгите в долапчето и библиотеката започна да работи. Явиха се много желаещи да четат, още повече че ние постоянно допълвахме библиотеката с нови книги.

Това не задържа Гео за дълго, тъй като на масата му започнаха да се появяват Лермонтов, Пушкин, Шевченко, Гогол, а и някои френски и немски автори и времето му за четене взе вече да не стига; той заряза библиотеката и потъна в голямата световна литература.

Все по това време в Стара Загора беше на мода гимнастическото дружество „Юнак“, в което членуваха ученици от всички училища. Обучаваха ги в гимнастически игри с флагчета, с кръгове, в игри на лост и паралелка, в правене на „пирамиди“ и пр. Гео и аз бяхме членове на това дружество, но нито флагчетата, нито „пирамидите“ привличаха Гео и от него не стана „юнак“.

Колко е бил слаб интересът му към дружество „Юнак“, показва и фактът, че когато членовете на

това дружество, нагиздени и напременени в юнашките си униформи, се събраха един ден, за да се фотографират пред мъжката гимназия, единствен Гео беше забравил да сложи трикольорната си лента! Той се нареди до мене на втората редица и ми каза: „Е, нищо! И без лента може!“ Нямаше време да се търси лентата, защото фотографът вече командваше „Мирно!“. Напразно мама го питаше след това какво е мислил, та си е забравил лентата. Явно беше за всички, че трикольорни ленти и юнашки униформи не го интересуваха. Докато беше ученик в гимназията, Гео най-много се интересуваше от голямата световна литература, от рисуване и от изучаване на руски и френски език.

Докато бяхме малки, всяко лято баща ни изпращаше нас, децата, с мама да летуваме на Чинакчийските бани, а той идваше да ни обикаля в събота и неделя. Там прекарвахме доста скучно, нямаше удобни квартири, нито пък интересна околност освен Туловата кория, но там ходехме в неделен ден с баща си. През другото време Гео и аз прекарвахме по няколко часа край Тунджа, дето ловяхме риба с въдици. И мама не беше доволна от този „курорт“, защото старозагорци ходеха там не толкова за оттмора, колкото да си покажат салтаната. Преди да отидем на баните, мама трябваше да ушие на всички ни нови долни и горни дрехи и нови чаршафчета за дюшечетата, които ни постилаха върху наровете в банята. Но това, което мама не можеше да понася, а и баща ни също, беше турският обичай след баня жената да занесе на мъжа си сладко и кафе. Пред мъжката баня се образуваше цяла опашка от жени и слугинчета, които чакаха да научат от теляка дали е време да му подадат табличката със сладкото и кафето, покрити с изящна дантелена покривка, за да ги внесе той вътре на окъпания мъж. Мама никога не отиде да чака пред банята, нито изпрати някой от нас,

толкова ù се виждаше унизителен този обичай. За да не влиза в устата на разни клюкарки, пък и защото не намираше, че Чинакчийските и Старозагорските бани са някакъв особен курорт за нас, децата, започнахме да ходим по-далеч, в хубавото балканско село Мъглиж. Там сме прекарали много лета и сме запазили най-хубави спомени от този наистина хубав курорт.

Но най-голяма радост за нас беше, когато баща ни реши едно лято да ни изпрати още по-далече, сред истинския балкан, в Хаинето, сега село Гурково. Това беше през 1908 или 1909 година. За Хаинето бяхме слушали от свако Костадин (Константин поп Георгиев, мъж на мамината сестра), който имаше каменовъглена мина в този балкан и неведнъж ни беше разправял преувеличени страшни истории за мечки и вълци.

Седмици преди това ние тръпнехме от радост и с нетърпение очаквахме да дойде дядо Денчо, който щеше да ни откара с волската си кола до село Хаинето. Най-после този щастлив ден дойде и всички, включително и Гео, помагахме на мама да събере багажа ни в денкове, бохчи и кошници. Не беше лесно да се приготви всичко за шест деца, включително и чувал брашно, и други продукти, и съдове!

Колата беше доста голяма и имаше чергило, та в нея беше хубаво и удобно, пък и да не е било, радостта ни покриваше всичко. С нас пътуваха и леля с децата си, а свако вървеше пред колата на кон. Радостта на деветте деца под чергилото беше неописуема, само мама беше малко угрижена.

– Мър, Марийо, с кой акъл сме тръгнали с толкова деца чак на Балкана да отиваме! Не дай боже, някое да се разболее там! Какво ще правим?

Скоро обаче блесна слънцето, пътят се виеше пред нас, всички пеехме. Мама забрави майчините си грижи и запя с нас.

Дядо Денчо се обаждаше от време на време да

подсети воловете си, че още дълъг път ги чака, обръщаше се усмихнат към нас и казваше:

– Абе аз да съм знаел, че такива певци ще карам, да съм дошел с по-хубавата кола и с по-хубавото чергило! Нейсе, на връщане ще ви докарам с нея.

Минахме Змеево, Чинакчийските бани и други села и надвечер наближихме Тунджа пред Хаинето. Реката беше придошла, буйна и мътна. Дядо Денчо слезе от колата, поумисли се, пък току се качи и подкара воловете. Те нагазиха във водата, но след малко сякаш взеха да плуват, а водата покри колелата. Смеховете и песните ни секнаха и под чергилото настана голяма паника. Свако пренесе повечето от децата на коня си, а дядо Денчо събу потурите и нагази, за да преведе колата на по-плитко и безопасно място. Както и да е, преминахме Тунджа. Дълго след това Гео разправяше много смешно за тая случка и особено за дядо-Денчовите потури.

Рано една сутрин пред селската къща, в която се бяхме настанили, спряха няколко селяни с магарета. Селяните бяха работници от мината и отиваха с магаретата да снемат каменни въглища. Качихме се с Гео на две магарета и заедно със селяните поехме към дебрите на Балкана. Пътят, или по-право планинската пътека, се виеше висока над Хаинската река и навлизаше в Хаинския боаз, както се наричаше този проход, по който генерал Гурко е минал през 1877 година, за да срещне голямата турска съпротива при Нова Загора. Отляво оставаха вековни букови гори, а отдясно се откриваха далечни гористи върхове, над които се виеха орли. Помня как Гео питаше ту този, ту онзи от селяните какво е това в далечината, каква е тази или онази птица.

Спряхме да обядваме встрани от пътеката на една малка полянка. Ние извадихме нашата храна – хляб и сирене, – а селяните измъкнаха от торбите си похлу-

пациите с катък-сирене и по две-три глави едър червен лук. С един силен удар на длата лукът се почти сплескваше и ние гледахме как селяните сладко-сладко го ядат. Гео не се стърпя и поиска да му дадат да го опита. Селяните му предложиха цяла глава, смачкана по същия начин. Гео хапна и толкова му хареса, че ядеше сладко като селяните и току ме подканяше: „Яж, яж, този лук не пари!“ Сладък беше този обед за Гео, та поиска и втора глава лук и дълго след това разправяше, че повкусно нещо от черен хляб със сирене и смачкан червен лук със студена балканска вода няма! Докато бяхме на Балкана и в Хаинето, всеки обед Гео искаше червен лук, който с няколко удара смачкваше горе-долу.

След като се наобядвахме, потеглихме пак с магаретата нагоре. Гео просто беше в екстаз от красотата на Балкана и на много места слизаше от магарето и вървеше пеш по стръмната пътека, и то по няколко километра. Слънцето вече се скриваше, когато стигнахме до една голяма поляна, оградена с вековни букови гори, дето свако ни посрещна. Гео остана прехласнат! Това не беше гората край Мъглижкия манастир. За първи път Гео виждаше такива огромни букаци, такава голяма поляна, изпъстрена с балкански цветя, и такава тишина – тишина, в която само хлопатарите на магаретата ни, пуснати на паша, се чуваха.

По-късно, след като вечеряхме с „бял мъж“, приготвен от каракачаните, които имаха колиби наблизо, прибрахме се и ние в една колиба, покрита и постлана отвътре с папрат. Гео не можеше да заспи от възторг! Непрекъснато ми говореше за величествения Балкан, за орлите, които през деня се виеха над нас, за сладкия обед със селяните и си представяше какво още има да видим на другия ден. Незабравими спомени! По-късно той написа едно стихотворение за балкана, което намери място в един от неговите ръкописни сборници „Изкуство“.

Събудихме се много рано. Гео не можеше просто да се нарадва на изгряващото слънце и на ведрия въздух. Цял ден скитахме по поляната и гората наоколо, но не се решихме да навлезем много в нея.

Втората вечер вечеряхме със свако край буйния огън, весели и предоволни, и точно свършвахме, когато чухме някой да вика много отдалече: „Хе, хе, хе, хей! Хе, хе, хе, хей!“ Свако като че ли чакаше само това, обърна се към нас и ни рече:

– Какво ще правим сега? Някой се е изгубил в гората и ей го, вика за помощ!

Ние изтръпнахме, но свако се разсмя и ни каза, че това е птица – сова, – която вика също като човек, който се е изгубил нейде далеч в гората. Гео се вслуша във вика ѝ и започна да разпитва каква е тази птица, как изглежда, колко е голяма, къде е сега, далеч ли е от нас. Гео беше много любопитен.

След още един ден и една нощ в Балкана потеглихме сега пеша за Хаинето, а след няколко седмици, пак с колата на дядо Денчо – за Стара Загора. Този път не стана нужда дядо Денчо да хвърля потурите си.

Вкъщи заварихме един чин от борово дърво за трима души, с три чекмеджета с капаци, които се отваряха нагоре, а в югозападната част на двора ни се мъдреха нови-новенички лост и паралелка за гимнастически упражнения. Докато сме били на курорт, баща ни беше приготвил тези изненади за нас. Гео не се зарадва на паралелката, нито на лоста, но много се зарадва на чина и помня, че веднага нареди в едно от отделенията му книгите, моливите и писалките си.

Един ден научихме от наши другари, че към църквата „Света Богородица“, която беше близо до нас, ще се образува хор. Вечерта разправихме за това на мама и тате и те се съгласиха да се запишем и ние. Явихме се на другия ден в преддверието на църквата, дето имаше десетина момчета на нашата възраст,

между които и Митьо Японеца, както му казвахме, съученик на Гео, и брат му Борис – по-късно и двамата оперни певци – Димитър и Борис Христови.

След малко дойде диригентът на хора Златан Станчев, млад, новоназначен учител по пеене в гимназията, завършил музика в Русия. Той извади камертона си, удари го в палеца на лявата си ръка, даде тон на едно от момчетата и го накара заедно с него да изпее гамата. Дойде и нашият ред. Гео изпя няколко пъти гамата много добре и Станчев му каза: „Ще пееш първи алт!“ После на мене каза, че ще пея дискант, и тъй и двамата бяхме приети. Гео тържествуваше!

Започнахме редовни спевки два пъти седмично по два часа в училище „Свети Никола“. То беше доста далеч от нас, но веднъж приети в хора, ние бяхме винаги навреме. Оказа се, че Гео има чудесен глас и беше много ценен от Златан Станчев. Дойде време да се явим един неделен ден в църква. Всичко мина благополучно и накрая Станчев ни съобщи, че идущата седмица, след спявка, ще ни плати заплати. Не знаехме, че пеенето ни ще се заплаща, и много се изненадахме. На всекиго заплатата беше различна, според преценката на Станчев. Това породи голямо недоволство между хористите. Гео получи своите два лева и половина и без да ги погледне, мушна ги в джоба си. И аз получих своите два лева и си тръгнахме.

Този хор беше голямо събитие за Стара Загора и просъществува доста години, а по-късно под името „Кавал“ подготви музикални сили, които сложиха началото на самодейната опера в Стара Загора, която след 1944 година стана държавна опера.

Продължавахме да пеем в хора всеки неделен ден и всеки празник. Хорът беше смесен – мъжки и детски. Помня, че на Коледа трябваше да идем много рано в църква, още в пет часа. Баща ни ни придружаваше. Тогава нямаше осветление по улиците, та за да си

светим, и тримата носехме запалени свещи. В студената сутрин вървяхме по хрупкавия сняг, а Гео не можеше да се нарадва на сенките на дърветата; дълго след това все ми казваше колко красива изглеждала нашата улица, осветена от свещите.

На Великден след черква Станчев заведе всички ни в кръчма, за да ни почерпи. Станчев обичаше да пее, но обичаше и да пие. Баща ни беше възмутен. Той не искаше ние да прекрачваме прага на кръчма, а камо ли да пием, и затова не ни пусна вече в хора. Гео не съжаляваше за това – репетициите му отнемаха доста време. През тази година и половина, докато бяхме в хора, ние научихме доста хубаво да пеем на няколко гласа и получихме първите си познания по музика. После в гимназията пак Златан Станчев беше учител по пеене на Гео.

Както казах и по-горе, Гео четеше много, извънредно много. Още през 1907–1908 година той започна покрай четенето да си прави малки ръкописни вестничета – „Ура“ и „Лира“, изпълнени със стихотворения, хумор, язвителни политически бележки, карикатури и рисунки. По-късно, в гимназията, той си съставяше доста хубави собствени сборници „Изкуство“, богато илюстрирани от него. В тях той старателно преписваше своите първи стихотворни опити и първите си преводи на руски и френски поети.

При Гео често идваха приятели, негови съученици – Атанас Илиев, който беше нещо като съредактор на сборниците „Изкуство“, а по-късно Асен Азманов (сега професор по химия), Атанас Неделчев (сега лекар). Те заемаха книги от Гео и ми даваха свои. Освен тях Гео познаваше и дружеше с всички по-бедни младежи в града, като Никола Икономов и др. Познаваше и доста от старите културни дейци на Стара Загора. Тях той срещаше в книжарницата ни, понякога завързваше спорове и често ги учудваше със своята зрелост. Но,

разбира се, Гео летеше напред. С четене той достигаше нови предели, неизвестни за тези „стари“ хора.

През 1911 година, на 16-годишна възраст, Гео завърши Старозагорската мъжка гимназия с отличен успех. Същата есен той замина за София да следва литература.

Така минаха детските и ученическите години на Гео – в топла семейна среда, в труд, в учение и четене, четене.

Не си спомням да съм видял Гео да бездейства или да участва в празни глупави забави. Някак си всичко, което вършеше той, беше сериозно и го поглъщаше напълно.

Такъв беше в младежките си години и такъв остана до края на живота си.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

ЕВГЕНИЯ МИЛЕВА ЧОЛАКОВА

Няколко ранни спомена за Гео са се врязали дълбоко в паметта ми.

Една зима беше паднал много голям сняг – нещо необичайно за „Българската ривиера“ Стара Загора. За първи път ми бяха купили зимно палто и пременена, тръгнах с братята си Гео и Борис да ида на гости при обичната ни баба Венка. Гео ме държеше за ръка, а Борис, който беше по-палав, тичаше напред-назад и току ми викаше „Ти каквато си малка, може снегът да те затрупа“, или пък „Баба Венка живее чак на края на града, може да ни срещнат вълци или мечки.“ Гео стискаше нежно ръката ми и ме успокояваше: „Не го слушай, той се шегува, иска да те плаши. Аз нали съм

тук, от всичко ще те пазя!“ Навярно съм изпитвала голям страх, но думите на Гео, изказани така уверено, ме успокояваха.

Разказвам това, защото мисля, че е характерно за Геовото държание в ранното му детство. Така съм го запомнила от ония години: тих, усмихнат и още от малък се държеше като възрастен. Не помня някога да се е сърдил, карал или сбивал с други момчета. Не само ние – по-малките му братя и сестри, – но и другите деца с охота извършваха това, което той предложеше. Мама често ни го сочеше за пример и подчертаваше: „Каквото ви каже, правете го; той на лошо няма да ви научи!“

Гео пееше много хубаво както български народни песни, така и руски песни и оперни арии. През годините 1907–1910 в Стара Загора беше на мода почти във всички гостилници, сладкарници и кафенета да свири грамофон. За Гео беше достатъчно веднъж да чуе нова песен и да я научи. Свако Костадин също си беше купил грамофон с много плочи – арии из „Травиата“, „Кармен“, „Риголето“, „Фауст“ и др., както и „Гибель варяга“, „Солнце всходит и заходит“, „Ах, ты, ноченка“ и други прекрасни руски песни. Гео беше във възторг от тях. Ние често ходехме у лелини и докато не изсвирехме по веднъж и дваж всички плочи, не се връщахме. Разбира се, заедно с грамофона и ние всички пеехме. А бяхме много деца, така че хорът ни беше голям. Гео ни дирижираше, учеше ни как да пеем по-изразително и толкова се прехласваше в пеенето, че след всяка песен се удряше с юмрук по коляното и викаше от възторг: „Ех, че хубаво, дявол да го вземе!“ Ние се връщахме в такова весело настроение, че не вървяхме, а просто летяхме и си тананикахме ту „Сердце красавици“, ту „Мой совет до обручения“. Незабравими спомени от радостно, непомрачено детство!

Веднъж дойдоха у нас трима пътуващи унгарски

цигани и засвириха на двора с цигулките си. Гео веднага прекъсна четенето си, изтича вън и цял се прехласна. Музикантите изсвириха една песен, тате им даде пари и те тръгнаха да си отиват. Гео запротестира! Молеше ги, настояваше да свирят още. Тогава започна един истински концерт! Гео се въртеше на място, подскачаше от радост, хубавите му сини очи блестяха. След всяка песен ръкопляскаше и викаше: „Браво, браво!“ Циганите свиреха и свиреха, а Гео се въодушевяваше още повече. Накрая те казаха на баща ни по турски, че целия град обиколили, но никой не ги разбрал и оценил тъй, както това малко момче.

Циганите мушнаха цигулките под мишница и си тръгнаха усмихнати и със стоплени сърца. Гео гледа след тях, докато те завиха в другата улица. Той беше запомнил няколко от техните песни и често ги пееше с възторг, а накрая ще възкликне умилително и сладостно: „Ех, чорт возмит! Цигани, ама истински артисти! Какви цигулари, а?“ Веднъж баба шеговито го закачи: „А бре, Георге, ами че като ти харесаха толкова тез цигани, ами че трябваше да тръгнеш с тях бре; да станеш чалгаджия!“ А Гео: „Защо не, бабо! С тях пò бих се разбрал, отколкото с много момчета от града.“

От най-ранно детство съм запомнила, че Гео все четеше и рисуваше – пейзажи, карикатури. Когато беше в гимназията, той украси няколко бабини престилки. Върху черния муселин Гео нарисува бордюри от различни цветя. Направи и модел за килима, който мама изтъка за гостната ни стая – зелени и черни ромбове на червен фон, зоабиколени с черен гръцки меандър (по него врме той живо се интересуваше от гръцката класика). Този килим и до днес покрива гостната стая в къща-музей „Гео Милев“ в Стара Загора.

Една пролет баща ми извика Гео, Борис, мен и помалката ми сестра в градината, определи на всекиго

по една леха и рече: „Сега вие ще си разкопаете лехите, ще ги посеете с цветя, със зеленчуци, с каквото искате, ще ги поливате, ще ги плевите, пък накрая ще видим на кого градината ще е най-хубава.“ Баща ни обичаше да ни запознава с природата, но аз по-скоро вярвам, че той направи това, за да откъсне Гео от прекаленото му четене. Уви! Точно Гео не се увлече от това „съревнование“! Той уж започна нещо да работи, но току рече: „Хайде вие продължете, пък аз после ще довърша!“ И пак отиде горе да чете.

Ние се изпотрепахме да работим – копахме, поливахме, плевихме, садихме и трепкахме от радост. Борис, който беше пъргав, сръчен и за всичко го биваше, бързо подреди своята леха и завика от градината: „Бате (само той казваше на Гео бате), да прекопая ли и твоята леха?“

– Добре, добре! Пък аз другия път ще прекопая твоята.

Втурнахме се и тримата и бързо, бързо наредихме и Геовата леха – да изглежда като нашите. А ни беше драго, драго, че му помагаме. Той слизаше от време на време при нас в градината, поогледаше оттук-оттам, казваше, че всичко сме направили много хубаво, и пак се качваше горе да си чете. Широката му усмивка дълго изпълняше сърцата ни с радост. Ние, децата, като че повече разбирахме, че такива работи като лопати и градини не прилягат на Гео, и се радвахме, когато можехме да го отменим. Но мама и тате не бяха доволни; тяхната цел – Гео да се раздвижи – не беше постигната. Мама го смъмра, че нищо не е работил, а той се засмя и отвърна: „Какво да правя, мамо, като най обичам да чета?“

Друга една година, когато бяхме вече по-големи (баща ни сигурно е чувствал затруднение в издръжката на десетчленното си семейство), след вечеря тате се обърна към нас и каза: „Тая пролет ще от-

гледаме буби; всички ще работим; ще ги храним по пет-шест пъти на ден, те ще завият пашкули, а после ще продадем пашкулите и с парите ще ви купя дрехи, обуща, шапки – всичко, от което майка ви каже, че имате нужда."

Набързо тате ни запозна с живота на бубите. Накрая отвори една кутийка и ни показа малките семенца, от които ще се излюпят бубите.

– Семенцата са малки – каза тате. – Отначало и бубичките ще са малки, ще се съберат на ей тази маса, но после, когато пораснат, ще напълнят тези две стаи, кухнята, тавана и все ще искат да ядат. Тогава ще има много работа около тях.

Всички деца се зарадвахме от новото интересно предложение на тате. Гео, който навярно бе преценил, че това ще му отнеме много време, току извика: „Тате, когато бубите пораснат, аз, щом се наобядвам, ще отивам в книжарницата. Там ще стоя целия следобед, там ще си уча и уроците, а ти можеш да ръководиш тук храненето на бубите."

Тате, схващайки желанието на Гео да бъде свободен, се разсмя от все сърце и каза: „Добре, Георге, но когато затвориш вечер книжарницата и се върнеш вкъщи, пак ще трябва да помагаш, защото ще има много работа около бубите."

Така и стана. Излюпиха се бубите, пораснаха, напълниха къщата, а вечер, когато Гео се връщаше от книжарницата, обикаляше край тях, гледаше ги и им говореше: „Ах, вие, лакоми гадинки, поне нощно време да не ядете! – Заслушваше се в шумоленето им и усмихнат продължаваше: – Все същата песен – гладни сме, гладни сме!"

Отглеждането на буби беше сполучливо и се повтори няколко години поред, но Геовата помощ беше все около книжарницата, а не около бубите.

Веднъж, когато Гео беше ученик в горните класове

на гимназията, тате му направи строга забележка за държането му с учителя им по литература. Учителят се беше оплакал на баща ни, че Гео си позволявал пред целия клас да поправя грешките му. Гео цял пламна от възмущение:

— Че как ще мълча, като е такъв профан? Седнал да заблуждава учениците! Като не е чел, поне урока си да е научил добре! Учител! Може ли да се търпи такова невежество?

Тате го прекъсна:

— Е, добре де, можеше след часа да му кажеш всичко насаме. Ехе, преди 50 години учениците благоговееха пред учителите! Как така ти, един 14-15-годишен ученик, си се осмелил да поправяш учителя си, и то пред целия клас?

Гео не се предаваше, а все по-настойчиво обясняваше какви нелепи грешки бе допуснал учителят им. Голямата Геова прямота и непримиримост към невежеството се проявяваха още от ученическата скамейка. Грешките на другите той критикуваше остро, а към себе си той беше строг и критичен. Когато Гео завърши гимназия, у нас беше истински празник. Всички роднини и познати дойдоха да го поздравят. Тате му беше купил нов тъмносин костюм, а мама му беше ушила със сръчните си ръце хубава, широка, червена връзка от тафта, която Гео много харесваше и връзваше някак си артистично. Колко хубав изглеждаше Гео в новата си премяна! Бял, румен, със сини засмени очи, полускрити зад дълги извити клепки и черни вежди, с леко начупена смолиста коса! Жизнерадостната му голяма усмивка спечелваше всички!

Дойде време Гео да следва и през септември баба, той и аз заминахме за София. Намерихме си квартира на ъгъла на ул. „Цар Асен“ и „Парчевич“ — обширна стая, малко антре и някакъв дълъг килер, който ни служеше за кухня. Малкото апартаментче още стои

в същия вид, но няма и помен от хубавата градина с чимшири, цветя и няколко големи борови дървета.

Гео ходеше редовно на лекции, държеше си записки, но често казваше, че това, което им преподават професорите, той го знае, а ако има нещо ново, запомня го още там. Чудеше се какво толкова зубрят другите студенти. Той имаше много свободно време и масата му започна пак да се отрупва с нови и нови книги. Много обичаше да рецитира; рецитираше чудесно и се увличаше до самозабрава, та дори не ни забелязваше, когато влизахме в стаята. Като повишеше много тона си, баба току се обадеше: „Ей, Георге, какво пак те прихванаха Карастанчовите?“ А той се разсмиваше гръмко и пак продължаваше, или пък ако завършваше вече, ще каже цял сияещ: „Ех, бабо, да можеш да разбереш колко е хубаво!“

– Да съм ходила на училище, аз такива „повети“ като вас по десет да ги туря в джоба си, ама пусто не съм ходила! (Баба нарочно казваше „повети“ вместо поети.)

От тая духовитост на баба Гео избухваше в още по-силен смях. Между него и баба имаше истинска дружба. Гео много харесваше нейния хумор, остроумието ѝ, приказливостта ѝ. Тя обичаше да употребява „интелигентни думи“, както се изразяваше тя, но ту нарочно, ту от незнание изопачаваше някои от тях. На това Гео се смееше от сърце и по едно време започна да записва тези думи в една тетрадка, която беше озаглавил „Речник на Гена Дълъгжелева“. Листовете бяха разделени на две: вляво пишеше как баба произнасяше думата, а вдясно – правилното ѝ произношение. Жалко, че не сме запазили тази тетрадка.

В едно малко тефтерче Гео си водеше точна сметка за всичко, което харчехме. То е запазено в архива му, съхраняван в Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София. Между многото дребни сметки

в тефтерчето е отбелязано кога и колко е дал Гео за театър. Той много харесваше Софийския театър и често го посещаваше. Когато се върнеше, с възторг разправяше за играта на артистите, рецитираше цели монолози, а по-важните моменти от пиесите изиграваше за нас, а може би и за свое удоволствие и чак тогава се успокояваше. Сегиз-тогиз той водеше и нас с баба. Ясно си спомням как тримата гледахме „Иванко" – баба на последния ред, а ние двамата зад нея правостоящи. Когато Мария полудя и пееше „Не го убивай, Иванко, недей убива татко ми!" – баба си бършеше сълзите. Като свърши действието, Гео каза:

– Виждаш ли, бабо, как хубаво играят, чак те разплакаха.

Дълго след това, та дори и в Стара Загора баба с гордост разправяше какво е видяла с Гео в Народния театър, а понякога представяше и цели сцени.

Много скоро след като се установихме в София, Гео научи къде може да срещне Иван Вазов, Пенчо Славейков, Яворов и артистите Кръстьо Сарафов, Будевска, Снежина и др. Почти всеки ден той обикаляше около това място, за да ги види, и ако беше успял, връщаше се цял сияещ:

– Видях Яворов, бабо! Той се беше спрял с един човек и говореше, а аз стоях на отсрещния тротоар и всичко видях!

Гео дълго ни разправя как изглежда Яворов, с какво бил облечен, как ръкомахал, а баба го прекъсна:

– Колко се радваш, Георге, като че дядо Господ си хванал за пеша! И те хора като хора.

– У, бабо – засмяно ѝ отвърна Гео, – твоят дядо Господ да бях видял, нямаше толкова да се радвам!

– Гледай го ти него, фармасонина! Какви приказки приказваш, бе?

На това Гео се смя от сърце.

Той ми беше показал къде живее Яворов и аз всеки

ден на отиване и връщане от училище минавах от там, за да го видя и разправям после на Гео. Веднъж Яворов беше застанал пред отворения прозорец и гледаше към Витоша. Аз дълго го гледах и на обяд разправих за това на Гео. Ех, колко съжаляваше той, че не е бил с мене! Друг път той ми казваше:

– Днес пък аз видях Яворов. Стоях дълго до отсрещния магазин и го гледах. Колко е хубаво, че живеем наблизо!

През тая първа студентска година Гео много се възхищаваше от поезията на Яворов, но от скромност не посмя да иде да се запознае с него.

Не помня дали по поръка на баща ми, или по друга причина Гео трябваше да иде при Кирил Христов. Не искаше да отиде сам, та аз го придружих. Гео носеше някакъв пакет и смяташе само да го подаде от вратата. Но Кирил Христов ни покани в стаята и дълго разговаря с Гео, а на тръгване му каза: „Вие сте още много млад. Продължавайте все така и ще успеете."

Гео не се зарадва на неговите думи и ми каза: „Не мога да го обикна; не му харесвам поезията."

Яворов и Пенчо Славейков бяха друго нещо за Гео. Тях той ценеше, уважаваше и обичаше. Вестта за смъртта на Пенчо Славейков дълбоко опечали Гео. Беше хубав слънчев ден, баба и аз бяхме на двора. По едно време гледаме – Гео си идва, но по-рано от обикновено. Той мина покрай нас, без да ни погледне, и се затвори в стаята. Изтичахме бързо след него да видим какво му е. Заварихме го легнал на леглото си с лице към стената. Баба поседна край него и започна да го разпитва:

– Какво ти е бре, Георге?

Гео не отговаря.

– Болен ли си, че се върна ни в туй, ни в онуй време?

Гео пак не отговаря.

– Писмо ли получи от Стара Загора? Болен ли е някой там?

Никакъв отговор.

– На изпит ли те скъсаха? С някого ли се скара?

Пак никакъв отговор.

– А бре ти онемя ли? Гемиите ли ти потънаха?

Най-после Гео извика:

– Бягай се оттук, бабо!

– Няма да се бягам, доде ми не кажеш какво има! Хубава работа, цял час тука да ни мъчиш. То че има нещо, има, ами кажи го по-скоро!

– Махай се бе, бабо!

– Няма да се махам, ами кажи какво има!

Тогава Гео с тих и прочувствен глас каза: „Пенчо Славейков умрял!“

Баба въздъхна облекчена, че нищо лошо не се е случило ни с Гео, ни с някого в Стара Загора. Опита се да го разтуши, та каза шеговито:

– Е, голяма работа! Умрял един крив Пенчо! (Баба знаеше, че Пенчо Славейков е куц.)

Гео скочи от леглото като ужилен, хвана баба за раменете и извика: „Сто баби като тебе да са умрели, само Пенчо да е жив!“

Баба се престори, че е много обидена, и троснато се обърна към мене:

– Евгено, веднага да седнеш да напишеш на майка си и на баща си, че се връщам, чу ли? Аз заради туй магаре да си оставя хубавата Заара, родните, комшийките, а той таквиз приказки да ми хортува!

За първи път бабиният хумор не развесели Гео. Той нито обядва, нито вечеря този ден. Следобед ми каза:

– Вземи си учебниците и учи на двора, а баба да иде при хазаите; искам да бъда сам.

И като събра всичките книги от Пенчо Славейков, сложи ги на леглото до себе си и пак легна с лице към стената. Никога не бях виждала Гео толкова на-

тъжен. Седнала вън на двора, близо до прозореца, искрено му съчувствах. От време на време чувах как Гео тежко изохкваше. Скришом поглеждах през прозореца и понякога виждах как си бърше овлажнелите очила или пък стиска до гърдите си Пенчовите стихове. Нямаше сили дори да отвори книгите.

Няколко дни след смъртта на П. Славейков Гео четеше само Пенчови стихове, но не пламенно, както по-рано, а тихо, бавно. Беше уморен от скръб!

Скоро дойде краят на учебната година, ние се завърнахме в Стара Загора и Гео почна усилено да учи немски и да се готви за заминаване в Германия. После дойде войната и първата голяма трагедия в нашето семейство – раняването на Гео. След няколкомесечен престой в болницата в София Гео се завърна в Стара Загора. Няма никога да забравя каква скръб изпитахме всички, когато го видяхме с черната превръзка на дясното око! Беше блед, отслабнал, чертите на лицето му изопнати, хубавото му бяло лице – покрито с много дребни тъмни петънца. Мъчеше се да се усмихне, но някак пресилено. Само все още говореше бързо, както преди:

– Ето, жив съм, здрав съм! Това е войната! Станах циклоп, но и с едно око може!

Като виждаше натъжените ни овлажнели очи, Гео бързаше да смени темата на разговор. И въобще не обичаше да говори за раняването си, не обичаше да го съжаляват. Никога не се оплакваше, че го боли, че му е неудобно с едно око, но ние със свито от болка сърце виждахме как той леко наклонява главата си, за да вижда по-добре събеседника си, как се поизвива, когато чете, как се поспъва, когато върви. Всеки в нашето семейство затвори по една голяма рана в сърцето си и престанахме да говорим за това. Така и на Гео беше по-добре: не му създавахме грижа фалшиво да ни уверява, че е добре и не му пречи, че е с едно око.

А лявото здраво око не беше вече тъй весело и закачливо; в него се бе спотаила дълбока скръб. Но въпреки всичко Гео не загуби своя дух и енергия. Пак четеше, работеше непрекъснато и всяка вечер надълго говореше с баща ми – излагаше пред него проектите си за започване на ново издателство, убеждаваше го, че въпреки войната трябвало усилено да се работи, че след като се върне от Германия, ще развие широка писателска дейност и пр., и пр. Тате слушаше, тъжно поглеждаше обезобразеното лице на обичания си син и казваше:

– Ти иди сега в Германия, излекувай се напълно, пък когато се върнеш и времената се пооправят, тогава ще видим какво ще почнем.

Гео пак говореше и пак се стараеше да убеди тате, че веднага трябва да започнат издаването на нови книги, докато тате най-после се съгласи. Така се сложи началото на книгоиздателство „Везни“.

Октомврийската революция завари Гео в Стара Загора. Той беше във възторг, че става нещо велико, всенародно.

– Този път руският мужик може да победи – казваше Гео, – а не е чудно и цяла Европа да пламне!

Нея година аз бях завършила гимназия и както беше редно, трябваше да си купя шапка за есента. Гео пожела той да ми я купи като подарък. Отидохме заедно из няколко шапкарски магазина. Аз пробвах шапки, които на мене ми харесваха, но той каза:

– Не! Остави ги тези шапки! Ще вземеш ей тази, червената!

Като се върнахме вкъщи, всички се учудиха на избора ни, но Гео шеговито каза:

– Защо не? Сега, когато в Русия се развяват червени знамена, защо да не носи и тя червена шапка? Да имаше такива за мъже, и аз бих си купил!

Наскоро Гео замина за София и оттам – на лечение в Германия.

Оттогава нататък виждах рядко Гео и за малко. През 1920 година беше открит Висшият земеделски институт в Пазарджик и аз постъпих да следвам в него. След Нова година отидох да прекарам ваканцията си в София при Гео. Той беше вече семеен, първата му дъщеря Леда беше родена, а чакаха и второ бебе. Живееха на улица „Цар Самуил" №14, при майката на снаха ми, в една полусрутена стая, в която през целия ден лампата трябваше да свети. Гео работеше непрекъснато в един ъгъл на стаята, работеше през целия ден и късно през нощта. Редактираше сп. „Везни", пишеше статии, коригираше шпалти, превеждаше.

Намерих го много променен – затворен в себе си, загрижен, но не отчаян, а пълен с проекти и идеи за нови работи, пълен с енергия, пълен с вяра в силите си и с надежда, че всичко ще се оправи, щом той е здрав и може да работи. Аз виждах, че средствата му са малко, че се правят икономии, и сърцето ми се свиваше. Имах малко спестени пари, с които исках да си купя палто, но като виждах колко големи са нуждите му и колко малки приходите му, дадох му ги уж като новогодишен подарък за Леда. Гео не искаше по никой начин да вземе тези пари, но без той да знае, аз ги оставих на снаха ми и си заминах, доволна, че поне десетина дни Гео няма да обикаля книжарниците, за да види дали са се продали някои броеве от „Везни".

През лятото на 1923 година се завърнах от Германия, дето бях ходила на специализация, и пак отидох у Геови за няколко дни. Сега имаха по-голяма и светла стая срещу джамията на бившата улица „Мария Луиза". Гео прояви голям интерес към Германия. Разпитваше ме за всичко там и искаше да му разправям с подробности. Докато бях в Германия, стойността на марката падаше всеки ден, цените се покачваха баснословно, а недоволството от поскъп-

ването растеше все повече. Бях очевидец на бунта на работниците в Бреслау. Видях как чупеха витрини, разграбваха стоките и се биеха с полицията, но след 3-4 часа всичко беше потушено. Като разказвах за това на Гео, той рече:

— Това е нищо! В Берлин през 1918-1919 година имаше много по-големи бунтове, но откъслечни; друго е, когато целият народ се надигне, както е в Русия. И германският народ е разорен и изнемогва след войната, но той си няма Ленин, който да го ръководи, като руския народ...

После учителствах в различни места из България и все по-рядко се виждахме с Гео. Последната ни среща беше в Стара Загора през есента на 1924 година. Наново го видях да говори вдъхновено, разпалено, трескаво за новата програма на списание „Пламък“.

— В седемнайста година аз ти купих червена шапка — каза Гео, — а сега, както виждаш, аз съм целият червен!

Доволна усмивка озари лицето му.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

ПЕНКА МИЛЕВА КАСАБОВА

През септември 1912 г. Гео замина за Лайпциг, за да продължи висшето си образование там. За първи път някой от нашето семейство отиваше в чужбина и всички понесохме раздялата тежко. Най-много тъжеше мама.

– Ох, опразни ми се къщата! – казваше тя скръбно.

– Какво приказваш? – упрекваше я баба. – Грехота! Я погледни – пет деца като ангели са в къщата ти. Какво искаш? Не се е изгубил Георги, я! Ще си дойде.

– Не разбираш ти, не разбираш – отговаряше мама и бързаше да потъне в работа, за да не мисли за Гео.

А той пишеше често, пишеше дълги и много интересни писма. Макар само седемнайсет-осемнайсет годишен, със здравия си ум бързо отсяваше житото от плявата и заключаваше в едно от писмата си: „В Германия работите съвсем не са тъй велики, както ги хвалят. У нас например студентките са почти половината от университета, а тук (в Лайпциг) има най-много 20-30 или 40. Питах в началото моя немец има ли тук много студентки. „Ах, много, много!“ – отговаря ми... Понятия! Много! У нас те са 400-600 или повече на 2000 студенти. Тук – 30 на 4000! Тия числа говорят много.“

И от професорите не беше очарован Гео. В края на първия семестър той писа за тях в едно писмо до мате: „Професорът, когото слушах досега, макар и представител на катедрата по немска литература, не е никакъв голям авторитет, никакъв авторитет дори. Най-сериозно говоря, като заявявам, че не е дори 1/10 от нашия Шишманов, който има едва ли не по-големи познания и по самата немска литература и разбиране – без съмнение – много по-дълбоко. И тоз професор говори понякога с въодушевление и патос, но това съвсем не е увлекателното слово на Шишма-

нова. Да не казвам пък за Балабанов, който е много умен учен и проницателен критик."

Страстният стремеж на Гео да общува с големи творчески личности не беше задоволен от педантичните, рутинирани немски професори.

Тогава той сам потърси знания направо от извори-те. Пишеше ни, че богатата Лайпцигска библиотека му дава повече, отколкото университета, макар че редовно посещава лекциите и взема изпитите си. Всички, които идваха от Лайпциг, ни разправяха, че Гео „чете, чете, много чете".

Неговото студентстване в Лайпциг беше едно вихрено издигане във висините на духа, но краката му бяха здраво стъпили на българска земя. Всичко, което му се струваше хубаво и непознато за българския читател, той искаше да сподели с него. Сякаш не беше отишъл да следва, а да пренесе в България онова, което беше ново и интересно в литературния и културния живот на Германия.

Заредиха се десетте му „Литературни художествени писма от Германия", които се печатаха в списание „Листопад", стихотворни преводи, печатани в списание „Звено", петте „Лирични хвърчащи листове", статии, критики и преводи, печатани в други списания и ежедневници.

В писмата му почнаха да се появяват все нови и нови идеи за трескава дейност. Още през първата си студентска година в Лайпциг Гео бе забелязал една голяма празнина в нашата детска литература. По негово настояване баща ни почна да издава библиотека „Детски живот" – картинни книжки за деца от пред-училищна възраст (за първи път в България). Картинките се печатаха в Германия, за което се грижеше Гео, стихчетата, написани от него – в България. С такова бързо темпо работеше Гео, че баща ни едва смогваше да върви в крак с него.

Но... най-голямото човешко злодеяние – войната – вече шестваше из Европа и младият поет трябваше да свие знамена и да се върне в България. Само година по-късно той – най-върлият противник на войната и насилието, – той, който не се поколеба да заклейми своя дотогавашен кумир Демел затуй, че е отишъл доброволец на фронта, той – двайсетгодишният Гео, – трябваше да остави едва прозвучалата си лира и да се вмести в тази човешка касапница, която ненавиждаше до дъното на душата си.

Беше средата на септември 1916 година. На старозагорската гара се беше проточил дълъг влак, препълнен с войници. Зад един от прозорците му бе застанал Гео. Живите му очи шареха бързо и неспокойно. А дъждът се изливаше като из ведро. Под прозореца – десетина изпращачи. Гео заминаваше за фронта. Той не се смееше и не се закачаше с изпращачите, както правеше други път. Някакво едва сдържано негодуване бушуваше в душата му.

Времето бързо летеше. Влакът скоро щеше да потегли. Всички заподаваха ръце за сбогом, а във всяка ръка – китка. Гео поемаше цветята, тъпчеше ги в джобовете си и сдържано се усмихваше. Личеше как с всяка минута яд напира в душата му, сгъстява се, ще експлодира! Нужен беше само повод. Поводът дойде от мама. Тя се приближи до прозореца, Гео се понаведе и мама тихо му рече: „Недей тъпка цветята в джобовете си! Подръж ги малко! Ще се обидят хората, които ти ги дават."

Гео изригна като вулкан:

– Какво? На ушите си ли да ги накича? Да не отивам на сватба? На война отивам! Никой не те пита искаш ли, не искаш ли! Надянат ти шинела и хайде на фронта. Мри! Не си дочел книгата си, не си дописал стиха си, кой те пита? Върви мри! Мри за царя! Мри за царството!

Мама не можа да отговори. Влакът потегли бавно. От прозореца Гео ни махаше и се усмихваше по-спокоен. Беше излял всичката си омраза и презрение към войната.

Такъв го помня и когато си дойде от фронта, вече едноок и обезобразен. Говореше ли за войната, той употребяваше най-презрителните прилагателни от българския език!

Така се случи, че когато Гео си дойде в Стара Загора, аз бях счупила ключицата на ръката си. Всеки ден ходехме заедно в болницата, за да ни превързват. Всеки ден на връщане Гео ме питаше: „Днес боля ли те?“

Един ден аз видях Геовата рана открита. Нито Гео, нито немският лекар, който го превързваше, разбраха, че аз бях в превързочната стая. Това, което видях, ме накара да окаменея на мястото си, а на връщане Гео пак ме попита: „Днес боля ли те?“

Той никога не говореше за раната си, не се оплакваше от нищо; държеше се геройски, но не беше вече тъй весел, а углъбен в себе си и още по-сериозен. На бабините закачки само се усмихваше, а към нас, децата, беше нежен и ласкав. Обикаляше из градината, радваше се на розите. Наведе се, помирише ги, па се обърне към мама: „Сейте рози, много рози, само рози! Целият двор да е пълен с рози!“

Веднъж чух мама да казва на тате: „Какво трябва да е преживяло това момче на фронта, че толкова да се радва на розите!“

Една вечер Гео се върна към десет часа и още щом влезе в стаята, всички разбрахме, че е развеселен и оживен. Веднага почна да разправя как едно кученце го проследило от центъра на града и не искало да се раздели от него.

– Аз го пъдя, за да затворя вратата – разправяше Гео, – а то скимти, увира се и иска да влезе с мене. Ей го вън на двора. Дайте лампата да ви го покажа!

– Къде, вънка ли? Дайте да го видим! – рече тате, който се беше разнежил към Гео като към болно дете.

Кучето се беше свило под навеса, но щом забеляза Гео, затътра се на задните си крака, заскимтя радостно и се завъртя край него.

– Нека си остане у нас – рече Гео. – Хубаво кученце, нали? Цялото беличко, само едното му ухо черно. Бялла ще му викаме. Е, какво? Метерлинк си имал една овца, аз пък ще си имам кученце.

Докато Гео си миеше ръцете в кухнята, мама пак каза на тате: „Какво трябва да е преживяло това момче на фронта, че толкова да се радва на едно кученце!“

Отчасти разбрах „какво трябва да е преживял“ Гео на фронта, когато през 1962 г. посетих Дойран и открих Студената скала, дето е бил ранен.

В малката долчинка зад опожарената църква не прониква слънчев лъч и затова скалата е студена. Гео, който копнееше за светли простори, за висша поезия и красота, е трябвало да живее в това смразяващо място, сред камъни и тръни, под дебел бетонен навес.

Единствената му радост навярно е била великолепната гледка отвъд църквата – бляскавото Дойранско езеро с цялата си спокойна красота и прозрачносинята Беласица в далечината. Но на тях Гео е могъл да се радва с риск за живота си, защото от другия бряг на езерото неприятелят дебнел.

Смъртта непрестанно е обикаляла от кота 506 до малката долинка зад порутената църква и на 29 април 1917 година е успяла да я превърне в истинска „долина на смъртта“. Дядо Илия от Стари Дойран, който ме придружаваше, ми каза:

– Тук трябва да е било граната до граната! С тонове желязо събрахме после от това място.

Представих си как двадесет и двегодишният ми брат е лежал в безсъзнание с открит мозък, а край

него петнайсетте трупа на войниците, с които е работил, убити до един, и заплаках. „Докога, докога?“

Природата, която знае мъдро да поправя човешките разрушения и на тяхно място отново да възцарява своята красота и хармония, беше извършила великото си дело и тук. До поваления бетонен навес сега е израснал млад хубав нар. Заварих го обсипан с кървавочервени цветове, сякаш бе всмукал Геовата млада кръв, пролята за какво, за кого?

* * *

След лекуването си в Берлин Гео се завърна пак жизнерадостен и весел. Преживяното през войната сякаш беше останало някъде далече. Сега той цял пламтеше за ново изкуство. Беше вече семеен, с повишено самочувствие и с по-изяснени цели. Идеи и планове за работа просто бликаха от него. Престоя в Стара Загора десетина дни, през които нахвърли пред баща ми програма за дейност за цяла година. Явно беше, че Гео бърза да се прояви на по-широк фронт в нашето културно поле, но все още имаше нужда от материалната помощ на баща ни.

Дотогава Гео и тате винаги се разбираха добре и дори в някои от писмата си Гео се подписваше „твой верен ученик син – Георги“, но сега между тях се появи сериозно разногласие. Гео едва дочакваше вечер тате да си дойде от книжарницата и прекъснатият на обяд разговор се подхващаше наново. Петуниите в двора изпълняха нощта с аромата си, луната се издигаше високо, а Гео и тате все говореха.

– Не ми трябва никаква служба – настояваше Гео. – Аз искам да работя само като писател. Искам да измъкна нашата литература от това блато, в което затъва. Сега се ражда нещо ново в литературата и във всички изкуства. Аз искам да съм негов

херолд. Никой в България не познава по-добре от мене символизма, експресионизма, футуризма. Това са нови течения. Бомба в сърцето на старата култура. Ехе, ти не знаеш каква сила е това! Младите ще тръгнат с мене. Ако ти и аз организираме добре книгоиздателство „Везни“, хлябът ми е осигурен.

– Добре – казваше тате, – но аз не одобрявам тия крайни идеи, а ето и ти сам виждаш, че книгите, които печатаме в библиотека „Везни“, не вървят. Малцина ги разбират, а футуризъм, експресионизъм – това са отвлечени работи.

– Точно това искам да направя – избухваше Гео. – Ще развия нов вкус у нашите читатели. Тази работа ще я свърши списанието, което искам да започна. Абонатите ни, веднъж възприели новото модерно изкуство, ще започнат да търсят и книгите на книгоиздателството.

Колкото убедително и разпалено да говореше Гео, все пак се чувстваше дълбокото различие в позициите на бащата и сина. Гео беше убеден, че със своите знания, със своите дарби и енергия ще успее да спечели всички за новото изкуство. Тате стоеше на реалистични позиции и не можеше да повярва, че новото изкуство, с което пламтеше Гео, ще спечели последователи и ще пусне корен.

– Слушай, Георге – продължаваше тате. – Аз съм на петдесет години човек и не съм от вчера книжар. Следя добре нашата публика и виждам накъде върви. Такова списание за модерно изкуство, каквото искаш да почнеш, ще има най-много хиляда души абонати. Хиляда абонати не могат покри дори и разноските за списанието. С какво ще се издържаш? Друг би бил въпросът, ако имахме едно утвърдено издателство с голям капитал. Тогава можехме да си позволим и едно особено списание за особени хиляда души, а ние накъде сме? Трябва да мисля за още пет деца – никое не си е

взело хляба в ръцете, капиталът ми е слаб и сега ще се хвърлим в нова работа без перспективи? Виж, ако ти и Мила имахте някаква определена работа, за да не мислиш за прехраната ви и покрай това да караш и тази, за която чувстваш, че си призван, тогава да ти кажа „на добър час". А сега накъде? Дай да пуснем книги, които се търсят, нека бъдат пак модерни, но не такива крайни. Дай да си развържем ръцете, че тогава да почваме списание. Бързаш, много бързаш! И пак ти повтарям, не одобрявам тия нови веения. Няма да се задържат. Ще видиш! А си и семеен, и дете чакаш. Ехе, тепърва ще разбереш какво значи семейство!

Всички доводи на мама и тате бяха „глас в пустиня" и накрая трябваше да се съгласят „да опитаме". Все пак Гео беше любимият им син, едва се бе спасил от смъртта, беше само 24-годишен, не можеха да го изоставят.

И така, реши се през септември да започне излизането на списание „Везни". Аз бях току-що завършила гимназия и исках да следвам в София. Решено бе, щом Гео си намери квартира, да замина при тях, за да помагам на Гео в администрирането на списанието, та той да има повече време за работа.

Едва през ноември Гео си намери квартира на ул. „Ломска" №26. Нает бе две големи мебелирани стаи с доста висок наем, в който влизаше и почистването на стаите. За първи път виждах Гео в свой дом. Той беше все така естествен, непринуден. Отдавна се държеше като възрастен, та и сега беше пак същият. Наскоро се бе завърнал от Берлин, беше виждал как живеят културните хора, а и естет, какъвто беше, подхождаше му да има кабинет с бюро и фотьойли, но все пак мисля, че тази обстановка беше някак си тежка за младия, скромен Гео. В послешната си квартира срещу джамията сякаш се чувстваше пò у дома си.

Гео дълбоко вярваше в успеха на „Везни" и в сво-

ята изключителна работоспособност, та се надяваше, че ще се справи някак си. Отрано сядаше на бюрото си до източния прозорец и работеше с часове така съсредоточено, че не ни забелязваше, когато минавахме през стаята му. В работата си беше все тъй сериозен, както го знаех от Стара Загора, но на обяд ставаше друг. Беше шеговит, закачлив, весел, радваше се на младата си булка и още не прибрали масата (хранехме се в спалнята), Гео се поизтягаше на дивана, който ми служеше за легло, и започваше да пее. Мила пееше много хубаво и тримата бяхме едно чудесно трио. Гео правеше много интересни вариации. Руски, немски, български песни, оперни арии и леки оперетни мелодии се лееха една след друга и така се увличахме, че аз често закъснявах за лекции.

С особено настроение Гео пееше хубавата песен от Бетовен „In questa tomba oscura", „Лорелай" и „Drei Lilien". Гео си беше донесъл от Германия един обемист сборник с немски народни песни, от който често разучавахме нови песни. Той солфежираше добре.

Скоро пеенето ни се прекъсваше от Ботьо Савов; цял усмихнат, той нахълтваше в стаята с парче печена тиква в ръце и още от вратата викаше като продавача на ул. „Ломска": „Медо, медо! Тикваро- медаро!" Гео се смееше с непринудения си хубав смях, грабвахме лъжиците и задълбавахме в печената тиква, а под прозорците вече се чуваше подсвиркването на Людмил Стоянов. Людмил беше млад, хубав, малко тъжен и загадъчен и затова не му подхождаше да свири с уста, но той всеки ден пристигаше с една и съща песен: „Тамо е село мое и там е мойта љубов". После идваше Хрелков – малко стеснен и доста зарадван. Почваше се едно мило младежко веселие с остроумни закачки, рецитации, спорове, смехове, което стигаше върха си, когато на вратата се появяваше Джорето Михайлов с неговата „Анабел Ли". Джорето беше красив младеж

с бляскави черни очи и черна къдрава коса, смееше се много и хубаво. Той беше току-що превел Едгар По и така му прилягаха стиховете на По, че и десет пъти да ги кажеше, все звучаха хубаво и не ни омръзваха.

Джорето обичаше да ме закача и по няколко пъти се обръщаше към мене: „Донеси ми, момиченце, вода с кратунката си!“ (по Николай Райнов), а Гео все го прекъсваше: „Стига, стига се закача!“

Много години след като Гео беше изчезнал, веднъж Хрелков ми каза:

— Гео беше голям турчин. Помня колко ми е било неприятно, когато идвах при него с някое поръчение на партията, а той си мислеше, че идвам за тебе. Винаги чувствах това и ми беше много неудобно.

В тези хубави другарски срещи се обмисляха новите броеве на списание „Везни“, разменяха се мнения за новоизлезли книги, водеха се спорове за художествени изложби и нови постановки в театъра и разговорът придобиваше все по-сериозен характер. Гео беше някак си в центъра. Беше движещата сила. От него излизаха най-оригиналните мисли и оригинални хрумвания. Той не си скъпеше времето да подкрепи мислите си с някой цитат и често влизаше в кабинета си, снемаше някоя книга и с дългите си пръсти (Гео имаше извънредно хубави ръце) бързо отгръщаше лист след лист.

Тия срещи рядко ставаха вечер, навярно защото и Джорето, и Хрелков обичаха да посещават „Копривщица“.

Понякога надвечер идваше Николай Райнов. С него разговорите биваха по-тихи, в тон с тихия говор на Николай Райнов, и не тъй разгорещени. Виждала съм и на него Гео да чете и превежда от чужди автори. Гео беше просто в стихията си, когато раздаваше знанията си.

Идваше и Николай Лилиев. Той беше доста по-възрастен от Гео и някак си бащински се радваше на

Геовата интелигентност, култура и дарби. И Гео го обичаше. Той бързаше да сподели с него някое ново стихотворение, нов превод, нова идея. Николай Лилиев създаваше атмосфера на абсолютно доверие към Гео, в която Гео цял се разгръщаше. Имаше някаква близост между двамата, която взаимно ги въодушевяваше.

А междувременно много от абонатите „отказваха получаването" на „Везни". Гео все търсеше вината в администрирането, в недостатъчната разгласа и измисляше нови и нови начини за рекламиране, но абонатите, точно както казваше тате, не надминаваха хиляда. Гео започна да се замисля, да съкращава срещите си с тия млади хора и да работи още по-усилено.

Желанието му да се прояви в театъра се засилваше все повече и повече. Заредиха се срещи и дълги разговори с управата на Народния театър, докато най-после гласуваха доверие на Гео и му предоставиха да постави „Мъртвешки танц" от Стриндберг. Запомнила съм голямото старание, с което Гео се подготвяше за всяка репетиция. Постановката му беше нещо съвсем необикновено. След премиерата се връщахме тримата – Гео, Мила и аз. Гео беше уморен и развълнуван. Чувстваше се, че е доволен, а същевременно като че ли анализираше себе си и откриваше, че може да даде повече. От всичко, което ни говори, докато си идем вкъщи, останах с впечатление, че Гео гледаше на „Мъртвешки танц" като на „старт" в режисьорската си работа. Колко ли далече можеше да отиде, ако му бяха позволили да направи още няколко постановки? Особено след такъв висококачествен „старт".

Но... трябваше да се намери място на руския емигрант Осипов и той бе назначен за режисьор в Народния театър, а не Гео, който беше далеч по-талантлив, културен и обещаващ. Тръпката на новото беше в Геовата кръв; мнозина се бояха от това. Гео беше достигнал почти във всички изкуства такава самотна височина,

та не можеха да го разберат и му се доверят. Недоверието към него го оскърбяваше, възмущаваше, дразнеше и подбуждаше към борба. Той сравняваше себе си с ония, които бяха ръководни фактори в нашия културен живот, и не можеше да се помири с тяхната изостаналост, невежество и наглост. А Гео не беше от ония, които виждат, знаят и мълчат. Той говореше, пишеше, воюваше: с министъра на просветата, с директора на театъра, с режисьори, с писатели, с всички, които тъпчеха на едно място и не даваха възможност за нови опити и нови достижения.

(Преди години се срещнах с големия италиански певец Рикардо Страчари. Той ми каза: „Когато бях млад и пеех най-хубаво, никой не вярваше в таланта ми, а когато вече сам не се харесвах, биеха се за билети преди концертите ми. Така измъчваме ние младите способни хора, докато не им останат сили да се борят с живота.“)

Имаше и нещо друго освен Геовата младост и силна насоченост към рушене на остарелите форми в театъра и другите изкуства. Гео не познаваше достатъчно ония тайни нечестни пружини, които движеха тогава света, нито пък, ако ги знаеше, щеше да си послужи с тях. Той беше извънредно честен, не знаеше да подълства, не знаеше да се огъва, не знаеше да лицемери. Надяваше се на собствените си сили и дарби, на собствената си култура и несломима творческа воля и искаше сякаш да покаже на всички как трябва да се живее честно, без мерзости и фалш. Жал му беше за всичките ония млади хора, добри и способни, които страдаха като него и искаха като него с дарбите си, с честността си да победят живота.

– Какви способни хора ражда нашата земя! Я погледнете този млад художник Иван Милев! Перла в нашето изкуство! И той трябва да се кланя на плесенясали величия? Не! Ще се борим! С щурм ще

превземем изкуството! – говореше Гео и изпъчваше напред гърди, сякаш да защити всички онеправдани млади творци.

Баща ни често му казваше: „Разбирам те, разбирам те, но тежкò на тези, които са дошли преди времето си."

Гео наистина беше дошъл преди времето си, и то в един вълчи век!

В двора на улица „Ломска" №26 имаше барака, в която живееше някакъв несретник, македонец. Той свиреше много хубаво на кавал. Щом се приберете в бараката си и до късни полунощи свиреше една след друга хубавите, тъжни македонски песни.

Една пролетна привечер, като се връщах от лекции, заварих Гео облакътен на отворения прозорец, пуши и тъй потънал в мислите си, че не ме забеляза, като минах. Когато му се обадих, той сякаш се стресна и бързо рече: „Чуваш ли го тоя чародей? Скръбта на цяла Македония изплаква."

Имаше нещо в Геовия тон, което ясно ми показа, че не за Македония мислеше той, а за собствената си несрета. И досега сърцето ми се свива, когато се сетя за тази сцена. За първи път го виждах унил и скръбен.

Въобще Гео беше горд. Никога не показваше пред хората съмненията си, тревогите си, грижите си. Винаги говореше с патос, сякаш виждаше успеха си близък, но в онзи интимен момент, в който го видях, разбрах, че Гео дълбоко в душата си страда, че не е разбран, не е оценен и не е заел онова място в живота, което заслужава.

Списанието не вървеше, вратите на Народния театър се затвориха за Гео, конферансите му върху модерното изкуство, които изнасяше в провинцията, не даваха достатъчно приходи, Мила започна да купува масло по сто грама и скоро Гео напусна двете мебелирани стаи и се премести в една сутеренна стая при май-

ката на снаха ми, а аз – в пансиона на Американската детска градина, дето следвах за детска учителка.

Колкото повече животът притискаше Гео, толкова повече енергия развиваше той и отстояваше своето разбиране, че трябва да работи само като писател. Не можеше да приеме онзи неправилен ред на нещата, който принуждаваше писателя за прехрана да бъде дребен чиновник тук и там, а покрай това, ако му останат сили, да бъде и писател.

– Що за идиотщина е това – често негодуваше Гео, – да извият и изцедят душата ти в архиварска служба, за да можеш да си писател? Не, не! Предпочитам да гладувам, но не да ставам архивар.

Тогава Гео замисли да основе акционерно дружество, което да поеме издаването на библиотека „Везни" и списание „Везни", но и това не се осъществи. Тези, които имаха капитал и можеха да бъдат акционери, се интересуваха от издаването на учебници, на речници и книги, от които могат да имат големи и бързи печалби.

Гео пак не се отчая, не се огъна, не захленчи, нито поиска от някого заем. Работеше буквално до два и три часа среднощ. Веднъж се връщах много късно от студентско градинско увеселение. Геовата лампа на малката му масичка още светеше и беше единствената в квартала.

И досега ми е чудно как издържаше Гео на този непосилен труд. А и с колко странични работи се занимаваше, които отнемаха от скъпото му време! Тия дребни странични работи той извършваше със свойствената си добросъвестност и тънък вкус.

Печаташе се за първи път „Панихида за П. К. Яворов". Гео искаше да избере корици за тази книга. Не зная как се случи, но отидохме заедно до склада на Анев – Радивоев на ул. „Граф Игнатиев". Показаха му няколко вида хартия, той все не беше доволен. Изведнъж видя

черни листове и отсече: „Ето това ми трябва. Черна корица със сребърни букви ще бъде чудесно."

Когато книгата излезе и видях изящната корица, още повече се учудих как можа Гео така добре да я избере.

Гео въобще работеше бързо и леко. Това, което искаше да постигне, беше сякаш някъде в съзнанието му готово и трябваше само да посегне към него, но все пак му отнемаше време.

Спомням си например как Гео даде една цяла сутрин, за да отбие трудовата си повинност. Отиде сутринта рано, но след малко се върна и рече: „Съгласиха се вместо да копая, да им направя една картина из трудовашкия живот." Грабна Гео ножиците, лепилото и разноцветни хартии, режеше направо, лепеше внимателно и направи една чудесна апликация в синьолилави тонове. Картината беше около метър дълга и представляваше трудоваци с кирки и лопати в поход. Имаше нещо леко, изящно в тази Геова апликация. И нея беше изработил със сърце, както работеше всичко, до което се докоснеше.

И аз бях от тия, които отнемаха ценното Геово време. Като учителка в детската градина често трябваше да преподавам песни на децата. По онова време, когато в цяла България имаше двайсетина детски градини и почти никакви песни за децата, ние, учителките, бяхме принудени по неволя да си служим с лошо преведените английски и немски песни само защото сюжетно бяха подходящи. Текстовете им винаги ме дразнеха, но не беше лесно да ги поправя.

Веднъж занесох на Гео една такава песен. Той я погледа, аз я изпях, после той я затананика и както си пееше — поправяше. За десетина минути песента беше неузнаваема, още повече че Гео се сети да сложи в края на всеки куплет едно хубаво повторение. На другия ден аз и моите колежки бяхме във възторг,

защото забелязахме колко леко децата научиха тази песен, но с това започна и бедата за Гео.

Почти всяка седмица аз отивах да го моля да поправи някоя нова песен. Помня, че веднъж той беше много зает и колкото и да го молех, не искаше дори да погледне песента. Отговаряше ми кратко и категорично:

– Бягай се, днес не мога. Имам много работа.

Толкова ми трябваше точно тази песен за другия ден, а не знаех как да го принудя да я поправи. В отчаянието си на тръгване му казах:

– Добре, недей я поправя, но утре тебе ще те е срам да слушаш децата да пеят: „Със весело шумтене тече една река."

Този текст като че му подсказа нещо и той бързо рече: „Я дай, я дай!" – и взе листа от ръката ми.

Не му взе и петнайсет минути, и песента стана песен:

Край нашта воденица тече, шумѝ река
и пада отвисоко водата ей така.

Тази песен, както и много други и до днес се пеят в детските градини, без никой да знае как между многото си работа Гео измъкваше тези песни от тромавия им първообраз.

А какво да кажа за младежите, които идваха при Гео с молба да прегледа първите им литературни опити? Гео никого не връщаше и с най-голямо старание разглеждаше работите им и дълго разговаряше с тях. Даровитите хора го привличаха като магнит и той без съжаление им даваше времето си, макар че после осъмваше над някой превод или статия, която трябваше на сутринта да предаде в печатницата.

И въпреки непосилния си труд Гео едва свързваше двата края, а можеше и да не бъде така, но честното му сърце не му позволяваше да бъде „преклонена

главица“. Разправяла ми е мама как веднъж дошъл при него представител на реакционен вестник (за жалост тя не си спомняше кой) и предложил на Гео голяма заплата, ако стане техен сътрудник. Геовият отговор бил: „Съвестта си и перото си не продавам.“

Междувременно заредиха се събития от черни по-черни – убийства, арести, жестокости. Гео все по-ясно виждаше корена на злото и с перото си доблестно поведе открита борба.

През дните на Септемврийското въстание Гео престана да работи или ако сядаше, то беше някак си набързо, припряно. Новините от „Мъглиж, Стара и Нова Загора“ от „Медковец и Сарамбей“ го вълнуваха до такава степен, че не можеше да се задържи на едно място. Чувствах го като орел в клетка. Обикаляше из стаята, говореше възбудено, надничаше през прозореца и очакваше с нетърпение Ясенов, Хрелков или някой друг да дойде и му донесе новини. Усмивката не слизаше от устата му и току повтаряше: „Какъв народ бе, какъв народ! За свободата си излязъл с брадви и топори да се бие! Тясно ще им стане сега на фабрикантите и думбазите. Долу! Долу!“

Почти всеки ден аз се отбивах у Геови и ясно си спомням как изглеждаше и какво говореше Гео през ония дни на Септемврийското въстание, може би затова, че беше като опиянен, а не говореше, както други път, за литература и изкуство.

Когато се разбра, че въстанието е потушено, Гео посърна. Седнал до масичката си, той стоеше замислен. За първи път го виждах да бездейства. Ако вземеше някоя книга да чете, личеше, че не може да се вгльби в нея. Толкова сломен изглеждаше, че не смеех да го заговоря за обикновени неща. Сякаш беше слял своята съдба със съдбата на народа и разгромът на Септемврийското въстание беше негов разгром. Имаше нещо дълбоко и покъртително у Гео след загубата

на Септемврийското въстание. Макар че не беше участвал в него, той не се бе предал. Търсеше сякаш някой да повдигне пак този народ и като виждаше, че повечето от писателите мълчат, той обърна нова страница и започна „Пламък“.

Гео се промени. Пак беше деен, пак беше презает, но стана строг, мрачен, рядко и сдържано се усмихваше. Сякаш бързо приключи своята младежка възраст и зряло погледна света, себе си и народа си – повален, пребит и заробен от „шпицкоманди“ и шайкаджии, които в името на отечеството убиваха и здраво затягаха примката около шията на народа.

Събитията вълнуваха Гео, увличаха го, поглъщаха го. Сякаш всичко, с което бе живял тъй пламенно дотогава, оставаше на заден план. Не мислеше дори и за себе си, а само за безбройните неправди и безбройните жертви. Законът за защита на държавата го вбесяваше.

– Идиоти, бе, идиоти! – викаше Гео извън себе си. – Натикали народа в затворите, вързали му ръцете, а сега със ЗЗД искат да му вържат и устата! Е, добре! Щом забраняват да се пише и говори, тогава трябва да се крещи, да се крещи до небесата против тоя драконовски закон.

И Гео „крещеше“ с перото си. „Крещеше“ не от някаква младежка пламенност или долнопробна амбициозност, а от преголямо гражданско съзнание и страстен стремеж към свобода.

Гео винаги беше човек на делото. И сега пак с дела искаше да извоюва потъпканата народна свобода, правда и чест. Той писа:

„Честният девиз на старите генерации „служене роду си“ е всецяло затулен от фарисейската лъжа на шепа стръвни егоисти, които, под сянката на гора щикове и планина закони, безнаказано труфят низката си природа с маската на чест, ред и отечествоспасение.“

Помня, че отидох рано сутринта на именния ден на Гео. Той вече работеше. От масичката си изви главата и ми се усмихна. Празното място на неотдавна падналия му кътник се тъмнееше. Рекох му „Иди си направи нов зъб. Не мога да те гледам така“, а той ми отговори: „Това е дреболия.“ Мила му поиска пари, за да купи вино. Гео отсече:

– Стига с това вино!

– Ще дойдат и други гости; все ще трябва – отговори Мила.

– Е, добре, вземи за тях! Не се отучиха! Хора мрат, а те за вино мислят.

Около Гео все повече се носеше атмосферата на обречения човек, готов с главата си да докаже правотата на своята вяра и вярата на народа си.

И той написа „Септември“.

Една вечер пак бях у Геови. Както винаги, дойдоха Ясенов, Хрелков, Вела Ушева и още двама, но не помня сега кои бяха. Тогава за първи път чух поемата „Септември“. Прочете я Гео. Прав, с левия си крак на стола, той държеше продълговатите листове в лявата си ръка, облегната на коляното, и започна бавно, спокойно, почти безстрастно. Всички занемяха. Колкото повече навлизаше в поемата Гео, толкова повече се разпалваше, бързаше, задъхваше се и такъв емоционален заряд имаше в тона му, че сякаш в стаята преминаваше електричество с високо напрежение. От време на време той откъсваше поглед от листовете, оглеждаше всички в стаята и от вперените в него очи още повече се въодушевяваше. Отделните думи придобиваха стойност на цели изречения, изреченията – на цели картини. Когато зачете: „Ахил беше грубата сила. Военният демон“ – гласът му беше като на някой безпристрастен летописец. Но след малко – какъв контраст: „Докога, докога?“

Тъй като четеше прав, малко по-високо от нас, със

спуснатата си коса и искрящо като фар око, Гео приличаше на някакъв своего рода пророк, който снема скрижали от планината, когато изрече: „Земята ще бъде рай – ще бъде!“ Толкова честност и покоряваща искреност имаше в гласа му и в цялата му фигура, толкова неоспорима правда във всяка дума, че всички скочихме на крака, готови сякаш да полетим след него!

Десетина години преди това Гео беше нарисувал с водни бои една символична картина: напрегната мъжка фигура с вдигнати ръце, едва задържащи огромно огнено слънце, което след малко ще захвърлят надолу. Под мъжката фигура Гео е написал: „На ви слънцето!“ Картината пазим и досега. (От най-ранна възраст три символа занимаваха Гео – Прометей, розите и слънцето.)

С последната строфа на „Септември“ Гео сякаш хвърляше към нас слънцето! В гласа му никакво съмнение, никакво колебание, ето право надолу: „На ви слънцето.“

„Септември ще бъде май!“

Когато гостите си отидоха, Мила се обърна към Гео:

– Ти наистина ли смяташ да дадеш утре поемата за печат?

– Да. Ще я дам.

– Гео, нима не виждаш колко е опасно? Защо отиваш да дразниш „шпицкомандите“? Ти и без това си им в очите. Точно сега е най-неподходящият момент – рече Мила.

– Точно сега е най-подходящият момент – отговори Гео. – Една година от Септемврийското въстание. Какъв по-подходящ момент? После и да я печатам, няма смисъл. Точно сега народът има нужда някой да го окуражи.

И Гео даде поемата за печат.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

МАРИЯ МИЛЕВА ВЛАДИМИРОВА

Родила съм се в деня, когато Гео е навършвал девет години. Може би защото разликата от девет години в ранна възраст е цяла вечност от жизнен опит за по-голямото дете, аз не си спомням Гео като другар в моите детски игри, а като много голям и много обичащ ме брат. Брат, към когото изпитвах и любов, и почит. Брат, на когото исках да приличам.

Като момче, а после и като мъж Гео беше тих, жизнерадостен, любвеобилен, винаги зает с нещо сериозно, винаги затворен в стаята си. Само когато чуех, че пее с хубавия си баритон някоя народна песен, знаех, че той си почива, и изтичвах в стаята му. Един от най-ранните ми спомени е тоя как влизам при него, той ме качва на раменете си и пеейки, ме разхожда из стаята.

По-късно, когато бях вече първолаче и се мъчех да сричам, той ме вземаше на колене и ми даваше да чета от неговите книги. Няма да забравя как веднъж той ми даде да прочета едно руско стихотворение и поради някаква случайност или поради бавното ми произнасяне на думите бях сложила ударенията правилно. Гео ме разцелува от възторг и ме накара да го прочета още веднъж, „защото ти четеш тъй хубаво руски". Разбира се, втория път четенето излезе по-добре и Гео ме обсипа с похвали, които ми повлияха благотворно за цял живот. Аз добих вяра, че имам особен талант за четене и рецитиране, и по-късно без никакво смущение излизах на училищните сцени да декламирам. Тази Геова похвала разви у мене не само любов към рецитирането, но и дълбок интерес към театъра.

Гео действаше като фермент за нас, по-малките му братя и сестри, такъв фермент беше той и в литературата.

Първите ми уроци по рецитиране бяха пак от

Гео. Много пъти, затворен в стаята си, Гео внезапно прекъсваше тишината и започваше гласно да чете. Тогава аз се сгушвах зад вратата и слушах стихотворенията, които даже и не разбирах, защото понякога те бяха на руски или френски.

Веднъж, седнала така до вратата и унесена от чудното ритмично четене, не чух стъпките на Гео и не усетих кога вратата се отвори. Само видях Геовото засмяно лице, което се наведе над мене. После той ме подвигна и отнесе в стаята, сложи ме на кревата и ласкаво ми каза: „Ти искаш да слушаш, като чета ли? Стой тук и аз ще ти почета още." И отново зачете Гео, и отново бях обладана от красотата на стиха и Геовия глас, и отново бях понесена в някакъв вълшебен мир, по-хубав от моя на вълшебните приказки, с които като всяко дете живеех по онова време.

Все по него време много обичах да лягам върху гъстите чимшири в нашата градина и да следя облаците по синьото старозагорско небе. Гео от своя прозорец ме наблюдаваше и радостно нарушаваше тишината на моя захлас с някоя насърчителна дума като: „Поетчето на бати!" – или: „Видя ли феята ей там в оня облак?" И заедно заследявахме облаците – той от прозореца, аз от „леглото" си върху чимшира. Той никога не ми се скарваше, както правеха мама и баба, които винаги повтаряха: „Ти пак си смачкала чимшира; той не е за лежане, ставай!" Те ме учеха на грижи за градината, а Гео ме учеше на любов към красотата, към неуловимото, развиваше въображението, което тъй много помага на всяко дете да разбере необятния свят.

Един ден, като ме гледаше от прозореца си, Гео извика: „Ела горе, искам да те нарисувам!" Аз изтичах и Гео започна с маслени бои един портрет в размер 40х50 см. Още си спомням как изглеждаше моя портрет. Аз – в червена рокля, с късо подрязани руси коси и някак си кръгли и учудени бяха сините ми детски очи.

Докато ме рисуваше, Гео ми каза, че съм приличала на Гогол, и ми разказа кой е той. Гео не държеше сметка за възрастта ми. Той правилно вярваше, че едно дете има повече интелигентност и чувствителност, отколкото обикновено възрастните мислят. Аз запомних това странно име „Гогол“ и после, когато го четях, вложих повече внимание, като мислех за Гео и за портрета, в който ме оприличи на моя велик писател.

Скоро след това Гео замина да следва и на мене много ми липсваха тия кратки мигове, в които аз бях център на неговото внимание. Но ето че той започна за пише дълги писма, а вечер тате ги четеше гласно на всички ни. И Гео беше отново близо до нас. Той ни разказваше за нови места, за нови хора, даваше мнението си за тях. На мене ми се струваше, че Гео пак ми сочи някакви облаци. Чудех се на вещината му да вижда важното във всяко нещо. В писмата си той пишеше за всички нас, даваше ни съвети и ние му пишехме писма, а той ни отговаряше и поправяше правописните ни грешки.

Не мога да забравя радостта си, когато Гео изпрати от Германия няколко десетки стихотворения и едно от тях беше посветено на мене: „Събирай, Миче, туй сено, в колата го сложи“ и пр. Аз се уверих, че съм „ценна личност“, щом любимият ми брат пише стихове за мене!

Любовта си към нас, неговите малки сестри, Гео изразяваше и с малките подаръчета, които ни донасяше, когато си идваше във ваканция. Щом той пристигнеше, ние се събирахме да видим какво ще излезе от куфара му и големия сандък. Неизменно Гео почваше да вади книги, много книги, такива хубави, подвързани, каквито нямаше ни у нас, ни в книжарницата на баща ни. Мама казваше: „Ти пак много книги носиш! Отде си намерил пари да ги купиш? Трябва да си гладувал!“ А Гео се усмихваше и казваше: „Не, не съм

гладувал; имах даже и за подаръци на децата“ – и ни раздаваше панделки или играчки. Веднъж Гео ни донесе малко детско пиано с октава и половина. Радостта ни нямаше край!

Ние ценяхме тия малки подаръчета, защото разбирахме, че Гео се е въздържал да купи някоя интересна книга за себе си само за да зарадва нас. „Колко много трябва да ни обича“, мислех си аз и гордо носех панделките от тая далечна страна Германия, която после намразих поради инцидента, който Гео имал в Хамбург, завръщайки се от Англия през 1914 година. Още чувам как тате четеше писмото на Гео, написано веднага след освобождаването му от хамбургския затвор: „Решиха, че съм шпионин и че трябва да ме съди военен съд!... Нищо не ми оставаше освен да рева като вол.“[1]

С размирните 1914–1915 година се започна бунтът в Геовата душа. Той силно чувстваше безумието и ужаса на предстоящата война и с негодуване отиде в Школата за запасни офицери. Там всеки ден зарегистрирвал протеста си с непокорство и неизпълнение на военния ред. Неговите писма от школата носеха много грижи на родителите ни. Мама все викаше: „Той се е заел да оправя света, но ще пострада.“ И Гео пострада. Той не беше произведен, както всички, в чин кандидат-офицер, а само старши подофицер. Но това не обезпокои Гео. Той се завърна дори горд,

[1] На връщане от Лондон Гео спрял в Хамбург, за да се срещне с немския поет Рихард Демел. С Демел не се видял, но попаднал в лапите на германската полиция. В багажа му намерили английски вестници и една карикатура на кайзер Вилхелм. Това било достатъчно, за да хвърлят „подозрителното лице“ в карцера – тъмна и ниска дупка с един дървен нар, под който течала мръсна вода. Веднъж на 24 часа давали на арестанта малко сух хляб. Гео протестирал, викал, блъскал, но гласът му оставал глас в пустиня. На шестия ден му съобщили, че ще го съди военен съд. Най-после в резултат на острия му протест прокурорът му разрешил да телеграфира на българското консулство в Берлин. Веднага след това го освободили.

че е успял да накара „тъпите офицери“ да разберат протеста му.

– И как да не са тъпи тия бедни офицери – обясняваше Гео, – когато те живеят само с бойни девизи? Идете в двора на Военното училище и ще се уверите! По алеите на парка на всяка крачка срещаш табели като „Помнете битката при Люле Бургас“, „Не забравяйте победата при Одрин!“. Те и да искат да мислят нещо друго, не могат, защото им се втълпяват в главите само битки и победи!

Гео умееше така убедително и пламенно да говори за неща, които дълбоко го вълнуваха, че просто заразяваше слушателите и те ставаха негови последователи или не издържайки истината – негови врагове. Да, Гео си беше спечелил врагове в лицето на военните. Те не само не го произведоха кандидат-офицер в школата, но за наказание го пратиха в 34-и пехотен полк на опасния фронт при Дойран.

Там, при Дойран, Геовият череп беше разбит от граната и за втори път (след Хамбург) той по чудо остана жив, само със загубата на дясното си око. Когато си дойде в отпуск с превързана глава, той донесе в Стара Загора пак книги, които беше намерил в опустошения Дойран – едно старо издание на „Бай Ганьо“ и едно много старо евангелие, чиято дървена подвързия беше проядена от червеи. По-късно той обви много изящно това евангелие с къс от черковна дреха, донесена пак от Дойран.

Гео беше много чувствителен и навярно скърбеше за обезобразеното си лице, но никога не показа това, само шеговито подхвърляше: „Сега приличам на китаец, на японец, но не на себе си.“ След това замина за операция в Германия, но колкото и да искаше „да заприлича на себе си“, не издържа докрай лекуването и се върна. Зовът на следвоенното време беше по-силен от желанието да възвърне хубостта на лицето си.

Върна се Гео в България и развя широко знамето на борба с рутината в литературата и социалните неправди. Тая борба му спечели много привърженици, но и много врагове. И странното беше това, че Гео се радваше повече на нападките, отколкото на похвалите. Когато четеше в списания и вестници как „го режеха", лицето му засияваше, защото в тия нападки той намираше доказателства, че е прав, и вдъхновено веднага написваше още по-блестящ отговор.

Тая борба, разбира се, му носеше морално задоволство, но материално Гео беше зле. И ако не беше баща ни, който го разбираше, Гео не би могъл да издаде ни списание „Везни", ни библиотека „Везни".

Гео живееше в една стая в центъра на София и оттам наблюдаваше пулса на града, мислеше и твореше.

Спомням си как веднъж, гледайки към площада пред банята, той ми каза:

– Виж тая двуколка! В нея са синовете на един фабрикант. Цял ден шибат коня и се ветреят из София, но не виждат онова недъгаво момче, което проси пред джамията, макар че минават край него по десет пъти на ден.

Пак от този прозорец, спомням си, той се взираше една нощ загрижен за мене. Аз бях току-що свършила гимназия и мислех, че мога да закъснявам, докогато си ща, и закъснях с моя съученик Николай Евров в разговор и разходка из Градската градина. Когато се върнах, Гео ме попита: „Кое е това момче?" Нищо друго не ми каза, но на другия ден, когато заминавах за Стара Загора, той ми даде писмо за баща ми, в което писа: „Обърнете внимание на Мика. Видя ми се вятърничава да се връща чак в 11,30 вечерта." Такъв грижлив брат, а после и баща беше Гео.

Ясно си спомням как довеждаше сутрин двете си деца в детската градина (аз бях вече учителка), как ги приготвяше и как гордо им се усмихваше. Веднъж,

докато Гео обличаше децата в гардеробната, а аз бях сама в детската градина, седнах до пианото и засвирих нещо от операта „Марта“. Не мисля, че свирих добре, но Гео изведнъж се появи на вратата с широка усмивка, явно приятно изненадан, и ми каза: „Нима ти свириш?“

Гео имаше силно семейно чувство и още по-силно чувство за семеен дълг. Спомням си, веднъж беше купил рокля за жена си по случай именния ѝ ден. Той толкова се радваше, че като дете не можеше да изтрае до деня, а седнал на миндерчето, закачливо повтаряше: „Ах, да знае някой моята тайна! Ах, да знае някой моята тайна!“ Най-после майката на снаха ми каза: „Ти искаш да издадеш тайната си, ами хайде, изкажи я!“ И Гео извади роклята – синя, с бродерии. Веднага накара снаха ми да я облече и мисля, че той повече се радваше на тая рокля, отколкото тя.

Колко топлота имаше в техния беден едностаен апартамент! Препълнен с книги, с мебели, с две деца, в него винаги имаше място за още няколко приятели, с които Гео пламенно разискваше ту някоя книга, ту някой жизнен въпрос.

Така се случи, че в деня на атентата в църквата „Света Неделя“ аз бях у Геови. Насядали бяхме около малкото му писалище. Трясъкът на бомбата ни раздруса и отправи към прозореца.

Атентатът и за нас беше изненада, както и за тия, които бяха в църквата, но докато те виждаха само зло в тая бомба и повод за още жестокости към народа, ние в стаята на Гео видяхме и знак за някакво пробуждане на народа, знак за протест против несправедливата власт! И затова, когато английски кореспонденти дойдоха в София да проучат причините за атентата, Гео се срещна с тях и им даде такива показания за тогавашното управление на страната, щото тая власт го набеляза и изправи пред съда на

14 май 1925 г., за да отговаря защо е написал поемата „Септември“.

Беше чудесен слънчев майски ден. Още преди девет часа Гео, Мила и аз се запътихме към мрачното и прашно съдилище. Гео беше спокоен, дори весел и шеговит.

– Я вижте какъв хубав ден – казваше той. – В такъв ден не могат ме осъди! Аз съм роден под щастлива звезда! Сирака снощи ми обеща, че ще дойде за свидетел; той бил приятел с тия съдии, заедно си пиели ракията в „Дивите петли“.

Влязохме в съдебната зала – прашна и пълна с непознати хора, – но Сирака го нямаше. Казаха ни, че делото на Гео ще се гледа, но не е от първите и ще трябва да си чакаме реда. Стана десет часът, а Сирака все не идваше. Гео ми рече: „Той може да се е успал, я изтичай да го доведеш!“ Затичах се до къщата на Сирак Скитник. Слънце обливаше вратата им. Позвъних. Жена му отвори и съвсем безучастна към моите вълнения, отговори: „Той отиде да изпъва платна. Трябва да е забравил за делото на брат ви.“ Аз останах като гръмната при този отговор и нищо не можах да кажа, а само я гледах, а лицето ѝ сякаш се губеше и остана само русата ѝ коса да блести на слънцето. И до ден днешен не мога да си спомня лицето ѝ, а помня само русата коса в рамката на вратата.

Върнах се разтревожена в съда и казах на Гео къде е Сирака. Той пак се усмихна и каза: „Нищо! И без него ще мога да се оправя сам.“ След десетина минути дойде ред на Геовото дело. Аз все се надявах, че в последната минута Сирака ще дойде, а и адвокатът беше малко закъснял. Гео не се смути. Съвсем сам, без защитник, без свидетел, Гео се изправи, чист като Ян Хус, пред съдиите и започна спокойно да говори, като че не в съда, а в някаква театрална зала, сякаш развиваше един от своите блестящи конференси за

изкуството. Същият мек глас, същите сдържани жестове като пред обикновената си интелектуална публика. Само че тоя път Гео беше по-убедителен от всеки друг път. Той изтъкна, че идеята на поемата „Септември“ е човещина, братство, любов и мир на земята и че тази идея е обща за цялото негово творчество.

„Идеята за човещина и вечен мир е идея на всички поети“, продължи Гео и след това даде много примери от българската и световната литература, като започна с човешките идеи у Вазова и завърши с Ернст Толер.

Особено убедителен беше той, когато изтъкна, че досега светът не знае поет да е бил осъждан за поезия.

Виктор Юго, Толер, Уайлд, Верлен са били осъждани, но не за поезия.

„Пред българския съд стои голям въпрос — ще осъди ли един поет за поемата му.“

Накрая той изказа пожелание да види, че правдата, която е негов идеал, ще блесне и в съдебната зала.

Съдиите и публиката от непознати слушаха със затаен дъх. Така хубаво, така убедително Гео защити правото на писателя да бъде изразител на народните тежнения и копнежи, че дори снаха ми и аз повярвахме, че Гео няма да бъде осъден. Вярата ни се засили, когато дойде адвокатът Стефан Рашенов и след Гео той пое думата и доказа на съдиите, че юридически погледнато, съдът няма право да съди Гео по Закона за защита на държавата.

Когато и той свърши, съдиите се оттеглиха на съвещание. Гео беше доволен от себе си и от адвоката и неговата надежда за добър край беше повишена. Мила радостно добави: „Докато ти говореше, почувства се лъх на ангелски криле!“ Гео каза: „Не знам, но дадох хубава лекция на съдиите за изкуството и живота.“

Но... в каква висша сфера на чест, доблест и

любов към народа живееше Гео и в каква сфера на низши страсти, тъпота и безумие живееха властниците! Гео беше осъден на една година затвор и 20 000 лева глоба!

След прочитането на присъдата зададоха на Гео ироничния въпрос: „Доволен ли сте от присъдата?“ Гео се засмя и каза: „Доволен?“

Тръгнахме да си излизаме от съда. Към нас се присъедини писателят Ив. Клинчаров. Гео се смееше: „Осъдиха ме и на туй отгоре ме питат дали съм доволен!“ Клинчаров каза:

– Аз не съм доволен от присъдата. Много лека е за такава хубава поема. Трябваше повече да ви накажат!

Гео отговори:

– Ти сигурно щеше да си доволен, ако ме бяха сложили 20 години в затвора! Лесно ти е на тебе, а аз се чудя как да се освободя от тази една година!

Аз наивно прибавих:

– Утре е именният ден на царя. Накарай писателите да идат при него и да искат помилването ти! Те знаят, че ти си прав. Ако те не защитят правото на свобода на писателевото перо, кой ще го защити?

Гео каза:

– Това е добра идея. Ще ида още следобед в „Цар Освободител“ да ги организирам.

Но... писателите се бяха изпоплашили и много от тях дори не се явиха него ден в „Цар Освободител“! Тия пък, които Гео намерил, явно му показали, че не ще мръднат и пръст за него от страх да не загубят синекурните си служби!

Гео обаче не се обезкуражи. Той мислеше да апелира делото и се надяваше, че ще отбегне затвора и глобата.

Вярно – той не отиде в затвора, защото рано на другата сутрин не съдът, а безотговорните фактори на Цанков го задигнаха от къщи и го заведоха

в Обществената безопасност! Следобед Мила и аз отидохме да обикаляме тая мрачна Обществена безопасност, макар че валеше пороен дъжд. Щастието ни се усмихна. Видяхме Гео в един от десните прозорци на най-горния етаж. Той ни правеше някакви знаци. Спряхме на Лъвовия мост, за да погледаме и разберем какво иска да ни каже Гео, но часовоят ни забеляза и прогони от отдалечения ни пост!

Това беше последният път, когато видях Гео. Пак на прозорец, пак ми сочеше нещо – навярно не облаците, а грубата действителност, против която трябва да се борим!

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

ВЕСЕЛА МИЛЕВА ХАРИТОНОВА

Като най-малка сестра на Гео, моите спомени за него са от годините преди Първата световна война.

През 1915 година, след като беше прекарал няколко месеца в Лондон, Гео се завърна за кратко време в Стара Загора. Помня, че донесе цял куфар с английски и немски книги, а за нас, децата, два скъпи подаръка – албум с изгледи от Стрaдфорд, родното място на Шекспир, и един великолепен миниатюр от Шекспировата къща. Този малък дървен макет беше направен много изящно – прозорчетата имаха тюлени перденца, а покривът се отваряше. Вътре в къщичката Гео бе запазил два диви кестена от Шекспировата градина.

По природа Гео обичаше да споделя знанията си, мислите си, възторзите си с тези около него, та дори и с нас, децата. С каква нежна радост той отгръщаше

лист след лист от албума и ни разправяше за малкия, хубав град Стратфорд, който „родил гений". Ние го гледахме и слушахме прехласнати, а той като че се въодушевяваше от неуката си, невинна аудитория, та не жалеше време, а продължаваше с топлия си глас да ни обяснява: „Ето в тази църква е гробът на Шекспир, а това е Шекспировият театър; той е много прочут. А това пък е стаята, в която се е родил Шекспир, най-големият писател на света."

После Гео посягаше към миниатюрната къщичка, леко я отваряше, изваждаше двата кестена с бодливите им обвивки и почваше да разправя колко голям бил дивият кестен зад Шекспировия дом и как си взел тия два кестена за спомен.

С такава любов и затрогваща почит бе пропит разказът на Гео за Стратфорд и Шекспир, че сякаш тя премина и у нас, децата. По-после и ние като Гео докосвахме Шекспировата къщичка внимателно като нещо много ценно.

През това време помня, че Гео четеше, пишеше и рисуваше по цял ден, а в почивките си пееше немски песни. И нас беше научил на някои от тях и ги пеехме, макар че не разбирахме думите им. Дълбоко се е запечатала песента „Morgen Rot"[1], която Гео пееше с особено удоволствие. Често пееше и серенадата на Мефистофел от „Фауст", а и нас, децата, научи да пеем арии от различни опери.

Може би за това, че тогава, като дете на 8-9 години съм чувствала музиката повече от поезията, моите спомени от това кратко пребиваване на Гео в Стара Загора са свързани най-вече с неговото пеене. Често с удоволствие се спирах под прозореца му да го послушам и много исках да се науча да пея драматично като него.

[1] „Утринна зора". – Бел. съст.

Геовият дълъг работен ден свършваше с българската песен „Ой, гори, гори балкански“, която според мене беше една от най-любимите му песни. Той я пееше като артист, с пълен глас и с такова чувство, като да бе знак, че е доволен от работата си през деня.

Надвечер Гео излизаше да се поразходи и се връщаше току пред вечеря. Втурваше се в стаята с характерната си енергичност и всичко ставаше някак си по-хубаво, по-богато, по-пълно. Той сядаше да яде, като непрестанно говореше разпалено, а след това изправяше черната дъска (ние имахме чин и черна дъска) на два стола, нареждаше нас, малките си сестри, зад масата, а той се изправяше досущ като учител и почваше да ни учи немски.

— Was ist das?[2] — питаше той, а ние с няколкото думи, които знаехме, се мъчехме да отговорим. Гео се усмихваше с характерната си, приятна, малко загадъчна усмивка и със задоволство ни похвалваше.

После грабваше някоя книга и почваше да чете на всички — високо, хубаво, артистично. Не помня какво четеше, но ясно помня въодушевлението му, възторга му.

Каквото и да правеше Гео, вършеше го с ентусиазъм, с цяло сърце и хората обичаше с цяло сърце. Спомням си с какво нетърпение и радост очакваше първото посещение на Людмил Стоянов у нас. Беше хубав летен ден. Гео работеше усилено, както винаги, в спалнята на мама и тате. Около прозореца на тази стая се виеше много ароматична розова роза, която сякаш цъфтеше постоянно. И друг път бях виждала Гео да прекъсне за малко работата си, да се изправи до отворения прозорец и да вдъхне от аромата на розата, но тоя ден той вършеше това по-често и все поглеждаше към пътната врата. Не го сдържаше на едно място; беше нетърпелив и възбуден. Най-после

[2] Какво е това? — Бел. съст.

не се стърпя, облече се и отиде в хотела да доведе Людмил по-скоро. Като някое зарадвано дете Гео се въртеше около него, показваше му градината и нас, децата, а след обеда те двамата се качиха горе и Гео почна да излива душата си. Дълго, почти до съмване, чувахме как Гео, радостно възбуден, рецитира, смее се, говори, спори. После и тате се присъедини към тях и разговорът стана по-спокоен и по-тих.

Все по това време Гео се сприятели с начинаещия тогава артист Никола Икономов и двамата се заеха да поставят на старозагорската сцена „Едип цар". Икономов идваше често у нас, въртеше тънкото си бастунче и се качваше горе при Гео. Поговорваха минута-две, позасмиваха се и Икономов почваше с плътния си, мощен глас някой монолог на Едип цар, а Гео го поправяше. Ние бяхме свикнали с високото хубаво декламиране на Гео, но такъв необикновен глас като Икономовия не се беше чувал дотогава в нашия дом и, разбира се, правеше ми силно впечатление. Любопитна като всяко дете, аз често отварях вратата да погледна какво става, без да съзнавам, че преча на репетицията им.

И до ден днешен помня колко добри бяха и Гео, и Икономов към мене.

— Хайде, иди си играй сега някъде по-далеч в градината, а тия дни, като мине представлението, ще ти купим герданче.

— Със сърце ли? — питах аз наивно, зер такива бяха на мода по онова време.

„Едип цар" се представи: аз присъствах и макар че нищо не разбрах, и сега още виждам последната сцена ясно, като да беше вчера.

На другия ден получих от Гео герданче със сърце. Колко се гордеех с него!

Дойде войната. Гео замина за фронта. Всяко негово писмо беше събитие в нашия дом, но ето че по

едно време за дълго нямахме писмо. От мъка мама се разболя, а по-късно, когато разбрахме, че Гео е тежко ранен, и мама, и всички ние горестно го оплакахме.

След като се лекува почти една година в Берлин, Гео се завърна с булка. И сега ги виждам ясно как влизат през пътната врата: Мила – с кокетна малка шапчица от сиво-синкави перца, с бастунче (според модата), а Гео – весел, засмян. Всяка заран Мила промиваше изкуственото му око и той веднага сядаше пак в същата стая, над същата малка масичка и пишеше, пишеше, като че нищо не се бе случило с него. Нови идеи горяха в главата му и той бързаше да ги сподели с баща ни, с когото се разбираха добре.

И сега Гео обичаше да пее, но пееше повече руски песни. Снаха ни също пееше много хубаво и след вечеря те двамата пееха дуети, или пък всички заедно пеехме „Люляла е Янка“ и други хубави песни.

Тате гледаше с умиление и от време на време въздишаше отдън душа. Дали беше трогнат от песните, дали жалеше еднооkия си син, или виждаше в бъдещето още по-големите страдания, които очакваха моя творец мъченик!

Запомнила съм от него време чудесната песен на Глинка „Дивний терем стоит“.

Гео и Мила не останаха дълго в Стара Загора. Заминаха за София, където се заредиха книги, списания, преводи, статии, критики, сказки, театрални постановки.

* * *

Септемврийското въстание!

Гео беше във възторг от народа.

Той трябваше да сподели моя пламенен възторг и с жар написа „Септември“, от чийто пламък загина.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

КОСТА ХРИСТОВ

Постъпих продавач на вестници при Милю Касабов през 1902 година. Той най-напред беше съдружник с Никола Момчев – земеделец, сратник на Димитър Драгиев. След като се разделиха, той отвори своя собствена книжарница. Обичаше често да казва, че е отворил книжарницата си с 20 лева. Книжарницата беше средище на интелигенцията в града. Тук идваха Александър Бурлаков – социалист, Димитър Подвързачов – социалист, и др. Големи разисквания ставаха привечер, когато пристигаше пощата. А бай Милю беше настоятел на ежедневната централна поща.

Той беше християнин, ходеше на черква често, но имаше връзки с евангелисти. Последните често идваха в книжарницата, оставяха му или изпращаха книги безплатно за разпространяване.

Аз спях заедно с Гео Милев, докато бях при тях на работа като чирак. Той беше с четири години по-млад от мен. Прочиташе почти всичките книги, които идваха в книжарницата. Всяка вечер преглеждаше вестниците. Обикновено тогава в тях имаше карикатури, особено във вестниците „Вечерна поща“ и „Балканска трибуна“. Карикатурите бяха от Иван Славов и Щъркелов. Гео Милев им подражаваше. Той правеше карикатури по подобие на тези във вестниците.

Публикува се за първи път. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“.

Проф. АТАНАС ИЛИЕВ

С Гео Милев ме свързваше тясна дружба през ученическите ни години в старозагорската мъжка гимназия, когато той бе известен с истинското си име Георги Касабов, с което име бе записан и като ученик в същата гимназия. По онова време гимназията обхващаше и класовете от прогимназията, но в Стара Загора отначало не бяха открити последните два гимназиални класа, поради което по-възрастните ни съученици продължаваха гимназиалното си образование в други градове – обикновено в Пловдив. През време на следването ни обаче бяха открити и последните класове, така че ние завършихме средното си образование в Стара Загора.

Бащата на Георги – Милю Касабов – бе книжар. Неговата книжарница бе близо до центъра на града – срещу тогавашната поща. В нея можеха да се намерят всички новоизлезли книги, поради което тя привличаше жадните за култура старозагорци. Тя бе като културен клуб на града, в който се събираха и приятелите на Милю Касабов, между които бе и моят баща. Георги отделяше голяма част от свободното си време, за да помага на баща си в книжарницата. Той бе най-големият син от многодетното семейство на родителите си и изпълняваше с радост синовния си дълг. Книжарницата бе важен фактор за неговото самообразование, което той ценеше повече от училищното образование.

През следобедните часове на деня, когато книжарницата бе свободна от посетители, аз посещавах Георги в тази естествена за него среда и чрез него се запознавах с новоизлезлите книги. Той бе добил умението да ги прочита изцяло или отчасти, без да ги разрязва, за да не попречи за продаването им. В тези часове ние надниквахме в книгите, които бяха предназ-

начени не за ученици, и обсъждахме съдържанието им. В книжарницата се доставяха и илюстровани карти с художествени репродукции, които разглеждахме с внимание и беседвахме върху тях. С особен интерес разглеждахме репродукциите от картините на московската Третяковска галерия, които бяха проникнали в България. Георги бе запознат изтънко с руските художници реалисти и обясняваше на посетителите – любители на изкуството – художествената стойност на предлаганите от него репродукции. По-късно в книжарницата се доставяше и сп. „Художник", в което се поместваха репродукции на картини от видни наши и чужди художници, а в последните дни на гимназията – и издаваното у нас сп. „Художествена култура". Тези две списания обогатяваха художествената култура на Георги и задоволяваха интереса му към изобразителните изкуства.

В долните класове на гимназията аз смятах, че Георги ще стане художник – това бе до четиринадесет-годишната ни възраст (гимназията по онова време обхващаше и класовете, които по-късно се определиха и се включиха в т.нар. прогимназия). Това мнение се споделяше от всички наши съкласници. Същото мнение изказваше и учителят ни по рисуване Атанас Овчаров, който бе открил у Георги значителна дарба по ръководения от него учебен предмет. Овчаров упътваше Георги да рисува с акварел „на петна" – техника, която бе модерна по онова време. В този период от ученическите ни години Георги участваше в ученическите забави с т.нар. концертно рисуване. На една такава забава той само с няколко линии нарисува под такта на музиката образа на бай Ганьо с характерните му черти, без да се придържа към съществуващите илюстрации на произведенията на Алеко. Запомнил съм като особено сполучлив нарисувания от него образ „дядо лулчо Панов" – героя от поемата на Вазов „Грамада".

В този период от ученическите ни години особено ме учудваше умението на Георги да рисува образи и сцени от руско-японската война, която бе в разгара си към края на разглеждания период. Нашите симпатии, разбира се, бяха към русите и поради това сцените от войната бяха подбирани с оглед на очакваните руски победи. Всеки неделен ден Георги идваше у нас и след като обсъждахме военните действия, той сядаше и за удивително кратко време изработваше портрети на руските генерали или цели военни сцени, от които, за жалост, нищо не е запазено.

В същия период Георги се проявяваше и като карикатурист. Отначало той бе под влияние на карикатурите, които се поместваха в ежедневните ни вестници – от този род са запазените негови карикатури, но по-късно той прояви оригиналност, като рисуваше карикатурни образи на учителите ни и на някои наши другари. Такива образи той създаваше и в по-късния период – когато интересът му към изобразителните изкуства отстъпи на заден план и бе заменен с интерес към литературата. Първото негово стихотворение се появи в детското списание „Славейче“ във втората половина на разглеждания период. В това стихотворение, което бе публикувано неотдавна в „Литературен фронт“, се чувстваше влиянието на изобразителните изкуства. В него липсваше последователно описание на действие, което се развива във времето. Първият му куплет

Дойде зима тразовита,
сняг започна да прелита,
сняг се сипе на парцали,
всякой огънец си пали...

съдържа две картини, които са разделени по време. Поетичното въображение на Георги тук очевидно се

явява като превод на въображението му на художник, който разполага със свободата да избира отделни моменти от развиващото се действие. Сам Георги избягваше да говори за този свой първи опит да пише стихове. Но, струва ми се, че неговият дар да рисува не е отминал без следа и в по-късните му литературни произведения, и то без да накърнява художествената им стойност. Една благородна задача на литературната ни критика е да установи каква роля са играли визуалните впечатления на оформения вече поет в процеса на литературното му творчество.

Преминаването на Георги от изобразителните изкуства към поезия по онова време бе загадъчно за мене, макар и да знаех за подчертаните му интереси към литературата. Не можех да си обясня защо той изостави изобразителните изкуства, когато имаше истинска дарба да рисува. Майката на поета две години преди смъртта си ми разказа, че тя го е съветвала да се откаже от рисуването и от желанието си да стане художник, защото рисуването и живописта по онова време са се смятали за несериозни занятия. Но, струва ми се, че този съвет е допаднал на Георги, защото сам той е съзнавал, че литературата би разкрила по-широко поле за неговото творчество.

В горните класове на гимназията Георги четеше с увлечение Пушкин и Мицкевич (последния в руски превод). По едно време той се увлече и от руския поет Надсон, чиито произведения рецитираше на руски с правилно произношение, с каквото не можеше да се похвали нито един ученик от гимназията ни.

Тогава си организирахме литературни срещи у тях, на които понякога присъстваше и братовчедката му Тана Кожухарова, която току-що бе завършила литературното си образование в Женевския университет. Смятам, че тя упражни известно въздействие върху Георги, като го запозна със съвременната френска ли-

тература. Чрез нея той се сближи и с учителя ни по френски Асен Младенов, който ѝ бил състудент в Женевския университет. Младенов по-късно бе лектор по френски език в университета. Той имаше заслугата, че подбуди Георги към сериозно изучаване на френски език, с което го улесни в преводната му дейност от френски в известен период от литературните му занятия.

Мъчно мога да си дам сметка кога настъпи преходът на главния му интерес от изобразителните изкуства към литературата, но, струва ми се, че за този преход изигра не малка роля доставянето в книжарницата на споменатите книги. През един есенен сезон ние двамата почти ежедневно се разхождахме надвечер по залесения хълм северно от града, известен под названието Аязмото, рецитирахме на български и руски любимите си стихотворения и се отдавахме на двойственото естетическо въздействие от поезия и живописна природа. Българската поезия ни бе известна не само от печатаните в списанията стихотворения, но и от излязлата по онова време антология, съставена от Димитър Подвързачов и Димчо Дебелянов. Георги подразделяше нашите поети на „съзвездия" според литературните групи, към които принадлежат, а за Вазов отделяше самостойно място, като го сравняваше със слънцето на небесния свод. Но това не му пречеше да се отнася критично към излязлата по онова време сбирка от Вазови поеми „Легенди за Царевец". В една от рецензиите за тази сбирка се казваше, че Вазов в нея се проявил като добър „фуржерон", т. е. „ковач" на стихове. Георги намираше тази френска дума изразителна и смяташе, че тя трябва да се запази за характеризиране на поетично творчество, което е подбудено не от непосредствено вдъхновение, а от желание да се възпеят известни събития, които авторът цени като значими сами за себе си. В думата „фуржерон"

Георги влагаше отрицателен смисъл. „Фуржерон“ за него бе синоним на „стихоплетец“, който има техническо умение да пише стихове.

В училището Георги не изтъкваше своята личност. Той странеше от учениците, които минаваха за герои на романтични истории, например като участие в серенади пред прозорците на ученички, но особено противни му бяха тези, които разказваха цинични истории. На една ученическа забава учителят Пъндев дирижираше ученически хор, който изпълняваше китка от народни песни, в която бе включена любовната песен „Очи ѝ черни череши, дали ще ме вземе“. При запяването на тази песен бащата на Георги заедно с гражданина Михаил Харитонов напуснаха демонстративно залата, като отправиха упрек към диригента, че с такива песни той внедрява отрицателни черти в съзнанието на учениците. Учителят Пъндев от своя страна отправи упрек към двамата граждани, като им приписа неуместни пуритански склонности, неразбиране на народните песни и пр. Учениците в по-голямата си част бяха на страната на учителя, който бе допуснал известно отклоняване от насоката на традиционното възпитание. Но Георги защити постъпката на баща си и на гражданина, който го последва, като изтъкваше, че тази постъпка не трябва да се разбира като отрицание на чувството „любов“, а като израз на опасение да не се изпадне в преждевременно развитие на това чувство у учениците.

Сам Георги прояви жив интерес към това чувство едва в горните класове на гимназията, и то във връзка с поетичното му описание на любимите му автори, понеже се стесняваше да го прояви в отношенията си към реален обект. По онова време се смяташе, че между младежите от двата пола трябва да има голяма дистанция. Тази дистанция предразполагаше младежите към идеализиране на девойките. Проявявайки стеснителност пред идеализираните девойки, Георги

се сравняваше с героя от една повест на италианския писател Де Амичис – героя Фурио (доколкото си спомням от едноименната повест). Първото стихотворение от този род, което му бе направило силно впечатление, бе стихотварението на Надсон „Когда в минуте вдохновенья". През време на една разходка в градината пред гарата той рецитираше това стихотворение на руски с особена изразителност:

Когда в минуте вдъхновенья
Твой светлый образ предо мной
Встает как чудное виденье,
Как сон навеянный мечтой,
Я в этот миг позабываю,
Что я мечтаю увлечен,
За счастья призрак принимаю,
за правду принимаю сон.
Но грустно мне, когда виденье
Исчезнет в сумрак ночевой
И снова желч и раздраженье
Звучат в стихе моем больном...

и пр. Това стихотворение по-късно Георги бе превел в стихове, но изглежда, че не е бил особено доволен от своя превод, защото не го е запазил. В горните класове на гимназията той преведе и други стихотворения, но и техните преводи не са запазени, навярно по същите причини. От стихотворенията на Яворов цитираше като особено сполучливи „Харамийски песни", цитираше и двустишието от друго Яворово стихотворение „Заклел се бях, видях те, ала на сън ли беше, на яве ли, не зная..." и пр.

В предпоследния клас на гимназията Георги се влюбил платонично в една от дъщерите на д-р Шишманов, брат на проф. Иван Д. Шишманов. Довереница в тази му любов била братовчедката му Тана Кожухарова.

В предпоследния клас на гимназиалното ни образование в града ни пристигна театрална трупа, която представи пиесата „Дайте път на жените“ от автор, който не ни беше известен. На това представление се отличи с темпераментната си игра госпожица Мила Керанова, бъдещата съпруга на Георги, чието име се споменаваше с възторг през следните дни в нашия клас. Аз смятах, че Георги е бил заинтересуван от нея във връзка с играта ѝ в тази пиеса, но неотдавна тя ме осведоми, че Георги не присъствал на това представление. Как и при какви обстоятелства той се е запознал с нея в София – това самата тя би могла да разкаже.

В горните класове на гимназията в нашата другарска среда попадна и Марко Фридман, който бе пристигнал от София, дето бил на работа в хотел „България“. Марко бе в друга паралелка на нашия клас, но това не ми попречи да се сближа с него, защото той се занимаваше с теория на литературата, която особено ме привличаше в този период на гимназиалното ми образование. Марко кореспондираше с Антон Страшимиров, което го издигаше в нашите очи. Интересът към него се засилваше и от обстоятелството, че той бе защитник на материалистическата литературна критика, която се отричаше от учителя ни по литература Секулов. Георги слушаше с интерес литературните анализи, които Марко даваше на различни автори, но не успя да се сближи с него, защото Марко пишеше и стихове, които бяха слаби, а Георги в откровеността си не можеше да премълчи отрицателната си преценка на тези стихове. В другарската ни среда от този период попадна и Ботю Куцаров, който се увличаше по Горки и Леонид Андреев, особено от последния, като рецитираше наизуст неговите „Цар глад“ и „Животът на човека“. Андреев по онова време миналаше за сподвижник на Горки. Георги се отнасяше

с уважение към Горки, но не се увличаше от Леонид Андреев, понеже намираше творчеството на този автор за изкуствено. По-нататъшното развитие на Леонид Андреев оправда преценката, която му бе дадена от Георги.

Във френската христоматия за горните класове на гимназията по онова време бяха застъпени представителите на френската класическа литаратура Корней и Расин, които наричахме лъжекласици – по названието, което им бе дадено от Кохановите „Очерци по западната литература". Георги, който бе усвоил това название, отричаше поначало творчеството на тези автори въпреки изисканата форма на застъпените в христоматията ни техни произведения. „Лъжекласицизмът" за Георги бе синоним на скованост. На тази скованост той противопоставяше романтичния размах на въображението, като имаше предвид революционния романтизъм на Байрон и Шели. По онова време за нас не бе ясна разликата между реализма и натурализма, защото в учебника ни по литература тя се свеждаше само да избора на отразяваните обществени явления. Там се изтъкваше, че натуралистите предпочитат да изобразяват отрицателните явления от живота, а в обучението по литература дори и дума не ставеше за критически реализъм. В романтизма Георги виждаше освобождаване от условностите на лъжекласицизма. В стремежа си към това освобождение Георги по-късно стигна до погрешното схващане на модернистичните западни течения като такива, които дават възможност за най-пълна свобода. Но първейки по този път, той разбра задънената улица, към която води западният модернизъм, и го отрече, както го отрече и Маяковски, след като мина по същия път.

Поетичната дарба на Георги остана неизвестна за преподавателя ни по литература Секулов. Послед-

ният не се ползваше с авторитет пред нас поради ограничеността на литературните му познания и педантизма на преподаването му. Учителят ни по френски Асен Младенов бе първият, който откри у Георги бъдещия поет. Това свое откритие той сподели с колегите си и с министерския пратеник за матурата ни – Божан Ангелов. За матура по френски език ни бе зададено да преведем откъс от застъпената във френските христоматии трагедия на Корней „Сид". Георги, който бе с тънък усет за органическата връзка между съдържанието и формата на литературните произведения, преведе съдържанието на зададения ни откъс в александрийски стихове. Младенов прочел този превод пред комисията, председателствана от Божан Ангелов, което направило силно впечатление на всички членове на комисията. Особено се учудил учителят ни по литература Секулов, който не подозираше, че между неговите ученици има ученик с такива дарби.

След завършването на гимназията аз заминах да продължа образованието си в Петербург, а Георги замина за Германия. През Първата световна война бяхме на различни фронтове: след войната той остана в София, а аз започнах просветната си дейност като учител в родния си град. Пътувайки през София за Виена, дето заминах на специализация, успях да се видя с него. Тогава той режисираше в Народния театър. Успях да видя поставената от него пиеса „Мъртвешки танц" от Стриндберг, която ми направи силно впечатление. Бях изненадан от тази негова дейност в областта на театралното изкуство.

Последната ми среща с Георги бе във влака от София за Стара Загора. В тази среща той ми разказа за проектираното от него ново списание „Пламък", което, както ми обясни, ще обедини даровитите прогресивни писатели. Наименованието на това про-

ектирано списание бе в пълна хармония с чувствата, които го вълнуваха: той гореше в новите си проекти, очаквайки, че те ще му дадат възможност да се прояви като истински поет на новото време, което бе време на революционен кипеж. Неговите творчески пориви преливаха далеч зад руслото на дотогавашното му творчество. Образът на приятеля ми от ученическите години бе останал някъде в делечината. Пред мене бе зрелият човек, който вече бе известен с новото си име на поет – Гео Милев. Тази последна среща остави у мене неизгладим спомен за пламъка, който гореше в него. Запомних го с този пламък, който намери по-късно най-ярък израз в поемата му „Септември" – поемата, чрез която той живее и ще живее в съзнанието на следващите поколения и която му отреди завидно място в нашата литература.

Части от спомена са публикувани под заглавие „Няколко момента от живота на Гео Милев" във Възпоминателен лист „Гео Милев", Стара Загора, 1958 г.

Бащата на автора Атанас Т. Илиев (1852–1925) е известен книжовник и педагог.

Цитираното в спомена детско стихотворение на Гео Милев носи заглавието „Зима" и е поместено във в. „Славейче", бр. 35, 1907 г.

СПИРИДОН ИВАНОВ

Познавам Георги Милев Касабов (Гео Милев) още от 1910 година, когато постъпих в гимназията. Бях съученик с неговия брат Борис.

Няколко души от класа ни научихме, че учениците от горните класове Георги Касабов, Никола Кожухаров и Димитър Гюдженов рисуват вече с маслени бои портрети и други картини. Крадешком, в междучасието, качихме се в рисувалния салон и се радвахме на хубавите им картини, като се питахме: „Кога ли ще можем и ние да рисуваме?..“

Бащата на Гео беше книжар и настоятел на няколко ежедневници. Всеки ден Гео посрещаше софийския влак, приемаше пакетите с вестниците, разопаковаше ги и даваше по 50–100 броя на вестникопродавачетата.

Току-що беше започнала Балканската война. През декември 1912 година се върнах в Стара Загора, понеже бяха закрити пансионът и училището. Още на другия ден трябваше да търся хляб. Майка ми беше вдовица с трима невръстни още синове.

Една вечер стоях на гарата, за да взема багаж, но не успях. Отидох към пощенското купе, дето разтоварваха вестници, и се застоях там. Много момчета бяха заобиколили Гео и получаваха от него вестници за продажба из града. Накрая Гео се обърна към мен и попита: „Какво чакаш?“ Казах му, че искам да нося багаж, но тази вечер нямаше. Тогава той ме попита: „Искаш ли да продаваш вестници?“ Съгласих се, разбира се. Гео ми даде петдесет броя. Тичах из тъмните и кални улици и продадох вестниците. На заранта, когато ги отчитах, бащата на Гео ми даде петдесет стотинки, които бяха много пари за тогава.

Заредиха се зимните вечери. Поради снеговете влаковете закъсняваха с по 2-3 часа. Близо до гарата

– в лозята – имаше изоставени колиби. В една от тях кладяхме огън и насядали върху сламата, пеехме ботеви песни. Гео с радост стоеше между нас, пееше и той, а от време на време казваше по някоя хумореска. Всички момчета обичахме Гео, защото той ни привличаше със своята доброта и братски обноски към нас. Не се чувстваше, че е син на работодател.

Бащата на Гео – бай Милю Касабов, беше мил човек. През деня, като седяхме при него в книжарницата, винаги ни съветваше и ни даваше нещо да прочетем. За да изкараме някой грош повече, даваше ни картички и книги да продаваме по ресторантите и кафенетата.

След години отидох в книжарницата на бай Милю. С голяма скръб той ми разправи, че Гео е изчезнал безследно. Подал бил бай Милю молба до царя и народното събрание, с които искал да му се отговори де е синът му, един писател, един поет, но отговор не получил.

Никой повече не видя Гео милев.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

Д-р АТАНАС НЕДЕЛЧЕВ

Гео Милев, или Касабов Георги, както се казваше като ученик, помня от ранното ни съученичество в старозагорската мъжка гимназия „Иван Вазов“. Другарски му казвахме Касабата. По-близки приятели с него станахме в четата на „малките юнаци“ на Старозагорското юнашко дружество, ръководено от енергичния ни и любим учител Енев. Касабата беше въздребен и несръчен в упражненията, които извършвахме с тояжки и бухалки. Той често изтърваше бухалките, които изискваха повече усилие и сръчност при упражненията с тях. Избумти ли на дъсчения под изтървана бухалка, учителят Енев ядосано, но бащински се обаждаше: „Внимавай де, Касабов Георги! Хайде сега да се повтори упражнението още веднъж.“ Той се приближаваше до него и му показваше как трябва да се държи гимнастическият уред. През почивката между упражненията се събирахме по двама-трима при Касабата и съвместно с него повтаряхме упражненията с бухалките, както учителят изискваше. Така се опознахме и сдружихме.

Иначе той не обичаше да взема участие в игрите и лудориите ни през междучасията, обикновено стоеше настрана и наблюдаваше. По време на класните ни занятия той бе мирен и внимателен ученик. Сядаше на предните чинове, за да вижда по-добре. Носеше очила – пенсне, което му придаваше сериозен и благовъзпитан вид. Аз седях зад него и встрани и неволно го наблюдавах. Челото му изглеждаше легнало назад, леко изпъкнало над носа, привдигнати, широко очертани вежди, под които блестяха стъклата на пенснето. Когато свалеше пенснето си, той като че ли добиваше друг израз. За да внимава в писането на дъската, източваше врат из високата си колосана яка, с връзка на пеперуда под брадата му, отдръпваше глава назад, вдигаше вежди и се ококорваше. Тази негова поза като

че ли дразнеше закачливите му другари от задните чинове и по някое топче от хартия полетяваше към него. Той се обръщаше бързо, изшепваше нещо сърдито, а книжните топчета полетяваха отново от няколко страни. На тези, които го дразнеха, той прикачваше някой характерен епитет, който оставаше за дълго в обръщенията ни към тях.

През междучасията около чина му се събираха групички, които се бутаха и взираха в някакви листове и тетрадки. Веднъж там започнаха боричкания и крясък. Касабата с едната си ръка стискаше тетрадка, а с другата притискаше пенснето на носа си. Няколко ръце от групата дърпаха тетрадката, тя полетя във въздуха и от нея се разпиляха между чиновете разни листчета и листове. Събрах няколко от тях: един лист представляваше някакво ръкописно вестниче с редактор и издател Георги Милич, а по листчетата бяха нарисувани карикатури. Вестничето съдържаше някакви шеги, злободневки и задявки. Карикатурите бяха нарисувани сръчно и приличаха на Божиновите в Шанговата „Вечерна поща“. Изобразяваха: Фердинанд като ловец, пътешественик; Малинов, Мушанов и някои наши учители и ученици. Тия от боричкащата се група, които бяха окарикатурени, унищожаваха листове и листчета и така се разплащаха на редактора за бодливите му шеги. В тези обяснителни схватки често пострадваше пенснето на Касабата. Редакторът обаче бе упорит и заостряше повече перото си. Умението му да рисува често се използваше, като му възлагаха да изпълнява номера на т.нар. концертно рисуване: под такта на музиката той рисуваше някои образи, които след малки допълнения се изменяха неочаквано в съвсем други образи, предизвикващи смях и удивление. Така веднъж от едно яйце възникна образът на котка, а след това на китаец.

Тези негови прояви го правеха по-интересен от дру-

гите. В долните класове той носеше закопчана отпред от горе до долу синя шаечна дреха, която приличаше на куртка, а в горните класове се обличаше, както подобаваше на гимназист. Той стана вече замислен, замечтан, изостави рисуването на заден план и се отдаде на четене на наши и чужди автори. Тогава той дружеше с мен и с Атанас Илиев, който имаше под ръка богата библиотека. По улиците се срещахме тримата и често се водеха спорове помежду ни по литературни въпроси. Аз не му опонирах, защото го смятах по-осведомен, и това го предразполагаше към откровеност. Разказваше ми за намерението си да следва литература и че се опитвал вече да превежда от руски. Цитираше стихове от Пушкин с известна театралност и вдъхновение, но никога не показваше тетрадката си с направените преводи, която носеше винаги със себе си. Макар че не говореше вече за рисуване, продължаваше да изпъква между нас като добър рисувач. Веднъж, след урок по перспектива, учителят ни Овчаров изведе класа извън града, по железопътната линия към Чирпан, да рисуваме от натура пейзаж. Насядахме от двете страни на линията така, че да виждаме как двете релси се събираха в една точка на хоризонта. Богомиловските възвишения се сливаха с полето в дъното на гледката пред нас, а от двете страни лозя, ниви и градини с орехови дръвчета, бадеми, розови храсти и полски цветя представляваха красив пейзаж. Рисувахме с водни бои. Овчаров заставаше зад всеки ученик, изказваше одобрения, укори или наставления. Зад Касабата той заставаше със скръстени ръце на гърди, подпрял брада, с показалец на устните, одобрително усмихнат, със свойствения си акцент изговаряше: „Ми, Касабов, добре, ми така, така, не заглаждай петната, много добре!“ Отидох да видя как Георги рисува и се уверих, че никога не бих могъл да го настигна.

* * *

Нашите срещи оредяха след завършването на гимназията. Започна Балканската, Междусъюзническата и Първата европейска война, през които продължавахме да се интересуваме един от друг. Отначало Георги следваше литература в Лайпциг, а в Европейската война бяхме мобилизирани едновременно. Преди да влезем в определените ни войскови части, се срещнахме в Стара Загора. Аз се бях завърнал от Франция, а той от Германия. Той разказваше възторжено за модернистите по онова време руски, френски и немски, като цитираше стихове от Балмонт, Хипиус, Метерлинк, Бодлер, Верхарн, Маларме и др., но беше особено възхитен от Емил Верхарн, от когото бе превел няколко стихотворения и с когото поддържаше кореспонденция. Показа ми последното негово писмо, в което Верхарн му изказваше благодарност за направените преводи. Последният бил замолил негов приятел руснак да прочете тия български преводи и да ги преведе на френски. От мнението на руския си приятел той заключи, че характерът и ритъмът на неговата поезия са сполучливо предадени в преводите.

В писмото си Верхарн се оплакваше, че е много изморен и че войната е повлияла върху поезията му, като налага нова тематика.

* * *

Няколко пъти се срещнахме с Гео след демобилизирането ни от Първата европейска война. Срещата ни бе случайна, на бул. „Дондуков“, пред известната тогавашна механа таверна „Най-нова Копривщица“. Той ми се обади, като ме хвана под ръка и извика сърдечно: „О! Здравей бе, Торчане! (така ме наричаха през ученическите години.) Къде си? Какво си? Как си?“ Под широката му шапка, небрежно накривена на една страна, лежеше кичур коса. Забелязах под него протеза

на отнетата му заедно с дясното око част от челната кост. Разправи ми набързо, още на улицата, как е пострадал от неприятелска граната на Дойранския фронт; как са го лекували в Германия и пр. и че пише и превежда в издаваното от него списание „Везни“. Обзе ме мъка, като го видях тъй пострадал от войната, а той бе пак същият, както го знаех, рязък и с бодра шеговитост в разговора ни.

„Ела да се отбием тук! Имам среща с някои млади писатели, ще се почерпим и ще те запозная с тях. Добри момчета са“, каза той набързо, като ме притегли към няколкото стъпала на „Най-нова Копривщица“.

Възразих му, че съм тръгнал по бърза работа за Ректората, а той отсече: „Ти пак бързай, но сега ела тук!“ Влязохме в таверната. Още от входа ме бодна в носа острият лъх на тютюн, сливовица, печени чирози, хайвер и всякакви мезета за ракия и вино. Заведението бе тясно и дълго. В дъното му нищо почти не се виждаше от гъстата мъгла на пушек от скара и цигари. Едно малко прозорче откъм задния двор хвърляше разсеяна светлина само върху средните маси. Невзрачни фигури, притиснати една до друга, се очертаваха неясно в полумрака. Това бяха фигури на артисти, писатели, музиканти, меценати на изкуството и бохемстващи новобогаташи.

Гео ме представи пред няколко млади хора, облакътени на кръгла маса, приведени над чашите си. Те прекъснаха тихия си разговор и надигнаха глави. Не чух имената им поради общото бръмчене и разгорещените разговори на посетителите. Седнахме на съседната маса, до колегите му, с които се запознах. Гео поръча по чашка и извади от джоба си няколко броя от сп. „Везни“, току-що отпечатани, и започна да ми чете нещо, преведено от френски. Четеше плавно и ритмично, като ме поглеждаше с окото си, акцентираше гласа си при някои силни изрази и жестикулираше. Из-

казах одобрение и възхищение. „Ти нямаш тези броеве. Ето ти един обикновен и един с автограф." Взех и двата и започнах да разлиствам броя с автографа. Той го дръпна от ръцете ми, обърна бързо няколко листа и започна пак да чете едно късо стихотворение. Там се описваха мрачните крайни улици на фабричен град, сравнявани с пипалата на огромна медуза, която смучеше живите сили на фабричните работници. След като прочете стихотворението, той остана сякаш опиянен от някакво видение: гледаше с премрежен поглед някъде в далечината. Четеше прав, а когато сядаше, се приведе към мен и каза убедително: „Трогвай се, Торчане! Това е сила, това е ваяно като с длето. Великолепно, нали?"

Съгласих се. Наистина бе великолепно по съдържание, ритъм и изразност. Поръчахме още по едно и разговорът ни премина към мрачната ни участ след разорителните войни. Оплакваше се, че тежко се издържа семейство, че литературата изобщо не се цени от тези, които живеят сега в охолство, че трябва много да се тича за нищо и никакво. Казах му, че някои писатели изнасят литературни четения и беседи, за да се издържат.

— Опитах, но мъчно — отговори той с въздишка, изглеждаше духом сломен. Възмущаваше се от факторите, в чиито ръце беше официалната литературна критика и които насърчаваха или унищожаваха младите литературни сили у нас. Аз пък се оплаках от спънките, които срещах на всяка крачка при уреждане на следването си. Той отговори енергично, като се усмихваше: „Горе главата! Ще се борим здраво за делото право!"

* * *

След няколко месеца се срещнахме отново по ул. „Пиротска". Той носеше някакви провизии за вкъщи. Каза ми, че живее на улица „Ломска". „Обещават ми

– продължи той – уж някаква добра служба, но не виждам нищо сигурно в това обещание. Има кой да цени обаче нашата работа, но цензура, преследвания и...“ Той махна с ръка и не довърши, но аз разбрах мисълта му. „Бъди предпазлив, защото всеки е следен,“ го предупредих аз, като се разделяхме. Когато се ръкувахме, той поклати глава замислено и отговори: „Зная това, обаче... Хайде довиждане сега! Ще се видим пак.“

Разделихме се с Гео с тежко предчувствие, за да не се видим вече никога.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

МИТЮ ИВАНОВ

Спомените ми за Гео Милев датират от прогимназиалната ни ученическа възраст.

Знойните летни дни на 1906 г. бяха минали, горещините намаляха и в слънчевия град Стара Загора се дишаше по-спокойно. Беше събота – пазарен ден.

Днес трябваше да си купя учебници.

На главната улица, по средата на града, между нискн търговски и занаятчийски дюкянчета, се намираше книжарницата на бай Милю Касабов. Интелигентен и високо културен човек, бивш учител, издател на книги, бай Милю се ползваше с голямо уважение сред гражданството.

Каменният тротоар пред книжарницата му беше пометен и полят с вода. По него се стелеха дългите сенки на няколко улични дръвчета. Първите клиенти бяха влезли в книжарницата. Влязох и аз. Бай Милю със

свойствената си любезност им обясняваше нещо по новите учебници, а до него стоеше момче на моята възраст, което веднага привлече вниманието ми с приятната си външност. Облечено в синьо костюмче, къси панталонки и широка бяла яка, със своите сини очи и дълги клепки, черни вежди, бяло лице и безукорна прическа то приличаше на манекен от витрините на големите магазини.

— А ти какво желаеш? — обърна се към мен с дружелюбен тон и лека усмивка момчето.

— Учебници и тетрадки за втори клас — му отвърнах аз.

— И аз съм във втори клас, знам, знам какво ти трябва — каза то и веднага почна да изрежда имената на учебниците за същия клас по предмети. Разбрах, че това е синът на книжаря — Георги (Гео) Милев Касабов.

— Но аз не мога да взема всичките учебници сега, защото нямам толкова пари — му обясних със съжаление.

— Ти ще си вземеш по-малко учебници сега, а останалите по-нататък, има време до началото на учебните занятия — все така любезно ми пояснявяше Гео.

— Ето цените — посочи ми той цифрите върху кориците на учебниците. Но като забеляза моето колебание, продължи да ми обяснява с другарска загриженост кое ще ми бъде най-необходимо на първо време.

— Значи ще учим заедно, в един клас — заключи с усмивка Гео.

Аз взех купените учебници и излязох.

Тая първа среща с него остави дълбоки следи в душата ми. Напуснах книжарницата особено радостен, защото в тая чужда за мен градска обстановка срещнах гражданче, което ми се отзова с такава любезност, каквато не очаквах. То ми говореше сърдечно, топло и съчувствено, като на отдавна познат другар. Неговите думи ме ободриха и аз усетих как наивната

ми селска душа се изпълва с чувства на признателност. Радваше ме най-много обстоятелството, че ние ще бъдем в един клас и ще се виждаме всеки ден.

Случи се, че квартирата ми беше близко до неговия дом. И всяка сутрин, когато отивах на училище, аз се вглеждах по улицата ту напред, ту назад с желание да го видя, да го настигна или дочакам, за да поговоря пътьом с него.

Облечен в скромно селско облекло, аз се чувствах стеснен пред неговия спретнат ученически вид – в красив градски костюм, но Гео ме предразполагаше със своето държание така, че аз престанах да чувствам разликата между селянчето и гражданчето. Ние водехме полезни приятелски разговори върху класните занятия, учебния материал и прочетени книги. Като на нещо необикновено за тогавашната ни възраст, аз се учудвах на големите знания, с които боравеше тогава той, натрупани, вижда се, от четене на много книги. Той помнеше и рецитираше цели пасажи от поетични и прозаични творби с чувство и вживяване.

Условията на ученическия живот ме поставяха в контакт с много други ученици от града, но рядко се намираха момчета с толкова ценни качества, сериозно другарско отношение и културни прояви.

Гео беше винаги точен и редовен в ученическите си задължения. Той се отнасяше критично към мързеливите и нередовните, но не беше надменен и никога не отказваше да обясни урок изчерпателно, с ясни примери на слаби ученици. В междучасията той разговаряше енергично, четеше интересни книжки или рисуваше нещо. Обичаше споровете, дискусиите, но никога не се надценяваше. Убедително поддържаше и обясняваше своето становище.

Свит на стола, в ъгъла на книжарницата, задълбочен над разтворена книга, той дори не вдигаше очи да види клиента, който е влязъл. Миг след това

стреснато поглеждаше и ако влезлият му е познат, извикваше:

– А, ти тука ли си? Казвай какво те носи насам – услужваше бързо и отново насочваше поглед към разтворените страници на книгата.

По улицата вървеше винаги бързо, с широка крачка, като че го чака много бърза работа. Всякога с поглед, устремен напред, съсредоточен в себе си, без никакво внимание на това, което го обкръжаваше.

Често сутрин, преди звънеца за влизане в клас, ние се събирахме на групи пред вратите на гимназията и разговаряхме на разни теми. Гео минаваше забързан край нас, без да се обади.

– Касабов, хляб взе ли си?... Къде заминаваш като през турски гробища – му подвикваше някой.

– Ха, тука ли сте бе?... Много дребни ми изглеждате – отговаряше шеговито на закачката Гео и усмихнат продължаваше към входната врата.

Друг път се отбиваше за две-три минути при нас, каже нещо закачливо, започне оживен спор, разкаже новина, разсмее групата и пак заминава.

Всякога отзивчив, винаги готов да спори, той правеше удоволствие със своите остроумия на ония, които обичаха да го предизвикват с умишлено изказване на неодобрение към творбите на автори, от които той се възхищаваше – П. Славейков, П. Яворов, Д. Дебелянов и др.

В часовете по литература при изучаване на писателите Гео обичаше често да допълва лекцията на учителя с ценни неща, от което проличаваше неговата любознателност и начетеност.

Като ученик Гео се отличаваше и с голяма страст към рисуването. Още в прогимназията той ни учудваше с хубавите си рисунки и ние, съучениците му, бяхме убедени, че той ще стане художник. В горните класове на гимназията още по-ярко се очертаваха

неговите художнически способности. Той рисуваше с еднаква лекота и бързина от натура и по фантазия човешки глави, разни предмети и пейзажи с молив, акварелни или блажни бои, на хартия, платно или дърво. В часовете по рисуване ние постоянно любопитствахме да видим неговата рисунка, а той скромно ни правеше бележка да не се интересуваме, защото нищо чудно не бил нарисувал. Но всичко, което той изобразяваше даже по кориците и страниците на тетрадки и учебници, беше интересно и фрапираше със замисъла и майсторството на рисувача.

Особено интересни бяха карикатурите му, които често виждахме и на черната дъска. Там се появяваха образи на ученици с оригинални проявления и на учители, които обичаха шегите. Така нашият учител по литература Хр. Секулов беше слаб, дълъг, висок, с малко и сухо лице, необикновено дълга шия, големи уши, сплескана отгоре глава, чип нос и нисък равен алаброс. Той добиваше още по-интересен вид, когато обличаше редингот и си слагаше висока колосана яка. Гео беше го нарисувал на черната дъска тънък-дълъг като върлина, с дълги опашки на редингот, крака и ръце като на комар, а главата същата, само по-голяма и чипият нос по-дълъг. Дясната му ръка с вдигнат показалец нагоре, а четирите пръста свити. Влизайки в клас, благият учител забелязал карикатурата и се усмихва. Той вдига по същия начин ръка и вместо упрек изказва одобрение на талантливия карикатурист, като му предвижда добра кариера, а класът се залива от смях и ръкопляска сърдечно на учителя и на карикатуриста. Интересни бяха и сюжетите на Гео при концертно рисуване. Той рисуваше Бай Ганя с дисагите и лука на гърба, Тарас Булба с лулата и др.

Обаче художническите способности на Гео Милев останаха по-нататък само като една разновидност на неговите големи дарования. Той бе извънредно надарен

младеж, който чувстваше в себе си неимоверни сили за творчество и търсеше искрено най-правия път, по който да тръгне, за да преобрази обществото, в което живее, с насаждане на нова култура, с борба за нов живот, за светло бъдеще. Влечението към литературата надделя у него. Той като ученик почна да пише стихове, да списва ръкописен вестник, да прави преводи. Четеше непрестанно и когато стигнахме в горните класове на гимназията, ние се учудвахме на неговите знания из областта на литературата, изкуствата и другите науки. Той познаваше вече основно цялата българска литература и страстно изучаваше чуждите писатели. Чуждите литератури се учеха тогава в последния клас на гимназията.

* * *

През юни 1911 година бяхме вече абитуриенти. В деня на писмения изпит по български език аз и Гео попаднахме в една редица, през един чин. Темата ни, доколкото си спомням, беше „Общи моменти в развоя на западните литератури и новите веяния у тях". Някои не писаха нищо, други – по няколко страници и излязоха. Ние двамата с Гео продължавахме да пишем. Към 12 часа аз се готвех да предавам писмената си работа, но Гео ми даде знак да не бързам и да продължавам да пиша, та да не остава сам. Поисках допълнително празни листове и продължих бавно, а той трупаше цял куп изписани страници, пълни с цитати от литературните богатства на не една епоха. Определеното време бе изтекло и учителят ни Секулов почукваше ту на моя чин – „Хайде, Иванов", ту на неговия – „Привършвай, Касабов!..." Но Гео ми смигваше да не ставам и аз драсвах по едно-две изречения, за да го дочакам. Така продължихме повече от час след изтеклото време благодарение на учителското търпение на Хр. Секулов.

Когато излязохме от залата, Гео ми стисна сър-

дечно ръката и изказа съжаление, че измъчихме учителя си – да ни чака тъй дълго. По пътя той ми говореше, че темата позволявала да се пише още много, много, обаче времето не му стигало. След два дни името на Гео беше на първо място в списъка на издържалите писмения изпит по литература.

* * *

В паметта ми изпъкват някои съвсем ясни моменти от нашето съученичество.

Моите съвсем скромни парични средства, които припечелвах от чиракуване в кафене, от продажба на вестници, от работа по строящата се Балканска жп линия през ваканционните дни, бяха се привършили. Един ден бях останал с пет стотинки в джоба, а нямах тетрадка за класни упражнения по граматика. Отидох в книжарницата с тая сума и поисках срещу нея тетрадка. Гео ме погледна учудено и ме попита защо ми е такава малка тетрадка, не зная ли, че учителят ще се сърди, защото е поръчал за такива упражнения да имаме тетрадки от 20-30 листа?

– Нямам повече пари – отговорих аз.

Той веднага отиде при баща си и му пошушна нещо. Бай Милю му кимна утвърдително. Гео грабна една по-голяма тетрадка и я сложи напреде ми.

– Вземай тази – каза той – и хайде да вървим, че става късно.

– Ама чакай бе, нали ти казах, че нямам толкова пари? – се запънах аз.

– Абе, вземай тетрадката! – тросна се той.

– Ами кога ще я платя?

– Когато станеш богат – отвърна Гео. – А молив имаш ли?

– Имам – отговорих аз смело и му показах малкия остатък от привършения си молив.

Той бръкна в джоба си и ми подаде един цял, нов.

Поисках да го питам кога трябва да донеса и за молива пари, но той не ми позволи да говоря повече и запя нещо весело на път за гимназията. Искаше ми се да го прегърна, обаче той не обичаше да му се благодари.

* * *

С Гео ме свързва един от най-милите ми спомени из ученическия живот.

В едно студено зимно утро аз пристигнах в гимназията премръзнал в тънките си износени селски дрехи. Ръцете ми бяха посинели от студа. На коридора ме посрещна Гео с още двама-трима другари и впери очи в мен:

— Какво правиш ти бе, защо ходиш тъй тънко облечен в такъв студ, нямаш ли по-дебели дрехи?

— Нямам — промълвих аз през тропащите си челюсти.

— И таз хубава!... Бягай бързо в стаята да се стоплиш...

В междучасието го видях, че говори нещо с нашия класен наставник Ив. Грозев.

Към обед времето беше омекнало. По пътя към къщи той ме настигна, тупна ме по гърба и почна да ми говори, че щял съм да хвърля вече селското си облекло.

— Гражданин ще те направим — ми подхвърли той весело.

— Я... гражданин... от где пък го измисли това?... — му се надсмях аз.

— Не вярваш ли?... Ще видиш!...

И наистина след не много дни класният ни Грозев ми предаде около три метра плат за костюм и пари за ушиването му, като ми каза, че приятелите ми съученици са настояли да се даде на мен като най-беден тая помощ.

Веднага потърсих Гео и му се похвалих, засмян до уши от радост.

— Ха, увери ли се сега? Хайде да ти е честит град-

ският костюм и да не забравяш, че имаш приятели! Няма да мръзнеш вече! – Говореше ми той с чувство на задоволство.

А когато се явих в гимназията, облечен в новия градски костюм, Гео ме поздрави още веднъж и се радваше най-искрено.

* * *

Като учител, а по-нататък и като студент аз си идвах често в Стара Загора. Търговският център на града ни в онова време представляваше обширен квартал от ниски дървени дюкяни, един до друг, покрити с плесенясали турски керемиди. По средата им, високо над тях, внушително се издигаше сивият купол на голямата джамия. Нощно време тук цареше мъртва тишина, а бялото минаре сред тъмната ниска маса от покриви стърчеше като обелиск в пустиня. В двора на джамията до източния ѝ зид имаше малко дъсчено кафене със стара асма пред него. В това уютно кътче вечерно време обичаше да пие кафе поетът Николай Лилиев, придружаван от Гео Милев или друг приятел, когато гостуваше на сестра си в Ст. Загора. През юни, в една тиха лунна вечер седнахме с Николай под асмата и поръчахме кафе. Дойдоха още двама приятели. След малко като вихър – с бързи крачки нахлу Гео, сграбчи с две ръце ръката на Лилиев и възторжено почна да декламира нещо от „Птици в нощта“. Скромният, с девствено чиста душа Лилиев се смути.

– Гео! – извика той стеснително. – Ти няма ли да оставиш твоя табихет да си чешеш езика с моите никому ненужни дрисканици?... Не искам да ги слушам! Сядай тука и кажи нещо хубаво, ти знаеш толкова нови работи, с които можеш да усладиш душите ни!

Гео се изсмя и продължи:

– Слушай, Николай, аз почвам винаги с най-хубавото, а на теб забранявам да ме упрекваш пред лицето

на тази хубава луна, която ми е свидетел, че говоря истината.

— Ясно... решил си да ни тровиш на лунна светлина — отвърна Лилиев, — ами сядай тука и бъди по-милостив. - Той любезно дръпна Гео към стола до него. Засмян, Гео още по-въодушевено издекламира нещо от Лилиев.

— Моля, дайте едно тежко сладко кафе да затворим устата на Гео Милев — се обърна Николай към турчина кафеджия, който не разбра последните му думи, но донесе кафето.

Веселите закачки продължаваха между двамата все в същия дух, докато някой предложи да се разходим до парка на Аязмото.

— Не, не! — обади се Гео. — по-добре в станционната градина да подишаме аромата на липите.

Неговото предложение бе прието и компанията се упъти към гарата.

Не веднъж сме слушали Гео, но тая вечер в липовата градина той надмина себе си. Той ни удивляваше с нескончаемите си рецитации и песни на хубави и нови поетични творби. И ако някой не го познаваше, би помислил, че за тая ни среща Гео се е готвил специално, за да ни порази с нови незнайни хубости в творчеството на наши и чужди поети и да ни въведе в нов мир — недостъпен за обикновените хора.

Настроението на Гео беше повишено от присъствието на любимия поет, приятел и скъп гост Лилиев, от аромата на липите, от очарователната лунна нощ, но то растеше непрестанно от вживяването му в рецитираните куплети и от дивните мелодии на трептящите струни в собствената му поетична душа, които отразяваха цялата музикалност на тия стихове.

Облегнати на скамейките и унесени от тирадите на Гео, ние не усетихме кога превали нощта.

Приятно беше да се слушат неговите изказвания по литературни въпроси, защото той умееше да от-

късне и поднесе на събеседниците си най-хубавото от поезията, най-силния стих, най-ароматичния цвят, разцъфтял в душата на поета. Той правеше това с пълна естественост на чувствата, с несравнима красота на интонацията, с вълнение, паузи и градиране, които очароват, затрогват и завладяват душите.

Неговите бунтарски речи против всичко старо в литературата и изкуствата действаха убедително на слушателите и оставяха неизгладими впечатления.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора. Части от него са печатани в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965 г. В цялостния си вид се печата за първи път.

ИЛИЯ ДИМИТРОВ

Това беше през учебната 1910-1911 година. Гео Милев беше ученик в седми клас – абитуриент. Имам портрета му заедно с негови съученици и преподаватели. Тих, кротък, внимателен, прилежен, малко мечтателен и малко затворен в себе си. По литературни въпроси проявяваше изключителен интерес – няколко пъти съм имал случай да го чуя, като беседва върху нашата и чужди литератури с учителката по български език в девическата гимназия Тана Кожухарова.

През юни 1911 г. издържа с успех зрелостния си изпит и след това до смъртта му не ми се падна случай да го срещна.

Публикува се за първи път. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

НИКОЛА ШЕЙТАНОВ

Университетът в Лайпциг има в една от залите на приземието си монументална картина: Прометей краде огъня от небето и се спуска през мъгли, планински урви, пропасти, за да го предаде долу на хората. Величествен древен символ на богоборна наука! Пред тая бележита картина гледам веднъж между другите зрители, навярно все нови студенти, една не местна фигура – с черна коса. Нашенец! – си рекох и се приближих до него.

– Вие българин ли сте?

– Разбира се.

Казахме си имената. Така се запознах с Гео Милев. Той беше записал германска филология. Когато разбра, че аз пък следвам история, се усмихна. А щом добавих, че слушам дори лекции по диалектите в прадавния Шумер, Месопотамия, Гео прихна и едва не припадна от смях. Явно беше, че го интересуваха някои древни символи като Прометей – митико-литературен сюжет както у старогръцкия трагик Есхил, тъй и у Гьоте. Ала самата история, стара, нова, като състав от голям брой сурови, но важни проблеми – това не го привличаше тогава – него, осемнайсетгодишния. Изобщо моите впечатления от Гео и по-сетне, през тая година бяха почти все в моя смисъл: той плува, лети, рее се във висша сфера, отвлечена от действителния живот, сфера едва ли не на „божествено лекомислие“ – както казват немците.

Гео ми каза, че слушал професорите германисти Витковски и Кьостер, доколкото си спомням. За Витковски се изрази иронично: бил виден германист – открил една запетая във „Фауст“. По този повод решихме да посетим професора по естетика Фолкелт. За него Пенчо Славейков казва, че когато четял, от устата му отхвърчали капчици плюнка, та добре би

било студентите да сядат от третия чин назад. Обаче нашата изненада беше голяма: Пенчо се беше пошегувал, кой знае защо. Фолкелт ни се видя като съвсем естетична фигура – наумяваше традиционния образ на Шекспир. Движения – отмерени, стил – обработен, фин. Ала едно ни досмеша в лекцията му: като пример за комично Фолкелт посочи оратор, който говори важно, а забравил да си тури ръкавелите – изоставените днес колосани добавки около китките на ръцете. Е-хе! – казахме си ние, чадата на Балкана – знаем много по-ефектен пример за комично: сериозен мъж, официално облечен, ала недотъкмен отпред.

Посещавахме заедно и отличния приятел на българите и бележит познавач на Балканския полуостров проф. Густав Вайганд. Той беше превел „Бай Ганьо“ на немски, издал българска граматика също на немски и завеждаше семинара по български език при университета. Искахме да усъвършенстваме нашия немски. Помня веднъж, че в лекцията си за Христо Ботев Вайганд означи „Моята молитва“ за най-хубавото стихотворение на поета. Имало начало, както „Илиадата“, у Ботева „О, мой боже!“, у Омира „О, музо възпей...“ И размахът му бил величествен. Наистина в него Ботев се обръща към бога, както прикованият на скалата Прометей към Зевса – важен, но неизяснен въпрос. Тия думи на Вайганд направиха впечатление на Гео. Вайганд прочете и изтълкува „Бай Ганьо в операта“. Ние с Гео се смяхме, разбира се, от сърце. Смя се и Вайганд. Но присъстващите немски студенти останаха съвсем спокойни. Те дори ни запитаха:

– Защо се смеете? Това е нещастен човек.

Тоя факт, който ние тогава се мъчехме да си обясним, заслужава задълбочено проучване. Защото се отнася за ефекта на българска хумористична творба върху немски читатели, ако не изобщо за чужда публика. Вайганд ни даде и неизвестни данни за гинезиса

на „Бай Ганьо у Иречека“ – случка, разправена според автора „от срамежливия Илчо“. Самият Иречек като професор във Виена казал на Вайганд, че при него в Прага идвал „на гости“ един българин и се държал чисто „по ганьовски“. Иречек разправил тая случка на Алека Константинова, който го посетил вероятно на път за изложението в Чикаго. Така че „срамежливият Илчо“ е всъщност „Ирчо“ – Иречек.

Гео ми говореше и за български писатели. Загатваше за Д. Бабев, редактор тогава на сп. „Листопад“, където Гео като че ли публикуваше или се готвеше да публикува някои работи. Показателно в насоката в тогавашния му развой беше следното: той често ми четеше стихове от руските „декаденти“ К. Балмонт и Вал. Брюсов по преводи на Людмил Стоянов. При това личеше, че проучва как се прави художествен превод. Младежката му еротика, макар и твърде сдържана, се проявяваше тук-там при честите му рецитации пред мен. Аз бях един вид публика за лутация се тогава Гео Милев, макар че той не ме смяташе много въведен в литературата, от която той силно се увличаше. Той дори ме иронизираше с прозвището „студент по суха месопотамска история“ и с трепване на крайчеца на твърде малката си уста. Та за еротиката на тогавашния Гео: веднъж ни в клин, ни в ръкав почна да ми чете сръбска народна песен в немско издание и веднага след туй – българския ѝ превод, мисля от Ив. Арнаудов. Тая почти фалична песен гласи:

Вятър вее – карамфил мирише,
мил на мила ситно писмо пише:
да му прати във пазух душица,
а в пазуха две-три думи:
първа дума – чакай мене, душо,
втора дума – ето ме, пристигнах,
трета дума – хайде, с божа воля!“

Гео често ми повтаряше тая песен, особено последния стих, като се смееше до уши. Веднъж донесе нова българска книга – „Богомилски легенди“ от Н. Райнов – и с характерния си тогава патос ми рецитира някои откъси. Научи дори наизуст цели пасажи от нея. Явно беше, че го увличаше това макар и твърде библейско претворяване на светоборното дело на нашите богомили, за което често говорим, ала все още не познаваме в неговата дълбочина и размах. От известно време забелязах, че Гео постоянно носи книга в джоба си, и го запитах каква е. Оказа се „Немски поети“, превод на Пенчо Славейков. Може да се каже, че тоя превод стана вид справочник на младия германист Гео през семестъра. Интересуваха го главно три неща в работата на Пенча Славейкова: оригинално скицираните биографии, поетите Хайне, Ницше, Р. Демел и начинът, по който е превеждал Пенчо – също студент германист някога. Помня, че от Хайне ми наумяваше думите му за немкинята като „вяра, надежда и любов“. С усмивка – Гео беше пред мен почти винаги усмихнат – сърдечно или иронично ми сочеше той, че за Ницше писателката Жорж Санд била „литературна крава“. Проблемът „жена“ интересуваше младежа. Твърде старателно се вглеждаше Гео как Славейков превел стихотворението „Самотен“ от Ницше. Доколкото си спомням, там в края на строфата се повтарял стихът „Горко му, който няма бащин кът!“.

- Гледай какъв жест на преводач! – казваше Гео.

От Р. Демел ми прочете оригинала на „Моята воденица“, като отбеляза, че и в това стихотворение Славейков направил стилна промяна: „Мели, мелницо, мели“ у Демел е преведено от Пенча: „Мели ти, мелницо, мели!“ Личеше, че „Немски поети“ на П. Славейков помагаха на Гео да навлиза все по-дълбоко в немската поезия, а така също да се школува като преводач на български.

Но литературният ръст на Гео не след дълго излезе вън от границите на Германия. Той почна да носи в джобовете си творбите на френските символисти, спомням си имената на Маларме, Рембо, Жамб, Самен, Мореас – той е грък по произход, казваше Гео. Тоя път той не ми четеше вече чужди преводи, а свои. Това явно повдигаше самочувствието му. И сега си спомням изрази от стиховете, които Гео постоянно ми рецитираше, обладан от екстаз: „Гори се дигат като катедрали“ (готически!) и др. Скоро последваха белгийските символисти, например Верхарн, сетне английски. Чувстваше се, че Гео вече ставаше поклонник в пантеона на поетите символисти и се стараеше да ги претворява майсторски в преводи на български.

– Стига ми чете преводи! – възразих му аз веднъж. – Дай твоя оригинална работа!

Гео поруменя и отвърна:

– Е, чакай де...

Той се увличаше и в тогавашните модернистични насоки в живописта. Посещавахме заедно футуристични, кубистични и др. изложби. Често ми приказваше за Шагал, П. Клее, Кòкошка. Заговори се, мисля, тогава и за експресионизъм. Бяхме редовни посетители на Музея за изобразителни изкуства.

Да спомена и една случка, в която личи, така да се каже, момчешкият титанизъм у Гео – вид борба против съществуващите наредби. Беше вече пролет, 1914 година. Излязохме да се поразходим вън от града. Вървим покрай телена ограда на голям парк. Виждат се надписи „Забранено е да се върви по тревните площи!“. Гео предложи да прескочим телената ограда. Речено и сторено. Тръгнахме, освежени от хладината, по „зелената морава“, под сенчести дървета. По едно време дори сложихме балканските си гърбове върху тревата – според обичая на дедите ни овчари по билото на „Стария побащим“. Едва легнали обаче и

муцуната на голямо куче се вповеси над главите ни. А пред нас застана изумен пазачът.

– Моля, легитимациите ви!

Нямаше как, дадохме ги.

– Вие сте студенти? – запита той един път, два пъти.

И в силната му изненада се четяха думите: „Аз пък ви помислих за умопобъркани!“

В близкия участък, където ни отведе, се увериха по списъка на университета за семестъра, че наистина сме студенти, и ни пуснаха. Ала след два-три дни получихме съобщение от Дирекцията на полицията да се явим еди кога си в стая №... и заплатим глоба от 30 марки. Огромна сума за тогавашния ни студентски бюджет. Платихме ги и разбрахме какво значи „забранено“. И то не само по немско-българския речник, но и по строгите статути на немския живот.

В края на летния семестър на 1914 година се обяви мобилизация в Германия. По всичко личеше, че започва Първата световна война. От Лайпциг до Русе през Трансилвания пътувахме само... 15 дена. Гео обаче не тръгна с нас. Той се отправи на Запад – и то, когато се виждаше, че всеки миг ще започнат военни действия между Германия и Франция. Каза ми, че искал да посети белгийския поет символист Емил Верхарн, сетне поети в Париж и Лондон.

- Ти си побъркан! – му казах. – Не виждаш ли, че започва война?

Той се усмихна, както обикновено, и замина.

В България след започването на войната ни прибраха в Школата за запасни офицери. Аз попаднах в батальона при Военното училище. При посещение на група школници от Княжево съгледах Гео. Пак усмихнат.

– Аз имам вече оригинална творба... – каза ми той.

И с иронично-тържествен тон задекламира:

Аз съм човеко,
чудо на веко,
кой гювеч млеко
изяда наведнъж!“

Публикуван е в по-кратък вариант в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ИВАН Н. ИЛИЕВ

Познавам го още от времето, когато носеше ученическа фуражка. Беше скромен, сериозен, умен и многообещаващ бъдещ художник или поет. Срещал съм го в книжарницата на баща му или у моя братовчед проф. Атанас Илиев. Чичо ми, старият Атанас Илиев – виден общественик и писател, ценеше тази тяхна дружба и държеше много на нея. Аз обаче, 5-6 години по-възрастен и вече учител, имах по-други интереси и не можах по-тясно да се свържа с тях и останахме само познати.

Единственият ми незабравим спомен за Гео е от Лайпциг, гдето той ми оказа неоценима за мен по него време услуга.

Завърших през 1907 г. Казанлъшкото педагогическо училище и бях назначен учител в Стара Загора. Още при полагането на матуритетния изпит баща ми тежко заболя и в първите дни на учителството ми (на 17 септември) почина. Върху мен легна грижата за майка и три по-малки сестри ученички. Трябваше да се откажа от желанието за по-нататъшно следване. Едва през 1912 г. успях да си осигуря издръжка от мои сродници и през м. юли заминах за Лайпциг, тъй като в нашия университет не приемаха педагогика. Не ус-

пях обаче и да се запиша – поради мобилизацията за Балканската война трябваше да се върна.

След завършването на Балканската и последвалата я Междусъюзническа война в края на м. септември заминах повторно за Лайпциг. Преди заминаването случайно се срещнах с бащата на Гео. Той ми каза, че Гео е там, и ме помоли да му отнеса едно писмо. Веднага след пристигането си отидох и му предадох писмото. Заварих го в момент на работа пред отрупаната с книги и тетрадки маса. Поговорихме за Ст. Загора и войната. Побързах да го освободя, понеже виждах, че го отделям от работата му. Обещахме да се срещаме от време на време.

След няколко дни отидох да се запиша във Висшето търговско училище. Явих се пред директора, който ми зададе няколко въпроса, на които поради незнанието на езика трудно отговорих, и останах като гръмнат, като ми върна документите и каза, че засега не мога да бъда приет, тъй като не зная езика. Посъветва ме да остана една година или най-малко шест месеца в Германия и да науча говоримия език, след което ще бъда приет. Стегнах си багажа и преди да замина, отидох да се обадя на Гео. Заварих при него гост – млад украинец, студент по литература. Доколкото можах да разбера, говореха върху българските и украинските народни песни, като търсеха тематична и езикова близост между тях.

Останах в очакване да намеря удобен момент, за да му кажа, че се връщам в Стара Загора. Той забеляза моето смущение и нетърпение, извини се на приятеля си, който кимна утвърдително, и ми каза: „Виждам, че си нещо смутен, разтревожен. Какво има?“

Разказах му какво стана със записването ми, в какво положение се намирам и че съм решил да се върна. Той ме погледа, погледа, па каза:

– Значи, набързо реши да си заминеш! Ех! Не пред-

полагах, че си толкова непрактичен и нерешителен. Ако от едната врата те изхвърлят, ще влезеш през другата! Не, брат, ти ще останеш и ще се запишеш. Нима само в Лайпциг има такова училище? Защо да не отидеш в Берлин, където също има търговска академия?

Малко ми олекна. Той веднага ми даде разрешение на въпроса, за каквото аз в отчаянието си съвсем не помислих и не можех да намеря.

— Стига да може — отговорих му.

— Може, може и ще стане! Успокой се и не се тревожи. Ще отидем двамата в Берлин. Предстои ми и без това по повод писмото на баща ми, което ти ми донесе, да отида до Нойрупин. Ще използвам случая да свърша и твоята, и моята работа с едно пътуване. И така — решено! След ден-два ще ти се обадя.

Още на другия ден сутринта ми се обади и вечерта заминахме за Берлин. Във вагона говорихме за Стара Загора, за войната, за общи познати. Каза ми, че му се наложило да отиде в Нойрупин, за да ускори отпечатването и изпращането на картинни албумчета за деца за книжарницата на баща му.

Сутринта към осем часа бяхме вече в Берлин. Оставихме багажа в гардероба на гарата и отидохме направо в Търговската академия. Без много бавене Гео с документите ми и съответната такса за записването влезе в канцеларията. Само след няколко минути се върна. за моя най-голяма радост ми честити приемането и с усмивка каза:

— Разбра ли сега, че и през друга врата може да се мине. След няколко дни, *след като пристигнеш от България*, ще се явиш лично да си получиш студентската книжка! — И ми подаде квитанцията за внесената такса, в която пишеше, че е внесена от него за моя сметка. Разбрах, че записването ми е станало „по делегация".

— Сега — каза той — остава да се поразходим и потърсим квартира.

Оттогава не ми се удаде случай да се срещна с Гео, но много, много често си спомням за него и братската му отзивчивост.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“.

ХРИСТО ГРУЕВ

Георги Касабов (Гео Милев) помня от лятото на 1912 година. Семейството му имаше близки от Мъглиж и идваше на летуване в селото ни или на Мъглижкия манастир. Бай Милю Касабов изпращаше шестте си деца с майка им да летуват, а той идваше в събота и неделя при тях, защото през другите дни трябваше да работи в книжарницата.

През лятото на 1912 година семейството на Милю Касабов заедно с младоженците Стефан Христакев и Тана Кожухарова – и двамата гимназиални учители, летуваха в нашата къща в Мъглиж непосредствено до мъглижката река – с голям просторен двор, през който тече вода за воденицата в южния край на двора ни.

Аз и брат ми Рашо бяхме млади хора. Георги беше едногодишен студент по литература от държавния софийски университет. Брат ми беше първа година народен учител, свиреше хубаво на цигулка и проявяваше интерес към литература, поезия и музика. Аз бях току-що завършил Казанлъшкото педагогическо училище, братът на Георги беше юноша, а сестрите му – още деца. Най-малките – Мика и Веса, ний закачахме постоянно: Мика поради слабостта ѝ все ѝ мерехме мускула на ръката, а Веса закачахме заради русите ѝ косици и сини като небето очи.

Та в тая обстановка се запознах с Гео Милев. Къщата ни се изпълни с млади хора, с песни, закачки и смехове. Стефан Христакев – извънредно остроумен и духовит млад човек, свиреше много добре на цигулка и всеки ден даваха концерти с брат ми Рашо, а понякога следобед под грамадния ни навес се извиваха кръшни хора, в които всички вземаха участие. Тана Кожухарова – млада, интелигентна учителка по литература, също много весела, поддържаше ту литературните спорове на нас, младежите, ту веселието, което продължи през цялото лято.

Георги беше една година по-малък от мене, но беше завършил гимназия година преди мен, защото рано е постъпил в първо отделение. Още тогава, едва 16-17-годишен, той проявяваше всестранни способности и интереси – рисуваше, пееше, рецитираше. Макар и тъй млад, той не беше чужд на обществените и политическите въпроси. Тогава, в навечерието на Балканската война, родителите ни и други близки възрастни, които посещаваха нашия дом, често говореха за политика и предстоящата война. Спомням си, че Георги вземаше активно участие и често изказваше оригинални и смели мнения при техните спорове.

Родителите на Георги бяха преценили дарованията и способностите на своя най-голям син и бяха положили грижи за образованието му – изпратили го бяха в София да следва, а него лято го подготвяха да замине в Германия. След общата закуска, изпъстрена с шеги, смехове и закачки, Георги се отделяше надолу към воденицата и усилено учеше немски, а Тана Кожухарова често му помагаше и му обясняваше това, което той не знаеше.

Оттогава помня Георги като жив, неспокоен, страстен и пламенен младеж. С едва наболи мустаци и брада, той спореше с възрастните и изказваше мнения с увереност и авторитетност.

Правеше ми впечатление, че той се уединяваше в стаята, спущаше пердетата и по цял ден четеше. Завладян беше от идеята за свръхчовека на Ницше, четеше „Тъй рече Заратустра“, а в изказванията си по литература и изкуство често си служеше с цитати от „Островът на блажените“ от Пенчо Славейков, на когото тогава беше голям поклонник и с увлечение го цитираше и рецитираше. Обичаше да декламира стихове от „Кървава песен“ на Пенчо Славейков, а също и стиховете на Яворов от „Безсъници“ и „Подир сенките на облаците“.

И сега си го спомням с какво увлечение и страст рецитираше стихотворенията на Теодор Траянов от неговата „Регина Мортуа“ и стиховете на младите поети, поместени в „Българска антология“, която беше издадена тогава с портретите на поетите.

Георги често спореше с Тана Кожухарова за поезията на Иван Вазов, когото отричаше като поет, защото беше завладян от модерната поезия на символистите. Много му помагаше това, че знаеше добре чужди езици.

Мисля, че беше през лятото на 1914 или 1915 година, когато Георги пак беше в Мъглиж. И тогава помня, че Георги беше един краен и закръглен индивидуалист, верен на ницшеанската философия, а в поезията – под силното влияние на Верлен, Демел, Верхарн, Маларме и Метерлинк, които по-късно преведе и издаде в „Лирични хвърчащи листове“ и „Везни“.

Публикува се за първи път. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“.

СТЕФАН ХРИСТАКЕВ

Познавам Гео от 1912 година. През тази година ние с леля му Тана (на която той никога не казваше „леля“) се венчахме. Гео ни беше „венчан шафер“ заедно с една моя хубава и умна племенница, на която Гео би обърнал внимание, ако той, както по-късно разбрах, не беше вече унесен в първата си любов, открита на старозагорското „стъргало“.

След венчавката същия ден заминахме за село Мъглиж, дето останахме да летуваме заедно с цялото семейство на Гео освен баща му, който трябваше да припечелва хляба на десетчленното си семейство, и забележително духовитата баба Гена, сестра на баба Калина – моя тъща.

В Мъглиж се настанихме в къщата на бай Груйча (Грую Рашев) и имахме всички условия за едно весело прекарване. Използвахме ги „най-рационално“ – денем близки и далечни разходки и малки пикници, вечер – песни и хора. Гео рядко вземаше участие във веселбите ни, защото през това лято сам трябваше да се подготви по немски и през есента да замине за Германия, а упорит беше в работата си. Не пропущаше обаче в почивките да задоволи поетическата си жажда, проявена много по-рано. Споделяше я обикновено с „леля си“ Тана, която той смяташе единствена от четиринадесетте обитатели на бай Груйчовия дом, способна да разбере увлечението му по поезията – тя беше учителка по литература. Тогава той все още се вдъхновяваше от поезията на Иван Вазов, която напълно познаваше от гимназията, за сметка може би на математиката, която смяташе едва ли не за излишна тежест в гимназиалната програма.

Обстановката в Мъглиж беше между другото поетична. Удобна и хигиенична къща, широк двор с хубава цветна градина, а в единия му край – река (канал от

мъглижката река), която падаше върху колелата на бай Груйчовата воденица в дъното на двора. От къщата до реката се простираше обширен покрит сайвант, дето на голямата маса се хранехме всички.

Тая обстановка не можеше да не се понрави на Гео. Спомням си го седнал до голямата обедна маса, навел се над книгата, учи ли, учи немски, подпомаган в началото от леля си Тана; тя му показваше как да се образуват падежите. Друг път пък сядаше край реката до воденицата с Вазов или Пенчо Славейков в ръка, като от време на време гласно изказваше възторга си от някой любим стих.

През есента на 1912 година се обяви Балканската война. Аз заминах в полка си в Нова Загора, а Гео замина за Германия да учи немска литература и се видяхме чак на другата година. Гео се бе завърнал да прекара лятото с родителите си и тогава ни посещаваше много често. Беше вече изцяло погълнат от символизма, познаваше обстойно всички големи поети символисти. Стиховете на Бодлер, Демел, Маларме, Верхарн на немски и френски се лееха с увлечение и съвършенство в езика. Декламираше и стихове от Николай Лилиев, от когото много се възхищаваше. Още си спомням как звучеше в Геовите уста началото на Димчо-Дебеляновото стихотворение „Витае трета нощ над водната пустиня"... а след всяко по-забележително място едно възторжено „Е-хе-хе-хей! Това е поезия!".

Наш близък беше издал някакви стихове – пролетарски, които Гео открил някъде, и ги четеше за сравнение с неговата висша поезия, която ний не разбирахме. Тия стихове наистина бяха слаби и не издържаха никакво сравнение, не бяха поезия, но той в тях въплъщаваше пролетарската поезия въобще и я бичуваше жестоко. Често при някой силно изразен възторг го питахме: „Е, какво разбрахме сега?" А той: „Пфу, какво разбрахме? Та то не е за разбиране; разбирайте ей онези стихове!

Това е поезия – картини, музика, които могат само да се чувстват!“ И почваше Гео да обяснява какво чувствал и какви картини виждал.

Или неговото стихотворение „О, дъжд, о, дъжд, обилен и печален./ По тротоарите танцуваща вода“.

– Не чувствате ли танцуващите водни двойки по тротоара?

– Е, това как да е, но има много стихове, които у нас не събуждат никакви картини.

– Защото не са за вас. Те са съвършена поезия, само за избрани. Поезия за поезията! Поезия, неосквернена от действителността! Това е то символизмът, а Маларме, Демел и други са неговите върхове – богове!

Спомням си между славословията за Маларме неговото верую: Творящият човек трябва да е винаги пиян – от любов, омраза, вино, абсент! Трезвостта е качество на непосветените.

Виждах, че той по отношение на неговата „висша и единствена поезия“ гледа на мене, математика, с явно съжаление, че не мога никога почувства нейното въздействие, защото математиката, най-строгата и суха наука, и символизмът са два вечно отблъскващи се полюса. Та взех един ден да му обясня, че цялата математика, особено висшата, борави също тъй със символи, които също тъй всеки не може да проумее; нашите символи наричаме формули и пр.

– О-хо, значи и ти си поет символист! Ха-ха-ха! Виж го ма, Тано, и той бил символист! Само че твоите символи са продукт на разума, с който ние нямаме нищо общо при поетическото изказване, а нашите са музика – слушай! – и започна нещо от любимия Лилиев.

Мисля, че беше пак по това време, когато, идвайки у дома, ако никоя от бабите не е в стаята, Гео още от вратата викаше поверително: „Тано, пак я видях.“ Отнасяше се за изгората му, която той успяваше само да види при разходките по „стъргалото“ и

с която той не беше разменил нито дума. Жена ми му казваше, че е още млад за такива увлечения, а той: „Хайде, хайде, съвет не ти искам." И това беше истината, защото Гео живееше 5-10 години напред от възрастта си. Изгората му беше едната от двете дъщери на д-р Шишманов, военен лекар в Стара Загора, брат на професор Иван Шишманов, но коя от двете, русата или чернооката – не разбрах.

В началото на 1915 година, след премеждията си в хамбургския затвор, Гео се завърна в Стара Загора, работи усилено и през юни пак замина за Лайпциг, за да представи дипломната си работа. Доколкото си спомням, професорът му не е бил почитател на символизма в поезията и е насочвал Гео към представители на друго литературно течение, обаче Гео, турил вече кръст на поезията от миналото, упорито държал да работи върху някой от големите представители на символизма и се спира на немеца Рихард Демел. За неговото несъгласие с професора му зная и от семейството на Гео. Баща му го съветваше да не упорства, защото може и да не успее да вземе дипломата си, а за онова време това значеше напразно губене на време и харчене на пари.

– Ти си вземи дипломата, а после си работи, пиши, както си искаш. – Това беше последният съвет, който му даваше баща му на изпращане до гарата. По онова време тъй се изпращахме за дълъг път – цялата рода отива на изпращане. Вървяхме към гарата пеш и разговаряхме. Близо до гарата, край станционната градина (тогава не се минаваше през нея), дядо Милю каза на Гео: „Хем, щом свършиш и телеграфирай – свърших!" Гео се подсмихва, предчувствайки, че това чудо едва ли ще стане, а аз добавих: „Да, свърших парите." Гео се разсмя с глас: „Ей това е най-вероятно!" Дядо Милю се понамръщи, но всичко мина за шега. „То за парите, колай, ами работата да се свърши."

Все пак Гео остана без диплома. Двама от професорите били на фронта и нямало кой да го изпита. Не чух по-после ни веднъж Гео да се окае, че няма диплома, значи няма завършено висше образование. Работата му го отвлече в друга посока, дето не е нужна диплома. Той се зае да поправя нови пътища в нашата поезия и нашия театър и не знам дали щеше да направи нещо повече, ако би имал желаната от близките му диплома.

През месец август същата година Гео се завърна от Германия през Русе. Ние летувахме в село Борущица и живеехме в някакви помещения за работници от строежа на железопътната линия, сега използвани за жилища на чиновниците от гарата, а свободните се даваха лете под наем за летуване на курортисти. Знаехме тарифите на пътническите влакове и обикновено при минаване на такива влакове излизахме да погледаме – бяхме на около 10 метра от линията. Та един горещ ден във влака от Русе видяхме на прозореца Гео; видя ни и той, цял се усмихна и ни замаха. Прибрахме се за обяд в стаята си. Не отидохме на гарата да видим Гео, защото влакът се бавеше малко, а до гарата имаше около 300 метра. След десетина минути, потънал в пот, пъшкайки, влиза Гео с два тежки куфара в ръце. Като ни видял, веднага решил да се отбие при нас – за да отложи, види се, за няколко дена неприятната среща у дома.

– Чакат те у вас бе, Георге, какво правиш тука?

– Е, нека почакат! Няма много да ми се зарадват, като ме видят без диплома! Нали мога да остана тук няколко дена?

– Разбира се!

И той остана няколко дни, не помня колко. Не помня да зачевахме въпроса за резултата от неговата работа.

Гео си беше все същият – стиховете на големите

му поети се лееха от устата му, посещение у Верхарн, стихове и песни! Гео пееше хубаво, имаше сладък, мек баритон, имаше си и любими песни, които чувахме често – „Тече вода в синьо море, назад се не връща“, „Вот мчится тройка удалая“, „Вниз по матушке по Волге“ и други.

Сутрин той ставаше рано и докато ние се разбудим и поразтребим, чувахме Гео да пее. Избрал си беше един стар клонат бук зад реката, която течеше току зад постройките, и покачил се почти на върха, огласяше гората.

– Смок свири на върба – дума баба Калина. – Те го чакат вкъщи, а той се разпял, кат'че цял свят е негов!

Казва му после и нему:

– А, бре, майкини ти ще ни се разсърдят; ще мислят, че ние сме те задържали тук.

– Ако съм ви дотегнал, тръгвам!

Спомням си, че Гео си играеше с нашата дъщеричка Маргарита – вдигаше я до тавана, подхвърляше я, а тя: „Попей бе, Гого!“ Харесвали ѝ, види се, песните му повече от бащините ѝ.

При престоя му у нас в Борущица не помня где го туряхме да спи – струва ми се в кухничката, на мястото на баба Калина, на която постилахме в стаята при нас. Гео не беше придирчив за такива дреболии като спане, ядене и други „губи време“. У нас в Стара Загора той често оставаше на обяд или на вечеря и си спомням как размесваше няколко ястия и сладко си ядеше тая смес. „Всичко на едно място ще иде – защо да е поотделно, а не заедно?“ Тъй се печелело време, което не трябва да се пилее за глупости.

През октомври 1915 година България се намеси в Първата световна война. Гео отиде в Школата за запасни офицери, после на фронта, дето беше тежко ранен, и през август 1917 година той се завърнал за няколко месеца при родителите си в Стара Загора, но

аз не го видях, защото бях на фронта. След това той замина за Германия за една година, за да се доизлекува и чак в началото на 1919 година се завърна в Стара Загора с изкуствено око и с кичур коса над него. Видях го за първи път след войната. Той не беше вече същият весел, жизнерадостен младеж. Целунах го. Малко изненадан от тази сантименталност, Гео каза:

– Виж! Той пък ме целуна!

Не помня да е ставало дума за нещастието му; живееше, като че нищо не е било. Беше зает с театъра, с литературна работа, съчиняваше нови работи. Мъката на едноок той си изживяваше сам, без да роптае. Впрочем той скоро възроптя, но по друг начин – с едното око той видя света по-друг, истински, реален, без символи, разбра защо е загубил око и череп и с жест на духовен исполин влезе в борбата за преобразуване на живота, борба с перо и слово, в която наскоро загуби и живота си.

През периода след войната до изчезването му не сме били в непосредствена връзка – той беше вече женен, жител на София, извънредно зает с литературна работа, плод на която беше и революционната му поема „Септември“, впоследствие станала знаме в борбата срещу реакцията у нас. Сведения за него получавахме от баща му. Един ден той ми каза: „Чете ли „Септември“?“ Не бях. „Ела да ти дам един екземпляр, но да го пазиш и себе си да пазиш.“ И той почна да изказва възхищенията си от поемата, но с възторг, който изобилстваше в него при всички случаи, когато предметът, случката или събитието действително заслужаваха. Дори при вида на един хубав плод той гласно си изказваше възхищението от красотата му. Такъв си беше бати Милю и тази черта беше предал на сина си в най-голяма мяра.

Гео много обичаше хумора и шегата. Спомням си го как от сърце се смееше, когато намереше подходя-

щи примери с думите „тъкмо обратното“, които множина употребяват неправилно. Например: „За къде заминаваш? За Стара Загора ли?“ „Тъкмо обратното – за Търново.“ (т.е. тъкмо обратното на Стара Загора.) „Колко деца има на двора – три ли?“ „Тъкмо обратното – четири.“ Измисляше много такива примери и от все сърце се смееше. Смееше се и на някои изговори на ясни гласни: „Ожасно ме е положението“ (ужасно ми е положението).

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ИВАН ХАДЖИХРИСТОВ

1.

Цели 60 години има, откакто видях малкия 6-7-годишен Гео Милев, който тогава носеше името Георги Милев Касабов. Било е 1901 или 1902 година. Празничен ден през май, а може би и през първите дни на юни. Прекосявах градската градина, сега парк „Максим Горки“. Гео Милев и Атанас А. Илиев, негово другарче, днес професор в Софийския университет, седяха на една скамейка от двете страни на стария книжовник Атанас Т. Илиев.

Бях чувал вече какво представлява Атанас Т. Илиев. Неговото участие в Сборниците за народни умотворения, отделните му книги със събрани народни песни, списанието му „Надежда“, в което сътрудничеше и народния поет Иван Вазов, сериозните му културни и обществени интереси бяха създали у мен чувството не само на уважение, но и на удивление към моя възстарял вече гражданин на

Стара Загора, който се ползваше с обща почит.

Атанас Т. Илиев беше разгърнал книга и сочеше нещо на малките момчета.

От децата аз познавах само Атанас А. Илиев, а другото, също така хубаво и светло дете, чието лице сякаш беше ваяно от смела ръка, не ми беше познато.

По-късно научих, че другото дете е Георги Милев Касабов, синът на книжаря Милю Касабов.

2.

През лятото на 1916 година прекарах няколко дни в София заедно с Е., моята бъдеща жена. Един ден ние отидохме в Княжево с намерение да видим Гео Милев, който по това време бе в Школата за запасни офицери.

В Княжево ние се научихме, че школниците са на учение вън от Княжево. Все пак минахме край казарменото помещение. За наша изненада и радост ние видяхме Гео с пушка в ръка на пост пред вътрешната врата на школата. Поздравихме се с усмивка. Не беше възможно да заведем разговор. Само посочих Е. и му казах: „Моята годеница!“ Гео се усмихна и взе за почест.

3.

1920 година бе за Гео Милев период на идейно и материално заздравяване на започнатото вече списание „Везни“ и на книгоиздателството, което работеше в Стара Загора под непрестанните грижи на още енергичния Милю Касабов. Налагаше се Гео начесто да се явява в родния си град, където заедно с баща си се мъчеше да свърже двата края на издателството. Началото на дългите поредици преводни и оригинални книги беше сложено. Обикновените издания се печатаха в старозагорската печатница „Светлина“. Колко любов, вкус и полиграфично умение Гео влагаше при художественото оформление на книгите! Нещо, което

така добре пролича от първите книги на библиотека „Везни“. И така Гео беше често при нас, в Стара Загора. Веднъж – това беше през същата 1920 година, топли и розови априлски дни – Гео, привършил работата си в печатницата, дойде привечер в пивница „Батенберг“ на ъгъла срещу днешната сладкарница „Българо-съветска дружба“.

В „Батенберг“ бяха вече насядали поетът Иван Мирчев, пишещият тези редове и неколцина още приятели. Посрещнахме Гео с истинска радост. Усмихнат, весел, той още с появяването си повиши настроението ни и внесе нови, трескави теми за разговор. Гео Милев умееше да прави от нашата провинциална затвореност нещо като удобен старт за излизане на най-свободни мисли. И ние преминавахме през лекотата на шегите, за да стигнем до рецитации на стихотворения, предимно на модерни автори: Верхарн и Демел, Верлен и Блок. А когато започваше разговор по въпроси за изкуството – настъпваше сеч по всички земни направления. Българската критика беше дребна, неориентирана, фарисейска. Театърът – затворен за големите драматични автори. Поезията – подражателна. Тук Гео установяваше щастливо изключение: Теодор Траянов, Николай Райнов, Людмил Стоянов, Емануил Попдимитров и особено Николай Лилиев. Гео изгаряше почти всичко, което не се съгласяваше с неговото поетическо разбиране. На неспокойната маса, на която духът беше Гео, се налагаше от чуждите поети някак Верхарн, най-често рецитираният поет.

Но интересните и искрометни приказки неочаквано привършваха. Гео бързаше да вземе нощния влак за София. Цялата маса запротестира. Дори диригентът на оркестъра удари гонга за танцова музика.

– Значи, край! – каза Гео.

– Значи, сега започваме! – обади се някой от нас.

Употребихме всичките си усилия и ние някак скло-

нихме Гео да остане още един ден в Стара Загора. Но Гео не знаеше как се прахосва време.

– Добре – каза той, – ще остана, при условие че ще ми уредите за утре сказка в читалището.

Щом нашето условие се прие, ние приехме неговото не само без възражение, но и с голям възторг.

– Сказката ще уредим.

– Но на каква тема ще бъде тя? – отговори Гео.

– Ти определи – му казахме ние.

– Вие определете – отвърна той.

Явиха се различни предложения, а някой – с най-подходящото: „За Байрон."

– Прието – каза Гео. – Остава само организацията. Това е ваша работа.

На другата вечер ние имахме право да се гордеем. При слаба разгласа – все пак пълен салон. Гео Милев говореше, без да чете. На катедрата той имаше бележки, но към тях рядко поглеждаше.

„Гений на мировата скръб – се носеше гласът на Гео, – Байрон съдържаше всички човечни идеи. И от черното море на своето отчаяние той съзря, че европейската цивилизация е построена на несправедливостта." Спокойната зала започна да се раздвижва.

„Да. Революционен романтизъм. Творчество, което израсна върху европейските национално-революционни движения, предимно върху Великата френска революция. Протестът на Байрон преминава от чудния „Чайлд Харолд" в борещата се Гърция. Мощен морално-политически ефект събужда цяла напредничава Европа."

И когато Гео завършваше сказката си, като въздигна „страстния стремеж на Байрон към свобода", ние и не подозирахме, че в коридорите на театъра се е вземало решение да се смъкне ораторът от трибуната. Благодарение на енергичната намеса на някои граждани полицейските агенти се убедили,

че събранието не било политическо, а литературно, и не протестно, а осведомително.

4.

Гео Милев беше изминал дълъг път на трескаво търсене, на пътешествия и срещи, на войни и революции, докато се яви в литературата като поет с дълбоко внушение и сила на поетическото слово и докато навлезе в живота като гражданин, чиято съвест беше се пробудила за най-важната своя задача: да мине през нашите дни със знамето на правдата и бунта.

Такъв видях Гео Милев в последната си среща с него. Това беше през 1923 година – мисля, ноември месец – в една от ония „Копривщици“, които се посещаваха от бохемстващите тогава писатели и художници. Него време – историята помни – Цанков установяваше своята кървава диктатура. Навред се издигаха бесилки, извършваха се разстрели и се потискаше мисълта. Септемврийското въстание бе жестоко потушено, но неговите отблясъци горяха в съзнанието на всеки патриот.

Гео се появи в „Копривщица“ със свойствения си открит поглед. Така ми е действало неговото държане, че и сега, когато той е освободен от прегръдките на времето, разбирам колко много бе негова тая привичка и негов тоя характер да умее да измерва нещата, да открива лъжата и фалша, да възприема с удоволствие всеки присмех над кипящото мракобесие, да дига юмрук срещу търгашите и глупците, да се бори и винаги да побеждава.

„Копривщица“, свърталище на бедни поети, бе украсена с техните скици и карикатури, мужду които и карикатурата на Николай Хрелков, постоянен посетител на тая привлекателна кръчма. Докато очаквах Гео, научих, че Николай Хрелков бил „неотклонен спомоществовател на глада“ и с явен апетит разказвал

като действителни виденията за кокошката, която влизала през прозореца и на леглото му снасяла яйца, винаги по-големи от обикновените, с които той закусвал. Тук, в тая именно „Копривщица“, се срещнахме и с утрешния вдъхновен и страстен поет на народното Септемврийско въстание.

Гео седна при мен и, сякаш аз бях от посветените, започна да разкрива своя план за списание, което трябваше да начене годишнината си от януари 1924 година и чието име той беше вече определил: „Пламък“. Гео говореше задъхано, възторжено и в думите му имаше повече ярост, отколкото тревога, повече закана за борба, отколкото естетически проблеми, и повече мисъл за народа, отколкото за кумири.

Натура активна, неговата мисъл бе в непрекъснатото настъпление — именно настъпление! — и по пътя си тя се противопоставяше внезапно, остро, съкрушително, събаряйки всичко гнило.

В един такъв момент, когато Гео бе потънал в своите думи — неговата мисъл приличаше на летенето на птица, така бързо тя преминаваше през въздуха на времето, — до нас застана човек на наша възраст, със сериозно лице, със светъл, открит поглед.

Тоя хубав неочакван гост бе поетът Христо Ясенов. Ясенов седна при нас и като че ли внесе известна доза успокоение.

— Ще бъде, Гео! Ще бъде! Това ти ще го направиш!

Какво значеше „това“? Дали то беше дума за поезия, идея за списание или бе някаква парола? Не знам, но очевидно тая дума криеше всичко, което времето предлагаше като въпрос, без който не може.

— Ще бъде, Христо — говореше Гео на Ясенов, — аз съм готов сам да го изнеса, но не може и без вас — ще ми помагате! Списание, което ще бие по всички страни на нашата идиотска общественост. Хайде! Стягай се!

В тясната „Копривщица“, на чието място по-

късно се построи голямата книжарница на Чипеви, унищожена през 1942 година от бомбардировките, имаше място за най-смели мисли и решения.

Тук ли – се запитвах – Гео беше извършил знаменателната детронация на символистичните и експресионистичните кумири? Тук ли те отстъпиха своите места, за да се възкачи на сцената на изкуството „Човекът маса"?

Човекът изобщо и народът в обемен и истински смисъл на думата се бяха покачили на тая жива сцена, където бесилото и разстрелът никога не са били бутафорни.

Част от спомена е публикуван във „Възпоминателен лист „Гео Милев", Стара Загора, 1958 г., под заглавие „Сказката на Гео за Байрон". Като цяло споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

НИКОЛА ИКОНОМОВ

През 1915 година Гео се върна от Германия. Войната беше почнала.

Още с идването си през лятото събра всичките си приятели и почна да ни чете неговите любими поеми и да ни превежда в градската градина на нашия град. Ние слушахме в захлас. Той ни запознаваше с всичко онова, което ставаше в широкия свят. Всичко това беше интересно, освежително. Гео беше за нас като една пътеводна звезда, която ни разкриваше хоризонта на голямата световна култура, на голямата световна поезия. Той често се обръщаше към нашата група и ни казваше, че ние вече трябва да влезем в работа.

Самият той беше един напълно горящ човек. Той не можеше да стои, без да работи, да действа, да

твори. Поставихме „Ревизор“ при съвършено бедна обстановка. Сцената се състоеше от три стени и импровизирана къщата на градоначалника. Обаче най-забележително беше, когато той реши да поставим на старозагорска сцена „Едип цар“. Как можехме да поставим ние „Едип цар“? обаче за Гео въпросът беше решен. Той поръча на всички ни да потърсим газени сандъци и картони. На другата сутрин, когато отидохме в театъра, на сцената намерихме Гео и около него една бала, две губерки и две-три кълба канап. Наредихме на сцената тези картони и почнахме да ги пришиваме един до друг. Съшихме 35 картона и образувахме една голяма сцена – фасадата на Едиповия дворец. Наредихме няколко газени сандъчета и два вършника, които трябваше да представляват жертвеници, взехме от бозаджията срещу гимназията два статива, върху които поставихме вършниците. Гео, който беше добър музикант и добър суфльор, беше същевременно и добър художник. Той боядиса тази фасада и направи от нея действително един стар античен дворец на Едип цар. При една от репетициите от лампата стана запалване на сцената. Пожарната пристигна и пожарът бе загасен, но ни забраниха да дадем каквото и да било представление. Благодарение на Червения кръст ние дадохме своето представление.

Но колко изобретателен и смел и силно чувство на комбиниране, на съобразяване имаше той? Не, не може така, нашето представление трябва да бъде огряно от електричество... Но как и откъде да го вземем? Той имаше една дума – „баста“ – край, и действително нашето представление за изненада на всички беше огряно от електричество. Гео пръсна на всички страни хора да търсят фенерчета. Пратихме в Казанлък, в Нова Загора. Гео ги навърза като гирлянди и фасадата на Едиповия дворец беше огряна от електричество. Гражданството се учуди. Едип цар трябваше да се яви огрян от някаква светлина,

защото всичко друго беше тъмно. Такъв лъч нашите електрически фенери не можеха да дадат и затова помолихме мъжката гимназия да ни услужи със специален фенер, с който фенер огряхме Едипа.

Но най-главното и интересното беше народът. За него народът беше най-голямото и важно действащо лице. Той винаги казваше, че този народ, който страда от прегрешенията на Едипа с неговата майка, този народ с цялата своя трагедия трябва да бъде изразен като една личност, едно действащо лице, което се бори и с което народът се противопоставя на Едипа. Гео накара този народ да легне с очите си към пода и на всеки закачи електрическо фенерче, което огрява лицето, и на всеки беше турил книжки: бели, червени, зелени. И когато този народ се надигна, хиляди индивидуалности, обединени в едно, благодарение на тяхната злочеста съдба, както е дадено в пиесата, ефектът беше чудесен.

За костюмите Гео каза всички да донесем по два чаршафа с безопасни игли и направи туниките. Жените вързаха по една червена панделка, а мъжете – синя. И когато в това електрическо осветление започна пиесата, тя наистина излезе блестяща. После в Берлин Гео гледал „Едип цар“ и ми писа, че нашият Едип цар в Стара Загора излязъл по-хубаво.

Споменът е изнесен като слово на 21 май 1955 година пред тържественото събрание в Стара Загора по случай 30 години от убийството на Гео Милев. Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

СТЕФАН НЕЙЧЕВ

Беше през зимата на 1915 година, т.е. втората година, откак бушуваше Първата световна война. В Стара Загора беше се образувала една групичка от млади интелектуалци – завършили образованието си висшисти и гимназисти, очакващи с трепет развоя на събитията. Между тях бяхме и ние с Гео Милев. Той току-що се беше върнал от странство... Не си спомням точно в кой момент сме се запознали и по какъв повод, но трябва да беше моят навик да ходя в книжарницата на баща му, когато беше там брат му, мой съученик, който ме е завел там. Сега Гео беше сам в книжарницата, защото баща му бе мобилизиран, а брат му – във Военното училище. Личността на Гео ме привличаше много. Всеки разговор с него оставяше в съзнанието ми нещо трайно и аз просто горях от нетърпение да се намеря по-скоро при него в книжарницата и да почнем нашите разговори за Пол Верлен, Емил Верхарн и други нови и непознати за мен европейски светила на съвременната литература. Наред със старото, познато, от Гео слушах съвсем нови работи, нови проповеди за други литературни течения, които за мен тогава бяха странни и, да си призная, аз им се противопоставях, нещо, което караше Гео да ме гледа със снизходителна усмивка. Така прекарваше дните си той през това време в бащината книжарница и по моята преценка вършеше търговията на баща си с вещина, нещо, което ми правеше силно впечатление: как може да бъде човек модернист писател и същевременно добър търговец?... Учудваше ме обстоятелството, че Гео сам си подготвяше винетките към преводите, които се готвеше да издава. Последните по изпълнение бяха също така особени, експресионистични, т.е. както и самите произведения, които превеждаше. И тук ние често спорехме, защото

аз по онова време се занимавах с рисуване и се готвех да се отдам на изобразителното изкуство. Гео, както и в литературата, беше експресионист...

В града имаше доста интелектуалци, които търсеха някак си да убият тъй болезненото време в очакване на военни събития... Около дружество „Театър“ се беше оформила една постоянна такава интелектуална групичка, която подпомагаше дружеството и неговата театрална и просветна дейност, като устройваше вечеринки и най-вече изнасяше цели пиеси. Като художествен ръководител се изтъкна тогава Гео Милев, а един от „артистите“ любители беше Никола Икономов. Гео стана режисьор и актьор... През тази зима се поставиха три пиеси: „Ревизор“, „Лудетина“ и „Едип цар“. Гео беше в стихията си... Мнозина от участниците бяха играли много пъти, претендираха да познават сценичното изкуство и често се създаваха такива прецеденти, които са докарвали до разстройство на „колектива“, но най-после авторитетното гледище на Гео надделяваше и неговите разбирания върху постановките в играта на отделни артисти се налагаха. Най-оригинална беше постановката на „Едип цар“. Идеята му да постави в такова време и на такава сцена една класическа пиеса, позната от всеки интелигент, но неиграна практически, беше повече от смела, даже дръзка. Доколкото можах да го почувствам тогава, Гео си правеше някакви експерименти. Той искаше като че ли сам да се провери в известно направление – доколко може в театралното изкуство?...

В началото на пролетта на 1916 година трябваше да преустановим тази приятна нам дейност и да влезем в казармите – в школата за запасни офицери. Тук фактически трябваше да се разделим, но се виждахме често. Скоро името на нашия неспокоен съгражданин започна да се шушне между школниците... Нас почнаха

да ни задирят като съграждани на Гео. Изведнъж той спечели незавидната слава като голям... гастроном. Устроено беше едно състезание за консумиране на известно количество хранителни неща и Гео излезе победител – нещо, което никой не очакваше от него заради малкия му ръст.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев". Публикува се за първи път.

МИЛЬО КАСАБОВ

Георги се завърна от Лайпциг в първите месеци на 1915 година. Донесе един мой лик, рисуван от него с маслени бои на картон в по-голям формат пред един пейзаж от зеленина и къщи. Попитах го защо не е останал до края на годината, за да си издържи изпитите, а той ми каза, че не вярва в наука суха и професори, които са зазубрили само някакви знания, без да могат да дадат нещо от себе си, че той не мисли да става учител в гимназия или професор в университет, а се счита от призваните с дарба поет; каза ми, че иска да твори и че такива като него не държат на университетския диплом и докторат.

При все това той работеше върху дисертацията си и се готвеше да замине за изпитите си в края на учебната година.

През това време заедно с приготовленията си той започна печатането на „Лирични хвърчащи листове", от които издаде пет номера: Стефан Маларме, Рихард Демел, Пол Верлен, Емил Верхарн и Фридрих Ницше, Геови преводи на стихове от посочените автори поети, с литературни черти за поетите. Брошурите бяха посветени на българските млади

поети Н. Лилиев, Т. Траянов, Л. Стоянов, Д. Дебелянов и Николай Райнов.

В началото на юни 1915 година Георги замина за Лайпциг, за да държи изпитите си. Телеграфира ми, че представил и била приета дисертацията му, а тя бе върху поетичното творчество на Рихард Демеля и бе написана цялата в стихове на немски, каквато дисертация (написана в стихове) не е била представяна дотогава от никого. Издържал и другите си устни изпити с изключение на два, защото професорите били на фронта. Потърсил ги и като не ги намерил, се завърна през август с намерение да отиде пак през октомври. Обаче войната се затягаше. Съобщенията ставаха все по-трудни, а и България се определи през септември и влезе в общоевропейската война. На 1 октомври ме мобилизираха като магазинер в резервния интендантски магазин в Стара Загора. Поради общата уплаха от разбушувалата се война аз гледах само да сме живи. Така Георги не отиде през октомври да издържи и останалите си изпити, а остана в книжарницата вместо мене.

В книжарницата през деня, когато Георги е бил свободен, и вечер у дома приготви ръководство за изучаване на немски език, от каквото сега се чувстваше голяма нужда и тук, и на фронта. Той отиде в София, за да предаде за печат това ръководство, да го коригира, подвърже и въобще да го приготви за продаване.

Това ръководство излезе под псевдоним д-р Г. Касиев.

Работата в резервния магазин ме погълна и аз за своята си работа, за дома и за децата не можех да се грижа. Отивах в тъмно и се връщах посред нощ. Покрай работата в книжарницата и другите си занимания Георги заедно с Никола Икономов и др. съставили трупа за даване на представления, като приходите бяха за сираците от войната. А главната им цел е била да се школуват актьори под ръководството и режи-

сьорството на Георги, което участниците в трупата охотно приели. Пиесите, които дадоха и смятаха да дадат, бяха повече класически, като „Едип цар". Те слабо се разбираха от тукашната публика, но участващите в трупата намираха, че само в такива пиеси те могат да се усъвършенстват в сценичното изкуство.

Отидох и аз една вечер на представлението им. Даваше се „Лудетина". Този, който играеше ролята на генерала, видимо завладяваше всички, защото държанието му, движенията му и всичко у него бе така просто и естествено. Всички се питаха кой е този актьор, от къде е дошъл. На другия ден узнах от Георги, че този актьор бил той самият. Просто не можех да повярвам, защото Георги беше пъргав, а на сцената – тежък, бавен като стар генерал и гласът му така променен, и говорът му така различен, че аз нямаше да повярвам, ако и майка му не ме уверяваше, че наистина Георги е бил този актьор.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора, и е кратък откъс от биографията на Гео Милев, писана от баща му Мильо Касабов през 1928 г. Тази биография е публикувана в „Литературен архив Гео Милев", БАН, 1964 г., както и в изследването „Баща и син" на Георги Янев, изд. „Макрос", 2005 г., и като приложение в том пети „Писма и документи" от съчинения в пет тома на Гео Милев на изд. „Захарий Стоянов", 2007 г.

ИВАН МИРЧЕВ

Nemo ante mortem beatus.[1]

Най-ранните ми спомени за Гео Милев, наричан още Георги Милев, Георги Касабов, са от гимназията, където той вървеше с три класа пред мене. Беше почти винаги съсредоточен и строг, за удоволствия не хабеше време. Понякога се шегуваше, но твърде сдържано. Бай Мильо Касабов, баща му, бе отлично внедрил между хубавите навици на сина си и най-хубавия – трудолюбието. Мнозина мислеха (така се говореше и у дома, в семейството ни), че бащата се отнася твърде сурово към това извънредно интелигентно момче, като му отнема времето, определено за игра и почивка. Виждаше се обаче, че синът изпитва истинско удоволствие, когато останеше сам в книжарницата като продавач. Клиентите не бяха много и бъдещият поет, потънал в някой ъгъл, жадно четеше любимата си книга. Той имаше неутолима жажда да чете, да пише, да рисува.

Току-що беше завършил гимназия. През лятото, идейки от село Мъглиж, където летуваше, Гео пристигна в Мъглижкия манастир и седна на една от дървените пейки пред входа, за да отдъхне. Срещу него седеше жена, която разговаряше. Единият от предните ѝ зъби непрестанно се клатеше, а цялото ѝ лице бе раздвижено от разговора, който водеше с друга жена; погледът ѝ беше студен и зъл. Гео помоли жената да му позира няколко минути, извади блокче и цветни моливи и за кратко време изписа портрет на жената. Гео ѝ показа завършената скица, а жената се усмихна тъй развеселена и доволна, че го помоли да я нарисува и други път, но със затворена уста, за да не се вижда разклатеният ѝ зъб. Той ѝ обеща, скри

[1] Никой не е щастлив преди смъртта – (лат.).

блокчето и боите в рубашката си и се изгуби нагоре към „Винишки камък“, където обичаше да се губи сам, като че там богатство беше скрил.

* * *

Не е лесно да се напишат верни спомени за Гео. Всеки миг той менеше настроението и израза си: ту весел, ту скръбен, ту презрително мълчалив и затворен в себе си, ту словоохотлив до самозабрава. Така словоохотливо той ми разказваше веднъж, през лятото на 1918 година, за живота на Франсоа Вийон, но закапа дъжд и ние влязохме в сладкарница „Малина“. Беше пълно с мъже и жени. Във въздуха се носеше замайващият мирис на парфюми, разливаше се ароматът на пресни торти. Гео изгледа презрително „обществото“, което бе събрано там – префърцунени жени от „висшето“ съсловие на индустриалци и офицери, мъже, недостигнали още ранга на милионери, но стремящи се към него, „безработни“ синове на богаташи и изобщо „елитът“ на едно някогашно общество, което си прахосваше дните в празнословие и пороци. С мъка намерихме място в единия от ъглите на сладкарницата и Гео продължи да говори за Франсоа Вийон, като рецитираше няколко свои превода на Вийон, между които:

...През плач се смея, чакам без надежда,
за мене радост ми скръбта изглежда,
всемощен съм и клетник съм окаян.
Честит съм аз, а вред те горест среща –
аз, най-любим – от всекиго презрян!

а после на френски „Балада на обесените“ и други бедняшки балади. Колкото повече рецитираше, толкова гласът му ставаше по-мощен и по-вълнуващ, а лицето му пламтеше от вдъхновение, но същевременно и от

възмущение: как така един Вийон да умре като просяк и едва ли не – увиснал на въжето, а тия презрени ленивци, заели цялото пространство на сладкарницата, затъпели от скука и безделие, продължават да пълнят земята и безнаказано да се размножават! От гняв Гео се задъхваше и най-подир започна да рецитира прав. Приличаше на Зевс гърмовержец, който изпращаше светкавици и гръмове. Няколко души, седящи близо до нашата маса, побързаха да се приберат по-плътно до масите си, а други гледаха, учудени и занемели, без да разберат какво „декламира“ Гео и защо е полуобърнат към тях. Той говореше ясно, че славата на Вийон от ден на ден се разраства заедно с любовта на французите към неговите балади за бедността, макар че някога, преди 500 години, е бил смятан за несретник и не се е намерил човек да го погребе, нито се знаело в кой трап е бил хвърлен ведно с други несретници или самоубийци.

В сладкарницата бе станало тихо. Дъждът бе престанал и целият хайлайф на града се бе пръснал. Излязохме и ние. Над влажните улици падаше мрак, а ние мълчахме. Гео бе утихнал и сякаш се мъчеше да засвири с уста забравена песен.

Всякога строг, той винаги диреше най-точния израз както за писане, така и за говорене. Той можеше да се присмива убийствено за някоя грешка. Понякога това пречеше на събеседника да се държи свободно пред него, но затова пък създаваше сериозна атмосфера за разискване по важни въпроси. Беше всякога приятен събеседник, но и всякога опасен. Беше опасно да не познаваш добре онова, за което говориш пред него.

Веднъж Никола Икономов, още млад артист, рецитираше в една от крайните алеи на станционната градина в Стара Загора стихотворението „Сакия Муни“ от Д. Мережковски. С това стихотворение той щеше да се явява на изпит в Народния театър. Бе

го заучил от артиста Сава Огнянов, който според думите на Икономов го е рецитирал всякога с голям успех. Още тогава Икономов имаше силен и драматичен глас и тези качества на гласа си той използваше обилно, дори прекомерно, правеше на места и малки грешки против правилния ритмус на стиха. Гео веднага се намеси и започна да ръководи авторитетно. Оказа се, че той знаеше не само българския превод на стихотворението, но и оригиналния текст на руски. Чак тогава поемата зазвуча с целия си патос. Икономов веднага усвои правилния израз и можа да покаже хубавата си дарба. Разбира се, „урокът" не мина без препирни, но най-подир Гео наложи своето тълкуване и Икономов, убеден в правотата на Геовите доводи, отстъпи без съжаление. Урокът ми направи такова впечатление, че аз и сега си го спомням като нещо изключително. На своята 22-годишна възраст Гео имаше толкова много познания, че винаги с увереност можеше да ръководи нашите разговори. Тая негова увереност се чувстваше във всичките му начинания и тя създаваше известен респект. Дръзновенията му се знаят. Знае се, че неговата дръзновеност се съпровождаше нерядко от неизбежните грешки на младостта. Но крилата му бяха яки и след всяко слизане надолу той се подемаше отново, за да дири нови върхове за своя полет и да бъде верен на лозунга на своя учител Емил Верхарн, че „целият живот е в подема"! Той критикуваше писатели като Йордан Йовков, Кирил Христов, написа памфлет срещу един министър, като споменаваше дори името му — и често пъти неговото отрицание биваше жлъчно и оскърбително. Той обаче винаги беше революционер и никога не достигаше до нихилизъм. Когато отричаше една литературно-художествена школа, той всякога посочваше друга, която има предимства. В стремежа си да намери истината той винаги дълбаеше и на-

мираше нови форми и нови пътища. И как другояче да си обясним неговата жажда да бъде всякога нов? В преображенията на своите дирения той показваше изумителен стремеж да открива, преди всичко за себе си, тъй жадно дирената истина и я намери в сюблимния образ на руската революция.

* * *

Гео диреше културата навред, ровеше се с еднаква страст в най-новите и в най-старите забравени книги, за да черпи знания, да учи форми на езика. Неговото любопитство преминаваше всяка граница на любознанието. Рисуваше с настървение и тичаше по картини и по художествени изложби, пееше хубаво и свободно четеше ноти. Спираше се под някой прозорец да чуе някоя започната соната и чакаше, докато се свърши. Когато биваше край масата на приятели или близки познати, той все правеше нещо: тихо скандираше строфи на току-що преведено от него стихотворение или си припомняше някоя песен от Шуберт. Дълбаеше рисунки върху дърво за списанията и книгите, които издаваше, и изобщо извършваше такава колосална умствена работа, каквато може би е извършвал един Балзак, надарен от природата с неизчерпаема енергия на необикновен човек. Не съвсем случайно споменавам името на Балзак. Гео се възхищаваше от тоя „бизон", както го наричаше той, с „дебел врат, който би возил 5000 кг товар". Възхищението на Гео не идеше само от физическата издръжливост на Балзак. Той се възхищаваше много повече от огромното му литературно дело. Тогава Гео се покланяше на символизма и експресионизма, но това не пречеше да дава в списание „Везни" мраморната глава на Балзак, изваяна от Огюст Роден. Това беше израз на възхищение.

* * *

Никола Икономов идваше често у дома. Откакто съседът му Добчо Попов, млад поет, постъпи в редовете на войската, Икономов се отправяше все към дома. Беше взел приемния си изпит за ученик-артист при Народния театър (София). Аз бях ученик от предпоследния клас на гимназията в Стара Загора и не ходех почти никъде из града, защото уроците не бяха малко и защото вниманието ми бе заето с издаване на списание в нашия град. Бях събрал материали за няколко броя, имах вече и точния макет за първия брой. Приятелят ми Стоян Кокенов, мой съкласник и бъдещ издател на списанието, бе събрал около 80 лева (златни) и диреше тънка рисувателна хартия, която да служи за печат, понеже нито холцфрай, нито обикновената вестникарска хартия можеше да се намери някъде на пазара – тя бе отдавна реквизирана за военни нужди.

Една заран в моята ученическа стая, която ми служеше и за „редакция", и за спалня, се втурна Икономов. Това бе началото на февруари 1916 година.

– Хайде, готви се, ще играем на старозагорска сцена „Едип цар". Ти ще играеш в хора на момите. Георги Милев ти определи такава роля. Може да се каже, че това не е роля, защото вие, хористите, ще каканижете само това: Ее-ииии-пе! Ее-ииии-пе! Но все пак ще бъдеш на сцената. Аз ще играя Едип, а Георги – Креон. Всъщност това не ще бъде чисто театрална вечер. Георги я назова „класическа вечер", защото ще се изнесат творби само на класици. Довечера ела в театъра, за да видиш колко лесна е ролята ти. И помни, че трябва да отделиш място в първия брой на списанието за рецензия, посветена на класическата вечер.

Не бях участвал в театрално представление и не ми се искаше да участвам, но на Георги Милев не биваше да се отказва. Отидох на следната вечер в

театъра, „научих“ и преучих ролята си, но с мене се случи нещо, което искам да споделя: започнах да отивам всяка вечер там, преди да започнат репетициите, и чаках да видя и да чуя всичко докрай. Гледах неуморния Гео как тича от място на място, нареждаше декори, поправя говора на артистите, пали лампите, които не могат да осветят дори десета част от пространството на сцената, ядосва се, кара се... Той работеше с толкова много трепет, че веднага увличаше всекиго в общата работа. Той не диреше усамотение, за да съсредоточава мислите си – поне когато работеше за първата класическа вечер, това беше така. В Стара Загора той за пръв път демонстрираше театралните си възможности, едно от съкровищата на своята култура, за което нямахме много ясна представа. Освен трагедията „Едип цар“ от Софокъл в програмата на „Първа класическа вечер“ влизаха: „Смъртта на Офелия“ из „Хамлет“ от Шекспир, „Горският цар“ от Гьоте (декламира Стефан Каваджиев), „Рицар Олаф“ от Хайне (декламира Гео Милев). Трябваше да видим Гео Милев сред един нов свят, в нова яснота – сред героите на класическите произведения. И все пак моя образ ни бе напълно познат. Гео започваше изведнъж да ръководи и да прави всичко, което е необходимо, на сцената, сякаш много отдавна бе запознат с тази работа. Той може би грешеше, но нали това няма никакво значение? Не всяка жена ражда щастливо!

Колкото повече време минава, толкова по-настойчиво се слага у мене въпросът как всички сръчности и познания са проникнали в кръвта на Гео и са заемали своето неоспоримо място. В някои негови стихотворения от периода на експресионистичните му увлечения сме склонни да виждаме изживяването на някои перверзни случки или смущения. Обаче тези случки са може би недействителни, защото са се породили във въображението на твореца, без да са

оставили в душата му следа от преживяване. И все пак те са станали донякъде негови случки, защото са заели известно място в неговия живот: когато сърцето се вглежда над своите безчислени образи, то знае, че между тях няма нито един чужд образ.

Гео обичаше тъкмо такива произведения като „Едип", където действието е толкова сгъстено, че протича в извънредно кратък период от време – само в няколко часа! Страстният тон на пиесата допадаше на Гео, на неговата екстатичност, която той прояви в изобилие. Изобщо и тук не остана незабелязана неговата страст, която се проявява при всеки негов художествен почин: тя стана негов предател, чрез нея ние го познаваме навсякъде, дори и в обикновената проза. Често пъти сгъстяването на чувството ни се струва като препятствие за възприемане с обикновените ни чувства.

„Класическата вечер" премина наистина при голям успех. За Стара Загора тя беше нещо забележително. Софокловата трагедия се изнасяше за пръв път, пък и стихотворенията се рецитираха може би за пръв път от подиума на театъра. За тоя успех свидетелства донякъде отзивът, поместен в първия брой на местното списание „Хризантеми": „Вълнува ни радост душите, че тези млади хора, които с неописуем жар работиха на сцената през целия зимен сезон, сред хиляди трудности и несгоди, положиха венец на своите трудове с лудото си желание да изнесат блясъци и перли на сцената с първата си класическа вечер." Отзивът хвалеше повече играта на Икономов; заслугите на Гео Милев се премълчават, но те се отчитат ясно. Идеята на тая „класическа вечер" е изцяло негова, а в предварителните афиши бе изрично споменато, че и режисурата е негова. Гео великодушно остави да бъде похвален Икономов не само защото той действително заслужаваше похвала, но най-много затова да бъде из-

тъкнат и насърчен като млад артист, който току-що бе взел ученическия си изпит при Народния театър и му предстоеше дебют. Ще запита може би някой – и то основателно – как така Гео Милев е „оставил" да бъде похвален Икономов? Знаел ли е той предварително за рецензията? Да, знаеше, защото рецензията написаха двамата, а я подписаха с името Д. Попов. Макар написана от тях, тя беше толкова скромна в похвалите си, че не можеше да изрази дори половината от красотата, която се изнесе на сцената!

Гео замисляше вече втора класическа вечер с драмата „Медея" от Еврипид, но не можеше да се спре върху подходяща актриса за главната роля. После му хрумна да посвети една класическа вечер изцяло на Шекспир. Но войната непрекъснато се задълбочаваше и Гео трябваше да се откаже.

От сценичната дейност на Гео Милев в нашия град може би не е останала дълбока следа, но намесата му в театралния живот на града откри една от страните на неговата същност – устремността. Дребните факти само бележат пътя на тая устремност, която бълбукаше във всяка проява на това двадесет и една годишно момче.

* * *

Общоевропейската война беше може би на най-високата си точка: победа или погром. Ранени войници се срещаха на всяка крачка. Цялата ни армия бе хвърлена на фронта. Беше към края на лятото на 1917 година. Гео пристигна в града с превръзка през дясното око.

– Английски мръсотии ме раниха! – каза той. – Останах с едно око!

Лицето му беше обгорено от неприятелски шрапнел. Ясно се забелязваха тъмносинкави и кафяво-черни петна върху кожата на лицето му. От думите му

лъхаше печал: не е лесно да се прежали едно око! Там, откъдето идеше той, владееше безмълвието на камъка, вцепенението на небитието – някакъв суров и влажен климат, който навява страх и ужас... Той идеше от царството на смъртта и мрака. Но лицето на Гео беше озарено от радостта на една тайна, която той искаше да сподели с нас. Беше превел части от някои поеми на Верхарна – някои от онези стихове, които съпътстват човешката душа през целия ѝ живот и не я оставят на мира до самия гроб:

...не сте ли вий срещали вятъра
на кръстопътя на петстотин пътя,
пищящ от студ – гневен и луд,
не сте ли видели вий вятъра,
вятър на плач и печали,
който брули умрели гори и села...

(„Вятърът“)

Сред опустошението и надвесващата се гибел от войната тия стихове на Верхарна прозвучаха в празната станционна градина като проклятие. Те лежаха като съвест. Гео се увлече и започна да рецитира едно след друго няколко стихотворения: „Звънарят“, „Бунт“, „Рибарите на кон“...

Големият „Бунт“ на Верхарна го напълно измори, защото Гео се залови да предаде цялата динамика, която се разгъва в тая поема. Накрая той успя да запита полугласно:

- Кога ще дойде моя светъл час? Да поздравим и ние една червена пролет, както са я поздравили гражданите от Верхарновия „Бунт“?

После той заговори с възторг за Яворов, за Дебелянов (който бе убит няколко месеца преди това), за Николай Лилиев, чиито стихове произнасяше с такъв унес, с такава искреност, че ми стана някак неловко

да присъствам на това негово интимно вътрешно разкриване, това пламенно общуване със себе си.

* * *

През пролетта на 1920 година Гео имаше сказка в салона на д-во „Театър“. Тема на сказката му бе модерната поезия. Чрез нея той се мъчеше да популяризира списание „Везни“, от което бяха излезли вече няколко броя. Гео бе станал доста известен като редактор на това малко, но бойко списание. Тази известност се дължеше не толкова на „модерната“ насока на списанието, колкото на непрекъснатото и устремно щурмуване, което то беше започнало срещу „всичко старо и шаблонно“. Публиката не разбираше добре какво иска новото списание и коя е „модерната“ поезия, защото наред със стихотворенията на Людмил Стоянов, Николай Лилиев, Христо Ясенов, Иван Хаджихристов, Емил Верхарн, Едгар По и др. се срещаха и стихове като тези:

Той грабва една черква и рисува с една черква,
той грабва една крава и рисува с една крава,
с една сардела... – и пр.

(Блез Сандрар, „Марк Шагал“)

Недоумението на публиката достигна своя връх, когато Гео от подиума на салона, разрошен, смел и бледен, говореше:

– Днес една картина не представлява нищо – никакво дърво, нито кон, нито човек, нито къща, никакво действие между дървото, коня, човека и къщата. Отделните образи на картината чрез асоциацията и интуицията се свързват в идея. Днешната поезия е само лирична. Епосът е нещо невъзможно. Затова Пенчо-Славейковата „Кървава песен“ е абсурден анахронизъм.

Тук-там в залата нацъфтяха неодобрителни усмивки, закашляния и шум. Но Гео не спираше и завърши с повишено чувство, твърде силен глас и издигната нагоре ръка, с която най-подир прибра големия си кичур коса над пострадалото око и така напусна подиума. На тротоара пред театъра публиката коментираше оживено. Един младеж се приближи до Гео и държейки голямо черно копче от балтон, запита:

— Може ли да ви кажа нещо, господин Милев?

— Да — отговори Гео.

Младежът показа копчето. То беше провървено с дебели конци, които в краищата бяха завързани. Младежът завъртя копчето около конците и започна да дърпа и отпуща краищата на конците така, че се получи известната детска играчка, като при опъването на конците копчето засилваше въртенето си, а при доближаване на ръцете го намаляваше и започваше да се върти в обратна посока.

— Е, виждам, та какво? — запита Гео.

— Какво ли? Такава е вашата модерна поезия: накъдето я потеглите, натам се върти. И издава свистене като музиката на новата лирика, за която ни говорихте.

Гео беше явно смутен.

В София и в други градове също са му правили подобни демонстрации.

Друг път изнесе сказка по случай годишнината на Байрон. След сказката един гражданин го запита:

— Можете ли да говорите за Наполеон Бонапарт например?

— Да — отговори Гео. — Мога да говоря за всичко без предварителна подготовка.

* * *

Излизането на първия брой на списание „Везни“ бе празник не само за Гео, но и за нас, младите „писатели“. След спирането на списание „Звено“ на Димитър Подвързачов и „Лиричните хвърчащи листове“ на Гео Милев модерната поезия не се застъпваше в никое издание. Имената на Николай Райнов, Людмил Стоянов, Христо Ясенов, Ботьо Савов и други поети повдигнаха духа на старозагорските млади поети. Обаче от първия брой лъхаше някаква необяснима хладина. Той се оживяваше донякъде от някои по-свежи картини и образи в стихотворението „Дъжд“ на Гео Милев:

О, дъжд, о, дъжд, обилен и печален –
по тротоарите танцуваща вода!

Направи впечатление и стихотворението „Гарванът“ на Едгар По, но не с превода, а като шедьовър на поезията. Но важното бе, че Гео ликуваше. След пущането на първия брой той пристигна в родния си град за ден-два. Беше много весел и словоохотлив. Той виждаше разрастването на списанието, привличането и на други сътрудници и особено спечелването на сърцата на младите читатели. Вторият брой бе посветен на Димчо Дебелянов по случай тригодишнината от неговата смърт. Там не се появи нито едно от непечатаните Димчови стихотворения, макар че се очакваха с голям интерес. Явиха се такива чак в петия брой, поместени назад, към средата на книжката. В третия брой излязоха стихотворения от Николай Лилиев, Николай Райнов, Людмил Стоянов, Верхарн...

– Абонатите ни са малко – каза веднъж Гео. – От ръчна продажба пласментът е по-голям, но трябва да имаме редовни абонати, защото капиталът ни е недостатъчен. Имам да вземам пари от немско-българския речник, но някои от книжарите излязоха

недобросъвестни и не се издължават за продадените книги.

Тревогите на Гео се засилваха. Списанието печелеше нови читатели, но губеше и от старите. Гео се бе заловил здраво да уреди административната работа. Пращаше покани за събиране на абонати, издирваше промените в адресите на абонатите, пишеше писма, пръскаше времето си навред.

Списанието бе разкрило вече своето литературно направление, отношението си към мнозина български писатели и изобщо към литературата. Издигнат бе новият лозунг на Гео Милев, който се носеше от уста на уста: „Българската поезия трябва да излезе вън от себе си: вън от традицията на националното, съвременното и популярното. Тя трябва да престане да бъде битова литература. Защото настава ера на пълно унифициране в изкуството: това е най-важният процес в историята на съвременното изкуство“ (бр. 2, год.à на „Везни“). Ние смятахме, че още от първите удари на новото списание старата българска литература ще се разтрепери и сгромоляса, а на нейно място ще се изгради нова литература, белязана със знака на величието. Тя ще превъзмогне времето или ще се отърве от „страшния зъб на Сатурна“ по някакъв начин.

Въпреки всички усилия броят на абонатите все още беше недостатъчен. Гео беше страшно пестелив и само така можеше при най-строга административна и финансова организация да продължи живота на любимото списание. При тая непосилна работа, която извършваше, той не получаваше почти нищо, а трябваше да мисли и за своята издръжка. Баща му не беше богат, книжарницата в Стара Загора не печелеше много, а семейството на бай Миля не беше от малобройните. Гео беше решил на всяка цена да насочи към „по-висши сфери“ литературния интерес на нашия читател, който недоверчиво посрещаше първата годишнина на

списанието. Един млад лекар, абонат, ме спря веднъж на улицата и ми каза усмихнат:

— Получих новата книжка на „Везни“. Видях трена с „пълна пара през нощта“ — прилича на обелен чироз!

Думите му се отнасяха за картината на Луиджи Русолло „Трен с пълна пара през нощта“, поместена в бр. 11 на първата годишнина.

Читателите недоумяваха — сериозно изкуство ли е това, или не; някои го вземаха за хумористично, но и тоя род хумор не ги задоволяваше. Постепенно броят на абонатите намаляваше, а Гео се оплакваше, че дългът му към печатницата расте. Трябваше да се направи нещо, но какво?

Списанието продължи да излиза в малък формат, върху много лоша хартия и с лош печат. Бойкостта му обаче не отслабваше. Последният брой бе посветен на Артур Рембо, за когото Гео бе цитирал иронията на Виктор Юго: „Един Шекспир — деte.“

„Везни“ спря за неопределено време.

* * *

Бях изпратил на Гео няколко стихотворения за напечатване в първата годишнина на сп. „Везни“. Те се напечатаха без изменения. Но към края на март 1920 изпратих стихотворението „Червени файтони“. Заглавието наистина бе много особено, но и то не можеше да даде истинска представа за съдържанието. Днес мога да кажа направо, че стихотворението нямаше никакво съдържание, макар че уж разкриваше някакво душевно вълнение, което не разбирам откъде е идело — някакви загадки, някакъв условен език, напълно непонятен за другите — следователно не може да заговори убедително и ясно, за да ни даде картина от живота. Получил стихотворението, Гео бързо да ми отговори с дата 5 април с.г.: „Ще се печата. Но мисля, че стихът:

не може да стане така, защото: 1-о, невъзможно е такова произношение на думата „предял“ и, 2-о, повторението „безпределния предял“ не е особено привлекателно; но главно „предял“. Ти, който си обикновено твой внимателен към формата, не трябва да си разрешаваш сам такива слободии... Понеже това стихотворение ще влезе (може би в следната, 9-а книга — края на април) — постарай се да поправиш твоя стих, като намериш друга рима за „печал“ — но не „предял“, и ми изпрати поправения куплет с една отворена карта.

Мислих дълго върху писмото на Гео и най-подир реших да не поправям строфата. По-късно разбрах, че не само в тая дума беше грешката на стихотворението. То цялото беше една нечувана и невиждана абстракция, събрана в правилни строфи, но с нито един конкретен образ. В стремежа си уж да дадем картината на живота ние често се увличаме да представим обикалящата го страна. Най-често изпадаме в грубо подражателство на външни картини, които нямат нищо общо с човека. Получават се някакви непознати, мъртви образи, задушени сякаш от собствената си страст.

Стихотворението не се напечата. Гео имаше пълно право да държи на чистотата на езика.

* * *

Ако постоим още малко в топлата къща на спомените, може би ще се сетим да разкажем немалко любопитни неща. Веднъж майка ми свари кафе и ни поднесе. Гео пое чашата и я сложи на масата. Но когато я дигна, за да пие, я изтърва и тя падна на пода. Чашата се счупи, кафето се пръсна по чергата, а Гео се сконфузи. Лицето му заруменя, държането му

стана неловко. Мама се разтича да измие петното от чергата и молеше Гео да не се тревожи, но той бе много смутен и отправяше жестоки упреци към себе си, наричайки се разсеян, невнимателен и невежествен. Настъпи кратко мълчание, след което разговорът вървеше трудно, защото Гео все не можеше да се успокои. На следния ден, като се видяхме, първият му въпрос беше дали майка ми наистина го е извинила за счупената чаша и за петното върху чергата. Разбира се, той е можел да долови още тогава, че мама не му се сърди ни най-малко, защото веднага бе му приготвила друго кафе, като го увери, че винаги се е радвала, когато у дома идват приятели като Николай Лилиев, Иван Хаджихристов, Никола Икономов...

Но Гео не можеше да забрави неприятната случка. Един ден той пристигна и се извини още веднъж на майка ми, за да се увери, че тя не му се сърди. Най-подир, след няколко дни, донесе един букет от цветя, набрани от градината в бащиния му двор. Може би с този букет искаше да заличи всички лоши впечатления от случката.

* * *

Бях изпратен в София от редакцията на „Златното руно“ по служба, за обезпечаване на по-голямо количество хартия за списанието. Трябваше да видя и Гео, да му предам много поздрави и нарочно поръчение от бай Миля, неговия баща. Това бе в края на зимата 1921 година, края на март. Не намерих Гео в квартирата му и на връщане оттам се отбих в кафене „Континентал“ (бъгъла на „Клементина“ и „Леге“), където се събираха някои писатели. Забеляза ме поетът Христо Ясенов, който седеше сам до една празна маса в дъното на кафенето, и ми махна с ръка.

– Познах те, млади старозагорецо! Не ще можеш да ми се отървеш лесно!

Бе сложил лявата си ръка върху малък вързоп. Поръча две кафета и разгъна вързопа. Там имаше 5–6 екземпляра от първата му книга „Рицарски замък“. Помоли келнера да донесе мастило и перо и ми подари един екземпляр, който още пазя. Но Ясенов тутакси заговори за „Везни“ и за ядовете на Гео. Съвсем открито каза, че Гео бил много ядосан на Ботьо Савов и на „двамата млади старозагорци“, че сме се отделили от „Везни“. Аз направих бележка, че нашето на (Ив. Хаджихристов и моето) оттегляне е било временно и че лично аз отново ще се притека във „Везни“, ако това е нужно. Но Ясенов се усмихна безнадеждно и каза, че втората годишнина се посреща с много малък интерес, че абонатите са намалели наполовина и че Гео е натрупал нови дългове при печатницата. Това може би ще бъде фатално за списанието – и то може да спре преди изтичане на годишнината.

Ясенов беше доволен, че най-после е издал книгата, която трябвало да излезе преди няколко години, но все войните са пречели. Тая книга, както той се изрази, „освобождавала мислите и чувствата му за бъдещата книга“, която трябвало да бъде съвсем „зряла и мъдра“. Тих събеседник. Привлекателен и умен. Скромен човек. По външността му не бихте могли да откриете поета. Нито буйни коси, нито високо насочен поглед, нито тежки думи. Съвсем човешко държане, ласкав поглед, топли братски думи. А колко музика се излива от неговия стих, какво богато въображение!

До нашата маса беше застанал прав един мургав човек, малко по-възрастен от Ясенов. Той беше дошъл на среща с Ясенов и аз трябваше да ги напусна. Потърсих втори път Гео, но пак не го намерих и му оставих бележка. Тъгата на Ясенов от неуспехите на „Везни“ бе преминала и у мен. Но в джоба ми беше книгата на поета и като закопчах изтритията си балтон, тя се опря точно на сърцето ми. Беше радостно да се

движи човек с нея, дори и пешком до Централната гара на София. Единствената ми радост от това пътуване остана тя.

В Стара Загора заварих Иван Милев, млад художник, с когото се запознахме през лятото на 1919 година в Габрово, където той устройваше първата си изложба на картини. Искаше на всяка цена да направи изложба и в нашия град, а след това – и в София. Освен това още в Габрово той бе изразил желанието си да го запозная с Гео Милев, за да може да сътрудничи с репродукции от картините си във „Везни". Гео живееше в София, затова Иван Милев трябваше да му се представи сам, като носи едно писмо от мене. За изложбен салон в нашия град и дума не можеше да става, понеже нито Иван Милев, нито аз можехме да платим какъвто и да било наем. Затова решихме да уредим изложбата у дома, в стаята, която ни служеше за спалня – на мене и на жена ми. Иван замина да донесе картините, а ние с жена ми преместихме леглото и мебелите от спалнята в един килер, където се установихме за двадесетина дни, докато трае изложбата. След два дни картините пристигнаха. Бяха около 40-50 рисунки върху хартия и картон. Имаха странни заглавия: „Пан", „Декоративен пейзаж", „Звездна мъка", „Жажда", Безсъница" и пр. Но тези малки картини се отличаваха с богатството на колорита и изящната декоративна техника. Трябваше сам да окача картините по стените. Никога не бях уреждал изложба, но това не ми пречеше. На оная възраст човек мисли, че всичко може. Афишът излезе от печат и се разлепи навред из града. Няколко дни след откриването пристигна и художникът. Радваше се като дете. Размести няколко картини и каза, че предал писмото ми на Гео и се запознал с него. Гео разгледал картините му, харесал ги и обещал да даде във „Везни" няколко репродукции. Това зарадва и мене, защото ми харесваше този млад

и скромен художник, който още тогава бе започнал да черпи дълбоко от извора на човешката душа. Познанството му с Гео Милев можеше да му даде кураж за работа и за откриване на изложба в София. Вечерта си постлахме черга и дюшек на пода в „изложбената зала“ и спахме между картините. Всъщност ние не спахме, а цяла нощ се разговаряхме и пушехме лежешком ароматните пловдивски цигари, които Иван бе донесъл от София.

Той се записа студент в Художествената академия, но буквално гладуваше. Беше принуден да се храни по цели месеци наред само с хляб и чай, защото „търговията“ му беше слаба: продаваше с една малка двуколка зарзават и плодове из улиците на София. Хлябът на този художник беше наистина малко, но изкуството му беше голямо. Макар че правеше още първите си стъпки, не го отчая отрицателният отзив на Александър Божинов, печатан в един от софийските вестници. Старият художник между другото бе писал така: „Млад селски учител чува, че в София е голям пазар на художествени сладории, и открива изложба. Той чува още, че експресионизмът е галеното чедо на изкуството, и нарежда „експресионична“ изложба. И художествената критика за модерни работи, която сега е предприета от Гео Милев и Чавдар Мутафов, охотно тръби за художествените ценности на моя млад човек. Под нашето сиво небе, където няма никаква традиция и където художественият усет не връзва корен, всяка креслива пазарска вещ е ценност. Най-добър пример за това е Иван Милев със своята изложба.“

За Иван Милев бе радостен фактът, че неколцина негови приятели, в това число Гео Милев, харесват изкуството му – с достойнствата и недостатъците му, – и именно това му даваше криле да работи, когато гладува.

– Трябва на всяка цена да стана художник, ако ще би и да загина от глад! – говореше той глухо, като на себе си.

Наистина той това направи. Стана художник и загина от глад.

* * *

Излязох рано от къщи, преди да тръгнат ранобудните хора по своите работи. Исках да видя полуразрушената сграда, чието събаряне бе започнало вчера. Останал бе несъборен само югозападният ъгъл, където преди повече от тридесет години живееше виолончелистът Франц Имбър. Той свиреше в съседното кино, в състава на оркестъра, който даваше музикална илюстрация на немите филми. Франц беше отличен челист. През една ноемврийска вечер на 1922 година, като излизах от киното, Гео Милев минаваше по тротоара и като ме видя, се спря. Бях изненадан, че го виждам в Стара Загора. Заговорихме, но в това време и Франц излизаше с виолончелото си и ме тупна по рамото. Запознах го с Гео и Франц веднага ни покани на вермут в квартирата си. Нито Гео, нито аз можахме да отклоним такава любезна покана. Стаята бе затоплена бързо. Вермут не бяхме сръбвали отдавна, при това се създаваше удобен случай да побеседваме. И така ние се разположихме в стаята на Франц, в югозападния ъгъл на къщата, която събаряха сега. Като влязохме, намерихме всичко разтурено: ноти, дрехи, столове, закуски по масата, няколко струнни инструменти. Като венец над всичко – няколко празни бутилки се мъдреха върху едно канапе. Понаредихме набързо стаята и Франц отпуши бутилка вермут, който носеше етикет „Чинцано“, значи италиански. Купихме и шунка от магазина под нас и пирът започна. Силният вермут ни грабна ума. Гео започна да пее песента „Силвия“ от Шуберт, отначало тихо, а после по-отворено. Франц, който

винаги беше бледен, побледня още повече, а дългата му черна коса затулваше част от лицето му (повече, отколкото на Гео). Той грабна една виола и засвири на дебелите ѝ струни същата песен. Веднага запях и аз – и трио то бе готово. Беше странно хубаво! След песента Франц продължи да свири на виолончелото нещо скръбно из операта „Жослен“ (по която точно тогава се прожектираше филм) – може би берсьозата, – а Гео започна да декламира „Песен над люлката“ от Рихард Демел:

Ксами, Ксами, спи ми, чедо,
спи, мой малък, спи!

Франц Имбър беше много нисък и гърбав, но имаше изящни ръце. Когато свиреше, гледахме само ръцете му. Те летяха като птици над грифа. Върху прогнилите прозорци шибаше есенният вятър, размесен с дъжд, но в стаята бе топло и красиво. Гео пя до насита най-различни песни и рецитира всичко, което знаеше наизуст. Цялата му душа се бе разтворила и участваше в това музикално тържество.

Една – две години след това Гео загина. Франц бе дочул за смъртта му и веднъж тихо ме запита: „Не е ли той същият „оригинал“, който много знае да говори?“

Отговорих утвърдително. Франц се нажали и не знаеше какво да каже, но после ме потегли за ръката и пожела да изпием по един коняк за упокой на Гео.

* * *

През 1955 година заминахме с Иван Хаджихристов в Мъглиж, за да присъстваме при откриването на паметната плоча за Гео Милев.

Ние не пътувахме с автобуса, а с балканския влак. Бяхме много радостни, че отиваме в Мъглиж. Наоколо

започнаха да танцуват близки и далечни покриви на къщи. Влакът бе засилил хода си и правеше непрекъснато завои. Постепенно цялото поле се отви от криещите го досега брегове от цъфнали храсти и пред погледите на пътниците се представи могъщата картина на един напреднал пролетен ден, обогатен от светлини и сенки и от безкрайното движение на бликащи сили. Пристигнахме в Тулово още по-радостни и като излязохме от гарата, за да потърсим пощенската кола, срещу нас изскочиха писателят Чудомир и служителят при Казанлъшкия народен съвет Христо Славейков, които също като нас бяха тръгнали за Мъглиж да почетат паметта на Гео. Пред паметната плоча всичко бе светло: мъглижката река, пътеката към билото на планината, по която някога се катереше и Гео, и целият Балкан. Приижда ха почитатели и поклонници от околните села и градове, дори и от София – хора от най-различно обществено положение: дървари

и селяни, които изпреварват
зората по планинските бърда,

роднини на писателя, длъжностни лица, артисти и писатели.Събрахме се пред мястото, където щеше да стане откриването, и видяхме, че не сме малцина. Дойдоха и ученици от местнана гимназия.

Мястото до моста на реката се изпълни с народ. Тук всички по-възрастни хора помнят Гео като юноша и младеж – облечен в памучна риза и с прочитна книга в ръка, тръгнал по пътеката, която започва от пощата и свършва при Телбиза или започва от Телбиза и свършва при пощата. Тази пътека е една от най-хубавите на света. Можеш неспирно да вървиш по нея, без да се наситиш, можеш да седнеш под някое дърво или върху някоя скала, за да се опиваш от устрема на реката или от грохота на тепавиците. Много ряд-

ко ще мине пътник да смути полета на човешките ти мисли, а още по-рядко ще изкрещи сойка. Оттук се отива навсякъде: към тревненския път, към Градището, Еловица, Светата вода, Гърбавата скала, към изворите на реката. Ако отидете към Еловица, ще срещнете най-много дървари. Те са излезли рано, натоварили са мулетата и се връщат. Неведнъж Гео е тръгвал с тях, ходил е до Кръстилча и Стефанча, разговарял е на техния прост, но изразителен език, отрязвал си е хубава лескова тояжка, за да се пази от усойниците и пепелянките. После е слизал с дърварите до бента и се е къпал заедно с тях, пътьом към Мъглиж. А отсреща са Старият и Новият манастир. Старият манастир е запустяла местност, пълна с орехови дървета, скали и змии. Високо над него се вият орли. Новият – това е мъглижкият манастир, където Гео често пристигаше, почиваше и тръгваше още нагоре, към Винишки камък. Той не обичаше да се разговаря с калугерите. Сядаше отвън, на дългата дървена пейка, закована за двете грамадни тополи, и мълчаливо следеше разговорите на летовниците.

Починът за паметната плоча в Мъглиж не беше случайно нещо. Тържеството мина при голям успех. Мъглижени се радваха, защото Гео е много популярен в това село. Който знаеше нещо за него, разказваше, а който не знаеше – слушаше с възхищение какво се разказва. Един мъглиженин се чувстваше оскърбен, че върху стената на неговата къща не сложили паметна плоча за Гео. В една от стаите на тая стара къща Гео е идвал да прекарва летните си ваканции като ученик и студент. Видях се с един стар дървар, познат на мене и на семейството ми от старо време. Той изказа смелото мнение, че нашите деца и внуци ще оценят още по-добре личния пример на Гео и ще възвеличаят делото му. Това мнение на бай Илия ме учуди.

– Бай Илия, кой ти каза това? Ти сам ли мислиш

така, или е ставало дума някъде? От кого чу тези думи, които отрони сега?

– Зная ги от себе си, от сърцето си ги зная! Гората ми ги каза! Ти не помниш ли Христа Ботева? Балканът пее хайдушка песен! Има кой да ги каже тия работи! Само да има кой да ги чува.

Откриването на плочата бе вълнуващо. Покъртително силни речи, коленичене, грохот на река и продължително мълчание!

* * *

У някои мои съграждани се е затвърдило убеждението, че Гео бил надменен и горд. Но те забравят колко рядко са се срещали с него поради неговата постоянна заетост. Когато расте, човек поглежда към върховете на тополите и трепти нагоре. Това са дните на неговото изграждане, пълно с очакване и любов, жажда за творчество. Това може ли да се тълкува като надменност или гордост? Защо мъглижките селяни не казват за него, че е надменен и горд? Но много естествено е да бъде той такъв към онези обществени слоеве, срещу които са били насочени неговите отровни стрели. Приятелски усмихнат ли трябва да отиде при милионера? Разбира се, не! Още преди да закръгли своя политически светоглед, Гео имаше определено отношение към тая категория хора. Какво бе това негово отношение? Пълно презрение! Защото отношението пък на тия затъпели хора и към науки и изкуства, и към Гео, и към подобните нему бе пълно пренебрежение. Хората на изкуството бяха смятани за клоуни и безделници. Тяхното изкуство се приемаше от милионерите като някаква излишна забава.

* * *

След войната Гео заживя в София, но често идваше в Стара Загора, където живееха близките му.

Една вечер, като се разхождахме с Иван Хаджихристов по улица „Митрополит Методий“, като изневиделица пред нас изскочи Гео. Не бяхме го виждали дълго време. Тръгнахме към локала „Батенберг“, за да се видим и послушаме музика. Явно бе, че искаше да сподели мисли и чувства. За първи път го виждах толкова мрачен. Лицето му издаваше страдание. Говореше остро. Дрехите му бяха доста износени и това може би го гнетеше малко, защото махна с ръка и рече с болка:

— Ролина е носил по-лоши дрехи!

Около масата настроението му се повиши и започна безпощадно да критикува обществени и политически порядки. Говореше за Септемврийското въстание, за подлостта на някои писатели — неговите думи се забиваха като ножове:

Удрят прикладите по мойта врата:
Убивай! Убий — все едно!

— Много кръв се проля — продължаваше той, — а кръвта на Бориса остана. Но ще поискаме сметка за кръвта на поп Андрей в името на живота!

Оркестърът свиреше нещо бурно и тъжно и Гео подхвана същата мелодия — някаква старинна немска песен, която озари лицето му и го направи хубаво, както беше преди войната, като юноша, млад и светъл.

Така запомних последното преображение на неговата душа.

То беше и последното ни виждане.

* * *

Гео се бунтуваше през целия си живот. От Школата за запасни офицери излезе със звание старши подофицер, а не с чин офицерски кандидат, както другите школници: бе наказан за непокорство. Веднъж, като ме видя мобилизиран и препасан с военнополицейска

лента, откъсна лентата от ръкава ми и извика:

– И ти ли стана жандарин!

Той беше неумолим отрицател. Отричаше всичко отживяло, всяка съмнителна ценност. Държеше се дръзко и храбро, готов на борба всеки момент. За един тогавашен министър на народната просвета казваше, че нямал мозък. Не мина много време и в една от своите ядовити статии писа дословно следното: „Напразно министърът на народната просвета напряга мозъчната си ципа (уви, само ципа).“ Имаше дни в живота му, когато ставаше мълчалив като гроб. Тогава той мислеше може би за бедността си или за семейството си, но никога не произнасяше думата за оплакване, която беше между зъбите му. Храбростта и тогава не го напущаше. А кой знае? Може би тогава се колебаеше между двата свята на изкуството? Може би тогава замисляше поемата „Септември“, в която е вложил целия си устрем, цялата си неспокойна природа.

Гео Милев не е моделирал дълго време своето произведение. Както свидетелстват някои факти, поемата е завършена в продължение на около 40 дни. През това време бях ходил за малко в София и се срещнах два пъти с Гео. Той беше, както всякога, много зает. Поемата беше замислена вече, но не бе започната. След около два месеца се появи в списанието. Тъй че тя е написана, както се казва, „на един дъх“. Оттам идват може би много от нейните неоспорими достойнства и някои недостатъци[1]. Но напрежението в нея е издържано докрай, до последния тон, действието е стихийно, възходящо. Поетът стъпя здраво и

[1] Един от недостатъците, които посочва критикът Георги Бакалов, е този, че „върху фона на стихийния масов подем особено релефно изпъква фигурата на един поп“. Това явление според Г. Бакалов не било „типично“. Струва ми се, че тук Бакалов не е съвсем прав. Според мен вмъкването на поп Андрей в една от най-драматичните тъкани на поемата придава особена сила на действието, защото ни говори за разочарованието на един божи

бодро, чувството му не го напуща дори в моменти, когато прави исторически сравнения и аналогии. Той не се спира да си почине, а се самозапалва като ракета и лети стремглаво към видно набелязаните от него светещи точки на поемата. През цялата поема се носи властно гласът на една непреклонна воля за победа – може би гласът на разбунтувания поет, който заставя да млъкне една стара лъжа.Чува се ясно тоя глас, който по-рано е бил нежен, но сега е разсърден от тревога, подивял е от дългите безсънни нощи над люлката на народа и потресен от невинно пролятата кръв на борците за свобода.

В своята величава и трагична борба Гео Милев намери отдих, като орел, който се връща в своето небе. Поетът гори неудържимо и дълбоко, гласът му става силен като тръба, борбата го разпалва и издига над всичко.Той забравя себе си и върви напред през пушека на въстанието, през топлите трупове и сочи смело напред в далечината зазоряващото се небе на победата.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Отделни части са публикувани в централния и местния печат. съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

служител в някогашната му вяра. От това негово разочарование можем да измерим силата на възмущението и погнусата, които са обхванали народа, решен да въстане. Попът, като божи служител, може да не е типичен герой на едно въстание, но като гражданин и личност – защо не? Типичното тук не е попът, а неговото отречение от бога и от властта, на които е служил досега и не иска повече да служи. Едно такова разочарование действа дълбоко заразяващо особено щом е изразено не от амвона на храма, а при обстановка на въстание. Ако речем да очистим поемата на Гео от нейните „недостатъци", сигурно ще убием целия ѝ патос и всичките ѝ внушения. Публикува се за първи път.

ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ

1

Стара Загора, пролетта на 1915 година

Балканската война ни изплю живи и здрави на софийските тротоари. Там, отдето ни помете като вихрушка, за да наторим черноземa на Тракия и голите чуки на Македония... Тя ни поучи обаче и ни показа живота по-тъмен, по-суров. Свали ни от облаците на идеализма, внуши ни убеждението, че животът трябва да се твори. В току-що основаното списание „Звено“, обединило всички „символисти“, за първи път от толкова години за натурализма на Зола бе отворена благожелателна скоба...

В Стара Загора, дето случайно попаднах, срещнах още съвсем младия Гео Милев. Той не беше ходил на война, беше всецяло отдаден на „изкуството“, т.е. на оная поетическа дейност, която се върти около собствената личност, както дервишът се върти около себе си: в изживяване на чужди изживявания, в упоение от „дълбочините“ на духа на големите майстори на стиха...

Лудо, трескаво дирене. Верлен, Бодлер, Метерлинк, Георге, Блок, Брюсов, Верхарн. Четене, преводи – нужна ни е художествена култура, той ще ни я даде. Той ще подготви ново поколение поети, ще приобщи българската литература към европейската, ще създаде образци на съвършена поезия...

В местния театър с местни сили Гео Милев репетираше „Едип цар“ – интересуваха го, не, вълнуваха го театралните проблеми, застъпвани от Гордън Крейг, Райнхард, Станиславски. Беше като запален от творческа треска, всичко да изпита, навсякъде да внесе новото. Разработка на текста, актьор, декорация – това не бяха за него установени шаблони, а

поле за работа, за опити, за дирене. При четенето на Софокловата трагедия той се екзалтираше, за да постигне оня тон, който му се струваше най-удобен и естествен. Режисьорската работа го интересуваше наравно с всичко друго в изкуството.

В този „град на поетите“, сам по себе си твърде прозаичен, припечен на южното слънце като бивол и като бивол потънал в бял прах или лепкава непроходима кал – той внасяше някакъв нов, непривичен живот, по който се увличаха шепа млади стихотворци, но който беше напълно чужд на еснафа, чиято страст са хубавото вино и пресните закуски. Стара Загора се гордееше с липовите си улици, с поетите си и със своя доосвободителен морал, който връща на вдовиците нежната девственост и кара улиците да опустяват още в осем часа вечерта.

Не мога да забравя Гео Милев в тази обстановка – сякаш бе някакъв артист, който се готви да излезе на широка сцена, или военачалник, решен на дълга обсада. Крепостта – това беше околният мрак, невежество, безкултурност, дето той смяташе да насочи своя мощен прожектор. Атаката не закъсня – това бяха неговите симптоматични „Лирични хвърчащи листове“, прелетели заедно с първия грохот на Европейската война. Те бяха неговият отговор на популярния тогава програмен марш „Съюзници разбойници“.

2

Александровската болница, 1917

Той лежеше в един павилион в двора на болницата, вече здрав, но с превързана глава. За нея, за тази глава, писа по-късно:

„Главата ми – кървав фенер с разтрошени стъкла.“

Тя беше „разтрошена“ някъде край Дойран, едно-

то му око избито и костта – разчупена. Той бе спасен; във всеки случай душевните му и умствени сили бяха останали невредими. Нищо не бе пострадало в тая среща със смъртта: същата хубава незлоблива усмивка, която приемаше саркастична окраска едва когато преминаваше в смях, широк и непринуден – тогава се навеждаше напред, пляскаше по бедрата или слагаше длан върху едрите си блеснали зъби; същият премрежен мек поглед, който през очилата ставаше по-приветлив, същата тромава, но пъргава походка на човек, решен да победи живота въпреки всичко.

– Е, Гео, мина се страшното, сега какво ще правим?

– Ще работим, драги. Започва нова ера.

Той пръв съобщи за позицията на Ромен Ролан против войната, за писмата и посланията му. Особено го интересуваше отговорът на Верхарн на писмото на Ролан: какво ли ще отговори великият белгийски поет. Той бе се срещнал с Верхарна в Лондон и беше в кореспонденция с него. Той го превеждаше със страст и увлечение: в любовта му към Верхарн лежи, мисля, семето, което създаде новия Гео Милев, автора на „Септември". Това, че той можа да види и познае войната, да изпита нейните „прелести" на гърба си, изигра за него спасителна роля. Раната от бездушната граната бе рана върху ненакърнимостта и индивидуализма. Сградата на индивидуализма се пукаше, трещеше – и през цепнатините се откриваше широкият свят, хората с тяхната борба, страдание, смърт.

И пак около него – книги, книги, книги: немски, френски, английски. Всичко най-ново, значително, спорно, спорещо, устремено напред, беше тук, на болничната му маса.

Едно нещо се хвърляше в очи в тия негови тогавашни настроения: постоянната жизнерадост! Радостта, че е жив, че може да мисли, да изказва мислите си.

— Като си помисля, че можех да остана да гния в някой трап, жертва на великия Марс и закуска на земните червеи, не мога да се побера в кожата си от яд.

Не го смущаваше тежкото още положение на раната му, дългото лечение, което му предстоеше. Дори се радваше, че може да иде в Германия, дето, той знаеше добре, зреех големи литературни и художествени борби.

— Живея втори живот — казваше той. — Затова ще го използвам разумно, да видя всичко, да науча всичко.

Пребиваването му в Германия беше наистина от голямо значение. Той се върна от там обогатен с идеи, впечатления, лични познанства с писатели и художници. Главно донесе от там школата на експресионизма, бунта срещу академизма в изкуството, за нова форма. В тази нова форма животът щеше да налее и ново съдържание.

3

Периодът на „Везни", 1920-1921 година

В едно писмо от 8. X. 1919 г. Гео пише: „Преди няколко дена получих картичка от теб, в която ми се сърдиш, че съм престанал да ти пиша; но, братко, ако да знаеш колко много работа имам и колко малко време за тази работа — колко малко полза от тази работа! Впрочем, хайде! Връщай се по-скоро, за да няма нужда от писмено общение между душите ни; пък и години вече минаха, откак не съм виждал очите ти..."

Тая работа, тя беше наистина грамадна: преводи, коректури, сказки, най-сетне редакторската работа около „Везни". „Везни" запълни в нашия литературен живот една нужда. „Везни" ще бъде — пише той в друго писмо — нещо като списание на българските модернисти; по тази проста причина българските

модернисти трябва да се явяват в това списание с работи, които наистина да ги рекламират, т.е. най-хубавото, каквото те могат да измудрят или са измудрили... От друга страна, редакционният комитет, който ще се състои почти от всички сътрудници (включително и ти, когато дойдеш тук), ще трябва да бъде строг към работите на всекиго от колегите – т.е. тези работи ще бъдат критикувани от всички сътрудници и в случай на нужда повръщани с приятелски съвет, който авторът трябва да вземе под внимание; с други думи, един вид „другарски съд“... Това е добро, мисля аз, тъй като никой не може да бъде безпристрастен към себе си – включително и аз, който съм уж „главен редактор“, но по силата на обстоятелствата, без да изпълнявам тази служба в такава форма, както е било друг път, при други списания; аз съм само технически „главен“. Така че – най-хубавото във „Везни“; и нека всичко бъде най-хубаво – лошо никой да не пише!“

Работата около „Везни“ вървеше с вдъхновение, с трескав възторг. Малките стегнати книжки на списанието се очакваха с нетърпение: в него се поставяха проблеми главно около изкуството, изнасяше се новото у нас и на Запад, осмиваше се традицията и шаблонът. Биеше се старият „естетизъм“ с нова постановка на въпроса за изкуството като „самоцел“. „Модернистите“ всъщност бяха клонки от старото дърво на „символизма“, вкоренено дълбоко в почвата на стария свят... Не беше сякаш изживяна напълно епохата, макар че „Везни“ диреше тревожно пътя...

Гео Милев преживяваше момент на раздвоение, на колебание. Току-що бе прогърмяла поемата на Блок „Дванайсетте“, дето се разказва за революцията и как Христос предвожда група червеноармейци... Гео се опиваше от поемата, опита се да я преведе, една част от нея бе печатана във „Везни“. Достигнаха до

него и поемите на Маяковски. Новият свят се раждаше, той чувстваше неговите тръпки. Колебанията продължиха до края на втората гидишнина на „Везни“ (1921), минала под наша обща редакция.

4

Краят на индивидуализма, 1922

Той скъса със старите богове. Олимп и Назарет не бяха вече източник на вдъхновение и размисъл. Една ера беше минала, настъпваше нов завой на историята. Личността като източник на власт, богатство, привилегии, изключителни духовни „ценности“, творческо самопоклонство, господство над живота на милиони, тая личност беше безпощадно отречена, осъдена... Тя беше стъпкана за новия възход на човечеството, организирано и единно, в очакване на утрешния ден...

Тоя крах на индивидуализма, на хуманизма и идеализма Гео го виждаше у мнозина видни представители на новите школи. Към „светлината от Изток“ се обръщаха всички будни очи, които могат да виждат. Неговото „Възвание към българския писател“, печатано във „Везни“ (год. III), разкрива неговата еволюция и новия му път. Разбира се, много от тогавашните му мисли днес ни изглеждат наивни, но нали зад тях имаме делото, устрема. Той пръв между българските писатели има усета за новото, за утрешното и трябваше да дойде едно събитие, което да изправи всички пред съвестта им, за да иде всеки там, дето го изпраща силата на характера, възпитанието, умственият багаж. Да иде напред – или в своето плитко блато, за да потъне в него.

Това събитие бе трагичната 1923 година.

5

Пролетта, 1925 година

„Везни“ бяха малки по обем за нарасналата духовна жажда на младежта. Яви се „Пламък“. Създаваше се нов мироглед. Изпъкваха нови имена. Тук Гео печата поемата си „Ад“, поемата „Септември“, която излезе и отделно. Тук бе напечатано и известното „Отворено писмо до Борис Вазов“, дето на Иван Вазов се даваше нова оценка, по-справедлива, по-близка до духа и пътя на българската литература. Заедно с това започнаха нападките срещу него, плод на ниското културно равнище на една жалка и мизерна действителност.

През пролетта на 1925 година Гео бе осъден на една година затвор за поемата „Септември“, рисуваща епическите събития на борбата от 1923 година. Той се бе защитавал сам, затова посрещна спокойно присъдата. От залата на съда дойде при приятелите си, на разходка по „Цар Освободител“. Разказваше за наивността на съдиите, които бяха влезли в ролята на литературни критици.

— Но такива критици — смееше се той, — че и в Кушукавак ще им пишат двойка.

Тази беше последната ми среща с Гео. Това, което настъпи след няколко дни, не се поддава на описание. Той замина по пътя на ония, които историята приема като вестители на нови скрижали. Едва оцелял от гранатите на неприятеля, с „разтрошена“ глава, но с ясна мисъл и верен усет за утрешния ден на човечеството — тук, в своята собствена родина, той остана без гроб.

Споменът е публикуван в „Гео Милев. Възпоминателен сборник“, 1936 г. В разширен вариант е обнародван в сп. „Славяни“ – кн. 4, 1945 г., и в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ

Все още го виждам застанал пред вратата на книгоиздателство „Хемус“. Тогава „Хемус“ се помещаваше на „Граф Игнатиев“ и корициите на книгите, изложени на витрината, изгаряха от западното слънце. Косите на Гео, сякаш още по-черни, се спущаха над жестоко пострадалото око, обичайната тънка усмивка се изрязваше на устните му и другото — синьо, теменужно — око се смееше под едното стъкло на очилата: Гео носеше очила, преди още да бъде ранен на оная проклета височина 506, на която по някакво чудо не е намерил смъртта си, за която пише в „Жестокият пръстен“.

— Жив съм, жив съм! Нищо няма още. (Беше се пуснал слух, че и Гео е между „откараните“ след бомбардировката на църквата „Света Неделя“.) Где да ти изпратя превода си на „Едип цар“? Излезе. От оригинала съм превеждал.

Последната книга на Гео! Книгата аз получих, но него не видях вече никъде. Дълго след това го дириха из полиции и затвори неговите близки. Не го намериха.

Като Димчо Дебелянов, Христо Смирненски, Никола Йонков Вапцаров и Гео Милев беше изтръгнат от живота много рано, преди да беше навършил тридесет години (1895-1925). Гео Милев се отличаваше с най-ценни добродетели: любезност и трудолюбие. Неспокойството на младостта, без което няма развитие, не беше пречка и за неговите хубави дарби да се проявяват. Влечеше го някакво ненаситно любопитство към книгите — той четеше на френски, на руски, на немски, на английски, превеждаше от тези езици, пишеше — винаги смело, винаги оригинално, рисуваше, пееше, рецитираше, четеше сказки, поставяше пиеси, издаваше „Лирични хвърчащи листове“,

списания, сборници, в които най-често сам участваше със свои преводи и оригинални творби. Намираше време и възможности за всичко.

Броят на приятелите му растеше с всеки ден, но и броят на враговете му растеше, защото Гео Милев не щадеше никого: стари, млади, професори, писатели, артисти. Негов прицел беше глупостта. Той не се спираше пред нищо, за да я изобличи там, където я намираше. И чудното е, че тоя жизнерадостен поет, който обичаше да воюва с всички, да се смее високо на всичко, засегна в себе си струни, на които прозвучаха с необикновена искреност най-меланхолните стихове на Раденбах „Нежност, нежност...“ и с ония смирени слова от неговия „Дневник“, с които той сякаш казва сбогом на едно минало, което не му принадлежи.

Сега е твърде късно. Сбогом.
Защото много те обичам.

Гео Милев знаеше, че никога няма да се върне там, при онова минало, при ония поети, с които – още юноша – беше живял и обичал. Спомням си много ясно една вечер, как ми говореше развълнуван:

– Да се върна назад!... При поетите от миналото!... Не, не, никога! По-скоро – при футуристите!

И добавяше:

– Не виждаш ли какво отношение имат старите към младите поети – и във Франция, и в Германия?

Той беше вече устремен към оная поезия, която по-късно го изведе при Маяковски, с когото ги сближава неговата зрелост на поет и гражданин.

От Берлин – 1918 година, където беше отишъл да се лекува, Гео Милев ми изпрати един сборник – „Vom jungsten Tag. Ein Almanach neuer Dichtung“ („Ден на страшния съд. Алманах на новата поезия“) с надпис: „На стария български модернист Николай Лилиев –

тази книга на млади модернисти, от които нека той да може да се възхищава:

Als Gottes Werk aus Gottes Jahr gafahren
Und Wert brach an
Um die Gedanken, die die wahren waren
War es getan –
(Когато божието творение се отдели от вечността
и светът се роди,
дойде краят на мислите,
които бяха истински...)

Тия четири стиха бяха от стихотворението на Франц Верфел „Fluch des Werkes" („Проклятие на творчеството"). Наред с Верфел в сборника вземаха участие писатели и поети, „млади" модернисти, някои от които по-късно Гео Милев превеждаше на български: Хайнрих Ман, Арнолд Цвайг, Франц Кафка, Карл Щернхайм, Рене Шикеле, Елзе Ласкер-Шюлер, Йоханес Р. Бехер, Франц Блай, Макс Брод, Казимир Едшмид, Рудолф Леонард, Ернст Щадлер, Георг Тракл, Алфред Волфенщайн. В сборника бяха поместени и снимки на картини от Оскар Кокошка; струва ми се на Кокошка остана Гео верен до края на своя живот, макар експресионизмът да не беше негово последно превъплътяване.

Много рано се проявява младият Георги Касабов. Още от дете той печата с това име стихове в списания и вестници за деца. Едва свършил гимназия, превежда, пише и издава книги, които не минават незабелязани. Необикновено жив, необикновено възторжен, необикновено дарѐн – с тая възвисена интелигентност, с това безпогрешно чуство за ритъм, за поезия, което се среща у малцина, за което свидетелстват неговите стихове – Гео Милев лесно минава безкрайно дългия път, който бележи неговото творческо развитие от „Жестокият пръстен" („Жесток без изход пръстен") през „Иконите спят" до

поемата „Септември“ („Септември ще стане май!“), лесно слиза до най-нежните и най-човечните чувства или се издига до най-героичните.

Макар да обича поезията повече от всичко, Гео Милев се вълнува от въпроси, които засягат основните положения на литературата, на театъра – въпроси, на които посвещава редица статии, книги. Неговата втора страст беше театърът. И в родния си град Стара Загора, където двадесет и една годишен момък през 1916 година поставя „Едип цар“ с любители, между които е Никола Икономов, бъдещият артист на Народния театър – Икономов играе Едип цар, и в София Гео Милев не може да живее без дейно участие в театъра. Паметни ще останат неговите постановки на „Мъртвешки танц“ от Стриндберг на сцената на Народния театър и на „Маса-човек“ от Толер на сцената на тогавашния театър „Ренесанс“.

Творческа личност по природа, по характер, по израз, Гео Милев остава да живее в спомените на ония, които го познаваха и обичаха с крилатите възторзи на своята младост; само тридесетгодишен живот не стигаше, за да се изяви напълно една богата младост, която бликаше от всяка проява на непрежалимия Гео и го правеше винаги съвременен, винаги жизнен и нов.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ГЬОНЧО БЕЛЕВ

Войната беше издъно разбъркала живота. Парнасистите гледаха като ударени в главите. Те абсорбираха войната различно: джентълмените я приеха като нещо неизбежно, а бохемите – като нещо мистично.

След войната Гео Милев се яви такъв, какъвто всички го знаят преди неговата смърт. От войната той излезе с две придобивки: първо, остана жив и, второ, почна да вижда с останалото си едно здраво око по-ясно работите, отколкото другите ги виждаха с две очи. С жестока ясност той откри живота в истинския му лик. Гео се отвърна от ония парнасисти, които безпомощно очакваха „мистичната" лодка, която трябваше да ги откара „отвъд", където мечтаеха да видят „сини" поляни, кипариси и призрачни видения.

От жилището си срещу турската джамия той обичаше привечер да наблюдава човешкия кипеж по Търговската улица. Често той трепваше и махваше с ръка. Може би тогава е чувствал, че вече е настъпило времето да се поиска възмездие за неправдите в живота. Убеден съм, че той като микрофон е долавял радиовълните на рецитираната някъде поема „Бунт" от Верхарн.

* * *

За Гео Милев като човек, поет и борец ще оставя други да говорят повече, а аз ще отскоча към 1915 година, за да го свържа с друг негов събрат, който, ужасѐн от неизвестността в живота, написа „Грижа" за утрешния ден. Думата ми е за Димчо Дебелянов, който, макар и при друга обстановка, също трагично загина. Димчо Дебелянов и Гео Милев бяха добри приятели.

През 1915 година Димчо беше вече чиновник и имаше собствена квартира. Известно време живеех-

ме заедно. Една вечер той ме предупреди да оставя вратата отключена, понеже щял да ни гостува един млад старозагорски поет.

— Чудесно момче! Да знаеш само как възторжено рецитира стихове от Верхарн — възхищаваше се Димчо. — Той лично се познава с големия белгийски поет. Има и писма от него.

Доколкото си спомням, Гео се беше върнал от Англия. Там беше имал среща с Верхарн, който по онова време, 1915 година, беше емигрант.

Двамата с Димчо си постлахме на пода, а единственият креват освободихме за младия поет, който щеше да дойде. Заспал дълбоко, аз не съм усетил пристигането на гостенина.

Когато на сутринта се събудих, двамата поети, единият от кревата, другият от пода, разискваха оживено въпроса за българската лирика, после минаха и на чуждата и в разговора си вмесваха, разбира се, и имената на Верлен и Верхарн.

Щом стана дума за Верхарн, Гео скочи от кревата, след него се изправи и Димчо и започнаха разпалено да рецитират стихове от френски и белгийски поети. Понеже не разбирах езика, стиховете ми се струваха като ромона на горски потоци, които звучно бърболеха из каменисти корита.

Беше лято. Прозорците към улицата бяха широко отворени. Гео и Димчо, боси, по гащи, с разтворени ризи и разрошени коси, ръкомахаха и рецитираха стихове — първият от Верхарн, а вторият от Верлен. Те викаха толкова силно, че хазайката надзърна през вратата да види какво става.

Изведнъж двамата поети рязко замлъкнаха. Чу се крясъкът на вестникарчето, което прогърмяваше победата на германците: „Пълното поражение на белгийските и французките войски."

Двамата поети се спогледаха съкрушено. Уловили

се за рамената, те стояха така замислени, без да кажат дума.

Сякаш през прозореца се беше вмъкнала смъртта и минавайки край тях, ги беше отбелязала...

* * *

Някога един скептик твърдеше, че смъртта винаги държала на дадената дума. Щом отбелязвала някого, тя не забравяла своите задължения. Жертвата нямало за какво да се тревожи... В уречения час смъртта щяла да бъде на своя пост...

Този скептик се оказа прав – смъртта удържа думата си. Двамата поети, които бяха взети под нейно покровителство, изчезнаха от лицето на земята, макар по различно време и при различни обстоятелства. Още една голяма разлика се оказа между тях двамата – Димчо Дебелянов беше по-нещастен от своя събрат Гео Милев. Последният дочака гласа на моряка Дибенко, който смело се изправи лице срещу лице с „джентлемените“ и твърдо извика: „Файрон, господа!“

Този глас стресна и Гео Милев и го накара да се взре в механизма на житейския часовник и ентусиазиран от поемата на Верхарн, да извика на нашите „джентлемени“: „Файрон, господа!...“

Част от спомена е поместена в „Гео Милев. Възпоминателен сборник“, 1936 г. В настоящия си вид е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

СТОЯН ЗАГОРЧИНОВ

Първият мой досег с литературната дейност на Гео бе чрез листовете, които той издаде през 1915 година, посветени на творчеството на няколко западни писатели, а запознаването ми със самия него стана в Школата за запасни офицери в Княжево през 1916 година. Ние бяхме с него в една рота, но в различни взводове, но тъй като помещенията ни имаха един двор, имах случай често да го виждам. Той беше жив, общителен, жизнерадостен човек, който мъчно се подчиняваше на военната дисциплина. Не зная защо, бяха му турили прякора Генерала, ала нямаше никакъв вид на генерал. Бе от ниските хора във взвода си и стоеше най-накрая. На вечерната проверка той непрекъснато говореше нещо, обаждаше се и затова наказанията валяха. Бе извънредно духовит и находчив в отговорите си, та дори началстващите лица – поне по-умните от тях! – гледаха с известно снизхождение на неговата бъбривост и недисциплинираност. Забележителен бе между школниците с неизтощимия си апетит – когато дежурният офицер в столовата обявяваше, че има „прибавка“, Гео бе винаги желаещ. Интелигентността му поразяваше всекиго. Във войнишкото му сандъче се намираха нови интересни книги, които той драговолно отстъпваше за прочит на другарите си.

След Първата световна война аз го видях в София, в квартирата му – струва ми се, на ул. „Ломска“. Макар и обезобразен от раната, той бе запазил доброто си разположение и своята остра духовитост. Чувстваше се у него и нещо ново – по-голяма сериозност, зрялост и увереност в силите. Тогава бе тъкмо в разгара на своето увлечение по експресионизма. Стаята бе малък музей на експресионистични картини от нашумелите по онова време френски, германски и руски художници модернисти. За мене лично тия картини

бяха ребуси, те възбуждаха любопитството ми, но не ме привличаха. Аз изказах на Гео моите възражения и съмненията ми в големината на това ново изкуство. Той успяваше обаче да защити убедително експресионизма, така че в края замълчах. Понеже живеех във Варна, той ми възложи мисията да му намеря абонати за списание „Везни“, което бе почнал да редактира – аз извърших горе-долу добре тая работа.

За някои хора неговото люшкане от една теория към противоположната е белег на неустановеност и несериозност. Аз не мисля така. Гео Милев бе от ония интелигенти, които изживяват всяко нещо с пълно всеотдаване. Той дойде до позиции в изкуството и в живота все пак постепенно, учейки се от онова, което виждаше около себе си, което ставаше в България и в Запада. Изкуството – а особено литературата – бе за него необходима духовна храна – бих казал, че, както в школата, така и тука той бе винаги жаден за „прибавка“, защото изпитваше постоянен глад. Солидната му култура, основното познаване на няколко европейски езици, дарбите му на поет, критик, редактор на списания и антологии, режисьор и преводач правят от Гео един от най-изтъкнатите културни дейци. От преводите му особено ценя тия на Емил Верхарн, с когото сякаш имаше сродство в духа.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

МИХАИЛ КРЕМЕН

Споменът е като жив въглен: престава да те пари само когато го разкажеш.

Има спомени весели и мрачни, приятни и непоносими, заглъхнали и будни. Зависи от хората, с кого си дружил. Едни от тях си спомняш с радост и умиление, други – с равнодушие и отчужденост, трети – с горчивина и жал. Понякога забравата е благодатно средство да приспиш досадното минало – да го зачеркнеш от паметта си.

Споменът за Гео Милев като човек, творец и общественик буди само възторг. Необикновена, изключителна личност от рода на онези, които германският философ индивидуалист Макс Щирнер е описал в книгата си „Единственият и неговото достояние", високо ценена от студента в Лайпцигския университет Георги Милев.

* * *

С младоликия, наперен, винаги весел кандидат-офицер Георги Милев Касабов с хубавите сини очи под пенснето, с накривената фуражка и с пренебрежителните, малко напред издути устни се видях за първи път към края на 1916 година в село Фурка, дето бяха щабовете на деветa дивизия и втора артилерийска бригада и на придадената към тях германска артилерия. Отивайки да постъпи в 34-и пехотен Троянски полк, Гео трябваше най-напред да се представи както на дивизионния началник генерал Владимир Вазов, така и на артилерийския полковник Каменов, комуто бе подчинен командирът на германската артилерия майор Клесенс, при когото служех като преводач и офицер за свръзка.

След като получи наставления при двамата български началници, офицерският кандидат Георги Милев Касабов трябваше да отиде и при майор Кле-

сенс. Заведох го и присъствах на разговора им. Стана дума, че близо до щаба на 34-и полк има слухов апарат, немско изобретение. Майорът обясни как се манипулира с него и му даде напътствия: да отиде при германските специалисти и да им помага с познанията си по френски и английски език.

Понеже Троянският полк заемаше позиции под върха Кала-тепе, Гео трябваше да заобиколи Дъб – големия връх над Дойранското езеро, и да мине по артилерийското шосе, което води към окопите на полка.

От „Аз умирам под кота 506“ в стихотворението му „Главата ми – кървав фенер“ се разбира, че неговият наблюдателен пункт е бил на сто метра по-ниско от Кала-тепе. От там офицерският кандидат ясно е виждал Дойран с езерото и отсрещните неприятелски позиции. Наслаждавал се е на Беласица и на Круша планина, за които пише в дневника си:

„Езерото – кристалче на странно спокоен перламутър, в който е отразен високият лазур на октомврийското небе. Дълбоко се отразяват върховете на Беласица и Круша, дето цъфтят големи есенни минзухари и горски цикламени. Когато слънцето залязва, във вълните се издига вълшебен дворец от корал и пурпурни кристали. От високо се вижда Дойран, бял и безлюден. Неговите нарове и смокини презряват и падат самотни в тишината на градините...“

От скривалището си писателят в униформа се е наслаждавал на дойранските красоти като поет, който пише като че ли не дневник, а стихотворение. Но лирикът не забравя, че е военен:

„Високо на запад, в як камък, са вдълбани нашите яки позиции. Голи скали, обрасли в лишей, бурени и тръни. Неприятелските гранати непрестанно свирят над главите ни. Удрят с трясък в скалите или прехвърлят назад, дето изригват фонтани от пръст... Страшни свирки, с които човек бързо свиква.“

„Барабанен огън. Непрестанно. Целия ден. Бетонният свод над главите ни се тресе. Сигурно през нощта неприятелят ще настъпи срещу нашите позиции."

И когато в края на април 1917 година не само бетонният, но и небесният свод се е тресял, една бризантна граната се пръсва до бдителния подслушвач и му отнема дясното око с част от черепната кост. Германците го отнасят в техния превързочен пункт, където дълго време лежи в безсъзнание. От там – в Скопие и София, а в началото на 1918 година в Берлин, съпроводен от младата си невеста. Стои тук цяла година. Множество операции. Изкуствено дясно око. Закърпен череп. Спуснат перчем.

Макар и с едно око, той вече вижда по-дълбоко и по-надалеч от мнозина тогавашни двуоки писатели. А и по-наляво...

Гео Милев беше преди туй бодър, жизнерадостен, хубав и звездочел – един самоуверен, волеви, неизтощим човек. Той бе преживял след това много, но е запазил всички тези качества на характера си. Нещастието като че ли още повече бе калило дързостта му.

В село Фурка се срещнахме като приятели, понеже вече се „познавахме" от страниците на „Листопад": четях с наслада неговите „Писма от Германия", а и той ще е прочел в същото списание моята отрицателна критика за Стефан-Костовата комедия „Мъжемразка", което личи от думите на Гео Милев в осмото писмо, „Заключение": „Приятели, не оставяйте българския девствен читател да се опорочи сред корумпираните вкусове на оперетките и комичните фарсове от калъпа на „Мъжемразка"!..."

В София го посетих, след като излезе от печат първото издание на „Брегалница". Неговото впечатление от моята антивоенна книга знаех още когато публикувах глави от нея в „Народ и армия" и „Златорог". Може би те, но по-вероятно някогашните ми

декадентски стихотворения да са обърнали вниманието на този безкрайно упорит символист, който се привърза към мен и ми говореше на „ти“, макар да бях с десет години по-стар от него.

Спуснатият кичур на Гео затуляше изкуственото му око. Тези дълги, често разлюлявани, немирни коси му придаваха зловеща мрачност, съвсем неподходяща на неговата душевна благост и лъчезарна доброта. Привидната му неприветливост се усилваше от гордите извивки на сякаш прекомерно удължените му устни, изразяващи неотстъпна воля и духовна сила. Тоя външен облик внушаваше не само респект, но дори отблъскваше онези, които не го познаваха отблизо. Само половин час разговор разтопяваше леда и разкриваше неговата слънчева душа.

Трите прозореца на единствената му стая гледаха към джамията с нейния кръгъл оловен купол и с металическия полумесец отгоре. Изшиленото островърхо минаре, проточената песен на унесения в религиозен екстаз ходжа и запалените през няколкодневния рамазан кандила го настройваха романтично. И ако един ден трябвало да напусне тази квартира, щял да съжалява най-много за джамията...

Четирикрилен параван с нарисувани от него върху зебло разноцветни експресионистични фигури разделяше обширното помещение на „спалня“ с два прозореца и на „кабинет“ – с един.

Ние седяхме в работната стая, дето имаше високи етажерки с подвързани и неподвързани томове. Вадейки от там чуждестранни издания, Гео ми казваше: „Кога ли и у нас ще почнат да печатат такива книги! За това са нужни специални букви. Да съм печатар, ще ги поръчам в Лайпциг по мои образци. От българските писатели единствено Пенчо Славейков е разбирал от букви, хартия, формат и печат. И него „Липиска“ е научила как да се издават хубави книги.“

Гео държеше в ръка две оригинални стихосбирки – от Рихард Демел и от Райнер Мария Рилке. Без да ги отвори, започна да рецитира наизуст техни стихове. Възхищавах се от прекрасното му немско произношение. Тогава Демел, Рилке и Верхарн бяха за него най-големите съвременни поети. Особено Демел, за когото беше казал в едно от германските си писма: „Той не е поет, не е писател: той е пророк. Той самият е песен, която не заглъхва, която звучи и блуждае непрестанно през вековете и простора; песен, чута само веднъж на земята. Душата на Демел – това са хиляди струни, опънати между света и безкрайността... Една Касандра, изправена пред звездите и заслушана в онова, за което другите нямат слух."

Шумът на булеварда не ми пречеше да слушам почти шепотното декламиране на Гео. От неговия глас ли, от съдържанието на стиховете ли, или от цялата му необикновена същност идваше мека, човешка, сърдечна тишина, която ме покоряваше, принуждавайки ме да мълча.

У Гео имаше някаква вътрешна, дълбоко скрита възбуденост, която го караше да говори припряно, задъхано, понякога бързо – като че ли няма да му стигне времето да се изкаже. У него клокочеше и кипеше пàра, раздвижила буталото на „локомотива", за да тегли безбройните вагони с тежкия товар от скъпи, безценни мисли и знания.

Тъкмо през такива изблици успявах да надникна в дълбочините на неговия дух и да усетя лъха на обгарящия пламък. Това бяха светли огнени езици, които рисуваха вътрешния портрет на този рядък човек.

Намирах, че дори в неговото съкратено име – Гео – личи и се проявява новаторът, недоволникът от „обикновеното", търсачът на звучна красота и поклонникът на хубавата реч. В това езическо име, което на български значи земя, се таеше не само дълбоката му връзка с Роди-

ната, за чието бъдеще се пожертва, но и непрекъсващата му любов към елинската култура.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

НИКОЛА МИТЕВ

Беше през месец март 1916 година. Постъпихме като школници в Княжево. Видяхме се почти всички студенти от разните факултети. Между нас бе и Гео Милев. Случихме се в една рота – пета, командвана от майор Попов. Аз бях в 3-и взвод, а Гео в 4-и. Трети и четвърти взвод имаха едно спално помещение. Леглата ни бяха едно до друго.

Гео беше най-неуредният школник: винаги разпасан, разкопчан, без колан, с неугладен панталон, със смачкана фуражка и пр. Когато се строяваше ротата, винаги той закъсняваше и последен заставаше в редиците. Когато се строявахме за трапезарията, все той ще си забрави канчето и ротата трябваше да го чака.

Много често му се караха, особено взводните подофицери, за това, че в джоба на куртката си винаги имаше книга за прочит и понеже стърчеше навън, виждаше се отдалеч. „Хей – казваха му, – не си цивилен, да носиш по джобовете товар...“

Когато ни обучаваха в строеви упражнения, той проявяваше най-много несръчност. Хватките „за стрелба“, „за почест“ никак не можеше да ги прави и затова отдельонните началници и взводният най-много се въртяха около него. При единичните упражнения, когато всеки си командваше, най-често се чуваше Гео с командата: „Стой, свободно!“

В трапезарията при закуска, обед и вечеря винаги трябваше да се пее молитва. На него винаги се правеха бележки, че не пее.

Вечерно време, когато всички сме се събрали в спалното помещение, винаги виждахме Гео, седнал на кревата, да чете. Изсвири ли тръбата за лягане, всички сме в леглата. Чакаше да утихне помещението и се изправяше на леглото по долни дрехи и декламираше. Дневалните най-много му правеха бележки да си ляга и да не смущава.

Гео се прояви като голям гастроном[1]. Веднъж се хвана на бас, че може да изяде 70 мекици. Басът се сключи и условието беше да му се даде и един гювеч с кисело мляко. То беше цяло тържество. Строена бе ротата в каре. Гео беше в средата, пред него една голяма тепсия със 70 мекици и гювеч с кисело мляко. Започна „сеансът". Всички с любопитство наблюдавахме и важното бе, че никой не вярваше, че ще спечели баса. До 32-ата мекица Гео не си послужи с киселото мляко, консумираше ги една след друга. След 32-ата мекица почна да взема мляко: една мекица и две лъжици мляко. За общо учудване Гео изконсумира всички мекици и гювеча с кисело мляко. Беше смях и общи ръкопляскания. Поздравен бе от взводния командир и фелдфебела на ротата.

Публикува се за първи път. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев".

[1] Всъщност не става дума за гастрономия, а че Гео Милев според биографията му, писана от М. Касабов, като малко дете е получил разширен стомах поради прекомерно хранене от домашната им помощница по онова време.

ДИМО СЯРОВ

34-и троянски полк, в който аз като запасен поручик бях взводен командир, пристигна в Дойран през великденската нощ на 21 срещу 22 април 1916 година. В началото на града, върху един скалист, надвесен над езерото нос, стърчеше доста внушителната църква „Св. Илия". С развети хоругви и със запалени свещи населението тъкмо я обикаляше, когато ние спряхме за кратка почивка под нея. Щом като ни съзряха, дойранчани се юрнаха към нас. С радостни сълзи те почнаха да ни канят да гостуваме по домовете им. Но командирът на полка Пано Маринов любезно отклони. Гръцката граница беше вече наблизо и ние трябваше и през нощта да останем в боева готовност.

Прекарах с взвода си остатъка от кратката пролетна нощ в една долина над града. В нея цъфтяха цели горички от нарове, смокини и бадеми. Въздухът беше наситен със сладостен, замайващ мирис. Това пролетно кътче влезе по-късно в историята на паметните дойрански боеве под името „Гетсиманската градина". И самият Дойран бе красив град. С грижливо поддържани градини, с мраморни стъпала пред входовете и обширни стъклени веранди. Имаше даже и построено на колове кафененце в езерото.

На другия ден заехме границата южно от Дойран, а щабът на полка заедно с резервите се настани върху скалистите хълбоци на върха Каламепе. Той се възвишаваше северно от града.

Срещу нас имаше още само гръцки постове. Англичани и французи се бяха оттеглили от Солун, за да се товарят на параходи. Но когато разбраха, че ние нямаме намерение да нарушаваме гръцките граници, се върнаха и боевете почнаха. Дойран остана между нашата предна и главна позиция. Бе заповядано на населението му бързо да го опразни. Покъщнината

и стоките, които не можеха да бъдат отнесени, се складираха в църквата като сграда с най-яки стени.

Понеже се готвехме за дълга позиционна война, почнахме да строим дълбоки бетонни скривалища. През лятото ме изтеглиха в щаба на полка със задача да се заема с организирането на „газовата защита" на участъка. А през един дъждлив есенен ден пристигна на Калатепе като офицерски кандидат и Гео Милев. Бе попаднал в нашия полк при разпределението на запасни офицери. Бе облечен в спретнати и по негова мярка войнишки дрехи. Имаше угледни чизми, а нашивките на пагоните му бяха съвсем новички. По гладко избръснатото му лице играеше стеснителна усмивка, но се представи на командира на полка Маринов с пъргави и отсечени движения. Това очевидно се хареса на командира и той, след като го наблюдава известно време с присвити очи, внезапно го запита:

— Говорите ли английски?

Милев отговори без колебание:

— Тъй вярно, господин полковник! Говоря не само английски, но още и немски и французки.

— Точно такъв човек ми трябва. Отсреща имаме англичани. Често ловим пленници, а няма кой да ги разпитва. Имаме в полка едно момче, което е било в Канада, но то май че не им разбира много от езика. Ще останете за свръзка в щаба и ще ми помагате при разпитите.

Милев, изглежда, че остана много доволен от новото си назначение. Той тропна поривисто с токовете и отдаде чест:

— Ще се старая да ви бъда полезен, господин полковник!

— Ще спите при телефонистите. И там трябва да има някой, който да се разговаря с немските батареи.

След това често се срещахме с Милев. При разгово-

рите той беше доста въздържан и не проявяваше никакво въодушевление към войната. Но изпълняваше, макар и без престараване, точно дадените му заповеди.

След една седмица доведоха в щаба на полка рано сутринта двама пленници шотланци. Те бяха облечени в техните едва стигащи до колената набрани и пъстри фустички.

Повикаха Милев да ги разпитва. Но на неговите въпроси шотландците отговаряха с уклончиви недомлъвки. Пазеха се много да не издадат нещо.

Полковник Маринов се ядоса.

— То се е видяло — изръмжа той, — че от тях няма да изкопчим нищо, но поне да видим какво носят под фустите.

И доста грубо повдигна фустата на един от пленниците. Той носеше отдолу къси кожени гащета.

Шотландците смутено се спогледаха и бързо си размениха няколко думи.

Полковник Маринов попита Милев:

— Какво си говорят?

— Питат се дали и българите нямат турски навици...

Полковникът се изсмя.

— Кажете им да бъдат спокойни. Но в България никой мъж не носи фуста, затова и полюбопитствах да видя как са облечени отдолу. А сега предайте ги на свръзките да ги откарат в щаба на дивизията.

След това Милев имаше често случаи да разпитва пленници. Наши доброволци почти всяка нощ дебнеха англичаните из „ничия земя“. Но заловените „английски езици“ бяха здраво стиснати зад зъбите и твърде рядко от устата им се отронваше някоя даваща известни указания дума. Но по дрехите им и по други отличителни знаци ние веднага заключавахме дали са станали промени в състава на неприятеля срещу нас.

Веднъж Гео Милев имаше да направи доста странен

разпит. Една привечер в щаба на полка изпратиха от Виткини гърди трима германци, за които се съмняваха, че са преоблечени английски шпиони. Виткини гърди бяха последните две хълмчета по нашите главни позиции до езерото. До боевете безименни, един полковник-адютант им бе измислил това име в чест на една надарена с огромен бюст ловешка хубавица. В мирно време полкът ни квартируваше в Ловеч.

На ротния командир от този участък направило впечатление, че „германците" нанасяли новата верига от окопи, които копаехме под Калатепе върху английска карта. Ние притежавахме вече екземпляри от нея. Размервали съвсем мълчаливо и когато неочаквано английските батареи затрещели, „германците", вместо да прибегнат в близките наши скривалища, хукнали към английските окопи. Ротният командир пратил войници да ги догонят и да ги задържат.

Когато Милев почна да ги разпитва, единият от „германците", който беше облечен като подофицер, отговори на безупречен немски език:

— Освободете ни веднага да си вървим. Ние сме германски картографи и не е редно да ни задържате.

Полковник Маринов запита:

— А защо работите върху английска карта?

— Защото те са по-точни — отговори веднага „германецът".

— Къде се намира вашият институт?

— Зад фронта. Забранено ни е да казваме точно къде.

Полковник Маринов се обърна към Милев:

— Поразпитайте и войниците, да видим какво ще кажат те.

Но войниците смутено мълчаха. Когато Милев им заговори на английски, очите им странно светнаха, но пак не проговориха нито дума.

Полковник Маринов нареди на Милев:

– Повикай по телефона германския картографски институт при гара Дедели и запитай дали са пращали хора да снемат новите ни окопи...

От там отговориха, че нямат и понятие за това. Но поискаха веднага да изпратим самозваните „картографи“ в щаба на дивизията във Фурка, закъдето заминавали веднага с кола и техни представители.

Със светнали от гняв очи полковник Маринов кресна на „германския“ подофицер:

– Не си прави труд да ни заблуждаваш повече. Вие сте дръзки и нахални английски шпиони. Успели сте, преоблечени като германци, да се промъкнете през миналата нощ в нашите окопи, за да снемете новите ни укрепления. Щяхме насмалко да ви изпуснем. Сега ще ви пратя в щаба на дивизията. Там ще ви осъдят на смърт. А аз мога да ви спася. Ще ходатайствам да смекчат присъдата ви, ако на нашата карта нанесете сега точно вашите окопи.

„Подофицерът“ злобно се изкиска.

- Е, добре – заяви той с гордо вдигната глава, – щом като искате да знаете, ние сме британски войници. Можете да ни застреляте, но предатели от нас няма да направите никога.

Полковник Маринов нареди на Милев:

– Вземи трима войници и ги отведи лично във Фурка. Виж дали там няма да изкопчат нещо от тях и след това ще ми докладваш.

От щаба на дивизията Милев се върна на другата сутрин. Съобщи, че и там „картографите“ се държали предизвикателно и надменно. Предали ги още през нощта на военен съд.

През зимата неприятелски гранати подпалиха Дойран. Имаше буен вятър и огнената стихия бушува цели четири дена. Къщите изгоряха до основи. Целият град се обърна на огромно пепелище. Не се разпознаваха вече дори и улиците. Изгоря и покривът на църквата.

От нея останаха да стърчат само голи стени. Изгоряха и складираните вътре стоки.

През месец февруари 1917 година в северния скат на църквата, в така наречената Студена скала, наши войници почнаха да дълбаят изкуствена пещера. Тя бе предназначена за „подслушната ни централа". Пред пещерата имаше полянка, а отсреща беше „топлата скала", която през целия ден бе огряна от яркото южно слънце. Към края на месеца пещерата беше готова. Тя бе доста плитка, за да не страдат войниците в нея от изобилната влага. Изходът бе обърнат на север и така скрит от неприятелското око, че не можеше да се забележи даже и от ниско летящи аероплани. В нея германците инсталираха сложен апарат. Под ръководството пак на германски специалист наши доброволци забиха десетина железни кола в неприятелските телени мрежи. Тези колове бяха свързани с телефонни кабели, които свършваха в „подслушната централа". И нашите телефонни кабели, и кабелите на неприятеля се слагаха на земята. С течение на времето кабелите тук-таме се оголваха и звукът по тях се предаваше на почвата. Но той ставаше толкова слаб, че бе неуловим за човешкото ухо. Но „подслушния апарат" го усилваше дотогава, докато го превърне наново в нормален говор.

Точно на 1 март 1917 година централата бе открита. Тя се обслужваше от немски войници. Полковник Маринов командирова в нея и Гео Милев, за да подслушва и той заедно с германците разговорите на англичаните. За всичко чуто, което заслужаваше внимание, трябваше да докладва направо в щаба на полка. Понеже научихме, че и англичаните разполагат с подобен апарат, почнахме да предаваме оперативните заповеди по телефона с шифър. Издаде се заповед само в определени часове, най-малко два на денонощие, нашите телефони да замлъкват, за да не смущават

подслушванията. А един ден седмично това замлъкване траеше цели двадесет и четири часа. Тогава съобщенията с предната позиция ставаха с хелиографи, сигнални флагове и ординарци. В по-важни случаи донесенията се донасяха и с гълъби.

При моите обиколки из участъка на полка аз често пъти се отбивах при Милев, за да науча някоя подслушана „новина".

Но в повечето случаи той вдигаше безпомощно рамене.

— И англичаните си служат с шифър — съобщаваше той. — Открито си предлагат само военните комюникета, които четем и в нашите вестници. Но когато имат някъде „победи", повтарят ги многократно. Много говорят и за спорт. Ние не правим това, но зад фронта техните части постоянно играят футбол. Постигнатите голове интересуват цялата им предна позиция. Нямаш представа какви радостни възклицания кънтят по телефоните им, когато се съобщава за успехите на някои любими „футболни войнишки величия"...

— А не можете ли да вникнете в шифъра им?

— Мъчим се много, но още не успяваме. Когато готвят нападение, предаванията им стават нервни и чести. Почнахме да налучкваме вече и на кое място готвят нападението. Нашите кабелни колове са забити по целия им участък и ние следим от кой кол идат най-силните предавания. От това правим заключение къде ще нападат. За всичко редовно донасям в щаба на полка и моите съобщения рядко са били погрешни.

Когато му гостувах, Гео Милев ме черпеше обикновено с изкуствен мед и „Данцигска златна вода" (силна ракия), които му доставяха германците от техните кантини. Сам обаче не пиеше. Оплакваше се, че германските му другари се напивали редовно всяка вечер.

В началото на април същата година от нашия полк се предадоха на англичаните един офицер и двама войници. Нашите най-предни наблюдатели, които лежаха зад някоя трънка само на двеста метра от неприятелските окопи, донесоха, че те са били развеждани из техните укрепления, за да покажат всички по-важни места по нашата отбрана. Най-дълго е бил развеждан офицерът. Още същата нощ всички скрити подстъпи, по които се носеха храна и муниции за предната ни позиция, бяха обстреляни с ураганен огън. Дадохме повече от сто убити и ранени. А на другия ден за пръв път в долинката на „подслушната централа" избухна граната. Стреляше една нова батарея, която бе заела позиция в северните гънки на Круша планина. Само от там долинката можеше да бъде засегната. Гранатите заваляха всеки ден. Животът на „подслушвателите" бе силно застрашен. Те рядко вече напущаха пещерата. Решаваха се на това само нощно време, когато с прибежки трябваше да си набавят храна и вода. Англичаните почнаха силна артилерийска подготовка за майската офанзива. В долинката непрестанно избухваха снаряди. И на 29 април 1917 година една граната избухна точно пред входа на пещерата. Парче от нея удари Милев точно в дясното око и му счупи черепа. В момента на раняването той е седял пред апарата със слушалки на уши. Германските му другари веднага го отведоха в техния превързочен пункт, който беше наблизо до езерото. От там го препратиха пак в тяхната болница в Скопие. Ходи даже и в Берлин. За него се положиха всички възможни грижи. Спасиха живота му, но окото изтече. И кожата върху счупения череп бе криво зарасла. Набави си синьо изкуствено око, но пак раненото място представляваше некрасива гледка. И за да го прикрие, след войната Гео Милев спусна буен кичур от косата си. Пъхаше го под тъмното стъкло над дясното си око. Измисли си една оригинална „дека-

дентска“ прическа, която правеше силно впечатление. Който го видеше само един път, не можеше да го забрави повече никога. А оцелялото му око доби нов, малко тъжен, но силен блясък.

Споменът е публикуван във в. „Народна култура“, година трета, бр. 24, 1959 г., както и в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

КОСТА ПЕТРОВ

От 1915 до 1918 година бях войник в 34-и пехотен троянски полк. Бях телефонист в Щаба на полка, който беше на позиция на връх Калатепе край Дойран и Дойранското езеро. Една вечер през 1916 година дойдоха група запасни офицери в Скопие да запълнят и заместят убити и ранени офицери. В тази група беше и Георги Милев. Когато ги разпределяха кой в коя рота да отиде, него го оставиха да бъде в щаба на полка за преводчик, защото при нас на дойранския фронт имаше немски войски, също нашите войници често залавяха пленници – английски войници, а той отлично владееше немски, френски и английски език. Беше за свръзка между наши и немски военни части. Макар че беше офицерски чин, повече от времето прекарваше при нас – простите войници.

По това време се водеха жестоки боеве и много хора загиваха. Много пъти в най-опасните предни позиции на фронта го викаха да разпитва и вземе сведения от пленени или ранени неприятелски войници и да предаде сведенията в щаба на полка. Той винаги ме замолваше да го придружавам. Нашите войници бяха пленили един ранен английски войник и отидохме

с Георги заедно да го разпита и вземе сведения. Войникът беше тежко ранен, легнал на земята, беше с фустанела и куртка. Нашите войници го бяха заобиколили, дърпаха му фустанелата, а той трепереше от страх. След като Милев го разпита и си взе бележки, тръгнахме. Попитах какво му е казал. Много го било страх, като го разпитваха, защото им казвали, че българите били много жестоки и ядели хора. Направи ми впечатление облеклото на войника и питам: Защо бе, Георги, войникът е облечен с такъв хубав английски плат на карета, а, гледам, чорапите му колко са груби, плетени като нашите селски – шарени: червено, зелено и други цветове. Той ми обясни: Те, казва, са шотландци, като нашите каракачани са, живеят в планините и се занимават със скотовъдство, сами си предат, тъкат и обличат.

Имаше и други, които знаеха английски, но не можеха да разберат шотландските войници, само Георги можеше, защото знаеше диалекта им, затова го търсеха.

Много пъти ми е казвал: Защо съм учил толкова езици, та сега да ме пращат на най-опасните места...

След като стоя доста време, дойде нареждане, че го искат германците – да бъде преводчик на тях, защото нямаше в нашата армия друг, който да говори толкова езици, а на германците им трябваше такъв човек. Те имаха специални апарати, поставяха ги на предните позиции и подслушваха неприятелските разговори. Срещу нашите позиции бяха англичани, французи и други. Тези апарати бяха поставени в една галерия, изкопана в скалите край град Дойран и Дойранското езеро, на най-предните и най-опасните позиции. Противникът знаеше за тия апарати и галерията и денонощно ги обстрелваше. Най-сетне пада един снаряд в галерията, ранява и убива няколко германски

войници. После питах някои наши граждани, живущи в София, какво е станало с него и ми казаха, че Гео Милев се е излекувал, но останал с едно око. После знам, че стана жертва на фашистката власт.

Споменът е писмо до Леда Милева от 1970 г. Възрастният тогава Коста Петров живее в Ловеч. Публикува се за първи път.

ПЕТЪР РАМАДАНОВ

През 1916 година нашият полк бе заел позиция до самото Дойранско езеро, недалеко от градчето, разположено по ниските баири, с великолепна гледка на Беласица и Круша планина и чиито първи къщи се оглеждаха във водите му.

Една вечер слух се разнесе – Дойран гори, запален от английски снаряди, и ние получихме заповед да идем да гасим. Когато пристигнахме, вече няколко квартала горяха, повечето от къщите – паянтови, почти се допираха през тесните улички и огънят лесно преминаваше. Нашата задача беше да предпазим това, което още не гореше, но много нещо не опазихме – никакви средства за това нямахме, пък и тия неизбухнали снаряди, хвърлени върху града, от време на време се събуждаха, вдигаха се с трясък, посипваха ни с горящи главни, камъни и всякакви домашни потреби, което ни караше да се държим на почетно разстояние от огнената стихия.

Артилерията на тия отсреща мълчеше за щастие. Те вероятно се любуваха на величествената гледка с отраженията ѝ в гладкото като огледало Дойранско езеро.

Не знам кога градът е бил напуснат от жителите му, но отворените врати, неспуснати кепенци

на дюкяните, невдигнати трапези, неоправени легла, долапи и сандъци – пълни с покъщнина и коприна, говореха ясно, че това е станало с голяма бързина.

При тая картина на внезапно прекъснат живот, заедно с трясъка на експлозиите и миризмата на пожара, жълто-червено осветените ни силуети, ехото от нашите стъпки по калдъръма ни караше да говорим почти шепнешком и ни се струваше да сънуваме някакъв глупав и безсмислен кошмар.

В зори оставихме да догори това, що не беше догоряло, и се прибрахме в дерето зад окопите. Гледката на тия пожарникари беше доста комична – всеки беше завързал под шинела колкото могъл плитки от хубава жълта и бяла коприна и носеше със себе си най-различни и ненужни предмети – столове, юргани, кошници с покъщнина, един даже се бе ухитрил да се снабди с цяла дузина шишета за газови лампи. Началството гледаше с усмивка целия този битпазар, вдигаше рамене и нищо не казваше, знаейки, че всичко това ще потъне в калта на окопите, пък и нали всичко беше обречено на огъня.

През деня, разглеждайки находките, видяхме, че един от нашите беше донесъл една странна черна кутия с разни стъкалца и дупчици по нея и след като я разчовъркахме, разбрахме, че това е някакъв примитивен фотоапарат.

Ротният го видя и каза да го запазим, за да направим снимки, когато отидем на задните позиции, и бях натоварен да имам грижата за тая драгоценна вещ, нещо, което не ме възхити, защото пропорциите му бяха такива, че в раницата не влизаше и трябваше да го тътря в ръце отгоре на моя личен и боеви багаж.

По-късно един от завърналите се от отпуска заяви, че е донесъл плаки за апарата. Наредихме се мнозина, кой от кого по-невежи в тоя занаят, да „правим снимки“ и мене ме изпратиха да занеса всич-

ко при фотографа в щаба на дивизията, намиращ се на няколко километра зад Калатепе, нашите главни позиции, с молба да ни ги прояви.

С пристигането си там намерих моя приятел Николай Райнов, кореспондент на 9-а дивизия, който ми каза, че ставало дума да се направи в София изложба от предмети, които войниците фабрикуваха на фронта от мед, гилзи, алуминиум, слама и пр., и че той е направил постъпки да бъда извикан и аз между другите като „скулптор" (нали бях в Рисувалното училище, преди да отида в казармата). На прощаване ми каза – понеже ти е на път, мини да видиш Гео Милев в Дойран и му кажи много здраве от мене.

Фотографът отказа да се занимава веднага с такива дребосъци (нашите снимки), каза да отидем по-късно да ги търсим и аз рано следобед поех обратния път, който до Дойран още можеше да се използва денем, минаваше между баири и не съвсем близо до езерото, а оттам нататък по тъмно, защото тия отсреща щедро посипваха с гранати всичко, що се осмеляваше да се движи по шосето.

Настигна ме един войник от нашата рота, завърнал се от отпуска, и не преставаше да ми разказва дертовете си, обсебен от мисълта, че жена му имала мъчнотии при раждането на първото им дете и сега той не успял да свари идването на второто и правеше маса предположения, не особено весели.

Наближавайки Дойран, виждаше се църквичката, построена върху малка височина почти до езерото, уцелена от пожара и бомбардировките, а недалеко от нея няколко „гевгирни" недоразрушени здания в долните етажи и мазетата, на които имаше разни инсталации и складове. Намерих Гео Милев, който, доколкото разбрах, служеше да превежда от чужди езици това, което тия инсталации можеха да дочуят от движението и разговорите в противниковите окопи.

Нашият вид не беше особено привлекателен и Гео ни посрещна любезно, но сдържано. След като му предадох поздравите на Райнов и му отговорих на въпросите за нашия живот в окопите, моят спътник успя да му разкаже мъките си, което видимо го отегчаваше, и понеже трябваше да чакаме още няколко часа, за да се стъмни и продължим пътя си, той ни каза, че на отсрещния баир има останали необрани от есента нарове, които са много вкусни. Много нарове ние не набрахме, защото няколко артилерийски поздрави ни накараха бързо да се изпързаляме обратно в дерето и още несъвзети от авантюрата, той притича при нас и ни пита не сме ли ранени.

В този момент един снаряд цъфна недалеко от църквата и чухме един продължителен и тъжовен звук от камбаната, което ме подведе да промълвя машинално някога заучен и отдавна забравен стих, нещо като:

...Звон похоронний в душе больной
звучит струной
неугомонной...

Изведнъж Гео стана друг човек, оживи се, обсипа ме с много въпроси. Знам ли руски? Знам ли чии са тези стихове? Какво съм чел? Кои поети обичам? Заведе ме в зданието, дето спеше, извади изпод нара книги, чете ми стихове от поети – знайни и незнайни за мене, декламира на други езици същите стихове и говореше неспирно.

Аз имах впечатлението, че служа за отдушник, за нещо дълго таено, което сега се разлива, и че той имаше нужда да говори за това, което му е присърце, без да държи сметка дали всичко е разбрано от неговия слушател.

Така настъпи вечерта, разделихме се като стари познайници, обещах му да дойда отново да го видя, ко-

гато отида да търся нашите фотографи, и си отидох препълнен със звучни думи, като окъпан от калта и мизерната действителност, в която бях затънал.

Когато действително се върнах да търся нашите снимки и минах предварително от там, научих, че предния ден Гео е бил тежко ранен на няколко крачки пред скривалището. Побързах да отида до лазарета с надежда да го видя и там един познат санитар – бай Спас – отряза: Няма да го бъде бедното момче, окото му изтекло, мозъкът му се вижда. Постоянно бълнува, отведоха го при дойчовците, не ми се вярва да го избавят...

* * *

В първите години след войната, залисан в работа и изпити в академията и всякакъв сорт „предприятия" във вечната борба за насъщния, рядко виждах Гео, пък и той изчезваше от време на време да се лекува.

Когато Бончо Карастоянов ми даде част от неговите помещения на бившия „Цар Освободител" и уредих там ателието си, което стана като спирка за всички приятели, които минаваха от там, той често идваше – винаги запален, винаги боево настроен, жестоко саркастичен към установените буржоазни ценности и сънливото отношение към изкуството на разни тогавашни светила, готов да извърши революция във всичките му области. Открит за всичко ново, в тия нескончаеми спорове той си служеше с блестящи изрази, пълни със хумор, ирония, сарказъм, с парадоксални сравнения, и въпреки че мнозина не споделяха неговото новаторство, винаги оставяше впечатление на движение, на хвърлен камък в застояла вода, който дълго прави кръгове по нея.

Особено жив спомен ми е останал от една вечер у дома, където се бяхме събрали мнозина, не помня по какъв случай, между които бяха Н. Райнов, Асен Злата-

ров, Николай Лилиев. Гео беше донесъл една монография на виенския художник Оскар Кòкошка, бе станал негов остроумен адвокат и се стараеше да убеди всички ни в правотата на неговото разбиране на живописта. От всички страни летяха към него изострени стрели, но той ловко ги отбиваше и преминаваше в настъпление. Рядко съм го виждал така възбуден, така красноречив и тъй виртуозен в подбора на думи и образи. Видно беше, че тия приятелски закачки, отправени към него, бяха по-скоро за да се поддържа това напрежение и тая острота на духа и това кръстосване на знания, интелигентност, деликатна ирония, смях, духовитост. Това беше за мене, по-скоро слушател, действителен радостен празник на душата.

Горе-долу по това време той ми позира. Непрекъснато говореше, декламираше, цитираше. Спомням си още фрази като тази:

— Голям е онзи художник, който с опростени средства, с една линия например би могъл да изрази една космична идея...

— Сляпото копиране на природата никога няма да прилича на нея...

— През всички епохи всяко народно творчество е било изразено чрез символи: цветни, линейни, звукови, формени, словесни...

— Един истински поет с две строфи и дванадесетина думи ще изрази и събуди такава гама от чувства, които 200 страници, написани от набеден такъв, не ще подскажат...

— Една художествена творба не бива да бъде поднесена на зрителя на тепсия като мазна баница, той лесно ще я забрави, трябва да се оставят ниш-ки, за които той да се хване, да вземе участие, да се вълнува, да гадае, да я допълва във въображението си, да му стане близка, за да има контакт между твореца и тоя, който гледа или слуша...

– Не бива художникът да пада и гъделичка вкуса и инстинктите на публиката, за да има успех, а тя да се възпита така, че да вижда с очите на художника...

Един ден, малко на шега, малко под влияние от моя поток от нови за мене по това време идеи, взех един нож в негово отсъствие и нарязах главата, що правех от него, на големи плоскости, стараейки се да запазя характера, приликата и пропорциите. Когато той я видя, беше възхитен, обсипа ме с маса възторжени комплименти, радваше се като дете, че неговите идеи могат да вземат реална форма, и настоя непременно да я изложа. По време на изложбата писа по моя повод статии върху изкуството и аз минах за един от първите „футуристи“ в българската скулптура.

В началото на 1924 година аз заминах за Италия и там научих за неговото изчезване.

Години по-късно, когато в Париж видях обявена голяма изложба на Оскар Кòкошка, побързах да отида и видя делото на моя, който беше косвена причина за една наша паметна вечер. В залата пред картините имах чувството да ги гледам заедно с Гео, в паметта ми излизаха неговите думи, неговият жар и ентусиазъм, имаше картини, за които ние спорихме, имаше нови, имаше и това, което вълнува, и много, което те оставя безучастен.

Но когато излязох, за мене беше ясно, че той с неговата чувствителност бе отгатнал по-рано от нас голямата истина, че както в природата, така и в живота всичко е в движение, че за изкуството това най-вярно и най-ценно отражение на живота няма установени един път завинаги догми и шаблони, които да важат за вековете, че всичко се мени и взима нови форми, нови линии, нови изрази, и за да го видиш и почувстваш, стига да нямаш с плява задръстено лице и перде пред очите.

Дълго се скитах по парижките улици и обсебен от безсилна ярост против тая престъпна ръка и тия, що са я въоръжили, за да направи това, което противниковата граната не успя – да прекъсне прекрасния пламък, що трепташе в цялото същество на незабравимия Гео.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", София, Български писател, 1965 г. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

ПЕТКО ДОЧЕВ

През време на Първата световна война – 1917 година, с Гео бяхме в 34-и пехотен полк на фронта при Дойран. Гео беше в подслушвателната германска част и преводач при германците, а аз в картечната рота. След раняването ни през паметната априлска офанзива през 1917 година Гео като тежко ранен бил пренесен в болницата в Скопие, а оттам в София. Мен пък от полковата полска болница ме откараха в Куманово, а по-късно в Александровската болница в София. Не си спомням добре дали тук заварих Гео, или той после дойде от някоя друга софийска болница на лечение при проф. Голдамер, голям виенски хирург, който завеждаше така нареченото „Царско отделение" при болницата, където бяха настанени офицерите.

В болницата идваше едно малко момче еврейче – амбулантен търговец на книги за прочит. Поръчах му да ми достави книгата „Система на етиката" от Паулсен. То искаше да му предплатя книгата, тъй като тя била скъпа, рядко се търсела и ако аз не я взема, не ще може да я продаде. Гео се пошегува с него, като му каза, че ще стане добър търговец, но по неговата

търговска логика той трябва пък да гарантира предплатената сума. Книгата беше доставена. Четяхме я заедно с Гео. Той подчертаваше с червен молив текстовете, които харесваше, и зачеркваше ония, които не одобряваше. Почти на всяка страница беше отбелязал кое да се чете и кое не.

Гео не обичаше да спори и коментира, а заповядваше така, че заповедите му звучаха като проповед. Даровит, с голяма култура, той увличаше с мислите си за нова наша по-висока духовност. Декламираше наизуст поемите на Верхарн и говореше за чисто изкуство. Четеше много. Редактираше някакви записки от фронта. Не обичаше да му се говори за неговите страдания, за окото му. Тях той понесе мъжки и духът на витаещата над него смърт не сломи и не смири буйното му сърце. Унесен по някакъв друг свят, Гео забравяше страданията си. Говореше, че за да има добра пиеса, трябва да има строго единство между произведение, актьор и театрална постановка – сцена и режисура. Критикуваше проф. Александър Балабанов, преводача на „Едип цар“, че дал съгласието си да се изнесе пиесата на българска дървена сцена, която скърцала при движението по нея.

В Германия Райнхард за постановката на „Едип цар“ пригодил театър с подходяща за целта сцена с пропилей, наподобяващ дворците на Едип. Гео държеше много на сцената, но препоръчваше простотата в средствата и декорите, като сочеше за образец Московския художествен театър. „Някога – казваше Гео – театърът беше място за развлечение и модно ревю. Днес е друго и публиката е друга. Всяко време има свой театър и своя публика.“

През 1922 година Гео дойде в Ловеч, където аз бях съдебен кандидат в окръжния съд. Видя ми се значително променен. Сега той не говореше така, както някога в болницата. Говорихме за неговата

„Антология на жълтата роза“, която той ми бе подарил. Говорихме и за списание „Везни“, за което аз бях записал абонати. Стана дума и за последиците от войната.

През 1923 година аз се преместих на работа в София. С Гео често се срещахме. Казваше ми, че работи върху интересна поема...

Публикува се за първи път. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

Проф. АСЕН ЗЛАТАРОВ

Начетен, буен и вдъхновен, Гео дойде между нас и донесе тръпката на новото: той почна да славослови имена, които бяха непознати за нашата духовна общественост, и с това внесе сред спокойствието на традиционните ни схващания за проблематиката на писателя, на художника, на актьора раздвижване – и нов хоризонт почна да се очертава пред техните замисли. Спомням си с какъв фанатизъм говореше за Оскар Кòкошка и как дръзко, уверено и с поток от велеречия развяваше знамето на едно новаторство, което и увличаше, и смущаваше.

Но не само неговите веения на изкуството му бяха стихията: Гео познаваше и големите класици на стиха и прозата и даваше верни щрихи, когато говореше за тях. Най-вече английските творци на палитрата и перото му бяха близки и основно проучени. А от другите това бе Емил Верхарн, който го увличаше, и от неговите поеми той знаеше не една наизуст.

* * *

През тежките и усилни години на войната Гео замина за там, където не бе неговото призвание, но той изпълни достойно своята служба: бе му дадена да върши отговорна и опасна работа и той я свърши с всичкото решение на честен човек. Пръсна се слух, че е убит. После се научихме, че е тежко ранен и ще се върне сакат, негоден за работа. Истината бе, че той по чудо се е спасил от смъртта: откупил се бе от нея с цената на загубата на едното око, дълбока черепна рана и страшно контузване на цялото тяло. Как бе оцелял, бе наистина чудо!

И ето, ний видяхме всред нас пак нашия Гео, осакатен, но с бодър дух и закалена воля за дело в живота. Страшното, което бе го възправило пред смъртта, не бе смирило неговото сърце, жадно за живот и творчество. И той пое своя път: поет, драматург, есеист и критик се очертаваха и крепнеха у него. Индивидуализмът му бе направил крут завой и той се приобщи към потока на многото, които войната събуди за друг поглед и друго разбиране на задачите на живота. Дързък и откровен, Гео почна да брани позиции и да напада, а това го отдели от мнозина от старите му приятели. Но той следваше своя път. Поетът доби у него ударност и сила и той написа няколко работи, които ще пребъдат. Друг бе станал в схващанията си за живота Гео, но бе останал същият по възторженост пред делото на духа и вярата в тия, които даваха чрез своите видения и творческо прозрение смисъл и оправдание на живота. Той се обърна към народното творчество и поиска да намери там основния тон на нашия народ. Прочете отново Вазова и го призна за най-големия от поетите ни, защото изтръгна от него това, което бе дълбоко срасло с низините, със съдбата и неволята на народа ни. Гео крепнеше. Той се готвеше за голямо дело, което да изнесе в образи и везана реч: величието и устрема на народа,

търсещ своето благополучие и пристан за своите сили. Но сви буря – страшна и свирепа – и отнесе Гео: грабна го пред очите ни, за да не го видим повече.

Споменът е публикуван в „Гео Милев. Възспоминателен сборник", 1936 г., и в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965.

ГЕОРГИ ИЛИЕВ

В София през 1921 година съм срещал Гео Милев често в компания с млади писатели, между които и Христо Смирненски. Те се носеха почтително и с уважение към него, като към учител!... Не даваха прашинка да падне отгоре му.

Веднъж, по време на разговора, подхвърлих някаква закачка, осмях една мисъл на Гео. Христо Смирненски се обърна с молба към мене:

– Недейте го закача, той днес има лошо настроение!...

Гео подхвърли:

– Не от лошо написани стихове, разбира се!

Смирненски го погледна умолително:

– Дали камъчето не е хвърлено в моята градинка!...

– И то може!... В поезията ти – мотиви на социално недоволство, а градива с похватите на символисти и декаденти!... Де може това!

Христо Смирненски каза нещо в своя защита, но Гео го прекъсна:

– Не се защитавай, а подири свой път!

В това време към групата се присъедини непознат за мене младеж, в ръка с том голям формат. Гео го издърпа от ръката му:

– Що е това?... Аха, „Expressionismus – Wendenkunst“. Списание или блок – сборник от експресионистични картини...

Всички любопитствахме да видим немското издание. Върху наслуки открехнала се страница под заглавие „Катастрофа“ – от горе, откъм облаците, пада надолу, в пропаст, човек, но не цял, а на части: глава, крака, ръце, труп – летят към гибелната яма.

– Охо, охо!... – възкликна Гео. – Ето, това е „Катастрофата“. Ти си нарисуван тук, млади поете!... Ломиш клоните на една гора, влачиш подире си нова струйка въздух, а пътеката – лоша!... За новата насока, по която си поел – ясно е, – трябва съответна форма... Внимавай! Иначе – катастрофа!...

* * *

Броят „Expressionismus – die Wendekunst“ („Експресионизъм – преломно изкуство“) даде повод за продължителни разговори с Гео Милев. Аз имах отрицателно отношение към това изкуство, а той му бе защитник. И то – темпераментен защитник!... За да е убедителен, цитираше пасажи от разни автори, редеше имената на бележити картини на именити експресионисти, символисти и т.н.

Един ден ме улови за ръка и ме помъкна у дома си:

– Ела, ще ти покажа оригинални картини от любими мои автори!

В дясната ръка носеше неголям пакет.

– Някоя нова книга ли, Гео?

Той се усмихна и разтвори пакета:

– Това е моята слабост!... Обичам тези хубави кадифени кутийки!... Имам цяла сбирка.

И едва сега си спомних как той веднъж половин час обхожда рафтовете на сладкарницата, зазяпан по наредените кутии.

Прислужникът снемаше ту една, ту друга кутия,

докато угоди на вкуса на поклонника им.

Гео по него време живееше в една стая на приземен етаж, с едно-две стъпала под нивото на терена.

— Ако научи жена ми, че те водя вкъщи, мира няма да имам!... Що се чудиш! Не видиш ли обстановката!... Тук е и кухня, и спалня, и кабинет, и ревливо дете! Предлагат ми да преведа „Фауст“. Не се наемам! А ето ти моите оригинали: „Страх“ от Оскар Кòкошка! — казва той.

Аз гледам и виждам две големи ококорени очи, една тънка нагъгрена като разтегнат реотан от електрически котлон шийка и тяло, от което се отделят горе две ръце и долу — две нозе, също тъй нагъгрени. Значи — всичко трепери, цялото тяло трепери, а очите са разтворени от ужаса, от страха!

— Гео — не се стърпях аз, — гледам те, гледам обстановката, при която живееш и работиш, та не разбирам какво дириш от изложените на стената картини, какво чакаш от изкълченото изкуство, от изкуството, което не изгражда живот, а разлага живота.

— Понякога и сам си поставям това питане. Средствата на символизма помагат да илюстрирам с хубави символи мислите си, да им дам по-дълбока перспектива. С експресионизма съм се сродил може би затова, че той въстава против шаблона, че той е бунт против старото, че разбива старата форма и дири нова...

* * *

Не мога да си спомня какъв е бил поводът за едно честване в Народния театър през 1921 година. След обичайната беседа следваше поднасяне на поздрави от официални лица, от учреждения, редакции, корпорации.

Последен се яви на сцената Гео Милев. Застана вляво до самата сцена, мина две стъпки напред и пооправи ревера на палтото си. Щеше да поднесе поздрави от името на издателство „Везни“. Но тъкмо

да почне, чу се шум отгоре – спущаха завесата. Той надигна глава да види що става и бързо отскочи назад, да я не стоварят отгоре му.

Не му позволиха да каже две думи.

Аз – зрителят, се почувствах засегнат от обидата, тъй жестоко нанесена на поета.

Церберите на покровителстваното изкуство не обичаха младия литературен работник. Те може би подсъзнателно са виждали в настоящия експресионист бъдещия отрицател на хермафродитната литература.

* * *

През пролетта на деветстотин двадесет и втора година поканих Гео Милев да изнесе една сказка върху българската литература в Нова Загора. Тогава бях чиновник там и библиотекар на читалището.

Гео не чете сказката си, а говори, и то без бележник в ръка. Спокойно и плавно течеше мисълта му. Често цитираше пасажи от произведенията на разглеждания автор – наизуст, разбира се, когато искаше да представи на слушателите по-пълно образа му.

Сказката беше изнесена със строга научна обективност.

При свободен обмен на мисли след сказката някои слушатели намираха, че изложението не било пълно – сказчикът не бил споменал нищо за левичарското течение в нашата литература.

– Върху изкуството на бъдещето! – прибави друг. – Малка страна сме, а пък течения в литературата – колкото щеш!...

Тук Гео Милев помълча, изгледа събеседниците си и си послужи с обичайната си поговорка на немски: „Der Vogel singt wie ihm der Schnabel gewachsen!“, т.е. „Птицата пее според човката си“.

– А човката се оформява според средата, в която живее птицата – допълни новозагорецът.

Гео го изгледа продължително и нищо не каза. Ясно беше, че тая забележка му направи впечатление.

* * *

С Гео Милев си пишехме често, но нито един ред от негови писма не съм спастрил. Последното ми писмо до него беше по повод излизането на първия брой на списание „Пламък“ (1924 *г.*)

Съдържанието на списанието ме изненада с резкия прелом в насоката му. В писмото си дадох израз на учудването си от тъй резкия му завой. Гео Милев на това ми писмо отговори така: „Сега ще се борим, а после ще правим изкуство!...“

Споменът е депозиран в Къща музей „Гео Милев“ през 1955 година. Публикува се за първи път. Интересен е с това, че само в него се споменава за среща между Гео Милев и Хр. Смирненски.

МИЛА ГЕО МИЛЕВА

През пролетта на 1916 *г.* живеех в Княжево и се готвех за университетски изпити. Тесните княжевски улици по цял ден ечаха от коравите стъпки на подковани ботуши – военни части заминаваха или се връщаха от фронта. В една такава част видях Людмил Стоянов, с когото се познавах от по-рано. Каза ми, че току-що се е срещнал с поета Георги Милев в Школата за запасни подпоручици. За първи път чувах това име и то нищо не ми говореше – нищо не бях чела от Георги Милев.

Към средата на декември следната година срещнах на ъгъла на „Леге“ и булевард „Дондуков“ Николай Лилиев. Той вървеше с един офицер с черна превръзка на окото. Спрях се с Лилиев, а той ми посочи спът-

ника си: „Георги Милев, поет от Стара Загора."

– Подпоручик Милев – представи се офицерът.

Двамата поети съграждани тръгнаха с мене. Офицерът беше във весело настроение, водеха се някакви духовити разговори и така бях съпроводена до къщи.

Няколко дни по-късно сестра ми, Ана Радославова, която беше завършила немска филология и работеше върху някакъв превод, пожела да се консултира с добри специалисти литератори, владеещи немски език. Поканихме Николай Лилиев и съгражданина му у дома и тогава Гео Милев ми направи неотразимо впечатление. Почувствах, че случайността ме беше срещнала с човек, чиято същност е динамиката, огънят, революцията.

През този и още няколко дни пред у нас се водеха разговори, в които Гео Милев манифестира огромната си култура и необикновените си познания по литература – западна, руска и всички модерни литературни течения.

Но великото, което става днес в Русия, ще ни донесе нова, стихийна революционна поезия – казваше Гео Милев...

Още в първите дни на дружбата ни Гео най-малко от всичко допущаше да става дума за „геройството му". Четяхме, пеехме, говорехме за любимите му поети, за всички изкуства. Патосът, който той влагаше в тези разговори, караше и мене да гледам на черната превръзка над окото му като на интересен декор за това изпълнено с духовност лице. В тия часове съвсем не мислех за изгубения взор, за малката бездна под черното петно и кичура коси.

Аз имах известна подготовка по немски и Гео веднага ми даде едно свое ръководство за изучаване на немски език, което смогнал да направи през една ваканция. Подписан беше под него „Доктор Григор Касиев". Скоро започнахме да четем заедно малките песни на Хайне.

Друг път четяхме Едгар По, Верлен, „Марсилезата“от Роже де Лил, „Тъкачите“ от Хайне, „Червено-черно-златно“от Фрайлиград. Гео ми казваше, че превел тези стихотворения още през 1914 г. и ги изпратил в списание „Борба“ на Георги Бакалов, както и първото си оригинално стихотворение „В тържествен ден“; запознаваше ме с литературната си и преводаческа работа като студент в Германия.

Но особено се вдъхновяваше Гео, когато заговореше за най-любимия си поет Емил Верхарн, при когото бе ходил през лятото на 1914 г. в Лондон. Когато рецитираше Верхарна в свои преводи и в оригинал, Гео изпадаше в екстаз – цял се преобразяваше: единственото му око блестеше, той ставаше, жестикулираше, косата му се разпиляваше. Особено му допадаха по динамичност „Вятърът“ и двата „Бунта“ на Верхарн.

– Но големият ми възторг от срещата с великия писател в Лондон, удоволствието, че можех да ходя всеки ден в лондонската библиотека, бяха помрачени от безкрайните редици просяци по пристанищния булевард, сакати продавачи на бои и връзки за обуща, от скитащите лумпени, подгонвани ту тук, ту там от гарите на подземната железница и градините. Всички тези впечатления се отразиха твърде зле на нервите ми – почнах да страдам от болезнени кошмари, почувствах се изтерзан от вида на толкова събрана човешка мъка – разказваше ми Гео...

Много скоро попаднахме на друга вълнуваща тема – театъра, вълнуваща вече и за мене, защото и аз бях увлечена от драматичното изкуство, имах някакви малки успехи. (През 1910 г. от Народния театър се отделиха група артисти и образуваха „Нов народен театър“, който в продължение на два сезона игра в театър „Одеон“ и из провинцията. Аз бях актриса в този театър.)

Веднага разбрах, че Гео е твърде запален театрал,

и започнахме безконечни разговори за наши и чужди артисти (той беше гледал Паул Вегенер, Моиси, а аз – Сара Бернар, Пол Моне, Люсиен Гитри). За нашите Кръстьо Сарафов, Адриана Будевска и цялото прекрасно поколение артисти споделяхме общи възторжени впечатления.

Още в срещите ни, преди да заминем за Германия (февруари 1918 г.), аз открих, че Гео рецитира не само с необикновен патос, но и с истинско актьорско изкуство. Разбрах, че обича и познава, и то не дилетански, всички изкуства – поезия, живопис, театър, музика. Предпочитаните му композитори бяха Бетовен, Чайковски, Григ. Много обичаше песента на Солвейг от сюитите към „Пер Гинт“ и често я пееше. Казваше, че и на фронта тази мелодия звучала в душата му. А пееше той хубаво и дори понякога композираше. (Когато правеше второто издание на „Хамлет“, написа мелодия за една от песните на Офелия.[1])

А едва пристигнали в Берлин, веднага си купи инструменти за дърворезба – почна да работи портрети на любимите си писатели и винетки, от които после правеше клишета за разните си издания. Виждала съм и малки скулптурни фигурки – негова работа...

* * *

Един месец след запознаването ни аз се свързах с Гео. Чувствах се като омагьосана от неговата изключително надарена натура, от неговото рядко възторжено сърце, от огромния му интерес към всичко, което е изкуство. Учудваше ме този мозък, включен в строшения череп, вибриращ непрестанно, за да обхване и разреши всички естетически проблеми, този неповторим, неспокоен и необикновен за всекидневието дух...

[1] Нотите се намират в НБКМ, София. – Бел. съст.

Когато в началото на 1918 г. заминахме за Берлин да лекуваме орбитата на загубеното око и счупения череп, Гео с мъка изтрайваше двата или три дена почивка след малките последователни операции, подготвящи голямата. Собствено той и тогава не почиваше абсолютно – аз трябваше да му чета последното, най-интересното, каквото беше донесъл в клиниката до момента, когато беше в състояние сам да поеме книгата. А веднъж на крак, нищо не можеше да го задържи – започваше се едно лудо тичане по книжарници, изложби, театри, музеи, концерти. Музеите и старите майстори Гео беше гледал по-рано, та ги обхождахме заради мене. За него беше интересно сега новото: вълната на експресионизма беше заляла европейския Запад. Гео винаги се връщаше с големи пакети книги, каталози от книжарниците, с по-няколко албума, с които обогати библиотеката и сбирките си тук. Стаята му в клиниката беше заприличала на изложбена зала: картини, книги – лекарите и сестрите се чудеха на този не съвсем обикновен пациент.

А Берлин зовеше с хилядите си примамки във всички изкуства – жизнена цел за Гео.

Райнхард крещеше с големите си афиши и канеше в многобройните си театри; макар и война, държавните театри и опери, големите концертни зали предлагаха всяка вечер универсалните си величия. Едва ли не всеки ден бяхме в залите на „Дер Щурм“ (редакцията на експресионистичното списание „Дер Щурм“), където редакторът Валден събираше творбите на експресионистите Шагал, Паул Клее, Кандински, Оскар Кокошка.

Още от София знаех, че Гео се отнася с пренебрежение към своето страшно раняване, нещо, което за всеки друг би станало извор на непрестанно страдание и сътресение в психиката. И сега, в Берлин, лекуването му беше на втори план. Виждах ясно: творческата му натура и навикът към труд не можеха да го държат

в бездействие. И едва станал от операционната маса, болен или здрав, дирижираше от Берлин книгоиздателство „Везни“ в Стара Загора.

Написа тогава повечето от стихотворенията, които отпосле влязоха в стихосбирката „Жестокият пръстен“. Направи на немски няколко превода от „Богомилски легенди“, които се отпечатаха в прогресивното списание „Ди Акцион“. Превеждаше и драми от френския драматург Пол Клодел. С голямо увлечение преведе и „Манфред“ на Байрон, един великолепен превод, който сам той много харесваше.

И мене не остави без работа: даде ми да преведа „Последният Абенсераж“от Шатобриан и от немски няколко „Китайски легенди и новели“, за да се зачислят като номера в книгоиздателство „Везни“.

Често, когато отивах в клиниката при него, подразбирах, че работи и нещо, което крие от мене, но аз бях дискретна – не го питах какво е то.

И един ден Гео ме изненада с един, бих казала, безценен подарък. „Безценен“, защото албума, който ми подари, мъчно би изработил и човек с две нормални очи, а камо ли с едно загубено око, а другото – с късогледство от 6 диоптъра.

Това бяха оцветени рисувателни листове, някои в светъл ясносин тон, а други в нежна резеда, и върху този фон, в много сложни калиграфическа плетеница, 8 негови стихотворения. Всяка буква беше изрисувана с черни, тънки като паяжина чертички, а куплетите – отделени един от друг с много изискани винетки в златни и други ефектни багри. Получаваше се цялостно впечатление, като че ли гледаш една майсторски извезана, изящна дантела![2]

Аз бях трогната до сълзи, а Гео ме гледаше със сияещ

[2] Албумът се намира в Къща музей „Гео Милев“ в Стара Загора. – Бел. съст.

поглед, че е могъл да ми достави такова удоволствие.

Друг път, пак без да ми каже, се постарал да намери една моя приятелка, която беше в Берлин, но не знаех адреса ѝ. Сърдих му се защо обикаля цял Берлин и се изморява, а той се усмихваше само, както винаги, когато е отгатнал и удовлетворил някое мое желание. Такъв беше до края на живота си: безкрайно внимателен към мене и децата си.

В Берлин дружахме с Борис Михайлов – тогава член на „Дойчес театър", сега народен артист у нас. Ходехме заедно на театър, разговаряхме върху сценичното изкуство. Помня, че Гео даваше конкретни указания за ролята на Хамлет на бъдещия ѝ талантлив изпълнител.

Макар че поправката на лицето малко интересуваше Гео, все пак предстоеше му една голяма операция. „След нея – уверяваше ме големият хирург доктор Есер, занимаващ се с пластиката на обезобразените от войната хора – хубостта отново ще се върне, уважаема госпожо!"

Наистина тази операция се оказа сложна: отряза се част от реброто на Гео, за да се постави над загубеното око и да се подпълни мястото за бъдещата вежда, също разкъсана и изчезнала заедно с част от черепа. Гео понесе стоически изпитанието. Докторът ми разправяше, че по време на операцията Гео се съгласил по негова покана да рецитира немски стихове. По-късно Гео написа стихотворение, посветено на доктор Есер.[3]

Операцията се извърши на 16 август 1918 година не в клиниката, в която Гео живееше постоянно, а в друга. Аз чаках изтръпнала в коридора, когато го изнесоха на носилка, за да го закарат с болнична кола в „Цицилиен хаус" на Берлинерщрасе. Но Гео се засмя и каза: „Нищо, нищо ми няма, не беше страшно."

Неговата клиника не беше далеч и аз вървях пеша зад затворената линейка. Обхвана ме едно зловещо чув-

[3] Стихотворението се съхранява в НБКМ, София. – Бел. съст.

ство: сама след болнична кола в голям европейски град... Имах чувство, че вървя след погребална кола.

За пораждането на това настроение допринесе и върволицата от жестоко осакатени инвалиди, които манифестираха пред нас, докато Гео чакаше ред да влезе в операционната.

С такива манифестации на варварството на империализма се сблъсквахме неведнъж в берлинските болници. Това, което аз можех само да почувствам, Гео изрази с голяма сила в един от откъсите на „Грозни прози", написани по това време в Берлин и печатани по-късно в „Пламък" – „Инвалиди".

Гео, сам инвалид, не изпадна никога в съжаление към себе си, но участта на братята му, осакатени по фронтовете, безразлично от каква народност, го разтърсваше отдън душа и той яростно изрази протеста си от тоя световен ред, който може да унижи до такава степен човека – да го обърне в една „подскачаща топка"...

В същата година семейството на сестра ми Ана Радославова се намираше в Швейцария, в Берн, и понеже Гео имаше желание да ме изпрати да се видя с нея, въпреки че имаше температура след операцията, настояваше да замина. Аз протестирах, че не мога да го оставя точно сега, но той настояваше: „Иди сега, защото после ще стане студено – баста – заминавай!"

Нямаше как, заминах. Но случи се, че там заболях от грип и трябваше да се позабавя, а освен това у нас бяха станали Владайските събития и на мене, като на българка, жена на български офицер, „съюзниците" от Берлин почнаха да гледат подозрително и да бавят разрешението за връщането ми в Германия.

Колкото настояваше Гео за заминаването ми, толкова императивно ми телеграфираше: „Заповядвам ти веднага да се върнеш!"

Аз не можех с телеграма да му изясня, че даже един

път ме върнаха от границата при Линдау след щателен обиск! Най-сетне успях да тръгна и като пристигнах, намерих го сред нови купища книги, все библиофилски издания, нови картини и пълен с идеи за бъдещата си работа в България в литературата и театъра.

Разбира се, оживено говорихме за пробива при Добро поле, за Владайското въстание, за което аз научих повече в неутрална Швейцария, бях повече осведомена.

Гео казваше: „Фердинанд е офейкал, но какво от това. Жалко, революцията у нас няма да отиде по-нататък. А и тук не се побирам вече в кожата си — пролетариатът се бунтува, а някакви спирачки, предателства..."

И скоро сред тихите наглед занятия на Гео и множеството му планове той заживя твърде интензивно с разрастващия се революционен кипеж в Германия в края на 1918 и в началото на 1919 година. Сега аз съзирах вече Гео в най-съкровената му същност — вулканичния Гео, който гледаше с трескави очи пламъка на разгъващата се пред нас революция.

Заредиха се политически стачки в отговор на грабителските условия за мир със Съветска Русия, поискани от кайзера. Във всички важни центрове милиони стачкуващи работници искаха мир със Съветска Русия, без анексии и контрибуции, искаха демократизация на политическия живот в Германия.

В Берлин и другаде бяха изградени съвети на работническите и войнишките депутати. Стачкуващите влизаха в стълкновение с полицията, а десните социалдемократически лидери заставаха начело на стачките, за да ги провалят и обявят тяхното прекратяване.

Все повече развиващата се политическа криза в Германия, маневрите на германската управляваща клика, за да се спаси от революция, влизането в коалиционното правителство на предателите социалдемократически лидери Шайдеман и Бауер, заедно с принц

Макс Баденски – всички тия факти Гео научаваше, коментираше, възмущаваше се.

Позициите на революционния пролетариат се засилваха, но и контрареволюцията хвърляше всичките си сили в настъпление и потуши стачката на сто хиляди демонстранти в Берлин с изключителна жестокост.

Германската реакция успя да разгроми авангарда на работническата класа и компартията премина в нелегалност.

Аз не познавах всички връзки на Гео в Берлин с немци, но по-късно случайно разкрих чрез един негов съгражданин, който е бил в Германия, следното: Гео присъствал инкогнито и на някои от заседанията на Съюза на спартакистите, заведен от социалиста педагог Ото Рюле.

Но аз често съм слушала разпаленитe му разговори с прогресивни германци и руснаци, споровете му с реакционери, когато сме се натъквали на такива. Често ходехме в една книжарница на руски прогресивни емигранти, където се събираха някои от сътрудниците на революционното тогава списание „Ди Акцион“. Но най-яркото доказателство за отношението на Гео към германската революция от 1918–1919 *г.* са неговите „Грозни прози“.

В бурните януарски дни на 1919 *г.*, когато четяхме „Ди роте Фане“ и ни стряскаха гърмежите по гарите, една сутрин чухме вестникарчетата да викат: „Карл Либкнехт и Роза Люксембург убити при опит за бягство!“

Три дни близките на Карл Либкнехт и Роза Люксембург не знаеха къде са труповете им, докато най-после бяха намерени в каналите на Шпрее.

В чужбина съм, но съдбата на комунистическите вождове дълбоко ме вълнува – не спя по цели нощи, без да знам, че след шест години и аз безнадеждно

ще търся трупа на Гео, за да открия черепа му едва тридесет години по-късно...

След пробива при Добро поле германците ни гледаха недружелюбно. Командированите на лечение в Берлин офицери трябваше да се върнат в родината си. Гео можеше да остане, тъй като неговият случай на раняване беше от тежките, но той не даваше и дума да се спомене за това. Трябваше да се правят още най-малко две години операции, за да се поправи напълно „хубостта", но нима това имаше някакво значение за Гео? И един ден той ми каза: „Нали така, като си спусна косата над загубеното око, няма да изглеждам много грозен?" Аз се съгласих и той веднага: „Баста! Никакви операции повече, заминаваме си и ние."

Толкова инициативи си е начертал, толкова идеи кипят в главата му, трябва да се активизира издателство „Везни", трябва да се почне списание „Везни", трябва да се тласне българското театрално изкуство в нови насоки! По-скоро! По-скоро! Нямаме работа вече в Германия!

Започнаха се приготовления за път. Трябваше да се купи един грамаден кош, за да сложим в него накупените книги и картини. Голяма трудност срещнахме, докато свалим този кош с асансьора! Накупихме разни японски вазички, пепелници, възглавнички с ориенталска везба и някои с експресионистични мотиви. Пътуването ни трая три седмици – накрая по Дунава до Лом. Дето и да спирахме – Виена, Будапеща, – не пропущахме изложби, кина, разговори за литература, живопис, театър.

* * *

Върнахме се в разорената родина през 1919 година. Заварихме митинги, демонстрации срещу разрухата и глада, срещу демагогската политика на буржоазните партии. Стачна вълна заливаше страната.

Ние бяхме се върнали от революционизирана Германия, бяхме изморени от напрежението по операциите на Гео, но той идваше с много литературни проекти, желание да работи, да твори, да внесе новото от Запада в културата. Политическите събития – също напрегнати у нас – не го възпряха.

От месец март 1919 година само 6 години преминават пред взора на единственото Геово око, а толкова къртовска работа, толкова труд и опиянение от труда, толкова воля и вдъхновение, толкова творчески видения, които далеч не можа да въплъти...

Събраха се около Гео Христо Ясенов, Георги Михайлов, Николай Райнов, по-късно Людмил Стоянов, Николай Хрелков, Иван Хаджихристов, Иван Мирчев, Емануил П. Димитров – всички сътрудници на редактираното от него списание „Везни". Макар че списанието популяризираше експресионизма и беше събрало поетите символисти, то се появи някак много шумно, събуди голям интерес, може би с дръзките изказвания на Гео по всички въпроси на изкуството. Основната му естетическа позиция през този период е „изкуство за изкуството". Тогава излезе и сборникът му „Жестокият пръстен".

Но скоро тук и там по страниците на списанието, особено през третата годишнина, започнаха да се явяват критични статии на Гео, които определено засягат граждански, социални мотиви и в които ясно вече се предугажда политическа насоченост и бунтарство – статиите „Българският народ днес", „Възвание към българския писател". Явиха се преводите на „Дванадесетте" от Александър Блок и „Ляв марш"от Маяковски.

През този период Гео работеше непрестанно, трескаво, ден и нощ: превеждаше поезия и романи, съставяше антологии, редактираше списание, издаваше свои книги. Масата му беше затрупана с коректури.

Сега пред мен се изправи в огромен ръст поетът лирик, критикът, преводачът, публицистът,

театралът. Не бих могла да кажа с кои интереси и увлечения Гео гореше най-много... Голям дял се падаше на театрално-режисьорските му амбиции и любовта му към актьорското изкуство.

Скоро след завръщането ни се появи у нас Николай Икономов – влязъл вече в Народния театър. Помня, че Гео беше дал на Икономов да разучава ролята на Ирод от „Саломе“ на Оскард Уайлд и тогава за пръв път ми се представи като режисьор. Много интересно беше да се слуша анализът му на интерпретацията, указанията, които той даваше на Икономов. И с мене се занимаваше понякога – даваше ми разни етюди, а когато през 1923 г. Народният театър обяви конкурс за стажант-артисти, Гео настоя да се явя на конкурсния изпит. Гео много държеше на моите театрални интереси и сам ме подготви за изпита. Явих се с монолог от „Принцеса Малена“ на Метерлинк и с откъс от „Дяволът“ на Молнар, в които ми партнира Иван Димов. Изпита издържах и ме назначиха. По същото време влязоха в Народния театър днешните известни артистки Зорка Йорданова, Невена Буюклиева, Олга Кирчева, Петя Герганова.

Още през 1919 г. Гео отпечата ред подлистници за репертоарната политика на Народния театър, които много нашумяха. Никола Икономов ни разправяше каква буря предизвикали сред артистите театралните рецензии на Гео във вестник „Заря“.

Няма да забравя посещенията на Московския художествен академичен театър през 1920 г. Гео не можеше да заспи, след като се върнехме от представленията. Дълбоко развълнуван от играта на Качалов, той му посвети едно стихотворение...

Будевска и Сарафов бяха за Гео неизмеримо ценени артисти наред със световноизвестните от всички меридиани.

Гео беше допуснат да направи в Народния театър

постановката на „Мъртвешки танц“ от Стриндберг, която се изнесе с участието на Адриана Будевска, Кръстьо Сарафов и Коста Стоянов. Управлението на театъра се съгласи да му възложи и постановката на „Електра“ от Хофманстал, но тази постановка не можа да види светлините на рампата. Гео беше много засегнат от факта, че управлението на театъра поиска току-що пристигналият и назначен за режисьор руски емигрант Осипов да „провери“ неговата постановка, да каже „да“ или „не“. Гео реагира рязко, отказа се от по-нататъшна работа и премиерата не се състоя. По негово настояване, в знак на протест, и аз веднага напуснах, завърших кратката си кариера на сцената на Народния театър.

През 1923 година Гео постави „Маса-човек“ от Ернст Толер в театър „Ренесанс“.

Авторът на пиесата според бележките на Гео в програмата за това представление през революционните месеци на 1918 година е бил председател на Централния съвет на народните комисари в Баварската съветска република (Мюнхен), а после в редовете на Баварската червена армия. След смазването на революцията Толер бива осъден на доживотен затвор. В затвора е написана и пиесата „Маса-човек“.

Основният мотив на пиесата е борбата между две противни идеологии в момента на непосредното революционно дело: от едната страна — масата, от другата страна — човекът със своя индивидуализъм и неизбежен сантиментален идеализъм.

Пиеса с такава тематика при дадените политически условия беше като снаряд, хвърлен сред репертоара на театъра от онова време.

Цяла трудова София беше раздвижена, другари помагаха кой с каквото може, защото представлението щеше да се изнесе без всякакви технически възможности и готови парични средства.

Театър „Ренесанс“ беше претъпкан при изнасянето на пиесата. И не можеше да бъде другояче, щом посвещението ѝ гласеше „На пролетариите“, а мотото беше:

„Всесветска революция.
Родилка на новия размах.
Родилка на новите народни общества.
Пурпурен свети века –
кървава заря на виновност
земята кръстосва.“

Но и друго нещо беше ясно: такава пиеса не можеше да не бъде забранена!

По това време в обществото, с което все пак намирахме понякога време да прекарваме вечерите си, влизаха Николай Хрелков, Христо Ясенов, Вела Ушева, Вера Грусар, Цветана Анастасова. Това бяха гостите, които най-често ни посещаваха.

Интересни бяха в тясната квартира тези срещи: по форма възторжено бохемски, защото винаги трябваше да съберем от скромните средства на всички, за да си устроим вечеря. Но това бяха срещи с богато изпълнени литературни програми, разбира се, не преднамерено, но щом в центъра стоеше Гео, не можеше да не се рецитират стихове, да не се говори за театър, да не се пеят песни на всички езици, които знаехме.

Моята приятелка Вера Грусар, дошла от Франция, знаеше наизуст едва ли не целия Верлен и други френски поети, които рецитираше на най-хубав френски език, Вела Ушева ни рецитираше на немски Рихард Демел, Николай Хрелков – Блок, Гео на всички езици и всички интересни поети, а Христо Ясенов само подсказваше да не забравим някои, особено от българските. Късните нощни часове летяха, а Гео се увличаше, забравяше, че рано сутринта ще му звънят

за коректури. Но тези вечери сред другарска среда бяха неговата почивка.

Най-близо до Гео са винаги Николай Хрелков и Христо Ясенов. Заговорва се за организиране на работнически театър, за режисьор на който да бъде поканен Гео Милев. По това време Гео подаде чрез Николай Хрелков декларация за членуване в партията, но при настъпилите събития (към юни 1923 година) приемането се отложи.

За режисьор на работнически театър Гео беше поканен и в Стара Загора.Там такъв театър съществуваше – Драматична група при клуба на тесните социалисти.

Твърде съблазнителна беше тази перспектива – Гео да работи спокойно със свой колектив, – но той имаше тук много литературни ангажименти и не можеше така изведнъж да се изоставят.

През 1923 година Гео за пръв и последен път участва в първомайската манифестация. Излязоха със Стефан Мокрев, който дойде да го вземе от къщи.

А след това дойде злокобният ден – 9 юни 1923 година.

От нашия прозорец от четвъртия етаж срещу джамията виждахме на всеки ъгъл на Банския площад застанали въоръжени юнкери и никакво движение – човек не се мярка.

Гео каза: „Преврат навярно!“

Останахме си вкъщи, а късно следобед почнаха да пущат само деца из улиците да вземат хляб...

Скоро теророът на Цанков почна да слага юмрука си върху всяка прогресивна проява, а като венец на всичко дойде ЗЗД (Закон за защита на държавата).

Помня тревожните дни у дома през септемврийските дни на 1923 година. Николай Хрелков и Христо Ясенов носят всеки ден съобщения за хода на въстанието: погроми тук и там. Коментари. Мъка и гняв

бушуват в думите на Гео. Той стана мрачен и суров.

Спомних си състоянието на Гео през революционните дни в Германия. Но сега имаше и нещо друго – много по-голямо, но неизразено, което го разтърсваше, защото той коренно се промени за всекидневието. По-късно, когато дълго мислех и анализирах много неща от този кратък откъс време, преди Гео да изчезне завинаги от моя жизнен път, като просветление се появи мисълта, че още тогава може би бунтът в душата му е преливал в първите строфи на „Септември".

През ноември 1923 година сред реакционната обстановка излезе седмичният литературно-политически лист „Възход".

В третия брой на „Възход" Гео излезе с уводна статия, в която разглежда живота и творчеството на повечето пишещи братя, които обвинява:

„В България станаха работи, които потресоха цял свят. Писателският съюз мълчи... Дълбоко под народа тътнат може би близки трусове, ниско над народа пищят заплахите на утрешния ден. Писателският съюз мълчи. Българският писател мълчи."

* * *

Гео пишеше по онова време и много детски стихове за списание „Детска радост". Винаги преди да занесе материали на Ран Босилек, четеше ги на нашите деца, затова те често го молеха да им пише стихотворения или да им рисува. Пак превеждаше за разните книгоиздателства романи, съставяше антологии, превеждаше стихове, главно от Хайне, за един музикален педагог в Лом. От този му неуморен труд живееше цялото семейство. Превеждаше и оперети, а мисля, че беше взел и една-две опери за превод.

Но страхотният ботуш на фашизма все повече надигаше яростта у Гео, той все повече се революционизираше и търсеше начини да се изрази. Това стана

в огнените страници на „Пламък“.

Излязоха две-три книжки на „Пламък“ и бунтарският дух на списанието почна да разярява истински класовия враг начело с Цанковата клика.

И как другояче, когато още във втория брой по случай смъртта на Ленин Гео изрази открито своя възторг и дълбоко преклонение пред вожда на първата в света социалистическа революция!

Идват отгук, оттам приятелски подшушвания към редакцията – да се спре списанието. На Еманоил поп Димитров е направено сериозно предупреждение да се откаже от сътрудничество – той е вече професор. Помня като сега с каква болка говореше на едно заседание, че трябва да се оттегли, и с топли, сърдечни думи пожела на останалите успех в работата.

Списанието продължаваше в същия дух.

По същото време Гео отпечата в „Пламък“ и некролог за Димитър Благоев.

Ние не можахме да отидем на погребението на Дядо, възпрепятствани от някаква грижа за децата. Но помня, че Николай Хрелков се върна у дома направо от гробищата и с хрелковско увлечение ни описа импозантната траурна картина, когато другарят, който ръководел церемонията, произнесъл „На колене за Дядото“ – и как 40-хилядният трудов народ коленичил.

Под това впечатление Гео написа и епитафията на Дядо:

„Патриархът на социализма в България, апостол на новото време, светлият факел пред вярващите очи на робите – Дядо Благоев – остави недовършено своето дело. Но когато десетки хиляди хора на поробения труд падат в миг на колене пред отворения гроб на големия покойник – в миг повалени от стихийно благоговение и храбър възторг пред величието на неговото дело, – това значи, че неговото дело: делото на освобождението – не е умряло и не може да умре.

Той умря, но ще възкръсне! Той трябва да възкръсне!“

Никакви заплахи не смущаваха Гео. Той помести например статия „Полицейска критика“ след конфискуването на шеста книжка от градоначалството. Тази критика жигосваше и министър-председателя, и генерал Русев, и цялата жълта преса, вдъхновявана от тях и служеща на класовите им интереси.

След даден конфискуван брой следващият излизаше с още по-бунтарско съдържание въпреки драконовския ЗЗД...

Летните месеци на 1924 година бяха ваканционни за списанието и семейството ни реши да отиде за малко на почивка в Лъджене. Но там намерихме една самодейна група, ръководена от артиста комунист Любомир Капанов, който покани Гео да му помогне в режисирането на „Жорж Данден“ от Молиер – така че почивката му пак не беше пълна.

Преди завръщането ни пък Гео изнесе една сказка на тема „Жената в изкуството“.

В София пак ни обкръжи зловещата обстановка – всеки ден падаха простреляни на улицата дейци на комунистическата партия – Димо Хаджидимов, Тодор Страшимиров, Хараламби Стоянов, зверски удушен Вълчо Иванов, обесена Елена Гичева, – необузданият терор на Цанков свирепстваше срещу Единния фронт, срещу комунистите. И полицията, и армията бяха на крак, изпълняваха безогледните мерки, предприети от фашисткото правителство.

Помня как настръхнахме, когато Стефан Мокрев дойде у дома и ни разправи за нечовешката инквизиция, на която е бил подложен Вълчо Иванов, докато го удушат.

Гео кипеше от такава омраза срещу палачите, че не се стърпяваше да я внушава и на петгодишната ни дъщеря Леда.

Минаваше например голяма траурна процесия по

„Мария Луиза“. Много венци и ордени на възглавнички пред катафалката на някакъв генерал. Детето искаше да гледа през прозореца, а Гео го дръпна и му каза: „Не ти трябва да слушаш тая музика, дето гърми, и да гледаш такива погребения – така погребват много богатите, но лоши хора, които са богати, защото ние и много като нас са бедни.“ И продължи да ù разправя, като се мъчеше да ù говори на понятен за нея език за социалната неправда. Аз му казах, че не е уместно, детето няма да го разбере – само смут внася в душата му, а той ми отвърна: „Нека, нека от детските си години да знае кого да мрази и кого да обича.“

През август аз заминах за малко с децата в Стара Загора при родителите на Гео. Не зная защо въобще се позабавих, а и поради голямо закъснение на влака пристигнахме едва към два часа след полунощ. Гео ме чакаше с нетърпение.

* * *

Разбрах нетърпението му: той е искал по-скоро да ми прочете първите глави на „Септември“ – тогава започнал поемата.

Мнозина са ме питали „При каква обстановка пишеше Гео „Септември“, как изглеждаше той тогава?“

Обстановката: пишеше на проста малка маса, която сега се намира в къщата музей в Стара Загора, в своя малък, скромен, но интересен кабинет, под погледа на Верхарн. Едната стена на кабинета беше заета от доста голямата му библиотека, а насрещната стена беше параван, отделящ спалнята. Паравanът откъм кабинета беше нарисуван от Гео с кубически фигури, а в средата имаше вратичка със завеса от тъмносин памучен плат, по който аз бях нашила изрязани от Гео жълти звезди и полумесец. От другата страна – откъм спалнята – Гео не можа да се стърпи и нарисува върху двете части на завесата голям чук и сърп.

До масата на Гео имаше малко миндерче с много възглавнички, рисувани от него и бродирани от мене. Аз седях там и слушах Гео да ми чете. Той пушеше доста и обичаше да му варя силно кафе – поднасях му го в японска чаша, която беше част от сервиза, донесен от Берлин заедно с една японска масичка, заемаща място от другата страна на Гео и отрупана пак с японски пепелнички.

За мене предпоставките за написването на „Септември" бяха преживелиците на Гео в Първата световна война, германската революция и нашето въстание през 1923 година, а между тях – отгласът от Октомврийската революция у нас и запознаването му с творчеството на Маяковски.

Аз разбирах добре Гео, бях го опознала достатъчно, за да ми бъде ясно, че той не може да не отрази великия народен устрем, масовия героизъм, динамичния поход на простите хора, работници и селяни, да свалят робските окови на фашизма.

Само че ми беше страшно – ЗЗД беше все в ума ми. Още когато Гео ми прочете първите глави на „Септември", аз се видях в бъдещето вдовица, децата ми – сираци. Казах му го. А той много оптимистично ми отвърна: „Това е художествена поема, не бой се! Пък и сама знаеш, че нищо не може да ме спре да издигам глас срещу този чудовищен терор, да възпея народа, тръгнал да се бори за освобождение. Не плачи, безполезно е, никой не ще ме възпре."

По-късно все по-ясно и по-ясно осъзнавах, че Гео със своята нервна организация, със своята честна мисъл и сърце не можеше да не напише „Септември" въпреки мене, въпреки страхотната атмосфера с драконовските закони, която изплаши мнозина. Гео Милев не се изплаши.

В някои моменти биваше много мрачен, нервен, но все пишеше, пишеше, четеше ми с все по-голям па-

тос и четеше така, както никой рецитатор досега не съм чула да рецитира „Септември“.

Николай Хрелков пак се яви един ден и трескаво заразправя какво е чул за поп Андрей от село Медковец. Последната граната отправил в черквата. Гео скочи от възторг, погледът му пламна. Улови за раменете високия Хрелков, разтърси го и извика: „Велико, величествено!“ До вечерта нахвърли главата за поп Андрей.

В такива моменти Гео ме заразяваше със своята пламенност, унинието ми отстъпваше място на възторг от прекрасните строфи на поемата и Гео използваше това да ме обвини: „Съгласна си, нали, хубава е поемата, пък ти все се страхуваш. Не бива, не бива! Уж най-добре ме разбираш, а ми говориш така.“

Временно приемах Геовия оптимизъм, но вече основателно се загнезди страшно предчувствие в мене, пълно с грозяща опасност за него, мене, децата, за всички ни.

Междувременно литературните вечери у нас продължаваха – като последни оазисчета на отмора и радост в края на 1924 и началото на 1925 година. Нашите приятели дори устроиха елха за децата на последната Коледа, прекарана с татко им. Много мил беше Христо Ясенов, който наричаше нашите деца „косове“, защото малката, Бистра, декламираше стихотворението „Добре дошъл, кос“, и за елхата беше им донесъл десетина стъклени косове. А другите приятели бяха се погрижили за лакомствата.

Идваха Николай Хрелков, Христо Ясенов, Стефан Мокрев, Марко Марчевски. И сега най-често се четяха откъси от „Септември“ и стихове от Маяковски. Лальо Маринов, който получи псевдонима си от Гео – Ламар, – пристигаше от Троян и Гео обичаше да се разговаря надълго с него. Интересна личност беше Георги Шейтанов (също сътрудник на „Пламък“), човек с голяма култура .Можеше да се беседва с него

и за младата съветска държава, и за Ленин, и за „Капиталът“, и по всевъзможни литературни въпроси. Нелегален беше и идваше с голяма предпазливост.

Водеха се разговори у дома за Единния фронт и за съветската култура, за Максим Горки, Анатол Франс, Анри Барбюс, Ромен Ролан, Толстой и за всичко, което предстоеше да се изнесе или беше писано вече в „Пламък“.

В брой 7-8 на „Пламък“ излезе поемата „Септември“. Книжката беше веднага конфискувана.

Казах в себе си: „Започва се.“ И наистина през декември срещу Гео се заведе дело по ЗЗД. Поемата беше инкриминирана.

Следователят, неочаквано, не беше много строг: определи 5000 лв. гаранция за неотклонение и домашен арест, докато се внесат парите. Гео беше спокоен. Аз излязох, разтичах се по издателствата, с които той работеше, и събрах сумата. Георги Шейтанов по свой почин също донесе 5000 лева – тъй че до вечерта въпросът с гаранцията беше уреден.

Атмосферата ставаше все повече душна. Гео беше взет здравата на око от полицейската държава и нейните крепители, като например „критика“ Йордан Бадев.

Но Гео продължаваше да работи – с „Хемус“, „Мозайка“, в „Детска радост“. Много пъти ми е говорил, че иска да напише поема за Крали Марко, но че не може свободно да я обмисли и почне от грижи за всекидневието. След „Септември“ тази поема навярно би звучала много интересно, но Гео не можа да се изрази докрай и да довърши творческия си път.

Делото, заведено срещу него за инкриминирания „Септември“, беше насрочено за 14 май 1925 година.

Аз бях възприела постепенно, макар отчасти само, оптимизма на Гео. Казвам, Гео беше оптимист пред бурята, която идеше, и все пак веднъж ме попита:

„Какво ще кажеш, ако избягам в СССР с някои другари?“ Аз се уплаших, а той ми каза: „После и ти ще дойдеш с децата.“ Повече не стана дума за това и никога не узнах с кого е възнамерявал да замине.

Тогава дойде 16 април 1925 година – велики четвъртък.

Аз изтупвах на стълбището книгите от библиотеката на Гео. Внезапно страшен гръм разтърсва въздуха и прозорците. Изпищявам, книгите падат от ръцете ми и се втурвам в стаята, дето са децата и случайни гости, между които сестрата на Гео – Мика, и 13-годишната ми племенница Лили Радославова. Тя ми разправя, че в първия момент Гео се спуснал към децата, помилвал и нея и я запитал: „Ти уплаши ли се?“ Надвесваме се всички по прозорците – ясно е, атентат в „Света Неделя“. Тичат надолу към джамията първите спасени, цели посипани с вар. „Страшно е – каза Гео, – но пък и всичките министри са там.“ И направи жест с двете си ръце, завъртя ги една около друга. Разбрах го: макар че тази акция е анархистична, би се зарадвал, ако българският народ се отърве от фашистките управници...

Още същия ден мнозина по-опитни революционери, схващайки обстановката, взеха който влак им попадне за провинцията. И наистина арестите почнаха веднага, чувахме за разстрели, изгаряния в пещта на Дирекцията на полицията. Полицейският час беше от 7 часа вечерта. Гео работеше винаги и след полунощ и аз често седях с него. Чувахме зловещите камионетки, които след един месец отнесоха и него към голготата – артилерийските казарми.

През този месец на два пъти нощем идваха агенти за полицейска проверка. Понеже Гео беше буден, все той им отваряше. Проверяваха адресните билети и на другите обитатели в апартамента – той беше голям, три семейства живеехме в него.

Учтиви бяха агентите... Втория път даже единият пожела да запуши и поприказва с Гео на вратата между кабинета и хола: „Вие ще имате дело, нали, господин Милев, интересно ще бъде!“ „По-добре да не беше – каза усмихнат Гео, – но ще видим...“

Дойде 14 май. Гео беше говорил с адвоката си Стефан Рашенов (Станимир Лилянов) и заедно бяха потърсили форми на юридическа и литературна база да бъдат гъвкави пред фашисткия съд, за да може да се изтръгне една условна присъда. Прокурорът Генков имаше симпатии към Гео и се опитваше да направи относително доброто в свирепата атмосфера на ЗЗД по един такъв процес. И може би успя донякъде – осъдиха Гео само на една година строг тъмничен затвор и 20 000 лева глоба – за мене, разбира се, и това беше ужасно. Виждайки ме съкрушена, Гео започна да ме успокоява: „Нищо де, нищо, аз ще си работя на спокойствие в затвора, дори ще печеля повече – не бой се.“

Ударът не беше неочакван и аз го преглътнах със сълзите си, но на другия ден – 15 май, дойде вече злокобната изненада – началото на зловещия край.

Рано сутринта майка ми влезе в нашата стая и ми подаде „Утро“, дето прочетохме: „Осъден провокатор за насаждане класова омраза с поемата си „Септември“.“ Пръв сигнал на врага срещу жертвата си. Още неопомнили се, ето че се позвъни, един агент застана на вратата и повика Гео за „справка“ по делото. Все пак допуснахме, че е така, нали процесът беше едва вчера!

Децата бяха застанали до вратата и баща им излезе делово, аз му дадох само чиста носна кърпа и 200 лева и не се сетих за горна дреха. Всичко стана набързо, без всякаква сцена на прощаване – имахме съзнанието, че ей сега ще се направи „справката“ и Гео ще си дойде. Аз отидох само до вратата на стълбището. В това време моята приятелка Цветана Атанасова се зададе

и ме попита: „Къде излиза Гео, та дори не се спря с мене?“ Казах й, а тя веднага ми се скара защо не съм му дала горна дреха – времето беше необичайно студено за сезона. Изпратих момичето, което ми помагаше, да тича с палто към Лъвовия мост, но то се върна след 15 минути и каза, че не ги е настигнало. Навярно агентът го е превел през улица „Ломска“.

Надвечер заедно с една от сестрите на Гео минахме покрай Дирекцията на полицията и на последния етаж, на деветия прозорец откъм реката, видяхме Гео. Направи ни някакви знаци с ръка. Това беше последното ни виждане.

Извиках веднага девера и свекъра си от Стара Загора. Разтичахме се всички, но отникъде нищо. На третия ден успях да науча чрез моя брат, който случайно познавал „необработения“ още нов директор на полицията, че Гео е там. Разрешил да занеса една молба за подписа на Гео, която щяхме да представим пред главния прокурор.

Аз влязох в дирекцията, но вече всички твърдяха: „Не е идвал тук Гео Милев.“

През нощта на 15 май извадих от библиотеката марксическите книги на Гео („Капиталът“, „Комунистически манифест“ и др.), съветската литература (тогава издавана в Берлин), всички наши издания на социалистическа литература (преводите на Георги Бакалов) и ги укрих в съседното помещение на апартамента, обитаван от прогресивно семейство.

И заредиха се безкрайни кошмарни дни на търсене по всички участъци, затвора, училище „Фотинов“ – ту искра от надежда, ту безпросветна мъка и разочарование...

Най-после (през октомври 1926 г.) съдът издаде протоколи за „безследно изчезване“ за Гео Милев и за стотици другари на моите сестри по съдба...

Къде е загинал Гео? Зашири се версията, че е изго-

рен жив в пещта на Дирекция на полицията.

Фашистката полиция правеше опити да ме заблуди – пристигаше при мене от време на време някой „доброжелател“ и ми разправяше, че еди-къде си, с едикой си бил и Гео. Ту ми казваха, че е с други задържани на остров Света Анастасия, ту че е в сливенския или хасковския затвор...

Тичах по всички краища на София, аз, родителите и сестрите на Гео пътувахме из цялата страна и други близки и роднини изпращахме във всяко кътче, отдето идваше вест, че може да се долови някаква следа. Уви, нишката бързо се скъсваше. Пак заблуда, пак угасваше слабо просветналата искра на надежда.

По-голямата ми дъщеря Леда запази някои спомени за баща си, а по-малката Бистра след година-две ми каза, че никак вече не помни татко си...

Най-после съзнанието ми възприе страшната истина – Гео изчезна. Самият факт беше ужасен, а като се прибавят слуховете за инквизиции над отвлечените, преди да ги погубят... години наред и досега – наяве и насън – не мога да изживея моя кошмар.

Загадката се разкри едва през лятото на 1954 г., когато Върховният касационен съд на Народна република България разгледа делото срещу генерал Иван Вълков и цяла група физически убийци на антифашисти през кървавите години, последвали Септемврийското въстание.

Съдът установи, че офицери от Трета секция на Министерството на войната, съгласувано с полицията, през април 1925 г. са извършили масовите арести на комунисти и земеделци единофронтовци. Арестуваните са били извеждани от Дирекцията на полицията, натоварени на камиони и откарани в казармите на Софийския гарнизон, където са били избивани със сатанинска жестокост.

Екзекуциите са ставали нощно време чрез уду-

шаване с въже в мрачните подземия и складове на Първи пехотен полк, Четвърти артилерийски полк, Военното училище и Гвардейския полк. Жертвите били вкарвани поединично в полуосветено помещение, заставяли ги да седнат на стол под предлог, че ще се води разпит. Тогава палачите хвърляли на шията им въжена примка и я дърпали, докато жертвата издъхне. В някои казарми избиванията са ставали чрез разстрел с пистолет. За да заглушат изстрелите, убийците оставяли наблизо камион с включен мотор.

Труповете на избитите антифашисти – някои от тях инвалиди от войната – са били поставяни в чували, натоварвани на камиони, изкарвани нощно време и заравяни групово на различни места край София.

По време на предварителното следствие по делото и след направените разкопки бяха открити скелетите на стотици избити през 1925 г. прекрасни народни синове и дъщери. Поради дългото престояване в земята и настъпилите изменения съдебномедицинската експертиза нямаше възможност да идентифицира всички намерени скелети.

Но по безспорен начин беше идентифициран черепът на поета Гео Милев, намерен в една от ямите край Илиянци – по изкуственото око и по деформацията на черепа, причинена от раняването му през Първата световна война и правената му след това операция.

След тридесет години видях черепа на Гео в съдебната зала.

Първата публикация на спомена в този вид е в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965.

Арх. ИВАН БОЯДЖИЕВ

Запознахме се с Гео Милев в Школата за запасни офицери през 1916 година. Бяхме в различни роти. Той гласно недоволстваше от някои порядки в казармата, за което биваше често карциран.

Другарите му говореха:

– Кротувай, нищо няма да оправиш.

– Няма да им мълча! Нека ме карцират! Да знаят, че сме недоволни. Ние сме интелигентни момчета.

Помня, че веднъж ме разпитваха какво е говорил Гео Милев. Обвиняваха го, че подготвял общ протест...

След школата всеки отиде по частите си във войската.

През 1918 г. бях в Берлин. След погрома границите за България се затвориха и много българи се събрахме в Берлин. Тук наново се срещнахме с Гео Милев и по цели дни прекарвахме заедно. Гео беше дошъл да се лекува. Предстояха му две операции, но последната не можа да стане, защото през 1919 г. трябваше да се завърнем в България.

И двамата с Гео бяхме влюбени в театъра и живописта. Не пропускахме нито едно театрално представление, особено „Камершпиле“. Предварително четяхме пиесите, които щяхме да гледаме, а след представлението с часове и дни спорехме за постановката, декорите, играта на артистите, тогава се възхищавахме от играта на Басерман, Роза Бергнер, Моиси, Паул Вегенер и др.

Бяхме и двамата много увлечени в експресионизма, новото течение в живописта. Възхищавахме се от Кокошка, Клее и всички модерни художници. Тогава и аз бях запален експресионист и Гео много харесваше моите картини. Непрекъснато ме подтикваше да продължавам в това направление.

Той казваше:

– Животът е експресия на вътрешното съдържание. Хайде, Ваньо, да гледаме новото и да му се възхищаваме.

Посещавахме всички картинни изложби, музеи, частни изложби, ателиета на художници. Често ни придружаваше и съпругата на Гео.

Времето за разговори и критики никога не ни стигаше, почти всяка вечер се събирахме съотечественици у дома. Имах удобна квартира от две стаи, имах пиано и давахме музикални продукции. Пианистът ни бе много добър, аз свирех на цигулка, а Гео често избираше какво да свирим. Той с вълнение слушаше класиците, но нямаше разбиране за новата музика. Искаше да слуша Моцарт, Бетовен, Менделсон. Ние го подиграваме:

– Гео, какъв си такъв модернист! Нека чуем и някой модерен композитор.

– Слушайте си ги, когато ме няма, а сега ще ни изсвирят концерта на Берио.

Говорехме и спорехме за всичко друго, но не и за политика. Някои приятели донасяха български вестници. Гео ги отмахваше с ръка.

– Ама, Гео, нека ти прочета какво става у нас.

– Не ме интересува. Има си хора за това. Тук друго ме влече.

Даже погромът през 1918 *г.* не намери никакъв отклик в душата на Гео Милев.

– Не обичам политиката. Тия ежби, непрекъснати партизански борби опошляват душата. Защо да се озлобявам от празни работи, когато изкуството облагородява, тръпнеш пред красотата му. Хайде да чуем Моцарт, пък вестниците четете утре в кафенето.

Дойде нареждане всички офицери да се завърнат в България. В Оршова останахме няколко дена, докато се съберат двете групи от цяла Германия. Една

сутрин изпратеният от България параход спря на пристанището. Когато параходът тръгна, видях, че Гео Милев и жена му ги няма. Претърсихме навсякъде. Не ги намерихме. Нададох тревога, но капитанът само вдигна рамене и параходът пухтеше надолу по Дунава. Много настоявах, молех, уверявах капитана, че това е български офицер и не може да остане без средства в чужда страна. Капитанът страшно се ядоса, но върна кораба. Посрещнахме ги намръщени, недоволни, отрупахме ги с въпроси.

– Какво сте правили? Къде бяхте?

– Успахме се – рече Гео.

Всички се разсмяхме. Ядът на капитана изчезна в усмивката му.

Приятелството ни с Гео продължи и в София. Той започна издаването на сп. „Везни“, в което привлече много сътрудници. И моята сестра печаташе в списанието. Гео едва смогваше да изхрани семейството си, което бе вече доста нараснало с двете му деца. Обаче материалните несгоди никога не го отклоняваха от духовните му интереси. Рядко съм срещал човек, който непрекъснато и с такова увлечение да говори с огъня на изкуството, както Гео Милев.

Наред със списанието той продължаваше да работи върху пиесата „Мъртвешки танц“ от Стриндберг. Бяхме я избрали още в Берлин. Заедно с Даниел основаха студия за млади артисти.

Изучаването на „Мъртвешки танц“ Гео беше започнал още в Берлин. Работеше с увлечение и всичко записваше в една тетрадка, една много дебела и голяма тетрадка бе изписана цялата – как трябва да се постави пиесата, какъв да бъде мизансценът, всяка фраза на действащите лица бе разучена. Играха артистите Коста Стоянов, Будевска и Сарафов. Пиесата има голям успех. Майсторски режисирано, модерно поставено, представлението бе един етап в развитието на нашия театър.

Гео Милев имаше малко приятели. Рядко харесваше хората. И него не обичаха, защото беше много рязък в критиките си. Много художници даже го мразеха, защото той остро ги критикуваше и не им харесваше картините.

– Експресионизмът, това е истинското изкуство. Експресионистът може да рисува, без да гледа в модела. Чрез боята един художник експресионист може така да нарисува една ябълка, че ние веднага да познаем дали е сладка или кисела, зелена или узряла. Музиката е абсолютно изкуство. Един тон сам по себе си е абсолютно завършен, той отеква в душата и създава едно впечатление, тъжно или весело. Така и експресионистът чрез боята се старае да разреши душевното състояние на твореца. Вътрешният израз на художника се изявява чрез боята. Както композиторът чрез тоновете създава радостна или тъжна песен, така и художникът експресионист трябва чрез боята да ни даде своето вътрешно състояние – радостно или тъжно.

Гео Милев бе всецяло отдаден на изкуството. Не търпеше други, които не споделяха неговите възгледи, които не се съгласяваха с него. Затова често биваше заядлив, макар че по природа той бе много добър човек. Той можеше да се жертва за приятеля си, не позволяваше никому да бъде несправедлив, не можеше да излъже. Гео Милев не знаеше какво е подлост, не можеше да се нагажда и подмазва. Беше до крайност честен, прям и човечен. Иначе не би могъл да напише прекрасната поема „Септември“.

Първа публикация в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

Проф. ПАНЧО ВЛАДИГЕРОВ

С Гео Милев се запознах в Берлин по времето, когато той дойде там, за да специализира при големия режисьор Макс Райнхард. В Берлин Гео Милев тогава съумя да влезне в средата на прогресивни културни дейци, между които са писателят Ернст Толер, режисьорът Пискатор и много други млади режисьори. Райнхард виждаше у Гео Милев един голям талант и го ценеше много.

Незабравими остават за мен постановките на Гео Милев „Мъртвешки танц" от Стриндберг и „Маса-човек" от Ернст Толер.

Още от първата ни среща Гео Милев ми направи силно впечатление с неговата огромна култура. Още тогава той ме запозна с негови стихове, от които на мен ми стана ясно, че Гео Милев е един от най-големите български поети.

След това с Гео Милев се видяхме през 1923 година при поредното ми идване в България. Тогава ние се срещнахме у професор Никола Абаджиев, който беше също голям негов почитател. Набелязаният помежду ни още от берлинската ни среща взаимен творчески контакт тук се задълбочи и разшири. Той искаше да напише един сюжет за опера, за да може заедно да реализираме едно сценично произведение. Гео Милев имаше тънко интуитивно чувство към музиката. Особено му допадаше моята музика. Вероятно ние добре щяхме да се сработим за създаването на една опера, но за съжаление неговата ранна смърт осуети този проект.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора. Съкратен вариант е поместен в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. В цялостния му вид се печата тук за първи път.

МИТЬО КЪНЕВ

От 1910 до 1945 година бях словослагател в печатница „Светлина“ в Стара Загора. Спомням си отлично времето, когато в нашата печатница се печаташе библиотека „Везни“, редактирана от Гео Милев. Бащата на Гео Милев – Милю Касабов – се грижеше за отпечатването на различните номера на библиотека „Везни“, но когато Гео Милев идваше в Стара Загора, той винаги посещаваше печатницата ни.

Гео Милев беше рядко културен човек, внимателен към работниците. Всички го уважавахме. Неговите обноски към нас бяха винаги другарски. Нямаше у него никаква надменност. Не беше горделив или сприхав като някои други редактори. Беше обичан от всички работници. Говорили сме с него за войната, в която и аз бях участник.

Запомнил съм и това – той ни учеше да бъдем единни като работници, да не отстъпваме от нашата борба.

По-късно научихме за гибелта му. Носеха се различни слухове – изгорен, изчезнал... Жалехме всички за този културен човек, който беше винаги на страната на работниците.

Споменът е публикуван е в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

МИНЧО ГАНЧЕВ

Беше през 1919 или 1920 година. Казиното в градската градина бе претъпкано с инвалиди от войната. Напълно или отчасти неработоспособни, с нищожни пенсии, които не можеха да осигурят издръжката на семействата ни, ние се чувствахме обидени и изиграни от управниците, откарали ни насила в една ненужна война.

От обикновено събрание, което едва ни беше разрешено – на закрито и под контрола на полицията, събранието се превърна в яростен протест. Полицията се стресна и ни принуди да се разотидем бързо и тихо.

Но ние бяхме решили предварително да направим протестна улична демонстрация до Народното събрание. Градската градина се изпълни с инвалиди. Към тях се присъедини и потокът от събранието. Запътихме се към Военното министерство. Полицаите се оказаха безпомощни да ни спрат. Какво да правят с тези „заслужили граждани на родината"? Тук имаше инвалиди без крака – на колички или с патерици, с по една ръка, с по едно око, още с превръзки или с войнишки дрехи – хора от фронта, от болниците. Тук беше и Гео Милев.

Инвалидите вървяха мълчаливи и решителни. Като завивахме покрай двореца към Народното събрание, насреща ни, от улица „Бенковски", препусна полицейски ескадрон. Това не смути никого, само се спогледахме. Гео вървеше твърдо и спокойно.

В сблъскването конете се плашеха, ездачите им – още повече. Един изтърван полицейски бич попадна в ръцете без китки на инвалида Чолаков. С изкуствените си пръсти той издигна бича високо. – Аа, значи такава отплата ни се готви!... – Конната стража почна да отстъпва.

На верандата на Военния клуб имаше доста офицери. Манифестантите викнаха към тях. Верандата се опразни. След малко и конната стража се прибра – види се, някой ѝ беше наредил това. Народът от двете страни на улицата ни гледаше съчувствено.

Площадът пред Народното събрание се задръсти. От стъпалата на паметника нашите оратори заклеймиха противонародната политика на правителството, описаха нашето тежко положение и предявиха нашите искания.

Гео Милев остана до края на протестния митинг.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

ВАСИЛ ЧОБАНОВ

Срещата стана един вид по роднинска линия. Братовчедката ми Мила Керанова на 21 ноември 1921 година вечерта празнуваше именния си ден. Бях дошъл в София от Варна и посетих семейството. Живееха на улица „Ломска", където наемаха мебилирана квартира.

Имен ден – празнично настроение. Мека боядисана светлина от правостоящи светилници с големи абажури от коприна. Такава беше тогава модата. Тази светлина много наподобяваше лунната светлина при пълнолуние. Всичко изглеждаше в меки линии и контури.

Почти едновременно с мен влязоха още двамата трима млади хора, приятели на Гео. Впоследствие – още неколцина. На една маса стоеше сбирка от стихове от Едгар Алан По, превод на Георги Михайлов, който, струва ми се, също беше дошъл.

След обикновените приветствия и банални думи,

които в такива случаи се разменят, Гео, помолен от гостите, рецитира някои от тези стихове. Аз се отказвам да предам магията и чара на рецитациите. Впечатлението беше неотразимо силно.

Гео тогава беше на 26 години. Талантлив, известен вече у нас поет, символист-експресионист. Необикновено за тая възраст, той владееше отлично четири езика: руски, английски, френски и немски. Прebродил и познаваше великите произведения на всемирната художествена литература. Познаваше добре и другите изящни изкуства: изобразителното изкуство, театъра и музиката. Голяма култура и образованост, която респектираше всички, с които общуваше. Среден ръст, мургаво лице, но с изразителна интелигентност – лице на интелектуалец. Подвижност и жестове – отмерени и въздържани, без поза.

Говори с образен художествен език, страстно, темпераментно, под напор на силни чувства и преживявания и неспокойна, търсеща истината мисъл. Словото му на места е изпъстрено с блестящи афоризми, парадокси и сентенции заедно с цитати и рецитации, които чудно помни наизуст. Това, което говори, е всъщност беседа, в която вземат участие и присъстващите, които от време на време задават въпроси и правят кратки критически бележки. Това възбужда още повече неговите чувства и тревожната му мисъл, която той изразява категорично и рязко. Има отделни моменти, когато неговата логика изгубва своята праволинейност. Тя става мъглява и криволичеща – противоречива. Той се стъписва един момент и търси отново доводи, за да докаже нейната правота, и все пак по изразителното му лице пробягва едва забелязана колебливост. Получава се впечатление, че той спори не само с опоненти, а вече и със самия себе си. Тая логика може да не е съгласна с вашите разбирания, но вие пак сте очаро-

вани, приковани, защото сте заразени и завладяни от дълбокото преживяване на всичко, казано от Гео. Тая непоследователност и противоречивост за неговия мироглед е твърде естествена – искрена.

В други моменти на съзерцание и мечтателност Гео външно е спокоен. Седи в креслото. И понеже „очите са огледало на душата", гледаш здравото, оцелялото око. От там се струи тиха синкаво-зелена светлина. То сякаш отразява топла човешка обич. Скоро обаче той изпада в друго настроение – зависи от характера на темата, в която попада. Той е силно развълнуван. Нови бурни чувства и преживявания. Става от креслото и заговаря по-силно, с ярко отчетлив тон и жестове. Тогава от синкаво-зелените лъчи на окото се отправят стрели и остри мечове, за да се забодат към „злото", с което той сега воюва. Той призовава всички на велика и съдбоносна борба за „красота и хармония – за щастието и абсолютната неограничена свобода на духа..." Там той се нарежда вече между борците, готов на саможертва. Чувството на обреченост – прометеевско и ботевско, ясно заговорва. И понеже единственото око като че ли не е достатъчно да изрази напълно целия му вътрешен мир, тогава физическата му природа се е погрижила да го допълни с друга външна изява. Над дясната му устна, в една точка, почва едно трептене и такова също движение се появява на срещния ъгъл на устната. От това лицето му става по-живо, вдъхновено и красиво. Такова явление съм забелязвал и у други силно преживяващи импулсивни натури.

Друг момент. Гео стои в креслото, успокоен външно, със замръзнало, вкаменено лице, по което има малки сини точици с металически отблясък – следи от гранатата. Получаваш впечатление, че това не е живият Гео, а неговата гранитна скулптура, изваяна от голям майстор. Но само миг и мъртвият гранит

оживява... Той става бавно от креслото и пак говори, говори вдъхновено, заразяващо.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

НИКОЛАЙ МАРАНГОЗОВ

Името на Гео Милев срещнах за първи път на страниците на сп. „Звено" през 1915 година под една обширна и темпераментна статия в защита на символизма.

Около това време се появиха и неговите „Хвърчащи листове" – преводи на френски поети: Маларме, Верлен, Верхарн... През 1917 г. на едно литературно утро в Габрово, посветено на годишнината от смъртта на Яворов, на което аз изнесох сказка за поета, един мой съученик пламенно издекламира – извън Яворовата програма – и поемата „Бунт" от Верхарн по превода на Гео Милев.

Когато започна да излиза „Везни", аз живо го следях и като прощъпалник в поетичното поле бях силно повлиян от модернистичните поезии, които се появяваха на страниците му, било от преводните – Блез Сандрар, Маяковски и други, било и от стиховете на самия Гео Милев. Рожба на това влияние са и стиховете, които излязоха по-късно в моята малка тетрадка стихове „Нула".

Като студент в София през 1921 г. посетих в дома на Гео Милев уредената от него „Експресионистична изложба" от репродукции на модерни художници.

Спомням си, че на входа на дома му се четеше надпис „Гео Милев – 77 стъпала".

Но тогава не ми се отдаде случай да видя лично моя тогавашен кумир...

Нашето кратко познанство се осъществи едва през есента на 1922 година, когато заминах да студентствам в Германия. На път за София аз се отбих в Стара Загора да се сбогувам с моите приятели от кръга на сп. „Хризантеми", където престоях няколко дни. С Иван Мирчев случайно влязохме в книжарницата на бай Милю Касабов – бащата на Гео Милев. Между книгите, които лежаха на тезгяха, видях една немска книга – антология на модерни немски поети. На въпроса ми дали се продава, бай Милю ми отговори, че книгата е притежание на неговия син и без негово съгласие не може да я продаде. Като разбра, че аз заминавам за София, ми каза, че може да ми я даде условно – да я отнеса и предам на сина му и ако той се съгласи – да ми я отстъпи. Така и стана. За мен това беше отличен случай да се запозная с неговия именит син. Не помня дали го потърсих на домашния му адрес, но срещата стана ненадейно. На улицата между Градската градина и караулката на двореца аз зърнах един предиобед забързаната и пъргава фигура на Гео Милев. Виждах го за първи път, но го познах по перчема над окото. Стрелнах се веднага на отстрещния тротоар и го спрях. Обясних му случая и той тутакси се съгласи на „сделката"... Помня, че ме заведе в сладкарница „Цар Освободител", където го очакваше Христо Ясенов. Оттам дружно отидохме в аперитив „Копривщица" на бул. „Дондуков" – в задната стаичка, която беше изписана с модернистични фрески от художника Каварналиев. Там имах случая да се запозная и с Николай Хрелков и други млади поети.

Докато да взема визи за пътуване, аз престоях около две седмици в София и през цялото време имах случай да общувам с Гео Милев и групата около неговата привлекателна личност.

Дължа да спомена, че нямах смелост да се издам пред Гео Милев, че в куфара ми лежи една тетрадка стихове – написани през същата година в село Садово, където бях учителствал. Прочел ги бях само на Светослав Минков и Владимир Полянов. Гостувайки на Светослав Минков в Мюнхен през лятото на 1923 година, по негово настояване му предадох тетрадката със стиховете – да ги публикува някъде, понеже се завръщаше в България. През пролетта на 1924 год. в Берлин имах случай да прочета в бр. 2 на „Пламък“ една статия на Гео Милев за излезли през годината стихосбирки. Там Гео Милев беше дал един ласкав отзив за моята тетрадка стихове, която той беше издал в мое отсъствие под измислените от него заглавие и псевдоним – „Нула – хулигански елегии от Н. Янтар“. Между другото в моя отзив се казва, че „работите са писани по чужди образци“. Гео Милев видимо е мислил, че работите са писани в Германия под влияние на немските модернисти – не знаейки, че са писани в България и отнесени там. Ако в тях има навеи, те идват именно от „Везни“ и даже главно от поезията на самия Гео Милев. От него аз добих смелост да премина на свободен бял стих и на причудлива образност. Него считах аз за свой учител и досега питая преклонение пред неговата многолика творческа личност.

Него смятам за мой кръстник в поезията.

Когато се завърнах на ваканция през 1925 год. и преминах пак през Стара Загора, срещата ни с неговия баща бай Милю беше мъчителна. Гео беше изчезнал, погубен... Но старият човек още се залъгваше с надеждата, че може би е жив. Разказваше, че бил ходил при генерал Лазаров, негов познат от Сръбско-българската война, и че същият му казал, че син му бил на сигурно място, че като минела „сприята“, щял да бъде освободен...

Напразни надежди. Нито бащата видя своя свиден син, нито аз, неговият поклонник – моя тогавашен кумир.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

НЕДЯЛКО МЕСЕЧКОВ

В едно слънчево пролетно утро на 1921 година Ямбол се събуди с разлепени афиши по улицата: В читалище „Съгласие" писателят Гео Милев ще изнесе беседата „Експресионизъм – кубизъм – футуризъм".

Гео Милев в Ямбол! Адептът на новото, поетът, който чупеше нормите, рушеше традициите и разтваряше вратите на вълшебната къщичка на изкуството, революционерът в поезията, е в Ямбол! Стихотворенията от „Жестокият пръстен" учехме наизуст, а списание „Везни" и „Антологията на жълтата роза" четяхме жадно. Чрез тях бяхме за първи път в досег с Валден, с Демел, с Верхарн, с прокълнатите поети, с художниците Кандински, Оскар Кокошка. „Везни" и преводите на Гео Милев откриваха за нас новите пътища на изкуството, на символистите и експресионистите. Четяхме Бодлер, Верлен, Пшибишевски, Арцибашев, Достоевски, Ибсен, Стриндберг, пишехме стихотворения с чудати образи, избягвахме римите и много често сами не можехме да обясним какво искаме да кажем с тях. Мечтаехме за бунт, за световна революция. Вазов ни се виждаше остарял, Елин Пелин – много разбираем. Отричахме всичко. Допадаха ни Яворов, Дебелянов, Траянов, Лилиев, Л. Стоянов, Ясенов, Ем. П. Димитров, Н. Райнов, Т. Кунев, Ч. Му-

тафов, Ламар – символистите. За нас тогава ценното в изкуството беше не яснотата, а чудноватостта на образите, мъглявостта на поетичните видения.

Ето – той е в Ямбол! Отседнал у Кирил Кръстев. Следобед аз почуках на стаята му с оня трепет, който може би е почувствал древният жител на Елада, когато за първи път е заставал пред първожреца. Влязох. Върху постланото легло лежеше поетът, облечен в тъмнокафяв костюм с малки червени квадратчета, с обуща недотам изчистени, отметнал ръка над главата, лицето му – бледо, с очила, дясното стъкло – матово и над него се спуща кичур кестенява коса. Тая негова небрежност: неизгладеният костюм, нелъснатите обуща, разрошената коса, ми хареса. Такъв вид трябва да има един истински поет новатор. Кирил Кръстев ме представи. Гео Милев се усмихна, подаде ръка, без да стане, запита нещо, отвърна стеснително и не след много го оставих в същата поза – легнал.

Сказката мина с успех. Тя породи много спорове.

В Ямбол по това време в дома на Васил Петков, в старата паянтова къща, бе образуван клуб на модернистите – „Жълтият салон“ („Йелоу хол“). В една от стаите стените бяха боядисани различно: черно, червено, жълто и в ъглите до тавана – изрисувани три звезди с неправилни лъчи. Тоя салон беше средище на модернистите. Там се водеха дълги спорове, разпъваха се и се отричаха много имена, говореше се с възторг за Метерлинк, за Уайлд, По, Маларме, за символистите, за дадаистите, кубистите, футуристите... Адептът на новото изкуство трябваше да бъде въведен в „Йелоу хол“.

След едно негово посещение на салона трябваше с Димитър Ангелов–Тоню да придружим Гео Милев до някъде. На улицата, близо до полицейския участък, един стражар насочи пушка към него и изкряска:

– Горе ръцете!... Арестуван си!

Поетът запротестира. Ние се помъчихме да обяс-

ним кой е с нас. Безрезултатно. Стражарят помисли, че Гео Милев е опасен конспиратор (такива тогава в Ямбол се срещаха) предрешен, с очила, за да прикрие истинския си образ, и ни откараха в участъка. Дръзко сне очилата на поета да демаскира опасния атентатор, загледа се в лицето и видя изкуственото му стъклено око. Не искаше да чуе обясненията. За полицията Гео Милев беше опасен човек. Поетът беше освободен едва когато Ангелов–Тоню изтича да доведе Кирил Кръстев. След като се изясни всичко, приставът се извини, като каза, че какви ли не съмнителни типове се приютяват в Ямбол.

Мирчо Качулев, завършил вече гимназия, беше открил художествена изложба във Военния клуб. Излагаше графични експресионистични табла. Гео Милев я посети, насърчи с топли думи младия художник и му предвеща добро бъдеще на художник експресионист. Публикува и рецензия за изложбата в местния вестник „Тунджа“. По-късно Гео Милев отпечата четири от графиките в „Алманах „Везни“: „Пролет“, „Лято“, „Есен“ и „Зима“.

Между ямболските модернисти и Гео Милев се завърза тясна връзка. С него редовно кореспондираше Кирил Кръстев. Когато по-късно поетът публикува списък на левите списания в света, името на ямболското списание „Кресчендо“ липсваше. Ямболци не бяха доволни от пропуска и К. Кръстев писа за това на Гео Милев. Той отговори, че съзнателно е пропуснал списанието, тъй като в него се срещали две имена (Л. Коен и И. Кемалов), които нямали нищо общо с новото ляво изкуство.

На следната година Гео Милев посети отново Ямбол. Говори за Яворов. Интересното в сказката беше и това, че той рецитира „Нощ“. На затъмнената сцена светеше само една лампа над пепитера, която обливаше със светлина лицето на декламатора. Гласът на

Гео Милев, плътен, топъл, се попиваше у посетителите. Той имаше ясна дикция, вярно чувство на актьор, нюансираше и словото добиваше особено очарование. Струваше ми се, че пред нас не е Гео Милев, а самият Яворов рецитира своето стихотворение.

Гостуването му в Ямбол винаги се ознаменуваше с отлежалото домашно вино и ямболски специалитети: пастърма и наденици. На тия тържества нямах достъп. Бях най-малкият от модернистите (едва 14-15-годишен) „с още жълто по човката". Откликът на тържествата достигаше до мене: храброто държание на Гео Милев, който можел да се надпива с всички и пак нищо му нямало.

Оттина септември 1923 година — въстанието. Нашите химери изпепеляха. И научихме: Гео Милев започва редактирането на списание „Пламък" и се сближил с ямболеца Георги Шейтанов, който редица години беше нелегален. Той ще бъде приближен на редакцията и редовен сътрудник. „Пламък" в Ямбол имаше стотици абонати. Първата книжка получихме и зачетохме с жад. Списанието звучеше с тона на бунта и жаждата за свобода, за справедливост и беше вик за протест срещу издевателствата.

Споменът се публикува се за първи път. Съхранява в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

РАН БОСИЛЕК

Гео Милев започна да сътрудничи на списание „Детска радост" от есента на 1923 г., когато постъпих за редактор на списанието. Той идваше често в книгоиздателство „Хемус" при директора Хаджиев и при счетоводителя Борис Симидов, които му бяха близки познати, особено Симидов. Симидов наскоро

се беше върнал от Съветския съюз. Често говорехме за литература и книгоиздаване.

Помолих Гео Милев да напише или да преведе нещо за „Детска радост". Съгласи се веднага и без уговорки да направи преводи от английски, немски и руски. За написване на свои творби за деца обеща да си помисли.

– Това не е лесна работа – каза той. – Дори много по-трудна е, отколкото да пишеш за възрастни.

След няколко дни донесе две стихотворения – „Борко и Бърборка", написано живо и интересно по Рихард Демел, и „Готвачка" – по Паула Демел. Стихотворенията ми харесаха, поместих и двете в книжка втора на списанието – 1923 г. Разбрах, че Гео е вече увлечен от тая работа, че е доволен – особено от първото стихотворение. Явно беше, че ще стане редовен сътрудник.

След известно време донесе стихотворението „На кон" по Паула и Рихард Демел. Поместих го в книжка шеста. Веднага след това получих преразказаната от него интересна американска приказка „Малкият арап Самбо", която поместих в седма книжка. В същата книжка поместих и превода на стихотворението „Концерт" от Саша Чьорни, а в осма – оригиналното стихотворение на Гео Милев „В горите", подписано с псевдонима Здравко. В девета книжка влезе преводът на стихотворението „Малките войници" от Стивънсън, а в десета – „Лястовички" от Кристина Росети. По такъв начин почти всяка книжка имаше превод или оригинално стихотворение от Гео Милев. („Патарак и рибок", „Приспивна песен", „На махлата котките", „Великден", „Борак яйце", „Морската царкиня"...)

Гео Милев сам подбираше стихотворенията и приказките, които превеждаше. Беше ни дал и две хубави, но дълги украински приказки по преработка на Ремизов, които останаха ненапечатани, понеже бяха за по-възрастни читатели.

Към поезията за деца и специално към собствени-

те си работи Гео Милев имаше сериозно отношение. И в тая област той работеше с любов, с увлечение и с майсторство.

Като стана редовен сътрудник на „Детска радост“, той сам донасяше ръкописите си, но и редакцията често го подканяше. Казваше, че и децата вкъщи го подсещали да пише за малките като тях. Те били и първите му читатели и ценители.

Повечето от творбите си Гео Милев подписваше с истинското си име, дори и тогава, когато беше подсъдим. Но понякога си служеше само с инициалите Г. М. или с псевдонима Здравко.

Гео Милев сътрудничи само три години на „Детска радост“, но оказа силно влияние на другите сътрудници на списанието и на нашата детска литература по онова време, особено с изискаката обработка на творбите си.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ЛЮБЕН ПИНТЕВ

С Гео Милев решихме списание „Везни“ да направи първото издание на „Изкуството“ от Огюст Роден, която книга вече бях превел и приготвил за печат.

Гео се увличаше много по ценните мисли на Родена върху изкуството и често при разговорите ни цитираше някои от тях, които му допадаха. Макар да бе разпален символист и модернист, той се възхищаваше от един пасаж, дето Роден казва: „Трябва да бъдеш човек, преди да бъдеш художник.“ Той се радваше на тази мисъл и непрекъснато я повтаряше: „Да,

трябва – да бъдеш човек, преди да бъдеш художник! Гениално!“ Зае се с особено усърдие при печатане на книгата, в която нямаше и следа от нашумелия тогава символизъм, но там Роден на много места говори за истински символи.

Ние се срещахме почти всеки ден, но тази работа мина бързо и нашите срещи скоро разредяха. Остана едно просторно кафене да ни събира от време на време.

При нашите срещи често съм се шегувал приятелски по повод многото клишета, които даваше списание „Везни“ от „нови“ художници, символисти, експресионисти и други такива. Но Гео не се влияеше от моите шеги и оставаше твърд.

Той носеше знамето на модернизма и чрез списанието си раздвижи у нас писатели, поети, художници, театрали. Защото не боравеше само с литература. Той се хвърляше с вързани очи към всичко ново във всички културни области. Гео Милев зарегистрира в краткия си живот едно гениално лутане. По какво не се увлече и лута този подвижен, неспокоен дух!

Той беше поет, писател, критик, художник, карикатурист, музиколог, театрал, артист, режисьор, преводач, издател. Какво не опита! На културния фронт неговата фигура се изпречваше навсякъде.

Гениално лутане и завидна енергия, която често го водеше към нова и нова ориентация...

Споменът е озаглавен „С Гео Милев“ и е депозиран в Къща музей „Гео Милев“ през 1961 година. Публикува се за първи път.

Проф. ВАСИЛ ЗАХАРИЕВ

Току-що беше отминала злощастната за българския народ Първа общоевропейска война. Съблякъл бях войнишкия шинел и довърших прекъснатото на два пъти поради Балканската и тази последната война следване в Художествено-индустриалното (рисувалното) училище в София. Ние, младите, моето поколение, се завръщахме от войната смазани, покрусени от народното бедствие. Завръщахме се с похабена младост, с подрязани крила. Тогавашната наша духовна култура, нашето изкуство не можеха да нахранят, да лекуват душите ни, жадуващи за нещо по-ново, по-хубаво, по-близко до живота. Светът беше разтърсен от едно епохално събитие – Октомврийската революция. Събаряше се с трясък един стар, уморен от противоречия свят. Но за нас тук широкият свят с неговия кипеж, с неговите нови жизнетрептящи проблеми беше затворен, далечен. А там, отвъд, в родилните мъки се раждаше нещо ново, по различни пътища се търсеше новото с различни образи – дадаизъм, експресионизъм, кубизъм и какво ли не още – в литературата, в театъра, музиката, архитектурата, изобразителното изкуство.

До тези дни на събаряне на рутинираното и търсене на нови изразни средства за нас, младите тогава, едничката открехната врата към голямото световно изкуство бяха лекциите на един от нашите професори – Антон Митов, съставени според чужди автори (Винкелман, Гледич). Жаждата ни за опознаване с голямото чуждо изкуство донякъде бе утолявана с наши и чужди списания – „Художник“ на Павел Генадиев, „Художествена култура“ на Васил Димов, прекрасното руско списание „Аполон“ – и с онова, което ни предлагаше библиотеката на Художествено-индустриалното училище. Оригинални творби на наши и на неколцина

чужди художници виждахме само в някои изложби и в малката сбирка (т.нар. Художествен отдел) в Народния археологически музей в София.

Дотогавашната наша художествена критика, с малки изключения, беше без проблеми, без насочване за създаване на едно задълбочено, близко до повелите на живота изкуство, ограничаващо се едва ли не само до протоколиране, до регистриране на особено зачестилите след 1919 година изложби – пазари на пейзажчета и ентографски сцени. Все още нямаше кой да ни каже дали сме, дали трябва да бъдем само добри майстори в занаята или творци на художествени ценности.

С малки изключения нашата публика все още беше в плен на разкривания от популярните сказки на Антон Митов далечен, тайнствен свят на сфинкса и традициите, на просторните зали на Лувъра, Прадо, Ермитажа, на Пити и Уфици във Флоренция. Нямаше кой да отвори лекционната зала, салона за сказките към по-новото, към нашето вековно изкуство. Нямаше дотогава кой да се спре на проблема за нашето, за родното в изкуството.

Тогава, в тези дни, на нашия тесен хоризонт се яви той. Дотогава не знаех нищо за него, не знаех кой е, къде е бил, откъде идва. Още при първата ни среща той ме завладя със своята широка ерудиция, със своята голяма култура, с всичко онова, което аз, току-що отправящ се на далечен път по стръмните трънливи пътеки на изкуството, млад, скромен художник, още не бях срещал във все още тесния кръг на моите колеги и познати. Почувствах, че той е трябвало да дойде като вестител на нещо ново. Ново беше дори и името му – Гео (Георги).

Неговото списание „Везни“, което започна живота си след войната, през 1919 година, в малък, скромен формат и обем, за мен стана любим събеседник, отворен прозорец към все още далечния за мен свят.

Наскоро повелите на живота ми наложиха да прекарам известно време в един откъснат от света тих планински град. Там в сивото ежедневие едничката ми радост, едничкият отворен прозорец към другия, далечния свят беше списание „Везни“. В тихия безмълвен Самоков записах доста абонати на „Везни“ измежду моите приятели, повечето учители, с които създадохме кръжок на приятелите на „Везни“.

Тези малки книжки, които очаквахме с нетърпение, ни разкриваха онова, което ставаше у нас и в чужбина. Запомних при една приятелска беседа с Гео Милев през 1919 г. смелостта, с която по повод на тогавашните изложби той отсъди: „Българската живопис рискува да стане въплъщение на застой и монотонност.“

По друг повод той определи, че „не в природата, не в действителността се крият изворите на изкуството, а в свръхдействителния мир на нашите абстракции, на неизразимото“. За много нашумелия тогава експресионизъм ясно, категорично Гео Милев даде следната дефиниция: „Експресионизмът е логично заключение на основната техническа предпоставка на всяка живопис, на всяко изкуство – стил, художествена простота. Съвременните художници достигнаха до това последно стъпало на изкуството, след като изживяха напълно цялото старо изкуство – от класицизма до импресионизма.“ За запознаване на интелектуалците с това ново за нас течение в изкуството Гео Милев устрои „Експресионистична изложба“ в редакцията на сп. „Везни“, т.е. у дома си, за която бе обявено в списанието, че ще бъде отворена всеки вторник.

Още в първата книжка на „Везни“, отпечатана на 15 септември 1919 година, се появи възторжен отзив за все още не много популярния между широката публика голям художник Владимир Димитров-Майстора, който Гео Милев нарече „най-оригиналния майстор на

рисунъка у нас". В по-нататъшните книжки се появиха критични статии за художествени изложби не само от редактора (Гео Милев), но също от Сирак Скитник, Николай Райнов, Чавдар Мутафов. Репродуцирани бяха творби на все още не достатъчно познати у нас чужди художници: Пол Гоген, Ван Гог, Врубел, Бърдслей, Хокусай, Густав Климт, Едвард Мунх, Егон Шпиле, Фелисиен Ропс, Феликс Валотон, Кандински (от първия му период), от кубиста Франц Марк и др.

През 1920 година беше репродуцирана една моя скромна творба – „Голгота", отпечатана в три цвята чрез офорти, изрязани на дърво.

Трябва да призная, че на списание „Везни" дължа запознаването си и по-нататъшното си ориентиране към гравюрата на дърво, която дотогава почти не беше известна у нас, в България.

По-късно имах случай да прекарам известно време и да се уча в чужбина. Много от това, което видях там – творбите на някои известни художници експресионисти – също ми беше добре познато от сп. „Везни". Когато се завърнах в България, с голяма скръб научих за трагичния край на Гео Милев, който за кратко време се яви като вестител на новото, като някакъв метеор на нашия мрачен хоризонт. Запазил съм спомена за един уважаван мой познайник, заедно с няколко писма и бележки, написани с неговия дребен красив почерк.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965 г. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

ГЕОРГИ КАРАСЛАВОВ

Още в навечерието на Първата световна война в кипежа на литературния ни живот се появи ново име – Гео Милев.

На ограничения кръг от читатели и любители на всичко ново и оригинално правеше впечатление дръзкото самочувствие на този литературен новак. Малцина знаеха, че това е осемнадесет-деветнадесетгодишен студент по литература в Лайпциг и че е син на старозагорския книжар и книгоиздател Милю Касабов. Най-близките приятели на младия литератор са осведомени, че той е с полиглотически способности, с необхватни интереси в областта на литературата и културата, че е писал стихове, че е правил преводи от чужди поети и че е любител художник. Но никой не е подозирал, че у младия човек се крие колосална творческа енергия и че той ще се нахвърли с успех в много области на литературата и изкуството.

Критик по темперамент, поет по призвание, естет по душа, революционер по природа, редактор по вътрешно влечение, организатор по силата на своя съзидателен дух – ето как бързо и без колебание започна да се изявява този необуздан творец, който през войната оставя едното си око и част от черепа си на фронта при Дойран. Той винаги бърза, на него никога не му достига време.

Покойният Димитър Хаджилиев, близък приятел и сътрудник в изданията на Гео Милев, ми разказваше как веднъж го срещнал забързан към дома си с голяма чанта, пълна със съестни продукти.

– Не те ли е срам да ходиш из улиците с тази чанта! – спрял го шеговитият Хаджилиев.

– Ще ме е срам, ако е празна – отвърнал находчивият писател и редактор. – А с пълна чанта се гордея.

През този период на упорита борба за насъщния

Гео Милев не прави компромиси със своите идейно-естетически разбирания, не търси „на работата лекото и на хляба мекото“. Той воюва за своя експресионистически идеал в литературата и изкуството, воюва с ретроградността в културата в духа на своите разбирания, воюва, макар и посвоему, с политическата реакция.

* * *

Още в първия клас на гимназията аз живо се интересувах от разнородните литературни прояви, купувах и четях всички нови произведения на българските писатели, които достигаха до книжарницата в нашия малък околийски градец.

С няколко мои литераторстващи съученици тълкувахме пламенно и неуморно всички прояви в политическия и културния живот, посещавахме скришом клуба на комунистическата партия и не пропущахме нито един митинг, нито едно публично събрание, на което идваха да говорят именити партийни деятели и оратори.

Естествено, от тези позиции ние не приемахме идейно-естетическото „кредо“ на Гео Милев, така решително изявено на страниците на сп. „Везни“. Мен особено силно ме отблъскваше една шумно проведена „анкета“ в това списание за същността на литературата и изкуството. С кресливи „декларации“ в тази „анкета“ изявиха своите крайно неправилни възгледи за изкуството мнозина знайни и незнайни, известни и неизвестни писатели и любители на литературата от столицата и от провинцията.

Виждаше се, че тази анкета се провежда под енергичната ръка на неукротимия Гео Милев. Тя беше добре организирана и ловко направлявана от войнстващия проводник на експресионизма в нашата литература.

След всяко изказване на знайните и незнайните

участници в анкетата редакторът „коригираше“ неправилните според него мисли, съждения и формулировки. Безобидно, внимателно, но много категорично, на места дори леко язвително, някъде в сатиричен тон Гео Милев сякаш дърпаше „ушите“ на своите сътрудници.

И между другото в страниците на списанието редакторът шибаше безпощадно всичко сиво, невзрачно, вяло, не прощаваше на нито един от посредствените и бездарни маниаци и дребни епигони на Вазов, на Пенчо Славейков, на Яворов...

И все пак лично на мене нещо във „Везни“ ми допадаше. Прозираше дълбоко и честно отношение към някои прогресивни явления в световната литература... Получаваше се нещо странно: ние, литераторстващите комсомолци в малкото градче, бяхме непримирими и към най-незначителните „колебания“ у някои левичарски настроени писатели, а към „забежките“ на експресиониста Гео Милев бяхме „снизходителни“, „веротърпими“. Този неуморим, всестранно надарен писател и редактор ни покоряваше със своята безапелационна дързост, със своята безкомпромисна праволинейност, със своята непоклатима честност при отстояването на определени позиции. Той никому „не клатеше шапка“, чуждо му бе съглашателството. Между убежденията и делата му нямаше никаква дистанция.

Да, така беше — можеше да не харесваш естетическите концепции на Гео Милев, можеше да отричаш неговите дръзки „излитания“, но с цялото свое безкомпромисно държание той те караше да го тачиш.

В единствената малка книжарничка в града и в цялата ни околия „Везни“ идваше само в няколко бройки, понякога идваше със закъснение, та се случваше някой любопитен купувач на зареденото с литературно-експресионистичен динамит списание да ни остави без поредния номер. В такъв случай ние просто страдахме. Това наложи да съберем няколко абонамента. Този

почин се падна на мене. Не бих споменал за него, ако тъкмо той не беше във връзка с моята среща с Гео Милев.

Аз страстно желаех да видя „жив“ писател. Но писателите живееха в столицата, в нашето градче никой не се отбиваше. А да идем в София, бе непостижимо – трябваха пари. Столицата аз си я представях нещо като нашето градче, в което като се поразшеташ час-два, ще срещнеш всички негови знаменитости...

В София попаднах по силата на това, че предпоследният клас на нашата гимназия бе закрит и аз по желанието на баща си трябваше да се запиша в Телеграфо-пощенското училище, защото следването в това училище бе на държавни разноски.

Приятелите, които бях абонирал за престаналото да излиза списание „Везни“, ме запитаха не бих ли могъл, като „живея“ в столицата, да науча какво ще стане с остатъка от абонаментите?

Е, това вече бе чудесен повод да разузная къде живее Гео Милев и да го посетя. Отпуските през два неделни дни отидоха, за да открия квартирата му и откъде се влиза в нея. Живееше той в грамадно пететажно здание на булевард „Мария Луиза“, на реда на градските Іали, точно срещу джамията.

Преодолял дълбокото смущение, така характерно за селянчетата, попаднали в такава обстановка, аз поех нагоре към етажите, но по едно време на една от площадките се стъписах – какво ли щеше да си помисли нашумелият писател, като ме види с тънък гълъбов германски шинел, с ученическа фуражка? Да се върна? Не. Желанието и любопитството да видя оня, който ни поразяваше със своята изумителна енергия, надвиха и аз продължих да надничам в неприветливите коридори и да се заглеждам във вратите на апартаментите. Стигнах до най-горния етаж. Чуха се хоратни, тук имаше живи същества, те ще ме упътят. И над-

никнах във все така неприветлив, комай тесен и дълъг коридор. В коридора играеха деца. Те бяха десетина, на различни възрасти – от три до шест-седемгодишни. Попитах къде живее Гео Милев.

Едно девойче се обърна към малко момиченце и подвикна:

– Ледааа, търсят баща ти.

От детската група се откъсна момиченце на около три годинки с къса резперена рокличка и изтърча като ястребиче към срещната врата. То се повдигна на пръсти, отвори, влезе и внимателно затвори.

Най-сетне вратата се отвори и на прага в осветената рамка застана той, домакинът. Хвърли се в очите ми неговият костюм – добре скроен и, доколкото можах да схвана, от скъп плат. Сакото беше разкопчано, виждаше се прилепнала жилетка, която очертаваше малко издадения напред корем. Обущата му бяха нови, шпиц и лъщяха като лачени, или пък бяха лачени, сега ми е трудно да определя. Над дясното око падаше гъст, малко закривен кичур коса.

Близките и приятелите на Гео Милев казват, че е бил среден на ръст. Между тези безспорно верни твърдения и моето впечатление от него има някаква странна дистанция. При това неизгладимо за мене впечатление аз и сега оставам с убеждението, че той бе едър, солиден, внушителен. И ми се струва, че аз, тогава осемнадесетгодишен добре развит мъжага с пределен размер на средния ръст, го гледах не направо, а отдолу нагоре. И когато размислям върху тази представа, намирам, че съм го измервал не по неговия физически, а по духовния му ръст.

– Какво обичате? – попита учтиво, но хладно той.

Когато му обадих защо съм дошъл, той отстъпи крачка назад и ми стори път да мина:

– Заповядайте.

Пристъпих навътре като автомат и като

автомат седнах на стола, който ми посочи. След това и домакинът седна зад малката масичка, върху която успях да зърна само някакви писмени принадлежности и една разтворена книга. Бях гърбом към прозореца и гледах лявата страна на домакина, върху която се очертаваше пригладена назад и настрани коса над хубаво, високо, малко полегато чело.

Нищо друго не успях да забележа в тая стая-кабинет – до такава степен бях объркан и смутен. А и домакинът ми изглеждаше на уморен и дори досадѐн от нещо, което още повече ме депресираше.

– Наскоро ще излезе от печат алманах „Везни", с този алманах ще се отчетем за неизлезлите броеве на списанието – каза само той и замълча.

Станах. Домакинът не ме спря. Стана и той. Придружи ме до вратата, ръкува се, като кимна леко с глава. Едва на прага повтори малко по-живо:

– Алманах „Везни" ще излезе наскоро. Ще бъде изпратен на посочените адреси.

Когато заслизах по стълбите, започнах да се упреквам, че обезпокоих този толкова зает писател, че отнех от скъпото му време, че го забавих и му попречих да иде на някоя важна и неотложна среща... И се успокоявах – все пак имаше важна причина за това посещение, защото аз отговарях за абонатите на „Везни".

А когато слязох долу и поех по булеварда, съвсем се оправдах за посещението си. А все пак го видях, а все пак приказвах с него, а все пак отсега нататък, когато чета негови произведения, ще мога и да се похваля за срещата, за въздуха, който съм дишал няколко минути в една чудна лаборатория на творческия дух...

Този текст е из очерка-спомен „Една среща с Гео Милев" от Георги Караславов, публикуван в сп. „Пламък", 1970 г., кн. 15, стр. 48–57.

*ДИМИТЪР СИМИДОВ**

Пететажното здание на някогашния булевард „Мария Луиза“ №23, където преди тридесет и пет-шест години живеехме, както се казва, врата о врата с Гео Милев, бе улучено при една от бомбардировките на София от прякото попадение на двутонна бомба и се срина до земята. Когато минах край Халите в студеното утро на 11 януари 1944 година, купчината тухли, пепел и желязо на това място никак не подсказваше, че в разните етажи на тази къща са се помещавали един пощенски клон, една аптека, едно стопанско училище, един колониален магазин, представителството на часовниците „Лонжин“, та дори и една банка, наречена Износно-вносна банка. Че тук са живеели десетина семейства от по четири-пет членове, че тук четири години е живял и се е разправял с жилищни комисии Гео Милев и че оттук на 15 май 1925 година сутринта дойдоха агенти от Дирекцията на полицията и го повикаха „за малка справка“, и че тази справка завърши в парното отопление на дирекцията.

Сега на това място, сиреч в началото на улица „Жданов“, вляво от Халите, като се застане с лице срещу тях, има една малка градинка с пясъчни пътеки. И с пейки, по които следобед почиват пенсионери. И някаква паметна плоча, сложена съвсем не там, дето трябва, която иска да ни увери, че тук е било жилището на автора на „Септември“ и „Жестокият пръстен“.

Съседът ти е по-близък и от брат – казва пословицата. Макар че моето жилище и жилището на Гео Милев се намираха в общ хол и ни делеше, дето се вика,

---

* Димитър Симидов е с три години по-млад от Гео Милев. Завършва зъболекарство в Брюксел. Малко време се занимава със земеделие, после се отдава на писателска дейност. Издава около 25 книги – главно разкази за деца. Романът му „Непобедени“ е епическо произведение, посветено на Владайското въстание, в което самият той взема участие (1918 г.). Член на

само една стена, аз не мога да твърдя, че с Гео съм бил много близък, а за по-близък и от брат и дума да не става. Не зная дали и някой от писателите от онова време можеше да се похвали, че е бил в тесни приятелски връзки с този духовен аристократ, който смяташе – като Оскар Уайлд!, – че искреността е присъща само на посредствените души, и затова и в най-задушевния разговор поставяше, така да се каже, някаква неутрална зона между себе си и своя събеседник. Това, разбира се, не значи, че Гео Милев живееше в някакъв английски „сплендид изолейшън", че беше студен, горд, важен и надменен. Той имаше основание да чувства превъзходството си над много свои колеги, които нямаха нито неговата култура, нито неговия талант.

Навършил-ненавършил двадесет и пет години, Гео Милев беше вече една завършена личност, една ярка индивидуалност, дори много ярка, дори премного ярка. На двадесет и две години той се връща от войната инвалид – дясната половина на лицето му е отнесена от английски снаряд. Той владееше няколко езика, говореше с авторитет (и всички се възхищаваха от това, което говори) по литературни, театрални и културни въпроси, пишеше чудесни и малко чудати стихотворения. Ние, по-младите, го четяхме, радвахме се, че може да се пише така свежо и оригинално, и когато се опитвахме да пишем по същия начин, разбирахме, че това не е така проста работа.

Не зная дали Гео Милев работи повече от седем-осем години в нашата литература. Но той остави такива дълбоки следи, че и да не беше трагичната му смърт – трагична и още по-трагична, защото беше така преждевременна!, – той пак щеше да бъде една голяма фигура в нашата култура.

Наистина Гео Милев имаше за какво да се държи на цена. И затова, когато искам да си го спомня по-добре, аз не го виждам в буйна пиянска компания – бохемщината

бе много на мода по онова време, – а на работната му маса – кухненската маса, върху която семейството му се хранеше, а съпругата му режеше зарзавата за супата. Работеше по цял ден и до късно през нощта в малкото двустайно апартаментче – по едно време двустайното апартаментче се превърна в едностайно, защото жилищната комисия реши, че две стаи са много за четиричленното семейство на един писател, та му отне една от стаите. И в тая теснотия, при врявата и плача на малките Бистра и Леда, които по онова време бяха по на 2-3 години, при шума на оживения булевард, където от сутрин до вечер различни продавачи се надвикваха да хвалят своята долнокачествена стока, Гео Милев работеше: пишеше своите стихове и критики, своите памфлети и есета, превеждаше от оригинал Шекспир, Байрон, Роденбах, Метерлинк, Верхарн, Хайне, Райнер Мария Рилке, Блок, Маяковски, замисляше своите оригинални постановки на Стриндберг и Толер. Тук Гео Милев редактираше, коригираше и експедираше експресионистичното списание „Везни“, тук семейството му ядеше, спеше и готвеше. Тук се посрещаха приятели и познати. Тук идвах на гости и аз.

– Спомням си, че ти често идваше у дома – ми каза Мила Гео Милева, когато преди няколко дни отидох в дома ѝ, за да освежа избледнелите си спомени от онова време. – И Гео ходеше у вас, на кафе. Често от прозореца ви виждахме двамата, като се прибирате за обед – с кесии в ръце.

Ах, ако знаех, че след смъртта на Гео Милев ще стане това, което е днес, че софийски квартали ще носят името му, че това име ще стане синоним на мъжество и пред него ще се прекланя цял народ, аз сигурно щях да взема мерки да не пропадне нито една дума от нашите разговори. Сигурно щях да записвам това, което чувах от него, щяхме поне пет пъти да се фотографираме заедно... Смътно си спомням, че той

оказваше някакво влияние върху мене, но не ми стигаха интелектуалните сили, за да му подражавам. За да ме насърчи, той помести едно-две[1] мои стихотворения във „Везни“ – и помня, че след това две седмици не поздравявах познатите си от главозамайване. Не беше лесно да се пише по маниера на Гео Милев. И затова никой от тези, които се опитаха, не прокопса.

По онова време аз се готвех да заминавам за чужбина. Да следвам зъболекарство. Но още не бях избрал къде. Вероятно по внушение на Гео Милев реших да уча в Брюксел. По онова време Гео беше в преписка с Емил Верхарн[2], превеждаше „Мъртвият Брюге“ от Роденбах, беше вече превел „Горещи цветарници“ от Метерлинк, получаваше разни белгийски вестници и списания. В нашите разговори често се говореше за Белгия – „Окървавената Белгия“, както я нарече в една своя книга Верхарн – и твърде естествено ще е да е бил събуден у мене интерес към тая страна. И този интерес да е решил въпроса къде да следвам.

Много ми е неудобно, че уж разказвам спомени за Гео Милев, а почнах да разказвам за себе си. Но тъй като по онова време и аз съм живял на тоя свят, и то не изолирано, а в съседска близост с Гео, неизбежно се налага да си спомня и за това, което съм бил. Спомням си, че през ония дни готвех първата си сбирка стихове. Събрах стотина стихотворения, преписах ги и един ден ги дадох на Гео Милев да ги прегледа. Не след дълго Гео пристигна у дома с две папки. Отвори първата папка: и в нея имаше ръкописите на три само мои стихотворения. Отвори другата – там бяха останалите.

– Ако издавах аз тази книга, щях да поместя само

[1] Гео Милев публикува едно стихотворение от Д. Симидов – „Сонет“, кн. 7 на сп. „Везни“, 29 февруари 1920 г. – Бел. съст.

[2] Преписката между Гео Милев и Е. Верхарн приключва през 1916 г., когато белгийският поет загива на Руанската гара, Франция. – Бел.

стиховете от първата папка – каза Гео Милев. – Но ти не съм аз и аз не съм ти, затова – карай...

Към края на 1923 година стихосбирката излезе със скромното заглавие „Стихотворения". Разбира се, подарих един екземпляр – един от първите екземпляри – на Гео Милев. И отзивът не закъсня.

Един ден Гео идва у дома с някакъв особен израз на лицето: иронична усмивка, изпитателен поглед, дори, стори ми се – някакво леко безпокойство. Носеше в ръката си някакъв ръкопис.

– Искаш ли да ти прочета нещо? – запита той.

Аз си спомних, че някои от станалите по-късно прочути Геови стихотворения бях чел в ръкопис, зарадвах се и отвърнах:

– Разбира се!

– Ама това е рецензия за книгата ти.

Изтръпнах и се престраших.

– Нищо. Чети.

Рецензията беше отрицателна. Но на колене да бях молил Гео Милев да пише така ласкаво за мене, надали щях да измоля това. Той пишеше:

„Скромно заглавие и скромни стихове. И скромна цел: ако е възможно, да се получи литературната премия за 1923 година. И с пълно право. Защото всичко в тази сбирка не е по-лошо от повечето работи в сбирката „Лунни петна", премирана миналата година..."

Слушах и не вярвах на ушите си. Николай Лилиев с неговите звънки и със съвършена техника стихове:

Съмна в сънните градини
всяка капчица роса
отразява ведросини,
ведросини небеса...

или:

Бъди ти оня вожд призван
да зове с пророческий си глас,

— беше един от върховете на тогавашната наша литература!

Как да не съм доволен? Но Гео Милев не се задоволяваше само с приказки. Той доказваше това и на дело. Цитираше едно „мое“ стихотворение от четири куплета, от които всъщност само мой е първият куплет. Останалите бяха взети от Лилиев, Людмил Стоянов и Христо Ясенов. Наистина, като четеш стихотворението, ще кажеш, че един автор го е писал. Изглежда, че доста труд си бе дал рецензентът, докато подбере този стихотворен букет.

Гео Милев чете, а аз се възнасям на седмото небе. Свършва.

— Брей, да не ми се разсърдиш!?

Как ще му се разсърдя? Напротив, помолих го да не отлага излизането на отзива. И той изпълни молбата ми: рецензията, така, както ми бе прочетена, излезе в следващата книжка на „Везни“.[3]

Но примерът, особено лошият пример, е нещо много заразително. Критикът Васил Добринов, който

[3] Тук Симидов греши — Гео Милев няма как да публикува рецензията си в „следващата книжка“, тъй като „Везни“ спира да излиза през месец март 1922 г. Въпросната „рецензия“ е част от статията му „Поезията на младите“, публикувана на 25 февруари 1924 г., сп. „Пламък“, кн. 2, в която Гео Милев прави мистификация от стихове на Симидов, Лилиев, Людмил Стоянов и Христо Ясенов, като иронизира младия поет, че поетическият му подход е „въпрос на преповторението“. — Бел. съст.

[4] В. Добринов редактира не сп. „Огнище“, а сп. „Слънце“, на което списание Гео Милев е сътрудничил, но впоследствие се разграничава от „еснафския му вкус“ и влиза в полемика със сътрудниците му В. Добринов, М. Николов и Цв. Минков. Вж сп. „Везни“, г. I, кн. 5 от 31 декември 1919 г. Сп. „Слънце“ спира да излиза през 1920 г. Възможно е В. Добринов да е публикувал своята мистификация наистина в сп. „Огнище“, което излиза по това време. — Бел. съст.

по онова време издаваше списание „Огнище“[4] и пише в списанието си каквото му текне, прочел тази рецензия и му харесал начинът, по който Гео Милев се подиграва, та решил да се подиграе и той – с поета Йордан Стратиев. Взел един-два куплета от едно негово стихотворение, взел един-два и от мое, разбъркал ги така, че и ние да не можем да си ги познаем, лепнал ги в страниците на „Огнище“ и поднасяйки на читателите си този литературен миш-маш, се провиква:

– Ха познайте сега кой куплет е от Симидов, кой е от Стратиев.

Цитирам тази реплика по памет, но в общи линии така беше.

Но нали Quod licet Jovi, non licet bovi[5]: Гео Милев може да си позволи всякакъв приятелски шарж с нас, по-младите от него. Защото и в отрицанието му ние виждахме добронамереност. А с Васил Добринов ние едва се познавахме...

Тази рецензия в кавички ядоса Стратиев, ядоса, разбира се, и мене. И решихме да непердашим критика. По това време сбивания между писателите избухваха по всички краища на София: Антон Страшимиров се беше бил с Божан Ангелов, Стаматов – с Владимир Василев, един млад и заядлив литератор на име Крум Йорданов редовно ядеше бой след излизането на всяка от критиките му; критики, следвани от бой, пишеше и Буко Пипи, за което му викаха Буко Бити, и т. н. Значи, съвестта ни можеше да бъде спокойна.

На Стратиев скоро се удаде случай, както се казва, да осъществи страшното си намерение – и по една случайност Гео Милев стана причина то да се осъществи. И тъкмо затова разказваме тази колкото весела, толкова и нелепа история. Значи, в деня, когато в сп. „Огнище“ излиза злополучната рецензия, Йордан Стратиев седи в компанията на Гео Милев

[5] Което е позволено на Юпитер, не е позволено на вола (лат.).

в сладкарница „Цар Освободител“. Неочаквано влиза В. Добринов. Всичката кръв на Стратиев се качва в главата му, всяка пора на битието му крещи за отмъщение... Но той не може да се реши. Наистина, той е решил да отговори на своя критик по възприетия вече начин, но е смятал да го срещне някъде на по-закътано място, а не тук, в сладкарницата, в центъра на София. И почва да се колебае. В душата му се разиграва, както се казва, драматична борба.

- Виж колко е доволен, че те е наредил в глупавото си списание – казва Гео на Стратиев, сочейки с очи критика, който, седнал недалече от групата, спокойно пие кафето си.

– Абе, аз съм решил да го напердаша, но тук...

– Какво от това? Константин Сагаев яде бой пред Народния театър...

Това е достатъчно, за да изчезнат всички морални скрупули от душата на поета. Стратиев стиска тънкия си бастун и решително става от масата...

Но нека оставим Христо Смирненски[6] да доразкаже какво е станало по-нататък:

Стратиев беше с кръв гореща,
макар в стиха да е студен
и В. Добринова посреща
с дебел бастун въоръжен.

За мене ти какво си писал?
Я пред бастуна повтори!
– Това е моя твърда мисъл
и в нея истина гори.

[6] Христо Смирненски в сп. „Маскарад“, бр. 19, 1923 г., публикува „Най-здравото великденско яйце“ по повод побоя между писателите и критика – едно от последните му великолепни хумористични стихотворения. – Бел. съст.

– Главата ти е тебе твърда,
а мисълта ти – книжен прах!
И в миг Стратиев се разтърда
в един лирично смел замах.

Бастуна сложи се прилично
върху критичното яйце,
ала Добринов безразлично
кръстоса на гърди ръце.

След четвърт час лирикът вече
въздъхна морен, изпотен:
Тогаз Симидов се изпречи:
– Я дай бастуна ти на мен!

Уви, и той се изпотява,
макар по-ловък и чевръст:
яйцето здраво си остава,
бастунът става все по-къс.

И ей Симидов с болка свята
отпуска капнали ръце.
Добринов сочи си главата:
– Това е дървено яйце...

Всичко, разказано в тия куплети, беше приблизително така, с две малки поправки: първо, бастунът на Стратиев не беше дебел, а, както казах и по-горе – едно тънко контешко бастунче, с което младият поет се кипреше из София, и, второ: аз не присъствах там, за да отменя уморения Стратиев, вземайки от него строшения в критичната глава бастун. Аз бях на разходка в Борисовата градина и на връщане срещнах по булевард „Цар Освободител“ В. Добринов, току-що свършил разправията си със Стратиев. Като ме видя, той просто си изпроси боя, като се

нахвърли върху мене с ръкомахания и някакви закани. И аз, разбира се, реагирах по предвидения начин. Арестуваха ни, закараха ни в участъка. Там Добринов тържествено декларира пред полицейския началник, че ако втори път — искаше да каже трети път, но сбърка, — ако втори път се посегне върху личността му, ще се разправя с огнестрелно оръжие. За тази цел още днес щял да си извади позволително за носене на такова оръжие. Аз от своя страна бях принуден да обещая, че вече няма да се бия по улиците, подписах някакво обещание и се разделихме най-приятелски — не с Добринов, а с полицейския началник.

Тази история излезе малко дългичка, но тя илюстрира нашите литературни нрави. Описах я затова, защото макар и косвено, и Гео Милев беше замесен в нея.

* * *

Аз живеех в една-единствена стая, но толкова голяма, че оскъдната ми мебел се беше загубила в нея. По някакво хрумване с разни парапети и басми аз я бях разделил на спалня, трапезария, кухня и работен кабинет. Когато напуснах квартирата, за да замина за Белгия, отстъпих стаята с цялото ѝ разпределение на Гео Милев. В Брюксел получих едно писмо от Гео: молеше ме да му купя Верхарновата пиеса „Зори“ — в София не можел да я намери. Купих тази пиеса от първата книжарница в Брюксел, но защо не му я пратих веднага, не си спомням. Може би се канех да му я донеса подарък, като се връщам през ваканцията. А когато се наканих да му я пратя, понеже бях решил да не се връщам тази ваканция в България, научих за трагичната му смърт.

По повод на конфискуването на „Пламък“ Гео Милев писа: „У нас е забранено да се говори, да се пише,

да се чете. И най-сетне: да се живее.“

Полицията не пожела да го опровергае.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора. Първата част е публикувана в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965, а втората част, която има определено „жълт“ характер на някогашните литературни нрави, се печата за първи път.

ДОРА ГАБЕ

Първият ми жив спомен от Гео Милев е, когато през 1919 г. той се завърна от Германия заедно с жена си Мила. С нея се познавахме отдавна – бях съученичка и приятелка със сестра й, по-късно съпруга на Иван Радославов. Милеви живееха на „Цар Самуил“ №14. Досега помня стаята, в която ни въведе Мила: диван и столове, по които имаше наредени шарени възглавници. Погледът ми беше буквално нарязан от пречупени линии и ярки бои. Сестра ми, Вела Казанджиева, приятелка на Мила, която обичаше ярките цветове, остана възхитена. Аз гледах с недоумение.

– Това е футуризъм, най-модният стил в Германия и изобщо на Запад! Оттам ги носим – рече Мила и се засмя. Тя имаше особена, светла, детска усмивка. Предполагам, че тия възглавници и моя футуризъм замъглиха впечатлението ми от човека и със своята яркост и натрапчивост изличиха от паметта ми думите на Гео, с които той ни обясняваше футуризма.

Вторият ми спомен е, когато Мила и Гео дойдоха у дома. Трябва да е било през същата година. От нашите стаи се виждаше цяла Витоша, грееше слънце, бяхме млади и жизнерадостни. Боян Пенев и Гео Милев веднага влязоха в кабинета. Гео се спря сред стаята,

погледна през прозореца, застоя се за миг пред огряната от слънце планина, извърна се и не се откъсна от библиотеката, с книги от земята до тавана. Помня рошавата му глава, черна като смола, не висока фигура, тъмен костюм и широк гръб – върху фона на книгите. Боян Пенев, по-висок от него, стоеше също пред библиотеката, в профил. Разговорът навярно е бил оживен и навярно се е отнасял до книгите, защото често се вдигаше ръката ту на единия, ту на другия и се изваждаха книги. Аз ги гледах през вратата на салончето, където седяхме с Мила и разговаряхме.

Помня думите на Боян, след като Милеви си отидоха:

– Интелигентен човек, малко побъркан на модернизъм, но това е добре, върви с живота!

Аз не вярвах, че Пенев може да одобри тая страна от интересите на Гео Милев, защото съм го чувала да нарича тия литературни течения налудничави и ме предпазваше да не се увлека по тях. С Гео спореше много често, не се съгласяваше с него, обаче го ценеше. Живият темперамент и голямата начетеност, интересът му към новото, което идеше от Запад, тая „натегната струна" на неговия дух, както се изразяваше Пенев, бяха гаранция за растежа му. Пенев, който от младини се отличаваше с чувството за мярка в своята литературна работа, признаваше, че хаосът в младите глави на писатели като Гео Милев е признак за живот, от който ще се роди нещо голямо. Той не се излъга.

Много пъти срещах Гео Милев по-късно: и когато постави и режисира пиесата „Маса-човек" от Ернст Толер, и когато отивахме заедно у Вера Харитонова Грусар, българка, женена за френски офицер, наскоро дошла от Париж. Това беше към края на 1922 г. В нейния дом спореха оживено по литературни въпроси – най-много Гео и Вера. Пенев се намесваше сегиз-то-

гиз. Николай Лилиев иронизираше над някои реплики на единия и другия. Вера беше жена със самочувствието на човек, дошъл от по-голяма страна и донесъл със себе си голяма култура. Нашите мъже и изобщо всички ние бяхме любознателни, а може би и любопитни да узнаем парижкия живот и от ония страни, които не познавахме, а толкова легенди се чуваха за него! Но Вера не изпадаше в пикантен стил. Тя се държеше като мадам де Монтенон. Не ѝ се нравеше стилът на нашите писатели, бил муден, провлечен, безжизнен, а езикът скучен. Някога, в гимназията във Варна, тя беше най-силната ученичка. Имаше големи литературни интереси и винаги вярваше, че ще напише нещо значително. Когато Пенев я запита защо досега не е написала нещо, тя отвърна:

— Понеже зная, че мога да го напиша, задоволява ме тая вяра в собствените ми сили, а това ми стига!

Тая жена умееше да привлича писателите — дори и един аскет като Николай Лилиев. Малката стаичка, в която ги събираше, се беше превърнала в литературен клуб. Вера беше умна и женствена. Тя създаваше атмосфера около себе си. Никога обаче Гео Милев не издаде своите революционни убеждения и интереси. Своя вътрешен, таен мир той не можеше да разкрие тук, в тая салонна атмосфера. Истинския Гео аз познах едва когато четох поемата му „Септември“.

Дълго време не бях го виждала, когато узнахме, че е изчезнал безследно...

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ЦВЕТАНА ВЕЛЧЕВА

Бях честа гостенка в къщата на книжаря Милю Касабов. Неговата трета дъщеря Мика ми беше приятелка. Съученички, ние с нея и още един малък кръг приятелки се разбирахме, търсехме и беше много естествено да ходим в тая скромна къща, където имаше толкова много книги и където в малката гостна можеше спокойно да споделяме всички „въпроси", които ни тревожеха.

В спокойния живот на нашата патриархална Зара нещо се раздвижваше. Ние, с нашата зараждаща се младост, търсехме това ново навсякъде. Книги, книги с най-противоречащи тенденции, минаваха през нашите ръце. Всичко ни интересуваше: литература, поезия – но нещо ново, история – но по-революционна, политическа икономия...

Гео все по-рядко се мяркаше в Стара Загора, но неговите „Везни", неговите „прокълнати поети", неговите идеи за нов театър, всичко тъй различно от общоприетото, ни раздвижваше духовете. Споровете, които той повдигаше, бяха честа наша тема въпреки възрастта ни.

Един ден в скромната гостна на Касабовата къща нашата малка група разглеждаше струпаните върху малката кръгла масичка снимки и изгледи, донесени от Гео при пътуването му в чужбина. Какви бяха снимките, какви разяснения ни даваше Мика, не помня, но зная, че това беше нещо необикновено и интересно. В стаята влезе Гео. По какъв повод, или може би без повод, ей тъй на, под натиска на някакво настроение той почна да рецитира „Лудият" на Петьофи. Той рецитираше така, че веднага грабна вниманието ни. И когато, малко изтеглен в дъното на стаичката, изрече „Ще туря барут под земята...", въздействието беше толкова голямо, че в моето съзнание се размесиха

Петьофевият герой и рецитаторът и настръхнала, светкавично си помислих: „Но този човек, Гео, наистина ще дигне земното кълбо във въздуха!“

Годините минаваха, ние растяхме, нажежеността на политическата атмосфера също растеше, така се стигна до паметната 1923 година. Бяхме току-що свършили гимназия. Почти всички мои другарки се пръснаха. Заминаха да следват. Мика беше в София. А аз? Във вихъра на Септемврийското въстание моят брат, Асен Велчев, падна на фронта на въстанието като член на Окръжния революционен комитет. С честното си сърце и прозорлив ум той беше презрял класата, от която произлизаше. Синът на стария генерал – на страната на комунизма! Реакцията не прости тази дързост и белият терор изля всичката си жестокост над нашето семейство. Пред очите ми, очи на двадесетгодишна девойка, се разкри такава картина на човешка жестокост, подлост, низост и мръсотия, която тъй силно контрастираше със светлия образ на Асен. Та не можеше да не преобърне в мен всички представи и за хора, и за техния морал, и за живота въобще. Всред този ад, естествено, човек търси да сподели всичко с някого. И една безсънна нощ писах на Мика. Какво точно! За жестокостта и злостта на хора изверги и садисти. За тяхната омраза. За грозотата на този черен живот. За изгубените перспективи на моя живот. Другите четат, учат. Аз се разправям с тия изверги. И над всичко това – голямата скръб по скъпата загуба. Бях изгубила вярата в човека.

Спомням си съдържанието на това писмо по отговора, който получих. Той беше от Гео. Колкото и да насилвам паметта си, не мога да си спомня как дойде това писмо до мен (тогава унищожаваха всяка кореспонденция, адресирана до нас), какъв беше външният му вид, почеркът, стилът, всичко, което в това тревожно време съм смятала за маловажно, е изчезнало

от мен. Но неговото съдържание, неговият смисъл, не можех да забравя. Защото то ми помогна да видя нещата в друга светлина. Няма да преувелича дори, ако кажа, че то ми даде силата да надживея всичко.

„Животът не е грозен, не е черен. Той е борба. Там е красотата. Хората не са изверги, те при обикновени условия са нормални. Но не забравяй, че борбата е класова. Класовата борба разделя обществото. Те ви убиват, бият, мачкат, защото чувстват, че ще бъдат пометени. Никой лично не те мрази – мразят фронта, на който си застанала. Не съжалявай, че сега не четеш, не учиш. Това не е вярно. Ти четеш голямата книга на живота. Помъчи се да я разбереш хубаво и тогава ще научиш повече, отколкото твоите другарки в университетите."

Това беше есенцията на писмото. Той ми даваше примери от световната литература – Шекспир, специално Хамлет с неговия монолог. Говореше за дядо Дивисил от „Кървава песен" на Пенчо Славейков.

Помня това писмо, защото дълги години ми трябваха, за да мога да го асимилирам. Струва ми се, че чрез него мога да си разясня пътя, по който сам Гео дойде до неговия „Септември" – апогея и голготата на живота му.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора. Публикува се за първи път.

ЛАМАР

Допускам, че еретикът Гео Милев пред вратите на Рая със свети Петър е спорил на английски. Един Байронов стих все пак е смекчил сърцето на светеца, който не е взел предвид, че той, християнинът от Стара Загора, е напуснал земните селения поради много патос.

Когато Паул Клее конструираше пръчиците на примитивизма, Кандински разливаше **зеленото по Волга,** когато експресионизмът на следвоенна Германия обобщаваше изкуството като висш синтез – тогава нашето „младенческо“ изкуство разкъса сърцето си и каза: Да!

Нашето изкуство не е било чуждо на всички прояви на Запада и доколкото е могло, е пулсирало с ритъма на по-високата култура.

Смятам, че най-голям двигател в това отношение бе Гео Милев. Той съчетаваше в себе си всички идеи на насоката на времето (и изкуството). Бореше се. Учеше. Агитираше.

* * *

На приятеля си отдавам своята почит; поета и бореца възхвалявам – на младите творци желая поука и вдъхновение от големи дела и социална отговорност.

* * *

След Първата световна война ние се завърнахме от фронта оскубани. Разорени материално и духовно, в литературата подирихме стихийното начало. Обзе ни модернизмът, защото националното беше избило в шовинизъм.

Гео Милев беше първият и най-яркият вдъхновител на това модернистично движение. Колкото и упадъчно да беше това, аз тая в душата си такава

мисъл: ако не беше Гео Милев се явил т а к ъ в в нашата литература, тя може би нямаше да се р а з д в и- ж и и да се вдъхнови от идеите на революцията така бърже. За това ще говорят изследователите. Аз искам да разкажа някои спомени, които ме свързват с Гео Милев.

С него ме запозна Николай Хрелков в началото на 1920 година.Тогава той редактираше и издаваше първата годишнина на списание „Везни“, а аз бях касиер на едно винарско дружество, което първо в България започна да произвежда ликьори и бутилкови напитки. С Гео пиехме вермут и станахме добри приятели. Когато му дадох едно стихотворение за „Везни“ с цялото си име, той рече: „Остави тия прости имена! Ще го съкратим и от Лальо Маринов ще стане Л а м а р!“ Аз се помирих с това и както виждате, и до днес тегля неудобствата на своя паспорт. Жените ни също се сближиха помежду си и понесоха по едно женско бебе на ръце. Първото беше Леда.

Политическата обстановка по това време беше много натегната. Железничарската стачка спря транспорта за цял месец; правителството на земеделците направи всички усилия да я потуши. Враждата между работниците и селяните се задълбочи. В моя конфликт имаше пръст и нашата буржоазия начело с народняците. Настана голяма беднотия. Нашето идеалистическо отношение към това събитие не може с нищо да ни оправдае. В литературата ние не го отразихме!

В борбата за идеологично и материално съществование на втората и третата година от „Везни“ Гео беше изоставен от много свои сътрудници. И беше принуден почти сам да поддържа материала.

На един Гергьовден двамата опекохме едно агне. Седнахме и зачакахме гости. Никой не дойде. Нито Людмил, нито Николай Райнов. Чини ми се, че тогава му стана мъчно, и рече: „Само ти ли си ми приятел?“

„Дръж се, рекох, Гео, ще го изядем и без тях!“ Тогава ние имахме сили и кураж да се борим с много работи. Тая сила ние черпехме от вярата си в бъдещето. Макар то да беше смътно.

От модернист и идеалист Гео постепенно преминаваше към революцията. В края на 1921 година той получи от Берлин едно малко книжле – отделно издание на поемата на Владимир Маяковски „150 000 000“. Застанал прав, с издигната дясна ръка и изправен показалец, той я четеше с такова вдъхновение, че аз се отчаях за себе си, първо, защото не разбирах добре руски, и, второ, че не притежавах такава сила като Маяковски. Тая поема като че ли извърши един голям прелом както в Гео, така и в мене. Мога да кажа, че под влиянието на Маяковски аз започнах наново да пристъпвам с едри крачки в своето творчество. Завладя ме динамиката и бунтът!

В началото на 1924 година Гео започна редактирането на „Пламък“, което явно го определи като прогресивен творец и общественик. Условията ме изхвърлиха в провинцията като банков чиновник. Като сътрудник на „Пламък“ и за други „противонародни“ прояви ме уволниха. Трябваше да се върна в София. Още от гарата се отбих да видя Гео, но беше излязъл да урежда гаранцията по присъдата за поемата „Септември“. На другия ден стана атентатът в църквата „Света Неделя“. Задържаха ме и престоях две седмици в училището „Фотинов“. Комисията, която освобождаваше задържаните, не разбра, че съм Ламар, и ме пусна.

Беше привечер.Тръгнах по „Пиротска“ към центъра. Хората почти бягаха насреща ми, за да се приберат преди полицейския час. При джамията останах съвсем сам между войнишките и стражарските щикове, необръснат и с вехто одеялце под мишница. Веднага съобразих и свих в късата уличка срещу джа-

мията и се изкачих на третия етаж, където живееше Гео. (после там беше пощенски клон. Сега зданието липсва. Събориха го американските бомби.)

Когато влязох, Гео извика:

— Ти ли си, или е сянката ти? Ние те бяхме отписали вече. Сядай!

— Не! Стой настрана, че съм вълшлясал! Ще ми постелеш тук до вратата!

През тая нощ ние разговаряхме до разсъмване. Събитията бяха така динамични и сложни, че имаше разговори за дни. А аз не знаех никакви новини. Каза ми, че Христо Ясенов е задържан и няма никакви следи.

По това време бяха дошли трима депутати от Лейбърпарти, за да видят жестокостите, извършени над българския народ. Развеждаше ги известният мисионер Маркъм. Те посещаваха наши видни общественици и писатели, за да съберат лични впечатления от тия кървави събития. Гео ми разказа за техните посещения: как ходили при Антон Страшимиров, но той се въздържал — не им дал никакви сведения.

— А аз? Разправих им всичко. За превратa, за потушаването на Септемврийското въстание, за цензурата и за всички жестокости, които се вършат.

Аз го слушах затаено и размишлявах. Мълчах.

— Защо мълчиш?

— Ти си наивник — му казах аз. Той подскочи с целия си темперамент. — Нима — казвам му, — когато дойдоха тия англичани при теб, ти не се сети, че вън на тротоара са чакали най-малко пет копоя, за да ги следят къде отиват?

Кипнах и го наругах. Аз идвах от ареста и за мене беше по-ясно какво се върши. Всяка нощ изваждаха най-добрите ни другари и ги отвличаха незнайно къде.

Гео помълча и добави:

— Но те ми обещаха, че няма нищо да кажат.

Така завършихме тая нощ. Сутринта си заминах

за Троян. В двора на околийското управление бяха наредили комунистите да им стрижат дългите коси първи номер. Жестоката разправа по всеки отделен град и село имаше местно и навсякъде отвратително проявление.

Какво стана после? Чухме, че английските депутати още във Виена направили изявление в пресата, че известният български писател Гео Милев им разказал за всички жестокости на превратаджийското правителство и че българският народ бил клан, както и турци не са го клали.

След няколко дни се завърнах в София. Близо до джамията ме срещна Гьончо Белев и ми съобщи, че от пет дни Гео е задържан и го няма никъде. Изтръпнах. Зави ми се свят. Върнах се и се изкачих пак на третия етаж. Почуках. Мълчание. Повторих. Вратата се открехна и се показа жена му, бледа и измъчена. Сълзи бяха затулили гърлото й. Тя нищо не каза. Аз разбрах всичко.

Гео Милев не можа да осъществи своя огромен талант: и поет, и режисьор, и художник, и отличен преводач от много езици. Но той остава като знаме пред поколенията и ще ги вдъхновява в борбата им напред!

* * *

Гео Милев имаше дълги и нервни пръсти. Замислен, той подпираше брадичката си с тях. В разговор барабанеше по масата леко и невидимо, което издаваше напрежението му. Когато поправяше някоя дума в ръкописите, пръстите му се движеха нервно и устремно. Зачертаваше яростно. Но съм виждал и тези ръце спокойни, отпуснати, с една синя веничка върху тях, по която туптеше умората.

Рисуваше по-добре от мнозина, които бяха получили академична подготовка. Веднъж, когато разговаряхме за дарбата му, Гео се усмихна:

— Главното са ръцете. Тече ли магия по тях, ще се излее в рисунка, в багрило. Магията на чувството ги движи.

* * *

Кой знае защо, може би под влияние на един скорошен разговор, върху един картон почнах да рисувам Гео. Седях в стаичката си и се мъчех да съживя едно око, нахвърляно върху картона. В този момент по дървената стълба чух стъпки и в стаята влезе той. Застана зад гърба ми и се усмихна:

— Имаш ли револвер?

— Какво те е прихванало, за какво ти е?

— Да стрелям в другото око. Ще излезе съвсем реалистично. Картонът ще се пробие и от дупчицата ще потече светлина.

Оставих картона в ъгъла, хванах госта под ръка и тръгнахме да се поразходим.

Подир няколко дни Гео ме попита какво става с портрета и аз вдигнах рамене:

— Изгорих го. Ти не го хареса и подпалих огъня с него.

Гео замълча. Не му беше удобно, че става дума точно за негов портрет, но все пак ми каза:

— Ти си първият, който ме е изгарял. Добър или лош, портретът ме караше да стрелям в него, а това не е малко. Жалко, че си го изгорил.

Оттогава на няколко пъти се опитвам да възстановя портрета, хващах някаква прилика, но винаги нещо липсваше. Все ми се струваше, че ако Гео Милев е жив, не би пожелал да стреля в дясното око. Онова, което, макар потъмняло, му придаваше такъв несравним израз!

* * *

Един ден през лятото на 1922 година отидохме в мансардата на Иван Милев. Гео влезе пръв, разпери

сакото си като пелерина и издекламира един стих от „Хамлет“. Иван беше много отслабнал и пожълтял, стоеше между невероятен куп от хартии и бои, но въпреки това беше с бяла риза и черна панделка. Дошъл бе скоро в София с доста картини, които успя да изложи в павилиона на Борисовата градина. Сезонът обаче беше такъв, че малцина минаха да ги видят.

Гео застана под един прозорец и замаха с ръка:

— Рисувай!

— Какво?

Иван вдигна очи.

— Как какво? Нас тримата! Един ден тая рисунка ще се цени. Под нея ще пише: „Рисувана от Иван Милев в гладните години.“

Трите прозореца на мансардата действително хвърляха три снопа светлина в най-различни тонове, но на Иван не му беше до рисуване. Не си беше платил наема, а имаше болезнена гордост, за да приеме пари на заем. Свали от врата си черната панделка, която носеше вместо връзка, и я окачи на празното платно. Под нея написа с черна креда „C’est ёпі“ (Всичко свърши).

Гео се хвана за главата:

— Какво говориш! Всичко сега започва. Ето тук, в тая мансарда с три прозореца!

Прав беше Гео. Още на следващата година един директор на художествена галерия в Стокхолм видя новите работи на Милев и пожела да ги купи. Гордият Иван Милев задържа най-хубавите работи, въпреки че пак не беше си платил наема. А черната панделка върху бялото платно остана само спомен.

* * *

Един ден срещу кино „Пачев“ Гео Милев ми разказваше някаква история. Още като юноша арменецът гостилничар Сираган го накарал да му нарисува техния

войвода Антраник и го окачил в гостилницата си.

— Това беше първата ми публикация! — смееше се Гео.

Подир три думи ми се разсърди, че не му давам стиховете за списанието. Аз наистина все нещо отлагах. Случайно след два-три дни се срещнах с издателя Филип Чипев. Разговаряхме, каквото разговаряхме, и Филип вдигна ръка, та се закле, че ще издаде стиховете в книга.

Все пак Филип удържа на думата си. Подир няколко дни ми обясняваше, че триста и три пъти ми е повтарял, че ще пусне книгата, затова ще я издаде в библиофилски тираж от 303 броя. И я пусна. Рисунките направи Иван Милев, когото потърсих в Художествената академия.

Когато отново се срещнах с Гео, той отдалече ми протегна ръка:

— Аз — вика — ти се сърдя!

— Защо бе, Гео?

— Не затова, че не ми даде стиховете и ги издаде в „Арена“, а защото не написа нови, които да ми изпратиш. Помниш ли какво ти разказвах за моята първа публикация — портрета на войводата, окачен върху стената на гостилничката. Тогава, когато се върнах у нас, се ядосвах, че съм подарил рисунката, затова измайсторих още трима войводи. Окачих ги във всяка стая.

Искаше да ме подтикне да напиша още стихове като публикуваните в „Арена“. Гледаше да „раздуха въглена“, докато е още топъл:

— Първата ти публикация мина! Чакам стихове!

* * *

В подписката за втората годишнина на списание „Везни“ прочетох следното: „През втората си годишнина... и пр. — стр. 360, „Везни“.

Един ден Гео сподели:

– Читателите бяха враната със сиренето, а аз си въобразявах, че съм лисицата. Обикалях около дървото на поезията, рецитирах стихове и чаках враната да извика от радост. Но тя си мълчи, държи си сиренето, а аз ходя с това старо сако...

И ми показа някаква дупка на ръкава. Помълча малко и продължи:

– За кого измервам правдата? 360 страници – 360 везни! А не пречених, че ще остана без лев в джоба.

Прав беше. Трудно се поддържаше периодичността на списанията.

Струва ми се, че в оня момент като че ли произнасяше присъда над самия себе си. Казваше:

– Никакво равновесие. Опасно е. Везните са времето и при Дойран на тях сложих едното си око. Сега, ако потрябва, ще сложа и другото...

Не мина много и времето поиска това, което беше обещал.

* * *

В моето списание „Новис“ исках да пусна портрет на Гео. Бях го поръчал на Макс Мецгер, който по това време беше в България. Но портретът закъсня. Чувствах се като болен, защото си бях представял броя с портрет на Гео. В отчаянието си грабнах един лист и почнах да рисувам. Опитах с червена, после с черна креда. С молив и с мастило. Листът започна да ме гледа с някои черти на приятеля. Дори беше добре, че не е пред мен и можех да го очистя от подробностите. На едно събиране у Петър Рамаданов, на което присъстваха Николай Райнов, Асен Златаров и Николай Лилиев, Гео бе донесъл една монография на виенския художник Оскар Кокошка и се стараеше да убеди всички в силата на опростените средства, които създават обобщението. Тогава той казваше:

– Истински е оня художник, който с опростени средства, с една линия например би могъл да изрази една голяма идея.

Петър Рамаданов беше изсякъл Гео от дърво. На мен ми оставаше листът и пространството, в които трябваше да нанеса линиите. Докато се трудех отчаяно над листа, разбрах, че черното мастило е най-подходящо за чертите на Гео. В това време забелязах, че мастилото в шишенцето свършва. Едва ли рибата би се почувствала така без вода, както аз без тия капчици черно мастило. Изглежда, съм извикал отчаяно, защото моят съквартирант, един добродушен запасен офицер, влезе уплашен:

– Какво има, господин Маринов?

Обърнах се бездиханен:

– Мастилото!

Съквартирантът проточи врат:

– Кое мастило?

– Мастилото свършва!

И макар че не бяхме толкова близки, махнах с ръка:

– Донеси ми мастило.

Войните бяха натрупали доста рефлекси у людете. Макар че бях обърнат с гръб, усетих как при вратата чукнаха токовете на ветерана. И излезе.

Мастилото се намери, хубаво, точно такова, каквото ми трябваше, но заедно с него пристигна и портретът от Макс Мецгер. Не можех да устоя, харесах го. Портретът на Макс Мецгер излезе в „Новис“, а моите листове прибрах при стиховете си. Но ми остана споменът от онова почукване на токове, което дълго носех в себе си.

* * *

Художникът Каварналиев се върна някъде от Европа. Събирахме се в едно тъмно помещение, в една задна стаичка, в която пиехме „плачковица“ (бай

Иван Плачков, редактор във в. „Мир“, правешката пиеше мастиката, побеляла от много сода, и това питие нарекохме „плачковица“). Каварналиев, щом видя стаята, рече:

— Черна е съдбата на непризнатите, затова ще боядишем стаята в черно.

И я боядиса — четирите ѝ стени бяха черни като ада. Върху тях нанесоха златни знаци.

Един ден в това наше „тъмно ъгълче от света“ донесох „Дванайсетте“ от Блок, изпратена ми от Гео, издадена от „Везни“ през 1921 г. Христо Ясенов грабна книжката от ръцете ми. Прочете я на един дъх и се изправи в средата на стаичката:

— На тази стена ще нарисуваме „пес буржуй“, а отсреща — главата Исусова! Буржуите — и за тях ще намерим място.

Говореше за илюстрациите към поемата, направени от Михаил Ларионов и Наталия Гончарова. И се зае да рисува.

„Пес буржуй“ стана великолепен. Козината му — настръхнала, а ноздрите му — разтворени: души какво има във въздуха. Окото му вдигнато нагоре — оглежда света.

Докато Ясенов рисуваше, всеки от нас даваше най-различни предложения. Аз предложих на едната стена да съберем всичките образи и даже ги нанесох на един лист. Чертаеха и другите. Николай Райнов на няколко пъти влезе от вън вътре, пушеше непрекъснато и вдигаше ръце като вития:

— Мрачно е, но ще дойде светлина.

Понеже знаехме какво ще рече, и за да изглежда по-антично, още щом прекрачеше прага и вдигнеше ръце, всички повтаряхме в хор:

— Мрачно е, но ще дойде светлина!

Боите на Ясенов излязоха много хубави. След години, когато престанахме да се събираме там, сто-

панинът пребоядисал стаята, но боите избили. Те и след това се появяваха многократно. Рисунките не искаха да погинат, но кой се сещаше тогава да запази творбата на Христо Ясенов? И то не и какво да е, а интерпретации на „Дванайсетте“ от Блок.

Стаичката в „Копривщица“ отиде в миналото. Остана само споменът за „Пес буржуй“ и за Катя „с керенките в чорапа“, и за ония мигове, които се огласяваха от стиховете, преведени от Гео и обагрени от боите на Ясенов.

* * *

„Лъч“, вестникът, който в началото си бе неглсен легален орган на партията, в бр. 45 от 12 януари помести съобщение за първата книжка на „Пламък“.

Отидох у Георги Василев – Шейтанов, един от най-близките помощници на Гео. Гледам ги – седнали в средата на стаята. Един срещу друг, яхнали столовете откъм облегалката. Шейтанов четеше някакво чуждо стихотворение. При всеки ред лицето на Гео негодуваше. То имаше тази странна способност да се променя всеки миг. С променянето на положението си то се покриваше ту със сенки, ту със светлина. Седнах в ъгъла и си помислих: „Ето как ще му схвана чертите!“

Този път лицето на Гео бе ту гневно, ту недоволно, ту подчертано безразлично. Между устните се врязваше една гневна гънка и така брадичката му изпъкваше малко по-напред.

Не ми обърнаха особено внимание. Столовете скърцаха, страхувах се, че ще се разглобят. Гео жестикулираше. Разбрах, че избират стиховете и Гео не ги харесва. Не помня от кого бяха, но явно не отговаряха на духа на списанието. Внезапно столът на Гео изтрещя. Рухнаха всички словесни пейзажи, наредени в ритми. Гео удари по стола:

– Поезията, скъпий, се нуждае от сурови сокове!

Ето къде беше тайната на лицето му. Стори ми се, че я схванах за миг. Едва сега Гео ме забеляза. Скочи и размаха ръце:

– В първа книжка на „Пламък“ пускаме „Едно“ – стихотворение от Ламар.

Бях убеден, че ако хвана молива, вече ще мога да го нарисувам. Но изведнъж се отчаях, защото чертите му придобиха съвсем обратно изражение:

– Това, което чу, Лальо, са „бабини ушенца“. Знаеш ли, има такива кротки цветя. Пасат ги зайците. А на мен ми трябват тръни, но да се завъргалят в чувството на писателя, да го карат да крещи и да вика.

Шейтанов донесе в джезвето кафе, но не пихме, тръгнахме по улицата. Мълчах през цялото време и си мислех за „варваризирането на поезията“, за „суровите сокове“, за „тръните“, които могат да кървят в душата на някого.

Неусетно се озовахме в печатницата, пред машината, на която се печаташе „Пламък“. На първа страница бе отбелязано: „15 януари 1924 година“.

* * *

По онова време София беше пълна с разноцветни афиши. Измисляха ги всякакви. Не оставаше ъгъл без афиши. От Сицилия беше дошъл някакъв въжеиграч, опъваше въжето по площадите и се разхождаше над главите на хората. На червения му афиш бяха нарисували въже, а върху него въжеиграчът, кръстосал спокойно крака. Гео Милев много хареса тоя афиш. Отидохме при една тараба, отлепихме един от афишите и го занесохме у тях. Живееше срещу Халите. Намери кабърчета, закачи афиша на вратата и рече:

– Каква по-добра реклама за правителството!

Отдолу имаше надпис, който ми се струваше, че беше следният: „Господин Монтаняни, кралят на въздушното въже!“

Гео залепи една книжка върху името, а след „кралят“ сложи тире и така стана: „Кралят – на въздушното въже!“

Вече действително идваха тежки времена. Гео приближи до мене и рече:

– Лальо, пес буржуй хапе опашката си. Това е на лошо. За Исус плетат въже, а нямам никакво сърце да гледам бесилки. Жестоко!

Изкуственото му око светеше страшно. Той не предполагаше, че с това око ще види и своя край.

Запуши и се облегна на стената. Силуетът му се изряза на червения афиш. Жалко, че нямах апарат, за да го снимам. Нямаше да излезе по-лошо от тези снимки, които за щастие са останали от Маяковски пред плакатите му. А тогава дори не бяхме ги виждали. Гео – пред плаката с „Кралят – на въздушното въже!“

* * *

Есента на 1925 година бе пълна с птици. Грозни птици бяха това. Една от тях влезе у съседа. Крилото ѝ се счупило. Седеше в ъгъла и не мърдаше. Приятелите се шегуваха, че я изпратил Едгар По, но сбъркал вратата, та влязла в комшията. Нали беше живинка, децата я хранеха с хляб, а аз я слагах на масата и ѝ давах от една чаша вино. Очите ѝ ставаха весели, но си оставаше все така черна и настръхнала. Когато научих за изчезването на Гео, моят „Едгар По“ като че ли разбра. Изпрати ме до вратата, а аз обикалях около къщата и не знаех кой път да хвана. Помня, че отидох до един приятел на улица „Бачо Киро“. По жиците – птици. По покривите – птици. Върнах се вкъщи – нарисувах ги. Наредени, настръхнали, една над друга, като буквата Г.

Някои търсят преднамерено тия символи, а тогава беше така. Налях си глътка вино, но то така и си остана неизпито. Не помня какво стана с моя „Едгар По“, но въздухът беше тъжен и горчеше от болка.

* * *

Мили Гео, ние с тебе бяхме добри приятели и другари! На тебе аз дължа много. Ти беше само две години по-възрастен, но ме удивляваше със своята сила и в познания, и в стремителност! Аз бях сътрудник и във „Везни“, и в „Пламък“. Ти ме тачеше, че *разчорлих* езикосложението и дирех *новост* в нашата поезия. Навярно и това ни сближаваше. Твоята гибел ни помрачи. Мила изпадна в униние и бедност, но нашите две семейства живяхме няколко години дружно и делихме оскъдицата. Децата пораснаха и сега ни заместват в цялото наше развитие! Дано това те успокои!

Основната част от спомена е публикувана в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, БП, 1965 г., а разни споменни откъси, поместени тук, са публикувани по конкретни поводи в периодичния печат: „Гео Милев 11 години“ във в. „Кормило“, бр. 34 от 27 май 1936 г.; „Гео рисува“ – интервю на Георги Тахов с Ламар в сп. „Пламък“, 1974 г., бр. 22, и кратко изказване на Ламар във в. „Народна култура“ от 17 януари 1970 г., бр. 3.

БОРИС МИХАЙЛОВ

Не помня кой ме запозна с Гео в София, но когато през 1918 *г.* се видяхме в Берлин, ние бяхме вече близки. Той беше дошъл да поправя обезобразеното си от войната лице, а аз по това време играех в берлинския „Дойчес театър“ и в някои филми.

Срещахме се често и разговорите ни бяха около изкуствата и най-вече около театъра. Гео се възхищаваше от Райнхард, в чийто театър бях ангажиран, и с голяма вещина анализираше всички негови режисьорски похвати. Това обаче не му пречеше и да критикува някои негови слабости, макар че тогава „Дойчес театър“ беше на голяма висота.

Правеше ми силно впечатление Геовата начетеност и компетентност по театралните въпроси. Пък и не само по тях. Той говореше за всички изкуства, включително и за архитектура, с такава убедителност и с такива примери, че не можеше да не се съгласиш с него. Наричахме го „живата енциклопедия", но тая „енциклопедия" беше дала индивидуалност на своите знания, беше ги обработила по свой начин и знаеше така да ги употребява, че между всички млади хора, които се събирахме тогава около него, Гео се налагаше като безспорен авторитет. Чуден човек беше Гео! С огромна цветиста фантазия и с необикновен възторг. За мене той беше всичко: поет, философ, актьор, художник, режисьор.

Да, Гео беше режисьор, готов режисьор и очакваше след завръщането си в София да постави някои пиеси. Спомням си, че често говореше за „Мъртвешки танц". Навярно аз бях добър обект за проявяване на неговото пламенно желание да изработи някой голям сценичен образ, затова веднъж, като разговаряхме за „Хамлет", Гео възторжено предложи да разработим заедно тази роля. По това време, като актьор в Германия, аз не говорех български, защото ми пречеше на немското произношение. Но Гео настоя да мина с него ролята на Хамлет на български. Голямо беше желанието му, когато се завърна в България, да играя ролята по неговия превод.

Репетирахме обикновено в моята квартира, а понякога аз ходех при него в болницата. Той беше сам в стаята. Операциите, които Гео претърпя в Берлин, бяха много, но това не му пречеше да работи с мене. Неговата издръжливост и несломимата му творческа воля бяха изумителни. Той никога не се оплакваше и не споменаваше за физическите си страдания, а бързаше да заговори за театъра. Обясняваше ми така задълбочено и правдиво прочутата Шекспирова трагедия, че напълно се съгласявах с него. Допадаше ми неговата интерпретация на Хамлет и се стараех да извая

такъв характер, какъвто той рисуваше пред мене. Аз бях учил ролята преди това с професорите си в Мюнхенската академия, но се убедих, че Гео тълкува образа по-правилно от моите професори.

И сега, след толкова години, още звучат в ушите ми Геовите думи: „Борисе, монологът на Хамлет, когато кралят се моли, ще бъде много по-убедителен, ако бъде изпълнен в шепот, без да се накърни градацията."

Срещите ни бяха много плодовити. Работата ни вървеше бързо и гладко. Нямаше място за спорове с Гео. Той просто те превземаше с голямата си ерудиция и с талантливите си хрумвания.

Накрая Гео ми подари един екземпляр от неговия превод на „Хамлет", току-що излязъл от печат като номер от библиотека „Везни", със следното посвещение: „На Борис Михайлов. Желая да го видя в ролята на Хамлет на българска сцена."

След доста години се завърнах в България и играх Хамлет на сцената на Софийския народен театър. Нямаше го вече Гео да ме види и да ми каже дали е доволен, или не. И публиката, която многократно ме аплодираше, не знаеше, че аплодира и Гео Милев, който бе помогнал да създам този труден и сложен образ.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965.

Проф. БОЯН ДАНОВСКИ

Бях се върнал от Италия и един приятел ми го показа през витрината на сладкарница „Цар Освободител", на ъгъла на сегашния бул. „Руски" и „Раковски". „Ето, онзи е Гео Милев. С едното око."

Зад витрината седяха писатели, поети, музикан-

ти, художници, критици, артисти. Някои от тях бяха с утвърдени отдавна имена, авторитети. Но най-привлекателен беше за мене Гео Милев. Думата „новаторство“ не се употребяваше още. Но именно такъв беше Гео: новатор. Името му беше окръжено с някакво особено обаяние, обаянието на неспокойните и смели търсачи. Под негова редакция излизаше списание „Везни“ и една модерна библиотека от произведения на малко познати на българския читател автори. Помня, че всяка книжка на „Везни“ се очакваше с нетърпение. Особено театралните критики. Най-нетърпеливите ходеха в печатницата да надзърнат в тях преди още списанието да е пуснато в продажба. Помня и това, че театралните критики на Гео бяха категорично възторжени или категорично, безпощадно отричащи. Той не обичаше да размазва.

Много неща са се заличили от паметта ми. Но самия Гео помня съвсем ясно: фигурата, малка и пъргава, енергичната походка, гъстия кичур коса, който падаше върху едното стъкло на очилата и отчасти закриваше мъртвото око и половината обезобразено от войната лице. Помня умния поглед на здравото му око, смешната дочена шапчица, изтъркания червеникавокафяв костюм, гласа му, смеха му. Понякога той водеше в сладкарницата малката си дъщеричка Леда. Струва ми се, че Бистра не беше още родена. В такива дни на масата биваше особено оживено и гордата усмивка не слизаше от лицето на Гео. Случваше се да доведе със себе си и някое от духовните си деца: млад поет или художник, чийто талант наскоро беше открил. И лицето му пак сияеше.

Сприятелихме се много бързо, станах сътрудник на „Везни“ и започнах редовно да посещавам сладкарницата. Хората на изкуството и на критическата мисъл, стари и млади, споделяха тук впечатленията си, идеите си, плановете си, споряха. „Реалисти“ и

„модернисти“ – така грубичко се означаваха двете основни течения – си пиеха кафето на една маса, беседваха приятелски, всеки бранеше своите разбирания, без видима враждебност. Или поне аз, двайсетгодишният чирак, не я забелязвах. Сега не помня почти нищо от тези разговори, освен в най-общи черти някои от темите. Какво богатство щяхме да притежаваме днес, ако някой се беше сетил да записва кипящите спорове около всяка книга, излязла от витрините, около всяка нова изложба на наш художник, скулптор или график, около най-новите течения в литературата, живописта, музиката и театъра, около философията на Бергсон и другите модни философски школи на времето, около символизма на французите и експресионизма на немците, около изкуството в младата съветска страна, поемата на Блок „Дванайсетте“, в която Гео беше влюбен, представленията на Московския художествен театър, който беше дошъл да гостува у нас, и т.н.

Гео имаше много приятели и почитатели, с уважение се отнасяха не само неговите съмишленици и сътрудници, но и представителите на други литературни течения, съвсем чужди на естетическите позиции на „Везни“. Навярно е имал и врагове. За тях почти не се говореше. И аз останах изненадан, когато веднъж, като отивах в квартирата му – живееше до Іалите, в една стаичка на най-горния етаж – забелязах, че на визитната картичка до звънеца някой беше написал с молив думата „циклоп“. Някаква коварна душичка беше измислила прозвище, за да уязви останалия с едно око поет. Казах на Гео какво са написали под името му – все едно, сам щеше да го види. Той не се изненада. И ликвидира случая с полудобродушна и полугорчива усмивка. И с една дума – „идиоти“.

Все пак приятелите му бяха повече от неприятелите. Гео увличаше хората с ума си, с културата си, с умението си да бъде доброжелателен и едновременно

остро саркастичен, с будната си съвест и най-вече с необикновената си пламенност. Един ден разговаряхме за тази негова черта. За нея, струва ми се, споменаваше и белгийският поет Верхарн в едно от писмата си до Гео. Самият Гео смяташе, че твърде много се е укротил. Преди години бил толкова необуздан, че когато му се случело да прочете истински хубава поезия, ревял и се търкалял по пода от възторг. Аз обаче не забелязвах да се е укротил. Във всичко, което вършеше, Гео влагаше неизчерпаема страстност. И веднъж действително го видях да се търкаля по пода, само че не от възторг. Това беше танцът на седемте воала. Бяхме се събрали приятели и Гео имитираше актрисата, която по това време играеше ролята на Саломе в Народния театър. Имитацията беше не само удачна и смешна, но и унищожителна. Гео не можеше да търпи лъжливата театралност.

Какво беше отношението му към театралното изкуство? Като че то най-дълбоко го вълнуваше. Мечтаеше за практическа режисьорска работа. И беше злъчен, най-злъчен, когато критикуваше театрални прояви, които не го удовлетворяваха. Един ден той говори на злободневни театрални теми пред малка аудитория в галерията на Тръпко. (В тази дървена барака се уреждаха художествени изложби и други културни мероприятия.) Беседата на Гео беше язвителна и недостатъчно аргументирана. Людмил Стоянов го упрекна после, че не си е систематизирал мислите предварително, че е говорил разхвърляно и неубедително. За мене Гео беше такъв неоспорим авторитет, че очаквах да видя един разгневен титан, очаквах гръмотевици и буря. Напразно. Гео се усмихна виновно и не възрази. Това беше първият ми урок по другарска критика.

Около гостуването на Московския художествен театър се разгърнаха извънредно оживени разговори. Мене ме учуди малко възторгът на Гео. Не можех да

го свържа с модерните картини, окачени по стените на стаята му. В печата излезе статия, озаглавена „Дайте ми зелен кон и теле с две глави“. С други думи, авторът на статията не харесваше Московския художествен театър, защото неговото изкуство възпроизвеждаше жизнената правда. А задачата на изкуството била според този автор да показва неща, каквито няма в живота: зелен кон и двуглаво теле. Гео беше възмутен. Възмутена беше цялата редакция на „Везни“. След много разпалени разговори около дълбокото изкуство на московците, което Гео тълкуваше подробно и тънко и което той смяташе истински новаторско, в списанието излезе полемична статия в защита на Московския художествен театър.

И още един случай. В старата сграда на „Славянска беседа“ се образува театрална студия под ръководството на младия режисьор Даниел. Първата постановка на студията беше „Халене“ от Хауптман. Гледахме представлението заедно с Гео. До едно време той беше съсредоточен и мълчалив. После се разсея. Изглежда, престана да му харесва. И ми обясни шеговито: „В началото се стреснах. Чудесно тръгна, живи хора. Брей, рекох си, удари ме в земята този Даниел! После всичко се размаза.“ Ясно, на Гео беше харесала първата, реалистичната част на постановката, а втората, символистичната, му се беше сторила размазана.

Тази случка датира от много по-късно. Студията, ако не се лъжа, се образува през 1923 година. И понеже спомените ми никнат сега без хронологическа последователност, трудно ми е да си дам сметка кога започнах да забелязвам промените, които се извършваха в съзнанието на Гео, противоречията, през които този пламенен дух си пробиваше път към народната, революционна поезия. Веднъж той ми довери, че му е възложено да създаде комунистически театър. Новината ме порази. В нашия кръг от привърженици

на „чистата естетика“ обясненията на Гео (театър, подчинен на политически задачи) звучаха необичайно. Изненада преживях също, когато, заминал отново за Италия, получих първата книжка от новата годишнина на „Везни“. Списанието беше съвсем променено. Малък, джобен формат, липсваха модерните илюстрации, нито следа от предишната естетическа изисканост на изданието. Вместо това едно възвание на Гео Милев до всички писатели, „където и да се намират те“. Тази последна фраза, казах си, се отнася до мене, понеже съм далече от България. Гео иска да чукне и мене по главата, да се отърся от досегашните лутания, да отворя очите си, да разбера, че „изкуство за изкуството“ е безсмислица, че изкуството трябва да служи на живота, на социалната правда. Такъв беше общият смисъл на възванието.

Когато се върнах в София, „Везни“ вече не съществуваше. Някогашната редакция се беше разпаднала. Сега излизаше ново списание, „Хиперион“, в което Гео не участваше. Един ден той дойде вкъщи. Разговорът ни не беше весел. Руга ме, че съм станал сътрудник на „Хиперион“. Беше язвителен и тъжен. Мъчно му беше навярно, че не го разбирам, че пътищата ни се разделят.

Срещахме се пак — не толкова често, както преди. Гео си остана сърдечен приятел, пак споделяхме житейските си радости и скърби. Но нещо се беше променило. Аз не живеех вече в неговата духовна атмосфера. Нещо ново и голямо зрееше у пламенния творец, който скоро след това отдаде на своя народ всичко — мислите, таланта и живота си.

В Рим научих за атентата в църквата „Св. Неделя“ и за кървавите изстъпления на Цанковите палачи. Научих и за дивашкото убийство на Гео Милев, Христо Ясенов и хиляди други светли борци. Смъртта на Гео преживях тежко. Нощем сънувах кошмарни сънища, виждах го измъчен и окървавен, в някакви подземия,

в някакво безлюдно поле. Дълго очаквах да се получи вест, че слуховете са неверни, че Гео е жив.

И днес, когато се прекланям пред величието на неговия подвиг, аз не мога да потисна в сърцето си една тревожна болка, каквато изпитваме по рано загинал, мил, грижлив, човечен по-голям брат.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965 г. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

ВЕЛА УШЕВА-КАРАЛИЙЧЕВА

С Гео Милев се запознах през пролетта на 1923 година в дома на моята приятелка Галина Будевска, по-късно Маринова, сега покойница. Приятелката ми принадлежеше към прогресивно семейство и още от юношеските си години беше пламенна комунистка.

Един неделен следобед бяхме се събрали в дома на Будевски. Стаята беше пълна с млади хора. Разговаряхме оживено, спорехме и се смеехме с оня непринуден смях, който е присъщ само на младежта. По едно време братът на моята приятелка погледна през прозореца и рече: „Гео иде." И всички се смълчахме. След малко в рамката на вратата се появи самият Гео. Той беше облечен в тъмносин костюм, с бяла риза и небрежно вързана черна връзка. Черният му перчем като гарваново крило падаше над дясното невиждащо око. Затова пък лявото беше необикновено живо. Гео постоя миг на вратата, леко се усмихна и тръгна да се ръкува наред с всички. Когато седна, заговорихме за последните постановки в Народния театър. Някой запита Гео за театъра в Берлин. Младият поет с увлечение заговори за театъра на Райнхард с великия Моиси, за поста-

новките на Стриндберговите пиеси, които по онова време имаха голям успех в столицата на Германия, за Райнхардовия театър, където беше гледал „Мъртвешки танц“ от Стриндберг с интересната артистка Мария Орска. Гео Милев постави на нашата сцена същата пиеса с Адриана Будевска, Коста Стоянов и Кръстьо Сарафов. И макар че постановката на тази сложна психологическа пиеса изисква голям режисьорски опит, младият режисьор се справи блестящо със задачата си. Той наистина нямаше кой знае какъв опит, но имаше необикновена ерудиция, способност да накара артиста да почувства и най-тънките психологически моменти, умение да раздвижи творческите му сили и да използва всичките му възможности.

Наскоро след това се запознах и с другарката на Гео Милев — Мила. Тя ми направи впечатление на културна, тиха и уравновесена жена. „Ето каква жена е потребна на този неспокоен поет!“ — помислих си аз. Защото Гео наистина беше неспокоен. И сега, когато мислено се връщам назад, аз не мога да си го представя в застинала, неподвижна поза. Той сякаш въплъщаваше вечното движение. И все бързаше. Бързаше и когато говореше, и когато вървеше по улицата, а най-вече, когато работеше. Той като че ли предчувстваше, че скоро ще се прекъсне нишката на неговия драгоценен живот, и се стремеше да даде колкото може повече от себе си и на литературата, и на театъра, и на борбата за социална правда.

Само в скромното си жилище Гео намираше спокойствие, защото неговата другарка умееше да създаде такава атмосфера, сред която опънатите му до скъсване нерви се отпущаха. Тук Гео, безпощадният и дори жесток борец, ставаше неузнаваем. Тук той беше сърдечен и непосредствен, защото таеше в сърцето си обич към хората и особено към малките, за които написа такива хубави стихове.

Авторът на „Жестокият пръстен“ работеше при крайно неблагоприятни условия. Спомням си много добре жилището му в голямата къща на ъгъла на бившата „Мария Луиза“. Когато отивах у Геови, аз винаги тихичко почуквах на вратата, защото предполагах, че Гео може да работи. Отваряше ми обикновено Мила. Често виждах Гео да седи на работната си маса и да пише и съм се чудила как може да работи при такива тежки условия. Отвън долитат шум от трамваи, викове на улични продавачи, висок говор, в съседната стая като звънчета звънят гласчетата на безгрижните деца, а Гео е забил глава в ръкописа и нищо не вижда, нищо не чува. Той беше човек с изключителна работоспособност. Пишеше стихове, редактираше „Пламък“, превеждаше стихове и пиеси, поправяше чужди ръкописи, поставяше пиеси, пишеше критики. За него казваха, че е единственият поет, който живее, макар и оскъдно, само от литературен труд, и това не беше лъжа. Той работеше от сутрин до вечер упорито, бих казала, дори с известно настървение.

Тясна дружба свързваше по онова време Гео Милев, Христо Ясенов и Николай Хрелков. Ние често се срещахме в скромната Геова квартира. Аз обикновено отивах първа. Понякога Ясенов ме изпреварваше. Той обичаше да гледа децата — двете Геови дъщерички, — като играят. По-малката, Бистра, имаше черна къдрава коса и живи зелени очи. А Лединото лице беше спокойно, с много правилни черти и сякаш беше изваяно от слонова кост. Ясенов гледаше Леда, усмихваше се и казваше:

Я Леда, я белая Леда,
я мать красоты!

Той много обичаше децата.

Последен идваше Хрелков — бледен и съсредоточен.

Запазила съм много хубав спомен за тези вечери. Понякога те минаваха при особена, малко странна обстановка. Трябва да спомена, че Геови бяха гостоприемни хора. Каквото имаха, изнасяха го на масата. Мила, която беше майка на две деца, актриса в Народния театър и се грижеше за домакинството, не се уморяваше да шета. Много обичаше да пържи суджучета. Пържеше ги върху печката в кабинета. Стаята се изпълваше с дим и миризма на пържено месо, а през това време Гео с вдъхновение рецитираше и ние го слушахме притихнали и неподвижни.

След вечерята се унасяхме в тих разговор. Ясенов, който имаше чувство за хумор и обичаше да се шегува с другите, а най-вече със себе си, често разказваше някоя весела историйка и при това добродушно се смееше. След това започвахме да говорим за литература, за театър, за изкуство. Тук вече Гео поемаше нишката на разговора. Той беше много начетен, владееше руски, френски, немски и английски, добре познаваше руската и европейските литератури и с радост споделяше знанията си с нас. Но най обичаше да чете. Беше отличен рецитатор. Когато за пръв път го чух, останах поразена от неговото майсторство. Той имаше рядката способност при първо четене да почувства дадено настроение и да предаде поетичното творение ненакърнено, в цялата му сила. Дори го разхубавяваше. Изкуството му беше индивидуално, чисто геомилевско, ако мога така да се изразя, и не се поддаваше на подражание. Младият поет имаше по природа добре поставен глас. Произношението му беше ясно. Владееше до съвършенство така наречения „сценичен шепот“. И най-тихо произнесената дума, която понякога се изтръгваше като сподавена въздишка, се чуваше надалеч. В рецитацията му нямаше резки, дразнещи ухото пречупвания. Обръщаше особено внимание на музиката на стиха. Речта му се

лееше като мелодия и в зависимост от това, което възпроизвеждаше, беше ту бурна, стихийна, грозна дори, ту лека, плавна и прекрасна. А когато описваше природата, пред духовния поглед с неотразима сила израстваше дадената картина.

При четенето Гео Милев избягваше многото движения. Силно впечатление ми правеше лицето му. То оставаше почти неподвижно. Движеха се само устните и окото му. Но колко пламък имаше в това око! То можеше да предаде и най-богатата гама от чувства. Понякога в него заиграваха весели искрици. Това ставаше, когато четеше детски стихове. Тогава строгата маска на лицето му сякаш се свличаше и то получаваше мек, почти наивен израз. Същия израз имаше Гео, когато гледаше децата си и разговаряше с тях. Много дълбоко беше бащиното му чувство.

Поетът обичаше да чете авторизирания си превод на прекрасното детско стихотворение от Рихард Демел „Борко и Бърборка". В тази малка творба детето непрекъснато задава въпроси: защо е това, защо е онова? С голямо майсторство Гео нюансираше тези наивни, понякога дотегливи въпроси. Това стихотворение е много трудно за рецитация. Големият германски рецитатор Йоханес Риман го четеше обикновено на бис и аз смело мога да кажа, че Гео не беше по-лош от него.

Спомням си една незабравима вечер. Беше късна есен. В кабинета на Гео седяхме четирима: самият Гео, Христо Ясенов, Мила и аз. Седяхме и мълчахме. Всички имахме някакво тъжно, есенно настроение. По едно време Ясенов каза:

— Прочети нещо, Гео!

Гео не обичаше да го молят. Пресегна се и взе от библиотеката сборник със стихове. Разтвори книгата и зачете.

Тази вечер Гео четеше с особено вдъхновение и

ние със затаен дъх слушахме прекрасните стихове на Маяковски. Когато свърши, в стаята беше тихо, сякаш нямаше никой. След няколко минути Ясенов пак се обади със сподавен глас:

– Прочети още нещо, Гео!

Гео прочете „Вятърът" от Верхарн и „Подай ми още веднъж леката сандала" от Рихард Демел.

Ясенов продума:

– Голям майстор си ти, Гео. Но и работите, които прочете, са написани от майстори. Ако беше прочел нещо друго... нещо от мене например... цялото ти изкуство щеше да пропадне.

Гео се усмихна. „Добре" – отвърна той. Взе „Рицарски замък" и зачете:

И аз отново ще заспя, и аз отново ще погасна,
тъй както гасне морний ден, за да изгрее чист и ведър.

Прочете още няколко работи от Ясенов и завърши със стихотворението:

Златна есен златни листи рони,
цветен пурпур багри всеки клон...

Това стихотворение той предаде с тих, развълнуван глас. Нали навън също беше есен, нали тази вечер тъжната есен беше нахлула в нашите души... Крадешком погледнах към Ясенов. Две големи червени петна горяха върху страните му, беше забил поглед в земята. Изведнъж той вдигна глава, погледна някак виновно Гео и тихо промълви:

– По-рано казах, че си майстор, но сега направо ще ти кажа, че си мошеник... Не можах сам да се позная. – И като махна с ръка, добави: – Впрочем, като оставим настрана първите стихотворения, тази вечер беше вечер... на глупостта!

Така се шегуваше Ясенов със себе си. И толкова голяма беше магията на Гео-Милевото изпълнение.

* * *

Пред мен лежи разтворена малка, пожълтяла от времето книжка със странното заглавие „Маса-човек“ – пиеса от социалния живот на революцията на 20-и век от Ернст Толер. Превод в стихове от Гео Милев. Тази книжка Гео ми подари с посвещение: „На човека. Гео Милев.“ На първата страница – портрет на автора, нарисуван от Крум Кюлявков.

Веднъж Гео дойде у дома и ме запита дали бих се съгласила да играя ролята на Жената в пиесата „Маса-човек“. За пръв път чувах името на тази пиеса, а авторът ми беше непознат. Запитах каква е ролята и смята ли той, че ще мога да се справя с нея. Тогава бях много млада и сценичният ми опит беше скромен. Гео отсече: „Ще се справите. Уверен съм в това!“ И аз се съгласих.

Считката стана в салона на дъсчения театър „Ренесанс“. Театърът беше стара паянтова сграда, беше студено, духаше от всички страни. Тъмната сцена зееше като някаква огромна пещера.

Повечето от актьорите, които трябваше да вземат участие в пиесата, не принадлежаха към никакъв театър. Гео Милев беше ги събрал само за постановката на „Маса-човек“. С малки изключения те бяха нешколувани. На младия режисьор предстоеше извънредно трудната задача да сплоти всичките тези разнородни елементи в една обща компактна маса, която да може да предаде могъщия устрем на народа към свобода, защото „Масата е народ“, както казва Ернст Толер в пиесата си. Тук „масата“ трябваше да действа като едно лице. Тази маса авторът противопоставя на отделната личност, въплътена в Жената, която е слаба и безпомощна в борбата,

защото е сама и защото е избрала погрешен път — пътя на еволюцията.

На репетициите Гео Милев идваше винаги пръв. Чувстваше се, че в него гори някакъв непрекъснат творчески пламък. С всеки актьор работеше поотделно. Изучаваше възможностите му и в зависимост от тях оформяше образа, който беше необходим. Затова успя да създаде едно общо цяло — силно и внушително. Гео Милев хвърли и в нашите сърца искрица от оня пламък, който гореше в самия него.

Говореше се, че пиесата няма да се задържи поради опасния ѝ за времето характер. Но въпреки всичко ние продължихме да работим с възторг. Повечето от участващите бяха бедни хора. Те знаеха, че на материални изгоди не можеха да разчитат. И Гео нищо не обещаваше. И все пак продължаваха да работят усилено. На репетициите всички идваха навреме, макар че нямаше глоби, всички бяха изучили ролите си добре, от суфльор почти не се ползваха. В пиесата взеха участие и работници комунисти от партийния хор „Георги Кирков".

Действащи лица в „Маса-човек" бяха: Соня-Ирена Л. — Вела Ушева; Безименния — П. Габровски; Мъжа — В. Кирчев; Офицер — В. Бобчевски; Свещеник — Г. Миятев; Спътника — Д. Капанов; банкери — Фратев, Игнатов и др.

Постановката на пиесата беше условна. Завеса и само най-необходимите мебели. Това помогна да се подчертае философският характер на „Маса-човек".

Премиерата стана в същия театър „Ренесанс" при небивал успех. Огромна тълпа от хора нахлу в театъра. Публиката беше най-разнообразна: работници, интелектуалци, журналисти, критици. Всички възторжено ръкопляскаха. Успехът, разбира се, се дължеше преди всичко на Гео Милев.

Както беше предвидено, след третото представ-

ление пиесата беше смъкната от сцената. Но въпреки краткия ѝ живот тя изигра своята революционна роля. Постановката на „Маса-човек“ е немалък принос към делото на Гео Милев и тя трябва да бъде оценена по достойнство.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

ИВАН ДОБРЕВ

За пръв път като ученик в Карловската гимназия прочетох името Гео Милев върху неговите знаменити „Лирични хвърчащи листове“.

В края на 1919 *г.* дойдох в София и постъпих на работа в Народна банка. Сближих се със семейството на любимия мой писател П. Ю. Тодоров, в мансардата на чиято къща бях приет да живея. В свободното си време аз преобръщах със затаен дъх неподвързаните предимно руски и сръбски книги, подарени от авторите им с автограф на П. Тодоров. Между тях открих с вълнение и книги с посвещение от М. Горки. Там открих и моите стари познайници – „Лиричните хвърчащи листове“, без автограф. Тоя път подробно се запознах с прекрасно претворените на български чуждестранни стихотворения и поеми, много от които научих наизуст.

Като ревностен театрал, по-късно гледах премиерата на „Мъртвешки танц“ от Стриндберг, поставена от Гео Милев в Народния театър. Пиесата беше поставена много културно и се хареса предимно на театралната интелигенция, но не се задържа за дълго на сцената.

През пролетта на 1923 *г.*, като хорист от пар-

тийния хор, участвах в репетициите на пиесата „Маса-човек“ от Ернст Толер. Нашият хор представляваше „масата“, която скандираше могъщо някакви бойни реплики. Помня и досега как неуморно Гео скачаше от герой на герой или до „масата“, за да ни даде знак за навременно скандиране, като заразяваше всички с неизчерпаемия си ентусиазъм. Пиесата бе много добре подготвена и изнесена пред многобройната работническа публика...

След масовото погребение на Дядото – Димитър Благоев – през май 1924 *г.* към мене се приближи нисък, мургав ученик с фуражка, с черна къдрава коса и ми каза:

– Знам от един приятел есперантист, че се занимавате със стихотворство. Искам да ви поканя у дома и да ви прочета мои стихове, за да чуя мнението ви.

Съгласих се. Ниският ученик бе Майер Леви – Марко.

Стихотворенията на Марко ми харесаха. Те бяха нови по форма, динамични, със стегнат ритъм и бликаха от необикновени, поразяващи образи. Кой знае как ми хрумна да го заведа при Гео Милев и да му покажем стиховете. Отнякъде знаех жилището на Гео – до Халите. Марко особено се зарадва и окрилен ме попита: „Познаваш ли се с него?“ А аз се познавах колкото войникът с генерала! Казах му, че съм участвал в „Маса-човек“, че той сигурно ще ни приеме.

Така и стана. Гео Милев ни отвори и просто ни попита какво искаме. Припомних му, че съм взел участие в „Маса-човек“, и съобщих целта на посещението ни. Той непринудено каза: „Добре, щом е за малко, защото усилено превеждам нещо от английски.“ Покани ни в стаята, пое тетрадката от Марко и зачете стиховете. Третата или четвъртата страница той тутакси откъсна с думите: „Това вземам за „Пламък“! После откъсна още две страници, като каза: „И тези неща ми харесват. Но вие сте още млад и тепърва има да се развивате. Ще пусна тия стихове в „Пламък“ под името (известно време се замисли)... Марко Бунин!“

Така Майер Леви, още ученик, бе литературно покръстен на Марко Бунин. Той просто сияеше! Не след дълго, окуражен от мнението на Гео, Марко създаде на своя глава книжката „Сигнали“. Стиховете му направиха впечатление навремето. В левите среди се говореше за Марко като за нов талант на поетическия небосклон. Като ученик той дружеше с комсомолци, участваше в разни акции и бе получил здраво кръщение в един участък.

Богатите му родители, види се, за да го спасят от пълно „проваляне“, го изпратиха същата година да следва медицина във Франция, дето завършил и остана дълги години. След народната победа той се завърна като лекар в България. Но останал за дълго в чужда страна, Марко се бе вече напълно откъснал от литературата и надеждите, които той вдъхна навремето у мнозина, на първо място у Гео Милев, останаха измамени.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

ДИМИТЪР КЕРАНОВ

След края на Първата световна война постъпих в сформирания от Матей Икономов „Театър Корона“. Представленията изнасяхме отначало в „Одеон“, а по-късно в салона „Нова Америка“.

Гео Милев посещаваше редовно нашите представления и макар че беше съвсем недоволен от блудкавия ни репертоар, се заинтересува от моите роли и пожела да ми помогне като на свой близък човек. Гео току-що се бе завърнал от Германия със сестра ми Мила. И двамата бяха още под силните впечатления на Райнхардовия театър.

След един от нашите спектакли – „Химн на ни-

щетата“ от София Белая – където аз играех главната роля, Гео ме извика в стаята си и ме държа до два-три часа след полунощ, за да ми покаже как трябва да се играе. Ние тогава играехме по някакъв шаблон и аз останах изненадан от Геовите разбирания и познания в театралното изкуство.

Гео беше много прям и рязък, казваше право в очите на актьорите техните грешки и недостатъци и заради това посредствените артисти не го обичаха. Но колко много му вярваха, как го ценяха и уважаваха първенците на нашата сцена по онова време Адриана Будевска, Кръстьо Сарафов, Злата Недева, Коста Стоянов, младите Никола Икономов, Вела Ушева и т.н.

След постановките на „Мъртвешки танц“ от Стриндберг и „Маса-човек“ от Толер авторитетът на Гео сред познавачите на театралното изкуство порасна още повече. Това стана причина той да бъде поканен и от директора на „Свободен театър“ П. К. Стойчев да постави класическата сатира „Кралят Арлекин“ през сезона 1922–1923 година. По това време и аз играх в този театър. В пиесата участваха едни от най-добрите ни артисти, привлечени в Свободния театър: Кр. Сарафов, С. Огнянов, Вл. Тенев и др. С тази постановка трябваше да открием новия сезон. Започнаха усилени репетиции. Но изведнъж Гео се отказа да продължи. След това научих, че причината за отказването му било несъгласието на някои от артистите и главно на управлението на театъра с неговите изисквания и методи на работа. Постановката завърши един съвсем посредствен режисьор. Колко много загубихме и ние, и театърът, че не оставихме Гео да завърши своята работа над пиесата!

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ДИМИТЪР ВЕЖЕНОВ

С Гео Милев се запознах през пролетта на 1922 година. Войната отдавна бе свършила, войниците почти бяха забравили, че са се били на фронта, но светът все още живееше под тежестта на военната психоза. В София и в много провинциални градове никнеха едно след друго литературни списания и вестници. Животът, люшкан ту на една, ту на друга страна, постепенно влизаше в своето естествено корито. Търсеха се пътища, водеха се оживени спорове, раждаха се различни школи и течения.

По това време ние, млади литературни работници и поети в провинцията, бяхме ревностни разпространители на редактираното от Гео Милев списание „Везни", четяхме с интерес и възхищение критичните му статии, знаехме наизуст много от стихотворенията му. Рукнеше ли от небето пороен дъжд, понесен „с катафалка черна над града", ние, вдигнали яки на палтата си, скандирахме по улиците:

О, дъжд, о, дъжд, обилен и печален,
по тротоарите танцуваща вода!

Някои от нас, служили с последния набор, бяха взели участие във войната и се бяха върнали с още незаздравели рани от нея. Те рецитираха:

Аз умирам под кота 506...
Главата ми – кървав фенер
с разтрошени стъкла.

Много ни допадаше и неговата интимна поезия – както странните, почти невероятни и чудати образи, изпълнени със своеобразна хубост, така и романтичната прелест на експресивния му стих. По-романтичните натури от нас шепнеха на своите момичета в градинката на военния клуб, дето ставаха любовните поетични срещи:

Сега е твърде късно. Сбогом.

Защото много те обичам...

През 1922 година в управата на читалище „Развитие“ – Враца, покрай няколкото стари, закоравели еснафи, така наречени „читалищни просветители“, влязоха и няколко прогресивно настроени младежи. По тяхно настояване читалището реши да покани Гео Милев да изнесе няколко сказки в читалищния салон. Бях натоварен да вляза във връзка с писателя по уреждането на подробностите. На моето писмо Гео Милев с готовност се отзова на поканата. След това, поради невъзможността ми да замина за София и да доуговоря с него останалите подробности, получих от Гео Милев следното писмо:

Г. Иванов,

Получих картичката Ви и до сега Ви чакам да дойдете тук, както пишете, но няма Ви. Това недоговаряне ни създава мъчнотии – канят ме за същите дати и в Самоков и не зная – да откажа ли, да приема ли, понеже не зная положително, дали ще имам сказки във Враца на 28, 29, 30. Ако до утре не получа никакво известие от Вас, ще приема Самоков, а Враца ще отложим за следующата неделя.

Ваш Гео Милев

Съвсем ясно си спомням деня, в който го посрещнахме на врачанската гара. Той слезе от влака пъргаво и живо. Беше без шапка, в светлокафяв костюм, с очила, така, както го бяхме виждали по портретите му. Усмихнат, той се ръкува с нас. От цялата му фигура лъхаше нещо омайващо и забележително, покоряващо. През цялото време на своето гостуване във Враца той с нищо не подчерта пред нас своето превъзходство, своята култура и познания. И ето сега той разговаряше непринудено, с подкупваща простота. Окуражени от това, ние се поотпуснахме, почнахме

да му задаваме въпроси за неговото поетично творчество, за творчеството на други писатели – и така неусетно пеша стигнахме до хотела.

Гео Милев изнесе във Враца две сказки: една за Яворов и една за Димчо Дебелянов. С необикновен успех. Слушателите бяха очаровани от стегнатия стил и категоричния тон, с който той изнесе беседата за Яворов, майсторството и мелодичността, с които той рецитираше Яворовите стихове.

Гео Милев беше голям майстор на общуването с публиката. Той истински владееше магията на словото. Неговият топъл баритон звучеше в салона в плавен ритъм. А начинът, по който рецитираше, се отличаваше коренно от декламациите, които бяхме слушали по вечеринките.

Бяха хубави априлски дни. С любопитство и интерес Гео Милев разглеждаше града. Близостта на Балкана, който като декор се изправяше над Враца, го възхищаваше. С една група литератори, между които бяха Пенчо Георгиев и Иван Буюклиев, излязохме вън от града на разходка. По пътя за Вратцата цялата местност поразяваше със своеобразната си красота. Гледайки прехласнат почти отвесните скали, надвесени над шосето, Гео Милев забеляза възторжено:

– Природата понякога действа по-силно от изкуството.

* * *

По време на това паметно за града ни гостуване Гео Милев ми предаде един урок по френски, и не само по френски... по следния начин: той прояви интерес и към читалището и пожела да види библиотеката. Влязохме в почти празната читалня. В желанието си да му покажем, че и ние от провинцията четем френска поезия, и то в оригинал, аз му подадох едно томче на Верлен – „Избрани стихотворения“. Гео

запрелистя книгата и изведнъж скърши една кисела гримаса.

— Някой си е позволил да поправя Верлен! Ама че профан!...

Аз се изчервих до уши, защото профанът бях аз. Бях си позволил да поправям френския поет, и то по следния невинен начин: като четох стихотворението „Целувка“, срещнах думата „tremiere“. Потърсих я в речника на Генадиев, най-пълния за онова време, но не я намерих. И реших: сигурно е печатна грешка. Сбъркал е френският словослагател и вместо „р“ е наредил „t“. И смело поправих „tremiere“ на „premiere“. Гео Милев ни обясни, че „rose tremiere“ е някакъв вид роза и няма нищо общо с „rose premiere“, което в най-добрия случай би значило „първа роза“.

Аз, разбира се, не му казах кой е профанът...

Запомнил съм и две духовити изказвания на Гео Милев — за книжарите и за учителите по литература. В една книжарница, дето имаше безразборно нахвърляни в един кът книги, потънали в прах и паяжини, Гео Милев свъси вежди, посочи книжаря и каза:

— Макар да са разпространители на книгата, макар и баща ми да е книжар, книжарите според мене са най-големите врагове на литературата.

А като му казахме между другото, че във Враца има учител по литература, който смесва имената на Димчо Дебелянов и на вестникаря Сава Донев Добриянов, Гео Милев весело се засмя и каза:

— Ето, и те са понякога врагове на литературата. И то от най-лошите.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

НИКОЛА ЗАГОРОВ

С Гео Милев се запознах през 1920 година. Бях още ученик. Всъщност името му ми беше известно още от неговите „Лирични хвърчащи листове“. Дълбоки и трайни връзки с него обаче установих през есента на 1921. Пред очите ми е и сега: в скромен шоколадовочерен костюм на квадратчета – „комитетски плат“. „Комитетски“, защото тогава такива стандартни платове се раздаваха срещу купони от Комитета за социални грижи и обществена предвидливост. Другите платове, продавани на свободния пазар, бяха рядкост, много скъпи и недостъпни. Гео носеше прав бастун, завършващ на горния край с обла бяла кокалена дръжка. Движенията му бяха отсечени, отривисти, неспокойни. Такъв бе и говорът му: припрян, закачлив, често остро язвителен. Възторжен, с буен темперамент и в най-обикновените разговори, необичайно весел при всички случаи, духовит, той никога не пропущаше да подкрепи мисълта си с остроумен виц. Тази негова находчивост особено ярко се изявяваше, когато говореше за изкуство и за политика. Смееше се на своите и на чуждите шеги с широк гърлен глас, като отмяташе главата си назад. Какво огромно влияние е имал върху мене, свидетелстват още по-остро засиленият ми литературен интерес, писанията ми от онова време – печатани и непечатани, дори облеклото. Аз поисках от родителите си костюм като неговия, а сам си поръчах в с. Шипка да ми струговат като неговия бастун, който дълго носих.

Приятели на Гео Милев и мои приятели в Казанлък бяха адвокатът Бончо Шанов, книжарят Тодор Юлиев – и двамата изчезнали през септемврийските събития на 1923 година, Димитър Стойнов, Стефан Ковачев, Христо Бояджиев, Димитър Йовчев, Петър Петров... Тази беше средата, между която поетът се

чувстваше винаги добре дошъл. Привечерите бивахме почти всички заедно: на разговор и най-често на вечеря пред чаша вино.

Гео Милев идваше в Казанлък и устройваше „конференси" на теми върху изкуството и популяризираше новите съветски и западноевропейски прогресивни автори. За съжаление моите бележки, писма и скромна архива отдавна пропаднаха, а не мога сега да си припомня точно темите, с които той излизаше в обширния салон на местното читалище „Искра", но твърдя, че неговите „конференси" се посещаваха масово от казанлъшката любознателна публика и винаги завършваха с пълни сборове. Пълни с въпроси и богати впечатления оставаха и слушателите, а ние с месеци коментирахме новото, което той сееше в душите ни. След „конференса" бликват въпроси, проблеми. Гео Милев неуморно отговаря, разяснява, тълкува, утвърждава и още по-често страстно, хапливо отрича. И сега си давам сметка каква апостолска, проповедническа роля изигра той за нашето поколение и не само за Казанлък, а изобщо за цялата страна. Да съдя така, ми дават право и спомените, които Гео Милев е оставил в Ямбол, Стара Загора, Сливен, с които имах тесни културни връзки по онова време.

За това, което по онова време се градеше в Съветския съюз, той отговаряше:

— Сергей Есенин го казва ясно: „Россия, ты нине невеста, приемли дар весны!"

Широката му култура, знанието на много езици го изтъкваха като авторитетен и понякога строг съдник, комуто не могат да се правят възражения. Той гребеше с пълни шепи от световната култура и насаждаше у нас ярки, категорично очертани контурите на надеждата, която ни открива дверите на един нов свят, пълен с оптимизъм. Тук той не се увличаше от поезията само, но и от дълбока, непоколебима вяра.

Ние го слушахме така, както се поглъщат словата на пророк, макар да сечеше смело и да изпадаше в крайности. Широката му ерудиция, смелите теории, които проповядваше, личният му чар, познанството му с наши и чужди автори, оценките, които правеше на творбите им, ни разкриваха един нов мир.

Гео Милев бе превел стихове от Пол Верлен, малко, подвързано издание в сини корици. От тази книга той донесе в Казанлък много екземпляри. Аз продадох на гражданите много от тях – повече от четиридесет, и то за един ден. При този случай ни се наложи много интимен разговор. Гео Милев ми повери, че той – семейството му – се намира в много бедствено положение. Живеел срещу Халите в лоша квартира, на висок етаж, с малко дете, прането сушали в стаята. Оскъдицата затруднявала отглеждането на детето, майката се изтощавала въпреки помощта на близки.

– Мила много страда от това... А и мене ми е обидно. Да се отдадеш на културна работа в България, е цял подвиг...

От Гео Милев имам подарени книгите му с автографи.

През лятото на 1925 година, минавайки през Стара Загора, вече със семейството си, случайно срещнах там съгражданина си Цочо Петров, тогава на полицейска служба в града. Той ми каза буквално:

– Твоят приятел Гео Милев е в Софийския централен затвор. Аз лично го видях там. Защо не му се обадиш?

Същия ден аз писах на Гео писмо. Разбира се, отговор не получих. Късно узнах за трагичния му край.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ПЕТЪР ДРАГОЕВ

През пролетта на 1920 година група приятели ученици в Сливен решихме да поканим Гео Милев да държи сказки в града ни. Гео Милев веднага се отзова с писмо, в което се обръщаше към нас с „Млади приятели".

Той изнесе две сказки – едната за античната драма и другата за българската поезия, в която не само възвеличи с рядко вдъхновение поезията на Ботев и Яворов, но се прояви и като талантлив рецитатор, особено на стихотворението „Нощ" от Яворов.

Вечерта след втората сказка, както му е редът, се събрахме на другарска почерпка. Един от приятелите донесе повечко старо домашно вино, което Гео Милев нарече „божествен еликсир". Бързо и неусетно се създаде сърдечна, непринудена атмосфера, в която Гео Милев съвсем забрави смутилата го за миг изненада, когато видя на гарата при посрещането му, че „младите приятели" са много по-млади, отколкото си ги е представял.

Естествено, център на вниманието беше Гео Милев. Ние само задавахме въпроси, жадно поглъщахме всяка негова дума и радостно се вълнувахме, че той е сред нас. „Божественият еликсир" и нашата любов към Гео все повече го въодушевяваха и той говореше, говореше: за пътуванията си из Европа, за раняването му през време на войната, за връзката си с великия белгийски поет Емил Верхарн, за нашумелите по онова време наши писатели, за приятелите си и особено за Димчо Дебелянов, по когото тогава се увличахме. Някой от нас спомена за възторга на публиката от блестящата му рецитация на стихотворението „Нощ" от Яворов. Пожелахме да го чуем още веднъж. Гео Милев го знаеше наизуст и не чака да го молим. Рецитира го още по-вдъхновено, отколкото на сцената. След това дойде ред да рецитира свои стихотворения. С особено увлечение той рецитира на два пъти

известното свое стихотворение „As dur“, в което с много страст прозвучаха стиховете:

... Макс Ланда ме гони с револвер в ръка...
Аз бягам... и знам: пам! пам!

Настроението все повече се повишаваше. Неусетно минахме към веселата част. Тогава Гео Милев ни рецитира едно весело стихотворение, написано, както се изрази той, „орташки“ от него, Николай Райнов и Димчо Дебелянов в кръчмата на някой си Мирковски, която се намирала около паметника Левски.

Това стихотворение ни се стори толкова забавно, че го помолихме да го рецитира втори път. По-късно той дори ми го прати „за спомен“ в една гъсто написана пощенска картичка. Тая картичка дадох на един от сливенските обожатели на Гео Милев, за да си препише стихотворението, ала, види се, от нашенски мързел той предпочете... да задържи картичката. Ето и самото стихотворение:

На Гео блян блещуват очилата,
на Николая ризата сапун мечтай,
а Димчо спомня Сметната палата,
тъй както би си спомнил за Китай.
Туй винце погледа ми го не хвата,
изглежда май натряскан Николай...
О, ужас, Мирковски, и паки паки
приличаме на схлупени бараки!
На схлупени бараки или стрехи,
възпетите от Кремен Михаил,
където бродят с изранени дрехи
и не живот живеят, а резил,
и проповядват в декадентски стил
неща велики, странни, и реални,
като например... кученца астрални.

На въпроса ми що търсят тия кученца в стихотворението, Гео Милев се засмя и отвърна:

— Тоя стих го написах аз. Докато „съчинявахме“, в кръчмата между масите се мярна едно кученце и ми хрумна да вмъкна в стихотворението и кученца.

— Но защо пък „астрални“, а не например „банални“ или „нахални“? — запитах развеселения Гео Милев.

— Защо ли? Ами... за да се пошегувам с един приятел, който по онова време четеше някаква книга по „астралните“ въпроси.

Разговорите ни продължиха до късно през нощта. Сутринта, когато отидохме да изпратим Гео Милев на гарата, ние все още бяхме развеселени и продължавахме да се шегуваме до потеглянето на влака. Засмян, Гео Милев ни махаше от прозореца на купето и повтаряше: „Довиждане, млади приятели.“

Споменът се публикува в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, София, Български писател, 1965 г.

КИРИЛ КРЪСТЕВ

В една сливенска книжарница през 1920 година открих малка печатна тетрадка със странното заглавие „Везни“ — литературно-художествено списание, кн. 1, с още по-особено име на редактора: Гео Милев. Съдържанието на тази книжка стана откровение за нас — тридесетина души ямболски „модернисти“, както ни наричаха гражданите, които жадно поглъщахме всички нови идеи и форми на обновление на буржоазно-конвенционалното изкуство. Ямболският интелектуален кръжок, свързан от ученическите години с една оптимистична дружба, се подхранваше, от една страна, от прогресивните социални идеи на големия

брой тесни и широки социалисти, анархо-комунисти, толстоисти и др., които съставяха будната ямболска интелигенция; от друга страна, специфичните литературно-художествени интереси на този кръжок бяха отправени към всичко новаторско, което при местните условия можеше да стигне до нас: от Достоевски, Стриндберг, Метерлинк, Оскар Уайлд, до Пшибишевски и Арцибашиев. Въодушевявахме се от старобългарската екзотика на Николай Райнов. Слушахме Шопен и Панчо Владигеров. Настолни философско-естетски кодекси ни бяха: „Федон или за душата" от Платон, „Тъй рече Заратустра" от Ницше, „Съкровище на смирените" от Метерлинк, една студия за изкуството от Пшибишевски, „Душата на човека в социалистическото общество" от Уайлд, „А все таки она вертится" от Иля Еренбург.

Естетиката на непознатия ни дотогава експресионизъм, прогласена от Гео Милев в списание „Везни", на което аз веднага станах абонат, внесе проблясъка на една мълния в провинциалната гарнитура на нашето естетическо съзнание. „Везни" отведнъж организира нашето светоусещане и мислене на по-висок, изострен етап. То постави край на сантименталиста и сецесионните настроения. „Везни" и експресионизмът имат и заслугата, че разшириха диапазона на естетическите интереси и върху изобразителните изкуства, вкусът към които дотогава не съществуваше между нашата интелигенция или беше на много ниско ниво: столичните „художествени книжарници" разпространяваха ужасни безвкусици от рода на „Първа целувка", които бяха единствената естетическа храна на гражданите.

След „Везни" пристигна стихосбирката на Гео Милев „Жестокият пръстен" – тази неоценена още наша бодлерианска поезия с оригинални и навети метафори и рефлекси, която ни порази и с библиофилс-

кия вкус на художественото си оформление. И преди това Ал. Паскалев беше направил изискани издания на Пенчо Славейков и Кирил Христов, Николай Райнов разви книжната украса, но Гео Милев със своето издателство в Стара Загора не само пръв даде тон на една значителна провинциална продукция, която с високото си ниво се наложи скоро и в столицата, но и с теоретичната насоченост на някои от заглавията – „Театрално изкуство“ от Гео Милев, „Източно и западно изкуство“ от Н. Райнов, „Упадък на лъжата“ от О. Уайлд, „Шопен и Ницше“ от Пшибишевски и др., постави начало и на проблемната есеистическа литература у нас.

Личното ми познанство с Гео Милев започна с едно писмо, което още като ученик му пратих, за да ми изясни каква разлика прави в своите критично-есеистични статии между употребяваните от него понятия дух и душа. Гео Милев веднага ми отговори любезно с една пощенска картичка, написана с химически молив и с хубавия му почерк, в която, обръщайки се ласкаво с „Млади приятелю“, изказваше радостта си, че има „младежи, които си задават някои от големите въпроси на изкуството“, като ми обясни, че под „дух“ разбира универсалното понятие „всемирния дух“, а под „душа“ – индивидуалната духовна същина, частицата от него. Не трябва да се забравя, че отначало и дълго време Гео Милев споделяше немската идеалистическа философия.

Това писмо стана исторически празник за нашия литературно-художествен кръжок. То осъществяваше по такъв демократичен начин контакт с „главата на модернизма“ у нас – чието име, сюгжестивните слухове за премеждието му във войната, изразено в гротескния образ „главата ми – кървав фенер с разтрошени стъкла“, месианската и законодателната му роля в утвърждаването на новата естетика, апломбът на

неговите писания – го правеха необикновен и недостъпен в нашите представи.

Този контакт не закъсня да се осъществи с гостуване на Гео Милев за сказки в Ямбол през 1921 година. При неговото пристигане аз бях зает и закъснях да отида навреме на гарата, но всичките „модернисти" бяха там. И сега си спомням гледката, която спря файтона ми по шосето към гарата, на два километра от града. Понеже нямало достатъчно файтони за всички, а навярно и по икономически съображения, групата от тридесетина души поела пеш по дългия и уморителен път. Сред тях, като антични философи, обграден с пъргаво подрипващи, горди и въодушевени ученици, вървеше възнисък, плещест човек, облечен с груб кафяво-пепитен костюм и яки обуща, без шапка, с известната маскираща прическа над едното око, подсилваща будността на другото, и с бастунче в ръка. Когато ме представиха, той не закъсня да направи справедлив упрек: „Единственият абонат на „Везни" във вашия град!" Апостолът на модерното изкуство беше прав: новите идеи искаха своите „спомоществователи", но тъй като „Везни" се четеше, обсъждаше, разучаваше, поглъщаше колективно в моята квартира, другарите ми се смятаха освободени поотделно от материално задължение към пропагандирането на тези идеи. По препоръка и посредничество на Гео Милев аз станах редовен абонат и на редактираното от Херварт Валден в Берлин голямо немско експресионистично списание „Дер Щурм", което разширяваше разкритите ни от „Везни" хоризонти.

Процесията реши първо да заведе Гео на ракия и мезе в идиличния старовремски дом на братя Георги и Тодор Драганови, наченаещи местни поети, който се намираше в долната част на града – Каргона. За да скъсим пътя, трябваше да преплуваме с плоскодънни каици доста широката тук река Тунджа. По едно

време каикът, на който пътуваше почетният гост, се разклати силно от неумело маневриране. Гео не на шега се уплаши да не се обърне в реката и реагира със свойствения си непосредствен език: „Майка му стара, има си хас да ме удавите във вашата Тунджа!“

След дългата „трапеза“, където стана първото сбратимяване между госта и местните „литературни сили“, процесията се отправи към нашата къща, където отсядаха познатите и близките ми лектори. Тази чест за домакина не му дава привилегия да разказва куриозни подробности за гостите си; и ако това се прави отчасти в тези спомени, то не е само да се следва жанровият литературно-исторически метод на Сент Бьов, но и с убеждението, че изнасянето на дребни колоритни впечатления за големи и обичани хора не бива в никой случай, а най-малко в моя, да се третира като излишен или подценяващ натурализъм: обратно, с елементите на чисто човешката и делничната си характеристика те не само се показват в пълнокръвния си, жизнен образ, но ни стават по-понятни и близки.

При вечерята се очерта едно непредвидено различие между вкусовете на домакините и госта. Домашният ни обичай беше да се вечеря не с готвено, а с леки – млечни, тестени и др. – храни. При вида все пак на доста разнообразния поднос от най-добрия репертоар на домакинята за случая Гео възкликна приятелски: „Кириле, мен такова нещо не ме храни, на мене манджа ми трябва!“ И после ми обясняваше, че за неговия „творчески нерв“ било потребно и вечер да яде силна и възбудима храна. Затова пълнените тиквички, донесени от ресторанта, му създадоха голямо удоволствие. На сутринта, когато с по-голямо основание се очакваше „леката кухня“ да влезе в правата си, историята се повтори: „Не е ли останало нещо от снощната манджа?“ За щастие количествената предвидливост спаси

положението за втори път. Тази малка гастрономическа страница би била лишена от своята поанта, ако не се разкаже за живописния начин, по който леката кухня на домакинята получи неочаквано признание накрая, при изпращането на госта. На Гео и компанията бе поднесена домашна баница с млечен крем. Гео упорито отказваше да яде „такива благи работи". Най-накрая той склони да опита „за хатър". Произлезе весела мълниеносна окупация на цялото донесено количество за 5–6 души с репликата: „Моля те, иди донеси още за другарите. Такава вкусна баница не съм ял досега в живота си..." С това той остави най-мил и често възпроизвеждан спомен у домашните ми.

За вечерта на втория ден бе определена сказката на Гео. Аз бях зает в книжарницата на баща ми и той излезе сам да се поразходи и да се запознае с града. По едно време пристигна запъхтян един приятел: „Тичай в участъка до съдилището, арестуваха Гео Милев!" Изненадан, изскочих като стрела. Сварих Гео да се разтъпква нервно в малкото помещение, почуквайки с бастунчето, и гневно да се кара с полицейския пристав: „Вие сте длъжни да разберете кой и какъв съм, ако следите афишите за културния живот в града ви, а не да правите такива гафове да ме арестувате. Това е оскърбление за българските писатели и срам за града ви!..." Със странната си физиономия, с маскиращата раните му прическа и с тъмните очила, с бастунчето, чиято дръжка беше от човешка бедрена кост, с небрежното си облекло, Гео се видял силно подозрителен на един стражар и се озовал в участъка. Освободиха го, разбира се, веднага, без особени извинения.

Сказката на Гео Милев в препълнения салон на читалище „Съгласие" беше на тема колкото подсказана от него, толкова и изискана от нас: „Експресионизъм, кубизъм, футуризъм". Ние тогава пламтяхме за новостите в изкуството и искахме да чуем от най-авто-

ритетния им познавач изчерпателни формулировки за тях. Гео като опитен сказчик взе под внимание преди всичко интересите на публиката, пред която обстоятелствено разясни разликата в естетическото отправление на досегашното изкуство – изобразяващо живота предимно външно, неговото отражение „отвън навътре“, и на новото изкуство, експресионизма, който дава израз на вътрешния живот и в който художествените образи се зараждат и оформят „отвътре навън“. Другите художествени течения той само спомена. Въпреки добрия педагогически похват на лектора не съм сигурен, че аудиторията се отнесе задоволително към идеите за обновление на изкуството, които се въртяха в главите на малцина и досега не са намерили у нас широка гражданственост.

Третата вечер трябваше да се състои „прием“ пред госта в „клуба на модернистите“ в града. Това беше самостоятелното жилище на Васил Петков, извънредно буден интелигент, горещ почитател на Ницше и Уайлд – един местен опит на живо въплъщение в едно лице на „танцуващия върху живота“ Заратустра и на скептика лорд Хенри от „Портретът на Дориан Грей“. Поради това, че въпросният „клуб“ беше боядисан извътре „футуристично“, предимно в жълто, собственикът му го кръсти „Жълтия салон“ или „Yellow hall“. За да бъде приемът на интелектуално ниво, реши се Гео да говори пред гостите и да им разкрие някои „тънкости“ на експресионистичната доктрина. Освен „модернистите“ бяха поканени и други от местните идейници. Милев сметна, че трябва да говори от катедра, и придаде на беседата си форма на втора сказка, след която се развиха и дискусии с някои присъстващи окултисти, които разбираха посвоему „вътрешния живот“ и формите на неговото образно въплъщение.

Когато външните гости си отидоха, започна

обичайната „дионисия“ за „посветените“. Централен култов обект в нея бяха две газени тенекии, пълни с най-хубаво ямболско вино. Пиеше се направо от тези своеобразни „кубистични амфори“. Тази вечер всички местни първожреци на Бакхуса трябваше да отстъпят първенството си пред госта, който по едно време, при вида на изпокапалите в състезанието лаици, възкликна обезсърчен: „И аз не мога да пия повече, защото умният човек пие само в компания!“ Тогава и при други случаи ми направи удивително впечатление обстоятелството, че способността на Гео в това отношение само разпалваше и увеличаваше степените на неговия ораторски дар, импровизаторски талант, изостреността на ума.

Няколкодневното гостуване на Гео Милев в Ямбол има голямо значение за нашето развитие. Времето минаваше в разчепкване на неясните въпроси за формите на новото изкуство. Гео попълваше нашите знания, осведомяваше ни, откриваше ни нови точки на виждане. Колективно посетихме художествената изложба във Военния клуб на братовчеда ми Мирчо Качулев, току-що завършил гимназия, който като ученик рисуваше добре и сега беше направил сполучливи опити за композиции в „експресионистичен“ и „кубистичен“ стил. Гео разгледа внимателно картините, като със свойствената си прямота отсичаше „Това е хубаво!“, или – за някои сецесионни работи – „Това е ужасно!“. Той даде обща похвална оценка, покани младия художник да участва във „Везни“ и по-късно отпечата в „Алманах Везни“ четири тематични декоративни композиции от него в „кубистичен“ стил, илюстриращи годишните сезони: пролет, лято, есен, зима.

Гео Милев и „Везни“ дадоха тласък и за местната литературна продукция с „универсалистични“ претенции, които не можаха да прескочат локалното си значение. По онова време бяхме в кореспонденция с

Никола Мавродинов, който под „побългарения“ псевдоним Николай Черняев редактираше в Горна Оряховица ученическото списание „Лебед“. Тъй като той заминаваше да студентства в София, предложи ми да поема редактирането му. „Лебед“ започна да излиза през 1922 година в Ямбол под моя и на Т. Драганов редакция, обаче фасонирано изцяло – външно и вътрешно – по модела на „Везни“. Пред втората книжка обаче решихме, че едно списание за „ново изкуство“ не може да носи такова сантиментално име и трябваше да има и свой личен облик. По инвенция на В. Петков списанието бе прекръстено на „Кресчендо“ – име, което изразяваше растящата динамичност на нашите идеи; същевременно ние решихме да отидем „по-нататък“ от „Везни“ и „Кресчендо“ прие роля на крайно „футуристично“ и „дадаистично“ списание, което, неподкрепено от атакувания от него буржоазен вкус, престана да излиза след четвъртата си книга. В него участваха и софийски и „световни“ сили. Гео Милев се отзова отначало с преводи. За втора книга той ни изпрати голямото стихотворение на Рихард Демел „Вакханална песен“ с надпис „Преводът се посвещава на Yellow hall – Ямбол, май 1922“. В следващата книга поместихме негови преводи на две малки стихотворения – „Изневяра“ и „Среща“ от Август Щрам. Гео ми изпрати и две свои непубликувани стихотворения от цикъла му „As dur“, които не можаха да се отпечатат поради преждевременната смърт на „Кресчендо“ и които по-късно предадох на музея „Гео Милев“ в Стара Загора.

Въпреки личното му участие в нашето новаторско списание, участието на Чавдар Мутафов, Боян Дановски, преводите от Маринети (който ни изпрати всичките си манифести и нови книги), от Курт Швитерс, Тео ван Десбург, Тристан Цара, Озанфан и Жанере, Еренбург – Гео Милев бе „пропуснал“ или се бе въздържал да постави в „Алманах Везни“ името на

нашето провинциално издание в списъка на списанията за „ляво изкуство“ в Европа, нещо, което предизвика малък дипломотически разрив между нас. При разменените приятелски упреци Гео се мотивира злъчно: „Извинявай, аз не мога да призная за „ляво изкуство“ Израил К. и Лео К.!“ (които участваха с романтично-лирични стихотворения в нашето списание). От местната продукция той благоволи да признае само стихотворението на Хр. Стратев „La vie“ за сполучлив „дадаистичен“ опит.

Въпреки че „Кресчендо“ бе по-скоро една шеговита продукция на ямболските „модернисти“, самочувствието ни за времето трябва да е било значително. Между нас и Гео непредвидено се яви нов „конфликт“. Този път Гео, който бил пълномощник на „Дер Щурм“ за България – нещо, което ние не знаехме, ни предяви чувствителен иск за авторско право на превода на прочутото стихотворение „Анна-цвете“ от Курт Швитерс, направен от нас в последната книга на „Кресчендо“. Ние не се съгласихме, а и не бяхме в състояние да плащаме неочаквани дългове на непрежаления още покойник – „Кресчендо“, и си направихме оглушки. Гео се сърди известно време, докато най-после в едно писмо (ние си пишехме предимно по разни делови въпроси) отсече „Нейсе, хайде от мене да мине!“ и добрите отношения бяха възстановени.

Гео Милев идва още веднъж в Ямбол за сказка. Този път той говори за поезията на П. К. Яворов. У големия космополит и интернационалист в търсенето на съвременни художествени ценности се бе пробудила вече дълбоката връзка с националния живот, с родните търсения на нови трепети в изкуството. Наскоро той написа огнената дитирамбична поема-книга „Панихида за П. К. Яворов“, от която изпрати 50 екземпляра за пласиране в Ямбол. Както е известно, по-късно Гео Милев пристъпи с отворено

сърце към творческо-критично изтъкване и на други ценности в нашата национална литература, с което показа, че новаторството на „Везни“ не е една безпочвена и откъсната от българския живот проява. Гео имаше вкус и към народното творчество и го обичаше. С голяма любов той дълго разглеждаше у дома една стара сребърна кутийка, която притежавах и по която бяха изгравирани примитивни, но много стилни и изразителни изображения на архангели. „Гледай как нашият народ прави експресионизъм по-добре от всички!“, казваше той.

Приятелството ни с Гео Милев продължи и се разви през време на моето студентстване в София. При пристигането ми в София прочетох обявата, че Милев е уредил в своя дом изложба на репродукции от експресионистично изкуство, и побързах да я посетя. Гео живееше на 4-ия етаж на съборената днес сграда до Халите на бул. „Мария Луиза“. Такова жилище тогава се смяташе за много високо. Гео се компенсираше пред себе си със „забележителната гледка“, която представлявала отгоре намиращата се отсреща джамия от 16-и век – „Такова архитектурно бижу“, за което и за картината на човешкия мравуняк около него „заслужавало човек да живее толкова високо“. Милев обитаваше под наем една голяма стая-салон в дъното на етажа, която беше едновременно негов работен кабинет, пълен с книги, редакция, спалня за тричленното му семейство, кухня, в нея се къпеше бебето и се простираше прането. Това универсално помещение сега беше преградено с един кеневирен кулис, в него – една врата към обитаемо задкулисие. Стените на образувания тесен коридор бяха от двете страни гъсто накичени с художествени експресионистични репродукции, каквито Гео беше донесъл с цели папки от Германия или беше извадил от „Дер Щурм“. Репродукции имаше и вън, в общия с другите наематели коридор, където, съгласно обявата,

когато се намираха повече посетители наведнъж, Милев, застанал зад малка катедра, изнасяше обяснителни беседи върху същността на модерното изкуство. В инициативата за тази изложба се преплитаха както подбуди да се пропагандира новото изкуство, което шестваше из Европа, така и да се разширят скромните доходи на Гео, чието семейство беше принудено да води незавидно съществуване.

Гео ме приемаше в домашната „светая светих" зад паравана, където разглеждахме неизложени по-ценни репродукции и беседвахме. В един от тези разговори той ми съобщи, че картината, която първа го поразила толкова, че „от вълнение паднал на земята", и била откровението, което го отправило в света на модерното изкуство, била цветната дърворезба на Едвард Мунх „Среща във всемира", отпечатана покъсно във „Везни": обобщени фигури на мъж (червена) и жена (синя), плуват, стремейки се една към друга, на абстрактен черен фон. На изненадания ми въпрос дали „паднал на земята" трябва да се разбира в буквалния смисъл, Гео енергично отговори утвърдително.

В честите ни срещи у него и навън можах да опозная добре неговия характер и голям интелектуален заряд. Разговорите ни бяха главно върху актуалните тогава и неактуални днес новаторски явления и проблеми в изкуството, затова ще се опитам да дам предимно жизнена характеристика за Гео. Гео Милев беше една витална натура, един жизнен тракиец, един натурален българин. Въпреки богатата си западна култура, знание на чужди езици, връзки с европейски творци, изискаността на естетическите му идеи и занимания той запазваше демократичната физиономия на „народен човек", на типичен български интелигент. Той беше добър съпруг и баща, мрежата с продукти често украсяваше неговата фигура. Беше обаче обладан от творчески и културен патос, с апостолска жар за пропагандиране на новите

идеи и за повишаване на културното ниво на своя народ, притежаваше упорит борчески нерв, даже малко екстремен и непримирим дух, което му създаваше и не малко противници. Гео беше прям и искрен, суров към себе си, суров и към другите, но човечен и сърдечен в основата си. Той беше динамичен, излагаше идеите си със страст, отривисто и лаконично – както и пишеше, отсичаше рязко и злъчно, но признаваше също тъй без колебание даровитото, разтваряше се сърдечно за хубавото и оригиналното. Въпреки борческата ангажираност на своя характер Гео имаше чувство за хумор и обичаше да се смее.

От проявите на новото българско изкуство той особено ценеше визионерната живопис на Иван Милев. Беше отишъл за неговата първа изложба в павилиона на Борисовата градина в София, поместил негови работи във „Везни". „Един самобитен български експресионист, аз го открих", заяви веднъж гордо пред Чавдар Мутафов и мен в стария ресторант „България".

Той не обичаше префинени интелигенти и писатели. Струва ми се, че приемаше с компромисно чувство и участието на символистите във „Везни", чакар че ги ценеше. Гео не можеше да търпи сантиментализма, сецесионните настроения, безидейността, естетическата изтънченост, хилавия психологизъм. „Ние сме здрав и първичен народ. Мечтая и ратувам – казваше ми веднъж – за една сурова, мъжествена естетика и литература. Аз ще основа школа на „варваризма" в изкуството!" Той даде в сравнително по-деликатна форма израз на тези си идеи във „Възвание към българския писател", където заклеймяваше безидейността, липсата на големи задачи, стремежи и дела в литературата ни.

Гео Милев остави име на борчески поет с поемата си „Септември". Той беше обаче пълноценно разностранна личност. Да, той беше една личност

преди всичко. Експресионистичните му стихове – „Жестокият пръстен", „Иконите спят", „As dur" – съставят почти единствения оригинален и качествен български влог в тази естетика, написан с култура и усет, при това съчетан все пак с една тематична и емоционална логика; такъв трезв и нормален синтез представляваха впрочем българските новаторски прояви и в другите ни изкуства – живопис и музика. „Аз измислих нова художествена школа – лепизъм", ми каза един ден: „конструктивистични картини, създадени чрез цветни хартии, ножици и лепило". Продукцията на тази „школа" не можах да видя, но по-късно Иван Пенков я разви в твърде интересни декоративни композиции.

Когато в историята на изобразителното ни изкуство се отчете правилно прогресивната за времето роля на експресионизма, ще се оцени и значението на Гео Милев като теоретик и художествен критик, което се пропуска от днешните историографи. Тук трябва да се каже, че експресионизмът изигра за нашето изкуство същата роля за разчупване и освобождаване от скованите форми на академизма и натурализма, както импресионизмът за френската живопис в миналия век. Той стана революционен художествен метод на почти цялата група независими и леви художници от 20-те и 30-те години на нашия век; неговата естетика, оплодена от народното наследство, роди движението за „родно изкуство", търсещо да създаде национален стил в живописта: Вл. Димитров-Майстора, Иван Милев, Иван Пенков, П. Георгиев, Ц. Лавренов, Н. Райнов, Б. Коцев. Всички по-късни и досегашни прояви на творческа свобода в художественото интерпретиране трябва да се смятат за резултат на инерцията, дадена от онова време. Той изведе към нов живот приложната ни графика, удушена от плетеничния църковнославянски стил.

Експресионизмът внесе проблемност в изкуството. Той разви изобщо теорията на изобразителните изкуства: подхвърли на тънък анализ всички естетически категории; преодолявайки разказвателността, изтъкна на преден план неразлъчната връзка между съдържание и въплъщаващата го форма; създаде идеята за художествения образ като същина на изкуството; постави и изясни въпроса за стила; изтъкна значението на формалния анализ в критиката. Трябва да се съжалява, че малцина български критици и изкуствоведи минаха през неговата школа. От теоретичните работи, които Милев сам написа за разясняване на новото изкуство, смятам, че най-хубава е есето „Фрагментът", в което разви въпроса за художествения синтез.

Еднакво голямо и с по-голямо обществено отражение бе онова, което Гео Милев даде в областта на театралното изкуство: на първо място теоретичната студия „Театрално изкуство", в която, като признаваше съществуването на два типа актьори — импровизатори и конструктори, илюстрирани с два ярки български примера — В. Кирков и Кр. Сарафов — застъпваше принципите на художествено обмисленото и измеримо сценично въздействие, пламенен пример за каквото даде с режисираната от него Стриндбергова пиеса в Народния театър „Мъртвешки танц". Целият Геов динамичен и страстен характер беше отразен в множеството му театрални критики, в които воюваше с посредствените емигрантски режисьори или утвърждаваше голямото изкуство на МХАТ, на Сарафов, Кирков, Огнянов, Снежина.

Преводаческият интерес на Гео Милев сам за себе си му дава значително място в нашата книжнина. Неговите „Лирични хвърчащи листове", антологии на любовната и борческата поезия, изиграха голяма роля за естетично-емоционалното и обществено възпитание на трудещите се, преводите му на Шекспир

са образцови. Във връзка с издадената от неговото издателство книга „Поеми“ от Едгар По, преведени от Георги Михайлов, които бяха съкровен литературен „шлагер“ на времето, Гео веднъж ми каза, този път без всяка ирония, че преводите сами за себе си са хубави, но че „са толкова далеч от английските оригинали, колкото от земята до небето“.

В тази широка гама от литературно-художествени интереси и прояви у Гео Милев може би отначало и за известно време да имаше чисти естетически интонации. Гео обаче притежаваше обществен и социален заряд. Постепенно индивидуалистичните и универсалистичните тонове взеха да се смесват и пропиват с борчески и колективистични звучения. Тръбните сигнали на събуждането на социалната съвест у Гео се изявиха впрочем доста рязко още в малкото „Експресионистично календарче за 1921 година“. Това беше неговият „комунистически манифест“. Явно у него в ускорен процес зрееше революционната мисъл, той напусна самоцелния естетизъм и мина на фронта на социалните идеи и борба. Беше времето на Септемврийското въстание, 1923 година.

По онова време аз следвах философия в Софийския университет. Веднъж в аудиторията по естетика, преподавана от проф. Сп. Казанджиев, някой ме запозна с меланхоличен, малко прегърбен млад човек, на среден ръст, с вглъбен орлов поглед, облечен в хубав син костюм: Георги Шейтанов, известния водач на ямболското анархо-комунистическо движение, който живееше в нелегалност и когото не познавах от Ямбол. Каза, че идва да слуша като любител лекциите на Казанджиев. После открих, че този „страшен човек“ се хранеше във весела компания на близка до нашата маса в студентската вегетарианска гостилница на ул. „6 септември“. Не помня дали той или Гео проявиха желание да се срещнат и запознаят. Една вечер

заведох Шейтанов в квартирата на Гео Милев. Беше интересно да се слуша как се разминават в революционния си патос двамата „огнени духове“. Шейтанов, който беше в отлив от динамичната си практика, говореше бавно и кротко, със затаен в гласа заряд. Той заявяваше, че се отказва от концепцията за терористичните методи и прегръща идеята за любов към човека. Спомена се думата „човечество“. Гео, чиито революционни чувства бяха в настъпление, се палеше, говореше с обичайната си повишена пламенност. „Извинявайте – възкликна той, – но еди-кой си и еди-кой си (той изброяваше тогавашни управници) не са човечество!“ Разбирайки дълбоко в себе си по-добре своя събеседник, Шейтанов се усмихваше. Пламъкът на Гео, изразен в идеята за издигане на борческо литературно-художествено списание „Пламък“, му харесваше. На тази вечер се уговори сътрудничеството на Шейтанов в „Пламък“, ако не се лъжа във форма на неофициално съредакторство по идейно-политическата част. Шейтанов беше известен между близките си с литературните си способности. Той участваше в „Пламък“ под името си Георги Василев.

За разлика от „Везни“, което имаше в родния ми град единствен абонат, „Пламък“ намери горещ прием и се разпространяваше в 120 броя полугласно в книжарницата на баща ми, който беше с напредничави радикални идеи. По онова време студентството имаше по-свободни форми по отношение на посещението на курсовете. Аз прекарвах ту в София, ту в Ямбол. По време на едно такова отсъствие загубих връзката с Гео, за да не го видя вече никога.

Първият, по-кратък вариант на този текст е поместен в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., БП, 1965. Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора. Публикува се без съкращения.

ИВАН РАЧЕВ

През лятото на 1922 година Гео Милев държа сказка в Плевен, в клуба на комунистическата партия „Георги Кирков“. Сказката трябваше за започне в пет часа следобед. Понеже темата беше особена – „Експресионизъм, футуризъм и кубизъм“, посетителите бяха съвсем малко. Ние бяхме готови да отложим сказката за следващия ден, за да я проагитираме по-добре между гражданството, и предложихме това на Гео.

– Не – възрази Гео Милев, – сказката ще се състои.

– Но публиката е малко – казахме ние.

– Нищо – усмихна се Гео. – И лъвовете са малко.

Сказката наистина се състоя и публиката я изслуша с голям интерес.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

НИКОЛАЙ ДОНЧЕВ

През годините 1920, 1921 до 9 юни 1923 година в София излизаше, списван на френски, всекидневният вестник „Л'Еко дьо Бюлгари“. Основан през 1913 година, след злополучната Междусъюзническа война, от група наши учени и общественици: професорите Милетич, Иширков, Никола Милев, общественика публицист Димитър Мишев и др., отначало като седмичник, по-късно превърнат във всекидневник, вестникът е имал за главна задача да осведомява своевременно чуждото обществено мнение върху положението на страната и по редица спорни въпроси, възникнали остро между България и бившите ѝ съюзници в Балканската война от 1912 година.

Вестник „Л'Еко дьо Бюлгари", излизащ на четири страници, отделя в своите колони място и за въпросите на българската култура. Един от сътрудниците на вестника по онова време, който участва активно в списването му, е Гео Милев. По време на Вазовия 50-годишен писателски юбилей през есента на 1920 година Гео Милев посвещава на народния поет статии, които обрисуват целокупния образ на Вазова и го представят на външния свят. В този вестник Милев публикува текста на писмата, които бе разменил в навечерието на Първата световна война с големия белгийски поет Емил Верхарн; очерци за съвременни поети: Дебелянов, Ем. п. Димитров, Лилиев и др.

През есента на 1921 година, студент в Историко-филологическия факултет, аз постъпих на работа като репортер в „Л'Еко дьо Бюлгари". Редакцията, чийто персонал се състоеше от един главен редактор, двама редактори преводачи, един репортер и един администратор касиер, се помещаваше в четири стаи — тесни и неприветливи — на една двуетажна вътрешна къща с малък двор, точно срещу сградата на италианската легация. В една от стаите живееше със семейството си и редакционният прислужник, който изпълняваше служба и на куриер, и на разсилен, подпомаган в работата си от невръстните си деца.

Като репортер във вестника, макар да не се задържах много в редакционното помещение, аз срещах често Гео Милев било по тъмното стълбище, било при някой от редакторите преводачи и най-често при главния редактор, с когото поетът имаше повече работа.

Една вечер, връщайки се доста късно от театрално представление, се отбих в редакцията (тя беше винаги отворена като жилище на прислужника бай Цонко), за да взема някаква оставена през деня книга. В стаята на редакторите преводачи светеше. Почуках и надникнах в стаята, без да вляза: сам, наведен над кур-

чина дълги бели листа за шпалти, Гео Милев пишеше. Гъстият кичур коса беше закрил половината от бледото му чело и едното око. Поетът рязко ми извика:

— Аванти! Аванти! Не пиша стихове, а вестникарска статия.

Може би с тези думи Гео Милев искаше да каже: „не е светая светих на поезията“, а редакция на вестник. Тишината в стаята и наоколо беше пълна, не се чуваше дори хъркане от стаята на прислужника. Макар да се пишеше на френски, нямаше пишеща машина, всичко се даваше на ръка.

За пръв път тогава аз бях лице с лице срещу Гео Милев и за пръв път чух говора му, тембъра на неговия глас, видях жестовете му. И говорът, и движенията му, и акцентът на словото му издаваха един извънредно жив, темпераментен човек с резки, отсечени съждения, самоуверен, без колебание нито в характеристиката, нито в оценката за някого и за нещо. Тази вечер той ми се видя уморен. Може би затова пожела да прекъсне писането, да направи кратка „пауза“. Макар разположен да говори, аз чувствах стеснение, задето бях прекъснал работата му, сбогувах се и излязох. Какво точно пишеше Гео Милев, на каква тема, не узнах; навярно беше една от многото набързо писани статии, която трябваше рано сутринта да бъде в печатницата.

Гео Милев прояви интерес към моите занимания и към това, което учех в университета. Той имаше всестранни интереси, познаваше много хора, знаеше много неща. В редакцията той беше един вид консултант по много въпроси — литературни, театрални, художествени, музикални и пр., но Гео Милев не парадираше с това, което знаеше. Неговата култура изпъкваше най-ярко в полемиката, която той умееше да води страстно, убедително, аргументирано.

В онези години той редактираше списание „Везни“. Във „Везни“ бях напечатал едно стихотворение, напи-

сано в духа на тогавашните модернистични веяния. Може би поради това, че бях се явил на страниците на списанието му, Гео Милев ме заприказваше винаги, колчем се срещнехме в редакцията на вестника.

Мъчно мога да си спомня и възпроизведа нашите случайни разговори, които бяха всякога по някой злободневен въпрос на литературата. Веднъж, не знам по какъв точно повод, Гео Милев ми заговори за Емил Верхарн – „голямата негова любов". Попита ме какво съм чел от белгийския поет и какво имам в библиотеката си от него – разбира се, в оригинал.

– Огромен поет! Динамичен поет! Това е Верхарн! – заявяваше Гео Милев с чувство на възторг и преклонение. На тези свои чувства към Емил Верхарн Гео Милев даде блестящ израз със своя великолепен български превод на шестнадесет негови стихотворения, които и до днес си остават най-значителното, което имаме на наш език от поезията на автора на „Градове с пипала".

* * *

Главният редактор обичаше да „затваря" Милев в редакцията, където той в тишината на вечерното уединение пишеше статии, очерци, бележки на литературни и други теми, едни подписани, други без подпис. Ако се преровят сбирките на „Л'Еко дьо Бюлгари" през годините 1919–1920–1921, ще се открият доста литературни работи на Гео Милев. По време на юбилея на Цанко Церковски Гео Милев не само писа за „поета на селската неволя", но преведе цикъл негови стихотворения на френски език (на корицата вътре стои името на преводача Жорж Рованд). Вън от една моя статия за тези преводи на Гео Милев, публикувана в сп. „Балкански преглед" през 1946 или 1947 г., те, както и другите литературни работи на поета, печатани във френския вестник, остават неизвестни за голям брой наши читатели, както и

неоценени от литературната критика и история.

В творчеството на Гео Милев има един съществен дял – преводите на поета от немски, френски, английски и руски, както и някои преводи от български на чужди езици – и този дял заслужава всеобхващаща, изчерпателна преценка, защото, наред с оригиналното литературно дело на поета, тези преводи са значителен и ценен принос към нашата художествена литература. Гео Милев влагаше в художествения превод същата страст, същия нерв, същата похватност, както в оригиналните си произведения. От съвременните поети той превеждаше такива, към които чувстваше афинитет, дълбока вътрешна родственост; тъкмо затова поети като Емил Верхарн, като Рихард Демел имаха в неговия стих пълно звучене, хармония и образна еквивалентност.

Първата публикация е в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965.

ТОДОР ГЕНОВ

Може да се каже, че преди да се запозная с Гео Милев през 1922 година лично, запознах се с него „задочно" още през 1921 година. Тогава бях ученик от последния клас на Търновската гимназия.

Гео Милев живееше в София и беше известният, забележителен, шумен, воюващ по всички фронтове на нашата култура редактор на мъничкото, сгънато в шейсетчетвъртинка списание „Везни", под тежките удари на което трябваше да се огъват голямоформатните списания като „Златорог" например или самото Министерство на просветата и неговият Народен театър – главно неговите директори и режисьори... Тогава Гео Ми-

лев воюваше като революционер експресионист, който смяташе много от „остарелите и традиционни форми“ в изкуството като „реакционен реализъм и натурализъм“, пречещи на истинското революционно изкуство, което винаги трябва да има предвид човека...

Но тогава ние се „запознахме“ и скарахме на страниците на неговото списание „Везни“ за... реализма и експресионизма! И между другото – за немския художник експресионист Макс Пехщайн... И как да не се скараме! Аз, като привърженик на реализма, в същото време, макар и като ученик в Търново, бях вече редактор на списанието „Литературни звуци“, където под псевдоним пишех стихове ала Пенчо Славейков и Вазов, разкази ала Петко Тодоров или Влайков и критически статии, в които се смесваха марксистко-реалистични убеждения с индивидуалистически настроения и мъдрости на Пенчо Славейков... И над всичко – смелостта, всезнайността и самомнението на... младостта! Но има ли човек, който наистина да каже, че е бил млад, а да не каже, че е бил и самонадеян до маниачество и смел до комичност?

С такава самонадеяност и смелост тогава аз се хвърлих в „спор“ с Гео Милев на страниците на неговото списание „Везни“ (год. III, бр. 9, от 10. XII. 1921 г., стр. 171), където той напечата моя „отговор“ на анкетата, която списанието му беше открило по въпроса „Що е изкуство?“. И, разбира се, надълго и широко отговарях, според и наставлявах Гео Милев по въпросите на изкуството... А как да не го „наставлявам“ – нали наравно с него и аз бях редактор! Щастлива и прекрасна младост – колко красота, а понякога и колко истина има в твоите грешки и наивност!

Нетърпящ никакъв спор, аз поучавах в писанието си „колегата“ редактор на „Везни“ по следния начин:

„Въпросът за двете течения в изкуството е стар – той се е видоизменявал с времето, но в основата си е

един и същ: действителността като действителност или действителността като символ. Накратко: действителността цел или средство. За мен (сик!) и двете становища в своя краен израз са гибелни за художника творец...“

Наистина изрази, достойни за седемнайсетгодишния гръмовержец по естетическите истини, който, след своите обходни ходове, най-после решително се хвърля върху „противника“ си:

„... За мен (разбира се, щом е за мен, трябва да бъде така и за Гео Милев, и за всички!) това е особен род метафизика, в смисъл, че се приписват на човека качества, които той не притежава. Човешката душа е продукт на реалността: материята. Подтик за чувство т.е. движение на душата, ще бъде само реалността. А реалност за човека са само заобикалящите го материални образи. Това изкуство (става дума за изкуството на Гео Милев и другите като него) превзема тези образи като средство за движение на душата и приема абстрактни, метафизични образи (Макс Пехщайн, Сирак Скитник, Гео Милев) ... Изкуството служи „преди всичко на човека“, като от неговата материална същност се извлича и неговия дух и по този начин се получава материален символ, т.е. материята дух и духът материя.“

Ето ти тебе класическата диалектика, с която аз исках тогава да сразя експресиониста и „метафизика“ Гео Милев! И той, изглежда, не подозирайки нито за моите години, нито за моето редакторство, тогава сериозно се е разтревожил не за това, че моята „диалектика“ е сразила неговата метафизика, просто загдето съм го сравнил с Пехщайн. Още при името на Макс Пехщайн, споменато от мен, той поставя като редактор една звездичка и под линия ми отговаря да не го смесвам с този... експресионист на „модата“...

„Аз отричам, пише енергично Гео Милев, всякаква прилика между мен и немския живописец Пехщайн, когото смятам за един първокласен имитатор на всичко след Гогена – без самобитност и искреност – без „експресионистичния стил", който той практикува без да е вътрешна необходимост за него; у Пехщайн „експресионистичният стил" се превръща в експресионистична „мода".

Гео Милев

Ето го още тогава истинския „експресионист" Гео Милев, който под формата, под „експресионистичния стил" търсеше „душата на човека", неговия идеал, трепета му, сърцето му, болката му, борбата му... И не напразно, макар и да теоретизираше за „изкуството като музика-ритъм", той винаги въздигаше лозунга си, че всяко изкуство трябва да има предвид „преди всичко човека"...

Този лозунг вълнуваше тогава и мен, около този лозунг аз исках да се „разберем" с моя колега редактор и затова в заключението си на гръмогласната си програма за изкуството аз тържествено го заклинах:

„...Не абстракцията постига и крепи лозунга: „преди всичко човека" – а жизненото чувство. Абстракцията убива живота – жизненото чувство го движи напред: към изживяването на най-големите жизнени възможности. А това е целта, според мен (каква скромност!) на изкуството."

Всред тази амалгама от „материя дух и дух материя", от „жизнени чувства" и „жизнени същности" и много мои изказвания за логиката, музиката, символа и „фаталните" грешки на експресионистите, които чрез „сухия разум" убиват „реалното жизнено чувство и дух", Гео Милев в заключение набързо се справя по геовски с нея и с няколко думи определи отношението

си към моите проповеди за изкуството! И да си призная – той ме убеди, но изненада ме тогава и никога не я забравих внимателността, коректността и може би скромността на Гео Милев, за когото тогава се носеше славата на необуздан, нетърпящ чужди мнения футурист... А ето с каква сдържаност и внимателност той ми отговаряше в анкетата си:

„Щом „духът“, а не „разумът“ е източник на всяко художествено творение, музиката и логиката не могат да бъдат съединени: музиката е прототип на всяко изкуство; бидейки най-духовното от всички изкуства, логиката е метод и функция на разума, затова: читателят Т. Г. (т.е. моя милост) греши като мисли, че „символизмът“ и „експресионизмът“ произтичат от разума и че строят художествени творения от „абстракции“.

„Особено „експресионизмът“ иска да възвърне всяко изкуство към закона на музиката; а най-главният от тия закони е: Ритъмът. Ритъмът обаче няма нужда от действителни форми, дадени в действителността; както музиката, която действа с (абстрактни) звуци.“

Това бяха заключителните думи на Гео Милев и аз ги разнасях из гимназията с такава гордост, защото той все пак спореше с мен и се отнасяше с уважение към моите „грешки“... И когато после ние станахме „прятели“ и аз му признах, че тогава, в моето младежко самомнение съм почувствал, че той се е „уплашил“ от моите доводи и атака, се засмя така, както можеше да се смее само той – само с някакво мръдване на единия край на долната устна и ми каза:

– Да, аз се страхувам винаги от младите хора! Даже когато те грешат! В техните грешки понякога откриваш най-тънката истина, която не си могъл да откриеш в мъдростта на толкова прославени старци мъдреци!

Не знам дали тези думи на Гео Милев тогава ме окуражиха да върша толкова грешки в живота си, но в едно съм сигурен: може би от неговите думи тогава в мен се утаи вярата ми в младостта, даже когато тя греши! Нима това не значи вяра в бъдещето въпреки нередностите, недостатъците, понякога и жестоките и скъпо платени грешки и в настоящето?

Но с чувството, което остана в душата ми за Гео Милев през следващата 1922 година, когато вече не задочно, а лично се запознах с него, аз никога не сгреших...

В края на 1922 година, вече завършил гимназия в Търново и сложил край на редакторските си подвизи и писания, аз бях дошъл в София да търся своя път...

Писателят Марко Марчевски, с когото се познавахме от ученичеството, беше изкарал гимназия преди мен, вече работеше в София и се беше сприятелил с Гео Милев... Една вечер той ме поведе към сладкарница „Цар Освободител“, където се събираха всички величия на тогавашната писателска и журналистическа среда, за да ме запознае с Гео Милев... Вълнувах се, защото не само че вече бях позагубил провинциалната си редакторска самоувереност, но името на Гео Милев в София ми внушаваше не само страх, но и някаква потискаща авторитетност... Как щях да заговоря с него, особено като му призная, че аз съм оня гръмогласен „Читател Т. Г.“, който преди една година му четеше лекции за изкуството!

Повече на себе си, отколкото на Марчевски, приближавайки се до сладкарницата, аз си прошепнах:

— Дано е забравил за анкетата! Това ли ще е сега на ума му! Обещай ми да не му заговорваш днес...

Марчевски нищо не ми обеща, само със стиснати устни и малко заекващо и шегобийски ме предупреди:

— Той не забравя лесно... Само внимавай ти да не се объркаш! Едно е да пишеш писмо — друго е да говориш очи в очи!

Наистина приятелско и другарско успокоение!

И още в първия миг, когато застанахме пред малката кръгла мраморна масичка в сладкарницата, където стоеше Гео Милев, Марчевски докрай ме сразi – чух как засмян казва на Гео:

– Това е твоят търновски критик! Читателят Т. Г....

Не помня как тогава съм реагирал, но и сега, когато пиша тези редове и неволно се вживявам в тези „страшни преживявания“ на младостта, струва ми се, че отново полазват някакви тръпки по гърба ми... Не ще ми е било леко и тогава, щом и до днес такива тръпчици лазят по гърба ми... Гео Милев беше разбрал всичко, защото, спомням си, с някакъв заговорнически предупредителен тон отвърна на Марчевски:

– Че какво, Марчо? Ще ми стане и софийски критик!

Не знам каква му беше усмивката и гласът, но почувствах изведнъж някаква топлина в този човек, успокоих се и също усмихнат приседнах скромно на стола си срещу него... Виждах го за пръв път – познавах портрета му, надвисналата над сляпото му око коса, изостреното му, изпито лице, очилата му... Но сега виждах нещо съвсем друго, макар всичко да беше така, както на портрета – струваше ми се, че това е друг човек, и не можех да определя дали се разочаровах или още повече уплаших... Зная само, че го гледах мълчалив, присвит, очакващ някакво откровение...

А той, приведен, гледащ надолу, се усмихна и простичко каза:

– Пехщайн, а?

Слисах се и мълчах...

Гео Милев повдигна главата си и така другарски ми се усмихна, че за миг изчезна всеки страх у мен!

– Добре ме беше наредил с него на една фаланга! Е, ще поспорим ли още?

— Простете ми — мърморех аз... Аз не го зная този художник. Бях чел... Виждал съм една-две репродукции...

— Виж ти! — обърна се той изведнъж към Марчевски и с някаква престорена сърдитост — не го познавал, а ме сравнява с него! Младежи! Де да съм те знаел... Мислех, че си някой познавач на Сирака, на Пехщайн...

Потъвах в земята и мълчах. Гео Милев сигурно се е съжалил над мене и изведнъж другарски, пак „наравно", топло се обърна към мен:

— Не го обичам аз този модаджия! Затова се ядосах тогава! Той не е искрен! Лъже! Никога лъжата не е изкуство! Па било то експресионистично или реалистично! Ти тогава мислеше право... Ех, млади! И когато грешите понякога — пак имате право!

Всичко зазвуча в душата ми като песен... Почувствах такава любов към този необикновен човек, че както тогава понякога се изливаха чувствата ни, аз му грабнах ръката, стиснах я и набързо излязох от сладкарницата...

Чувствах в него момент не само че Гео Милев беше ми простил за... Пехщайн, но беше взел и едно късче от душата ми и за да скрия радостните сълзи в очите си, избягах...

Тогава такава беше нашата младост — и сантиментална, и грешна, и красива...

Помня, че през цялата нощ не спах, говорех с другарите, пихме, мечтахме... А човекът Гео Милев вече беше в душата ми като нещо, което тласкаше мечтите към бъдещето — защото бяхме буйни, необуздани, искахме да воюваме, а който се докоснеше тогава до Гео Милев, трябваше да почувства огъня на тая необуздана воюваща натура — без даже да е напълно винаги съгласен с него...

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

Д-р ГЕОРГИ МАЖДРАКОВ

Годините след 1920-а бяха години на буен политически и културен живот.

За нас, учениците, по това време името на Гео Милев бе знаме. Ние с нетърпение очаквахме и следяхме всеки брой на „Везни“. А след това и на „Пламък“, и всяка творба на Гео – стихотворение, проза, критика – бе дълго обсъждано събитие.

Ето защо първата среща с „живия“ Гео бе голямо и вълнуващо събитие за мен.

Беше във Вършец през лятото на 1921 или 1922 година. Една събота следобед в градината пред банята и в някои ресторанти се появиха написани на ръка афиши, че писателят Гео Милев на другия ден в четири часа следобед ще говори в градината на ресторант „Сплендид“ върху „Жената като ангел и сатана в изкуството“. Тези малки афиши хвърлиха в трепет младите посетители на Вършец. Удаваше се случай да видим и чуем човека, за когото бяхме слушали толкова много и чиито творби ни вълнуваха толкова дълбоко.

Сказката на Гео бе добре посетена – главно от младежи и ученици, които го очакваха с видимо вълнение. Той се появи на импровизирания подиум същият, какъвто го познавахме от известния портрет. Гео имаше дълбок красив баритон, с който умело си служеше. Сказката му бе някаква романтична и увлекателна разходка из творбите на изкуството. С неподражаемо майсторство бяха възкресени образите на Евридика, Медея, Елена от Троя, Клеопатра, Жулиета, Беатриче, Лаура, жените вампири на Бодлер, „прекрасната дама“на Александър Блок. От българската литература Гео Милев говори за Яворов, Димитър Бояджиев, Димчо Дебелянов. Образите на жените – ангели и сатани – бяха очертани с любов и пластичност и с богато използване на текстове от творбите на създателите

им. Гео говореше, без да си служи с бележки, и всички цитати и стихотворения произнасяше наизуст, често на оригиналния език. Той рецитираше с удивително майсторство, като за всеки текст подбираше съответен тон и модулация на гласа. С особена любов Гео изпълни почти изцяло „Легенда за разблудната царкиня". След завършването на сказката ние, няколко ученици, почитатели на Гео Милев, отидохме при него и му се представихме. Той бе много внимателен към нас и ние да се разходим из парка. През време на тази разходка говореше почти само Гео – за редица въпроси из литературата и изкуството. С особен възторг и интерес ни говори за Александър Блок, когото се готвеше да преведе на български.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

НАДЕЖДА ИЗМИРЛИЕВА

Смирненски пред свои близки често говореше с възторг за Гео Милев. Той добре познаваше творчеството му, ценеше някои негови творби и особено се възхищаваше от високата му култура.

В библиотеката на Смирненски се намираше екземпляр от книгата на Г. Милев „Панихида за поета П. К. Яворов", издадена в крайно ограничен тираж.

Другари на Смирненски си спомнят, че той е присъствал на някои от репетициите на първото представление на поставената от Гео Милев „Масачовек" в театър „Ренесанс".

А доколко Гео Милев е ценял Смирненски като поет и човек, ясно пролича от прочувственото слово,

което той произнесе в църквата „Св. Крал“. Приятели, близки на Смирненски, хиляди негови почитатели, се бяха събрали да отдадат последна почит на своя любим поет. Изведнъж всичко стихна – пред олтара стоеше Гео Милев. Силно развълнуван, с искрена скръб и горест той говори за живота и творчеството на рано загиналия пролетарски поет. Краткото му прочувствено слово развълнува и трогна всички. Дълбоко скърбеше Г. Милев за ранната смърт на Смирненски – жертва на капиталистическите условия в страната.

Споменът е публикуван е в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

КОСТА ГЕОРГИЕВ

Заговори ли се за Гео Милев, мисълта ми отлита в миналото – към ония години – 1921–1924, когато го виждах да крачи из софийските улици, най-често сам.

Нямах щастието лично да се познавам с Гео Милев, за да предам по-нашироко впечатленията си от него, но той ми стана още по-близък, когато дойде на погребението на големия поет Христо Смирненски. В момента на привършване на опелото на Смирненски в църквата „Свети Крал“ пред потъналите в скръб почитатели на поета се изправи Гео Милев. В занемелия храм прозвуча неговият развълнуван глас. Той говори за тежката загуба, която понася българската поезия със смъртта на Смирненски, говори и за неговите блестящи качества на изключителен поет. Речта на Гео Милев беше кратка, но прочувствена.

И Гео Милев беше дошъл на погребението на Христо Смирненски да се поклони пред тленните останки

на своя велик събрат, но той се сбогува с него не като нас – смирено и безмълвно, а чрез едно заредено с емоции слово, което, колкото и кратко да бе, остави у всички присъстващи силно впечатление. А трябва да се има предвид и друго едно обстоятелство, че това бе непосредствено след девети юни 1923 година. Време, в което не всеки имаше кураж да каже какво мисли.

Тъжна, но забележителна среща на две големи личности, на двама големи български поети.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

ПАНЧО МИХАЙЛОВ

Запознахме се в сладкарница „Цар Освободител", тогавашното средище на културните дейци.

Гео Милев ме наблюдаваше с единственото си око и от време на време ми задаваше по някой въпрос: Какво пиша? Имам ли нещо ново?

Когато след малко станах да си вървя, Гео, доловил младежкото ми смущение, протегна ръка:

– Довиждане... Ще ви чакам у дома. – И каза адреса си.

– Ще дойда – отговорих забъркан, целият почервенял от срам.

– Не забравяйте да донесете и някои работи, ще ги прочетем заедно...

– Добре, ще донеса... – отговорих все така смутено.

– Значи, утре следобед... около три часа.

На другия ден не дочаках и три часа. Грабнах папката с най-новите си разкази и се запътих към високата къща срещу джамията, където живееше Гео

Милев. По една мрачна, полуосветена стълба се изкачих и позвъних. Изглежда, че ме е очаквал, защото ми отвори самият той, приветлив и малко скептично усмихнат. Поведе ме из коридора, пъргав и еластичен, какъвто беше в движенията и говора си.

Покани ме в кабинета си. Седнахме. Кръстоса крак върху крак, като отметна едната си ръка на гърба на стола. И известно време внимателно, съсредоточено ме наблюдаваше. Предложи ми цигара. Отказах. Тогава още не пушех.

— Е, сега да пристъпим към работа... Решил съм да ви направя сътрудник на списанието. Вашите разкази са малко несмели, но имат огън и... това необходимото, социалното, съвременното. Долавяте пулса на живота и това, което трябва да се бичува. Колцина у нас вършат това? Повечето са заети със себе си. А делата и страданията на другите не виждат. Работниците, борбата им за повече хляб, бъдещето... липсват в произведенията им... Те са нещо като влюбения Нарцис...

Той говори много, но не запомних всичко. Спомена някои именити писатели от Запада.

— Я да видя — и посегна към папката. Разтвори я, поразгледа почерка ми. Опита се да прочете нещо, но не успя, тъй като моят почерк бе невъзможно изкривен и нечетлив.

— Не може, имате почерк на... гениален писател — пошегува се той и ми подаде папката с ръкописите. — Прочетете ги вие.

Започнах със стихотворенията в проза — „Кървави рози“ — за жертвите от Септемврийското въстание. Две от тях се появиха по-късно в списание „Пламък“.

Когато му зачетох второто — „Машината“ — и достигнах пасажа: „Аз вярвам в машината, управлявана от честните ръце, а те са с милиони... те ще преорат земята — и злото, омразата, несправедливостта. Какво им трябва?... Едни скрипци, лостове и машини.

Машини с по:
10 — 100 конски сили...“

Гео ме спря. Не ме остави да довърша. Стана, грабна листа от ръката ми и зачете сам, пламенно, вдъхновено, като размахваше широко и енергично нагоре и надолу ръка. Аз чувствах и преди, че е незавършена работата ми, че ѝ липсва още нещо, и то именно моя ритъм, който изтръгна самият той така, както живееше първоначално у мене. Гео продължи сам:

„Машините на гладните напукани ръце,
машините с по:
10
100
1000
1 000 000
конски сили!“

Трябваше човек да го види с какъв огън, с какъв неподражаем жар и ентусиазъм изрече всичко това. И спря с ръка, увиснала застрашително във въздуха.

После отпусна ръката си, удари с нея по масата и добави:

— Пишете винаги така, с електричество, че да се почувства безкрайната сила на работническата класа, която неминуемо ще победи.

Още няколко поразителни случая имах с него на пълно проникване в работите ми. Той напипваше по един безпогрешен начин ненаписаното, недоизказаното, като най-изкусен водолаз в това безкрайно море на творчеството. И го посочваше сполучливо, полезно. Ще спомена още един случай.

Веднъж, пак в кабинета му, прочетох повестта си „Под земята“ — из живота на пернишките миньори (по-късно филмирана под заглавие „След пожара в Русия“). Внимателно я изслуша, с някои основателни забележки туктам. Покрай другото намери и един съществен недостатък. И ми го каза. А моя недостатък произлизаше от

това, че всъщност повестта беше откъс от един голям роман, който поради строгата цензура и развилнялата се полиция тогава не можеше да излезе в тоя си вид.

Бях оставил романа в дъното на бюрото си за по-благоприятни времена и бях поправил края. В романа отрицателният герой Гърбушката — надзирателят в мината — загива, убит от работниците при една стачка, при стълкновение с полицията на улицата. Тук, в повестта, същият пострадва от вентилатора при един избухнал пожар в подземията.

— Прекрасно! Само че — и Гео се загледа замислено към тавана, — само че ще измените края. Тоя тип Гърбушката е очернен достатъчно, но ще трябва заслужено да загине от ръката на работниците. Какво така като в гръцката драма го освобождавате от всякаква отговорност! Той е сгрешил, пакостил на народа и ще трябва да бъде изправен пред народния съд. Застреляйте го с револвер!... — и енергично посочи с ръка, наподобяваща револвер, към гърдите ми. — Как мислите?

— Може...

— Така... поправете го и ми го донесете в най-скоро време...

Аз се съгласих с неговата справедлива и полезна забележка. И взех ръкописа си. Но си мислех — откъде успя, по кои невидими пътища проникна до истинския край на романа? Такова нещо не ми се е случвало с никой редактор.

Още няколко пъти се виждахме. Носех му разкази за списанието. Все ме напътстваше: „Това измени, онова поправи...“

— Но ще пострада работата...

— Не, не... мене слушайте... аз имам по-голям опит от вас...

И наистина разказът ставаше по-хубав, по-сполучлив.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

СТЕФАН МОКРЕВ

Тягостни, кишави и безпарични минаваха последните дни на 1922 година. В сладкарница „Цар Освободител“ беше душно и топличко. По запотените стъкла на прозорците се търкулваха капки, зад тях шумеше човешки поток, трамвай изскърцваше. Външната врата се отвори и като изтърси снега от меката си шапка, влезе Гео Милев. Той избърса очилата си: дясното с черно стъкло. Измина трите кръгли маси от сив мрамор и седна при мене. В тоя миг край нас мина един критик, нацупено поздрави и се изкачи в горната част на сладкарницата.

– Ростом малый, умом же великий – подхвърли за критика Гео и се изсмя високо. – Книгата излезе – допълни той, – вървят последните корици. – Бръкна в джоба на палтото си и извади „Иконите спят – пет вариации на народни песни“, малка книжка в зелени корици.

Докато разгръщах новата творба на Гео, той хвана ръката ми и запита:

– Къде ще бъдеш срещу Нова година?

– Никъде.

– Ще дойдеш у дома. Чипев обеща да ми даде пари срещу хонорара на „Иконите спят“. Ще прекараме как да е... Ще видиш! И Николай (Хрелков) ще дойде...

Мълчах. Нямах пари. Гео не ме остави:

- Ако видиш Марчо (Марко Марчевски), кажи и на него. – Гео се надигна да излиза: – Ще те чакам утре след осем часа пред Чипев.

Влажна и мрачна вечер. По булевард „Дондуков“ не можеше да се размине от продавачи на сурвакници и детски играчки. Бакалите бяха извадили пред дюкяните си чували с лешници, орехи, рошкови, фъстъци, сандъци с фурми, мандарини, лимони и портокали, каци с маслини, мас и сирене. Саламджийниците на Крушаро-

ви и Докузанов бяха накичени с пушени свински глави, с варакосани салами и смядовски луканки. На витрината на сладкарница „Китев“, до входа на киното, се кланяше ухилен дядо Мраз, направен от шоколад и със захаросана брада. От двете страни на тротоара се бяха притиснали сергии, чиито продавачи крещяха с прегракнали гласове.

И там, между множеството, пред издателство „Чипев“, стоеше дребният Гео Милев с дамаджанка в лявата ръка, с покупки в дясната и чакаше. Беше ядосан. Схванах това веднага по изразителното му одухотворено лице, по което бръчките край устата бяха надебелени.

– Чипев даде малко пари. Купих маслини и орехи. Взех една играчка за Леда.

Поех дамаджанката, тръгнахме за Геови.

Николай Хрелков с Мила – съпругата на Гео – подреждаха трапезата, а покрай тях подскачаше поголямото Геово момиченце. И какъвто беше висок, светъл, с неизменната усмивка на хубавото му с цвета на зрял бадем лице, Николай създаваше новогодишна атмосфера, която овладя всички. Задяваше се, говореше високо с плътния си звучен глас, като изкусен сервитьор вървеше след Мила и носеше чиниите.

Настроението на Гео се промени. Стана весел, смехът му прозвуча гърлен, плътен, задушевен. Може би защото беше у дома си, може би защото се стремеше новогодишната вечер да не се помрачава от постоянния недоимък, може би защото на трапезата имаше и мандарини, и фъстъци, и шише сливова, които Николай – кой знае как – бе купил.

Тъкмо насядахме край трапезата и опитвахме сливовицата, която Николай хвалеше – „ръждива и миризлива“, влязоха Марчо и Христо Стратев. Те донесоха пакети с покупки. Николай ги грабна, отиде да ги подреди с Мила в кухнята. След малко те се

явиха – Мила с голяма чиния печени фъстъци, а Николай с разни видове салами и скандираше:

Мойте вехтички потури
са съдрани на ръба -
коректури, коректури,
почерпете ме боза!...

– С тези стихове ще вземеш новогодишната премия за лирика – подвикна му Гео. – Давай „коректурите"! – посочи той саламите.

– А вие ме почерпете „боза" – отвърна Николай и вдигна празната си ракиена чаша.

Сега вече нищо не липсваше. Нямаше новогодишна елха, нямаше бенгалски огньове, музика и скучни благословии, но имаше приятелска дружност, сърдечност, искрени пожелания за успехи в литературата. Даде се клетвено обещание да се започне списание – непременно един наш вестник или списание.

Децата задрямаха в скута на Мила и преди полунощ тя се оттегли. Започна нашата литературна, незабравима новогодишна вечер. По колко много въпроси се говори!... За литературните награди, за „Златорог", за „Хиперион", за „Театър-Студия", за Народния театър. Щом стана дума за театър, Гео промени тона:

– Не виждам ръководни творчески сили в Народния театър, нито в „Театър-Студия", които да обновят театралното изкуство, да му влеят нови жизнени сокове, да го избавят от рутината, от обикновеното, плоското...

Разговорите се оживиха. Николай и аз не се съгласявахме с оценките на Гео за новите сили в „Театър-Студия" и за неговото дело. Гео поддържаше, че с изключение на К. Кисимов и Д. Дюстабанова останалите млади актьори „са заразени от болестта театър". Що се отнася до Народния театър – разногласия нямаше.

За да се обоснове, Гео правеше широк разбор на своите замисли по постановките на „Мъртвешки танц“ от Стриндберг и „Маса-човек“ от Ернст Толер, които той, както се знае, режисира.

Разговорът за театъра ни измори. За да се оживим, Марчо започна да декламира свои хумористични стихове.

Гео скочи. Донесе от кабинета си, преграден със зебло и изписан с ексцентрични птици и цветя, „Иконите спят“. Зачете „Змей“ с вдъхновение, с ново претворение на стиховете, със съвършена интонация и техника. Навън нощта водеше новата година, нашите цигари виеха кръгове. Когато свърши, Гео отпи вино, започна „Гроб“, сякаш предвещаваше:

Там моя гроб ме чака в мрак потаен –
ни плачуща върба, ни кипарис...

Не се сдържахме, ръкопляскахме, когато свърши.

– Много хубаво четеш!

– Не могат да рецитират като тебе!

Гео поклати глава недоволен и... огорчен:

– Всички казват: хубаво четеш. Никой не казва: хубаво пишеш. – Замълча. Мълчахме и ние. – Ще напиша – изправи се той, – ще напиша стихове, всички да казват: хубаво пишеш. Ще видите!

Вярвахме на неговите думи. Познавахме неговите възможности, огромната му култура, работоспособността и амбициите му.

Нощта беше притихнала. През открехнатия прозорец навлизаше първия ден на историческата 1923 година.

* * *

Новогодишното обричане да създадем свое списание или вестник не ни напускаше. Идеи много, но

издател не се намираше. Нито един тогавашен издател не се решаваше да даде трибуна на Гео Милев.

– Той е против всички и против всичко – казваха някои.

Наистина от „Везни“ Гео откри широк фронт на мнозина, полемизира, критикува, отрича, но достойно отделяше място за ценното в нашата литература.

Първите месеци на годината минаха и отминаха. Вече се говореше, че ще издаваме литературен вестник, сътрудници имаше, но пари нямаше. Имаше литературни групи, които искаха да разкъсат нашето звено и теглеха към себе си.

Най-сетне склонихме кооператорите на печатница „Доверие“ да ни кредитират за два броя. Това ни подбуждаше да мислим за заглавие на вестника, за първите материали, за илюстрации или без илюстрации. Но времето напредна, пролетта се надигна топло, Гео и Марчо държаха: „не е време – да почакаме до есента.“ Напразно с Николай Хрелков настоявахме, че щом е вестник, може да започне и през лятото.

Събитията ни изпревариха. Деветоюнският фашистки преврат разби и нашите слаби възможности.

Не можеше и не беше време да се мисли за списания и вестници. Не винаги успявахме да се видим, а още по-малко да мислим за нашите планове. Гео Милев изживяваше народните борби и страдания с неподозирано вълнение. Тъмните барутни петна по челото и лицето му се увеличиха и лицето му понякога ставаше мораво от възмущение. Не се смееше, както преди. В гласа му се появи съскане, а от единственото му око напираше закана и воля, и омраза. Бореше се с досегашните си разбирания, с увяхващата вяра за „претворяване на човека по пътя на висшата естетика и преобразуващото слово.“ В него се извършваше дълбок съдбовен прелом. Беше потресен.

– Всичко, което сме мислили, е свършено. Всичко,

което сме решавали, трябва да се види отново, да се преразгледа. Сега литературата е в разруха – говореше той и остана настрана.

Уедини се да обмисля новия си път на общественик и писател.

Ала ние, по-младите, се помъчихме да преодолеем затрудненията, като издадем вестника в нова премяна, за да може да просъществува при тогавашните условия.

Хрелков, Марчевски, аз и един млад амбициозен за обществени прояви адвокат образувахме редакционен комитет. През средата на октомври подреждахме материали.

На 10 ноември 1923 година излезе нашият „Възход" – седмичен литературно-политически лист. Нищо особено, което да дразни, да предизвиква подозрения „в тия дни на физическа борба между минали вери и бъдещи надежди", нямаше в нашия лист. Но литературната хроника все пак отбеляза конгреса на пролетарските писатели в Москва и основаната в Петроград „Студия Горки", и извадки от „Правда" за полемиката на „острата тема велик поет ли е Маяковски", и за решението на московския губисполком за издигане паметници на Ласал и Плеханов, и за смъртта на руската актриса О. Антоновна.

След първия брой се освободихме от нашия четвърти съредактор, адвоката, който с нищо не оправда обещанията си. Във втория брой ние стеснихме политическия отдел до една колона с намерение да я премахнем напълно.

Вторият брой вече издаваше позициите, които се стараехме да прикриваме. На първата страница Т. Траянов написа статия-импресия върху „Театър-Студия" и за постановката на „Любовта лекар" от Молиер. На втора страница се отпечата стихотворението на М. Марчевски „Блян", моята дръзка

статия „Живи мъртъвци“ за сп. „Яснина“, подписана с псевдоним Cornelius, разказ от Св. Минков и статията „Литература и култура“ от Гео Милев, подписана с инициали.

На трета страница Людмил Стоянов под псевдоним „Балдуин“ написа язвителна статия „Акцизната чума в театрите“.

Гео Милев пречупи скептицизма си, стана пръв сътрудник и редактор на „Възход“. Третият брой на нашия лист излезе с ново подзаглавие – „литературно-обществен лист“. Уводно място зае статията на Гео „Българският писател“. В нея той за пръв път смъкна от писателя „блясъка на схръхземното очарование“, който с рядко вдъхновение и жар години наред отстояваше във „Везни“.

„Във въображението на далечния любител на поезията поетите са едва ли не полубогове, синове на Аполона и любимци на музите! – подчертаваше Гео. – Измама! Изчезнало е отдавна времето на боговете и полубоговете. Те не съществуват. Съществува само човек. Нищо повече от човек – земен и жив в този свят. Човек е поетът, творецът, художникът. Той не е избраник на небето, не е помазаник на боговете, не е любимец на музите. Небето е въздух, боговете са мъртви, музите са въображение. Не съществува дори така нареченото „вдъхновение“ на поета. Вдъхновението е само работоспособност, само д у х о в н а енергия. И поетът е само човек. Дори твърде обикновен човек...“

И като разглежда живота и творчеството на „повечето пишещи братя“, Гео им се сърди и ги обвинява:

„В България станаха работи, които потресоха цял свят. Писателският съюз мълчи... Дълбоко под народа тътнат може би близки трусове, ниско над народа пищят заплахите на утрешния ден. Писателският съюз мълчи. Българският писател мълчи...“

В същия брой се напечата преводът на Н. Хрелков „Из северна симфония“ на Андрей Бели и стихотворението му „Разгром“. Помести се разказ от Ст. Мокрев и голямата статия на Гео Милев „Театър-Студия“.

Ала онова, което реши съдбата на „Възход“, беше редакционното съобщение, поместено на първо място в литературната хроника. То гласеше: „Редакцията на „Възход“ се присъединява към позива на писателя Антон Страшимиров, печатан преди няколко дни във в. „Лъч“, по случай септемврийските събития. Известява се същевременно, че тия дни ще се конституира комитет от няколко души писатели и артисти за устройване на концерти в полза на пострадалите от събитията.“

Без предупреждение, без нареждане от прокурора полицията конфискува третия брой на „Възход“ от книжарниците и будките. Това беше немалък удар за нашите слаби издателски възможности. Печатницата отказа да печата без кредит. А там беше набрана голямата статия на Антон Страшимиров „Стари и млади“. Трябваше да се отпечата тази статия – тя изявяваше сътрудничество между Гео Милев и Антон Страшимиров, което не беше случайно и не се постигна леко. Четвъртият брой излезе с петнадесет дни закъснение. Той беше последният „Възход“.

* * *

Гео Милев, Николай Хрелков и Марко Марчевски не се помириха със спирането на „Възход“. Когато аз се върнах от провинцията, те бяха решили да се издава списание „Пламък“. В редакционния комитет влизаха Христо Ясенов и Антон Страшимиров. Сътрудници на първо време бяха сътрудниците на последните броеве на „Възход“. Линията на списанието – същата. Марчевски пое издаването.

Редакцията и администрацията се настаниха на

ул. „Раковски“ 145. Списанието излезе през януари 1924 година под името „Пламък“ със скромна програма: „Да работим за сближението на изкуството с живота, преценявайки днешния упадък, идейна пустота и творческо безсилие на българската литература и българското изкуство като плод на дезорганизация в отношенията между изкуството и живота... „Пламък“ ще бъде предимно списание за критика, като критиката не се ограничава само в рамките на чисто художествени въпроси, а се разпростре върху всички значими явления на обществения живот...“

Абонатите на „Възход“ започнаха да получават „Пламък“. Но „Пламък“ допадна на по-голям кръг читатели и за него време стана фокус, който привлече прогресивните писатели и общественици.

От първия до единадесетия брой (първи за втората годишнина) „Пламък“ поместваше както призивни и боеви реалистични творби в защита на борбите на трудовия народ, така и индивидуалистични и идеалистически работи.

Знаехме, че Гео Милев пише поема за Септемврийското въстание. Той цял изгаряше по нея и беше необикновено възбуден до деня на отпечатването ѝ. Обичаше да споделя написаното и в импровизирания си кабинет, и в разговор по улицата, рецитираше части от нея, преди и той да знаеше края на поемата. Гео не бързаше с нейното написване. Все нещо ново влагаше, нещо поправяше, нещо не му харесваше.

Най-после „Септември“ на Гео Милев се отпечата в книжка 7-8 и излезе в края на 1924 година. Току-що бяхме експедирали списанието и прокурорът инкриминира „Септември“, а Гео бе арестуван. Близките му основателно се тревожеха, тъй като по него време безследните изчезвания бяха най-обикновено явление. Приятели, познати и почитатели на Гео правеха всичко възможно да бъде веднага освободен. Нямаше

време за бавене! Неговото арестуване трябваше да се разгласи по всички възможни средства, та да стигне като предупреждение за отговорните фактори. И може би това попречи на тъмните замисли на палачите да изпълнят още тогава своите намерения.

Едновременно с грижите да се освободи Гео ние с Марчевски не забравихме „Пламък". Отправихме се за редакцията. Знаехме как полицията постъпи, когато конфискува брой 6 на списанието. Най-много се бояхме да не са ни изпреварили и да са поставили полицейски пост.

Ноемврийски здрач примрежваше улиците. Марчевски, който обикновено стъпваше на пръсти и някак се изхвърляше напред, когато вървеше, сега стъпваше тежко. Приказвахме тихо, недоизречено. Дали няма някой след нас?... Минахме по ул. „Н. Рилски". Къщата, в която се помещаваше редакцията, беше еднокатна, с тухлен зид и стобор с керемиден цвят. Стаята на редакцията се намираше на ул. „Раковски". Прозорците стояха близо до тротоара, та можеше да се вижда вътре.

Не посмяхме да влезем през входната врата – не искахме да отиваме на „Раковски". Може би там бдеше полицай. Огледахме улицата и прескочихме оградата. Тихо се вмъкнахме в къщата. Събрахме книжките от библиотека „Пламък" и решихме да ги скрием в мазето на хазяина. Не бяхме влизали там. Намерихме качета, в които отдавна не бе слагано нищо. Част от книжките скрихме в качетата, а част – под една голяма каца.

Книжките от списанието и списъка на абонатите изнесохме в двора и ги сложихме до оградата. Излязох през входната врата, завих през „Аспарух" и се върнах до оградата, дето от вътрешната страна чакаше Марчо. Той подаде книжките, които отнесохме у близки на ул. „Добруджа" и ги скътахме на балкона им. На

другия ден, както очаквахме, полицията претършува редакцията. Преди това тя конфискува списанието от книжарниците и пощата.

Гео Милев беше освободен под гаранция, но срещу него образуваха дело. Той не се вслуша в съветите ни да наеме защитник, за което настояваше и Мила, а – както много пъти – разчиташе на себе си, на „собствената си педоария".

– Каква педоария ще изнесат адвокати? – казваше той. – Кой ще предаде по-добре от мене темата, която съм вложил в „Септември", ужаса на хората пред събитията и вярата им във възможностите на едно по-добро бъдеще? Тогава трябва да подведат под тия глупави зезедета (ЗЗД – Закон за защита на държавата) и патриарха на българската литература Иван Вазов.

Дали от съобразителност, или от някакво предчувствие, но Гео отпечата „Септември" и като самостоятелна книга в „Библиотека Пламък". Той беше успял да укрие една част от тях. В редакцията идеха абонати да искат неполучената конфискувана книжка, другари от провинцията настояваха да им се изпрати „Септември", книжари предлагаха да я закупят в брой, а това значеше много за мъчителното излизане на „Пламък". Ала „Септември" бе конфискувана, инкриминирана, авторът ѝ очакваше присъда. Същата участ заплашваше и разпространителите.

Една сутрин в началото на март 1925 година се отбих у Гео. Заварих ги с Марчевски прави в хола. Гео говореше тихо, а Марчо опипваше жълтите стъкла на очилата си. Ставаше дума как да се спаси „Септември". Трябваше да се направи нещо, за да се приберат скритите книжки от библиотеката, които не можели да останат на досегашното място. Запитах къде трябва да се отнесат и скрият книжките. В редакцията, която стана моя квартира, беше невъзможно.

Имахме горчив опит с Марчо след конфискацията на брой 6 от списанието. Гео предложи:

– Ако могат да се донесат още днес у дома, има другар, който ще ги отнесе в провинцията.

После преценихме, че предложението му е много рисковано. София гъмжеше от тайни и явни агенти. Тъмни типове сновяха по всички кътчета – дебнеха, арестуваха, убиваха. Много лумпени бяха навлекли офицерски и войнишки дрехи и препасали пистолети.

Не можехме в този миг да намерим друго разрешение. „Септември" трябваше да се прибере. Гео каза „паролата", съобщи къде са скрити книжките, описа човека, от когото ще ги получа. Те двамата с Марчевски останаха да чакат, а ако се забавя, обещаха да тръгнат и да проверяват какво се е случило. Книжките бяха в новото помещение на издателство „Хемус" – на ул. „Солун". Огледах хората и като се уверих кой от тях е описаното от Гео лице, приближих:

– Един писател е оставил чантата си при вас. Искам да я взема.

Човекът трепна уплашено. Отиде при Хр. Хаджиев, нещо му прошепна. Хаджиев ме погледна и без да продума, заедно с другия измъкнаха от полицата над вратата две връзки с книги. Сложиха ги на пода и веднага се прибраха в канцеларията. Взех връзките с книги и излязох на улицата. Принудено „спокойно" завих към „Гр. Игнатиев", спрях на тротоара, понесох едната връзка в едната ръка, другата – с другата ръка, и тръгнах за площад „Св. Неделя". На ъгъла на „Мария Луиза" и „Трапезица" спрях да почина и да огледам. Зад мен нямаше никой. Мушнах носната кърпичка под канапа, който се бе врязал в ръката ми. Щом изкачих стълбите и звънтах у Геови, той отвори.

– Мила, Мила! – провикна се Гео. – ела да видиш какво е направил Стефан. Той сам ги носи, виж, той донесе поемата!... – Грабна едната връзка и заразпитва

възбудено: – Не те ли проследиха? Откъде мина? Няма ли някой след тебе?... Марчо излезе да те търси...

Книжките от „Библиотека Пламък“ се пръснаха тайно, четяха се, преписваха и вдъхваха неугасима вяра за борба...

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965, без последната част. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“. В цялостен вид се публикува за първи път.

МАРКО МАРЧЕВСКИ

С Гео се запознах през есента на 1922 година, но нашето приятелство и съвместната ни работа започна една година по-късно, през ноември 1923 година, след излизането на първия брой на литературния седмичник „Възход“.

За сухото и незначително съдържание на първия брой на „Възход“ беше виновен най-вече един млад адвокат. Той набута някакви сухи статии, които ние прочетохме много късно. Имаше опасност и вторият брой да бъде удавен в скучни статии. Тогава аз потърсих Гео Милев, дадох му подготвените материали, помолих го да ги прочете, да ни помогне. Гео веднага зачете материалите, почна да се мръщи и да ругае авторите.

– Боклук – каза той, като захвърли ръкописите на малката си масичка. – Ще пропаднете с вашия вестник. Аз ви казах да не се захващате... Списание! Само списание и нищо друго!

– Помогни ни да излезем от тоя батак – помолих го аз. – Напиши нещо за втория брой. Почнали сме вече, не можем да спрем насред пътя.

– Само списание! – упорито повтаряше Гео.

– Добре, по-нататък ще помислим за списание. Ти знаеш, че и аз бях за списание, но станалото – станало, дай да спасим каквото можем.

От купчината материали подбрахме най-хубавото. Вторият брой беше спасен. Според тогавашните възможности „Възход" се оформи като прогресивен литературен вестник. Особено силно впечатление направи на писателските среди статията на Гео „Литература и култура". Гео за пръв път излезе в печата – във вестник „Възход" – против буржоазната култура и против буржоазната интелигенция. „Защото тази „интелигенция" е забравила своето призвание и е отстъпила към десничарските идеали на кариеризма и летаргичното мещанство."

С тази статия Гео даде тон и насока на вестника.

В третия брой на „Възход" Гео излезе със статията „Българският писател". Полицията конфискува този брой на вестника. Ударът беше тежък и непоправим. Печатницата отказа да го печата. „Възход" спря.

Но ние, младите ентусиасти, останахме незасегнати. Гео още по-настойчиво заговори:

– Списание! Само списание!...

* * *

Нашите срещи с Гео продължиха. Виждахме се в сладкарница „Цар Освободител", на ъгъла на булевард „Руски" и „Раковски". Тук идваха почти всички писатели от столицата, без разлика на идейни убеждения и литературни насоки и вкусове. Понякога разговорите бяха доста шумни, но богатите съдържатели ни търпяха, защото ние бяхме рекламата на тяхното заведение – мнозина идваха тук да видят „живи писатели". Коста, нашият любим келнер, разнасяше пасти, кафе и чай винаги строг и сериозен, но с едно дяволито пламъче в очите, сякаш казваше: „Трайте, зная си

работата.“ Той беше голям приятел на писателите, от един поглед разбираше дали имат или нямат пари (а те обикновено нямаха), достатъчно беше да го погледнете умилно и той ще ви донесе пасти и чай и ще каже съвсем сериозно:

– Яжте за мое здраве, днес имам рожден ден.

Като похапнете здравата за сметка на шишкавия господар (който седеше на своето възвишение до малка масичка и нищо не забелязваше), вие можете да идете в таванската си стаичка, ако имате такава, и до късна нощ да пишете стихове. Заради честите рождени дати на Коста сладкарница „Цар Освободител“ беше най-любимото свърталище на писателите.

След спирането на „Възход“ Гео още по-настойчиво заговори за списание. Той пишеше много, а нямаше къде да печата. Беше обърнал гръб на буржоазните вестници и списания, пък и редакторите на тия вестници и списания го мразеха заради острия му език. Гео искаше да има своя трибуна, за да говори на свой глас, свободно.

Шумната сладкарница не беше удобна за сериозни разговори. От „Цар Освободител“ ние отивахме в сладкарница „Роза“ на булевард „Дондуков“, близо до ъгъла на „Търговска“, срещу книжарницата на Чипев. Наведени над някоя от мраморните маси горе на галерията, обмисляхме програмата и названието на новото списание. По програмата бяхме единодушни – и Гео, и Хрелков, и аз. Споровете възникнаха около названието. Гео предложи няколко названия с окончания на „леом“, като списанието на Гьоте, както казваше той, но ние с Хрелков не одобрихме нито едно от тях. Списанието трябва да бъде революционно – по това нямаше спор – и названието трябва да отговаря на съдържанието, да бъде близко до нашата прогресивна интелигенция и разбрано от обикновения читател. Не си спомням добре, но мисля, че Николай пръв произнесе

думата „Пламък“. Това название изведнъж допадна на пламенния Гео и то беше прието единодушно.

Понякога, в горещината на разговорите, големите кафяви очи на Николай пламваха и на мен ми се струваше, че полумрачната галерия ставаше по-светла. Това беше пламъкът на младежкия ентусиазъм, на вярата в светлото бъдеще на човечеството, пламъкът на вдъхновението.

Гео не търпеше възражения. Понякога беше рязък, не подбираше думите. Говореше пламенно, трупаше едно доказателство след друго, пример след пример от теорията и историята на световната литература, учудваше събеседника си с огромните си познания и в края на краищата го заставяше да каже „да“ – да се съгласи с него. Но Николай не беше от тия, които лесно се съгласяват. Той казваше „да“ само когато беше убеден, че това „да“ напълно отговаря на неговите разбирания. И ето, понякога между двамата поети настъпваха разногласия. Николай, какъвто беше висок – размахваше нашироко дългите си ръце с тънки пръсти пред нисичкия Гео, който често го прекъсваше с отсечен жест на дясната си ръка. Единственото му око светкаше през очилата. Устните му бяха свити и в тях личеше твърдостта на характера. Той не отстъпваше и двамата поети се разделяха сърдити. Аз оставах сам в празната галерия на сладкарницата. И още на другия ден тръгвах да ги търся и да ги помирявам. Но тия недоразумения се случваха рядко. И двамата съзнаваха значението на едно революционно художествено списание, което, наред с „Нов път“ на Георги Бакалов, трябваше да обедини всички прогресивни, демократично настроени писатели и да продължи линията на Полянов и на Смирненски в нашата литература. Именно това съзнание роди „Пламък“, то начерта и неговата програма.

От сладкарница „Роза“ отивахме насреща в „Кор-

ривщица“ – прочут по онова време аперитив, където някои поети и писатели бяха платили дан на бохемството. Тук разговорите свършваха с чаша вино и смядовска луканка, след това Гео купуваше един хляб и половин килограм салам и си отиваше вкъщи да нахрани семейството си.

Аперитивът „Копривщица“ беше свърталище на поетите бохеми още от 1919 година. Тук е идвал и Антон Иванов, тогава младеж. Той не се числял в групата на литературната бохема, но обичал литературата и писателите, бил близък приятел на Гео Милев, Гьончо Белев, Николай Хрелков.

Към края на 1923 година „Копривщица“ беше осиротяла. Някогашните поети бохеми бяха изтрезнели от събитията, гледаха сериозно на живота. Септемврийското въстание им отвори очите и те видяха, че замъците от слонова кост са илюзия. Николай Райнов работеше в Пловдивската народна библиотека, Гьончо Белев се прости със своето знаменито пенсне, което той привързваше на жилетката си с широка черна панделка, и го замени с обикновени очила, Христо Ясенов се отдаде на нелегална партийна дейност, Гео работеше денонощно и осъждаше празното губене на време. Само Георги Михайлов, най-добрият преводач на Едгар По и Бодлер, още постоянстваше в „Копривщица“, но сега той се чувстваше самотен. Самотен изглеждаше и Александър Блок, нарисуван в импресионистичен стил, в духа на иконописното майсторство – с големи странни очи на „светец“, които сякаш светеха в полумрака на аперитива.

По-късно на нашите срещи започна да идва и Христо Ясенов. Винаги засмян и непринудено духовит, при неговото появяване в аперитива лъхаше свежа струя. Той вече не пишеше стихове. Беше скъсал със символизма, но още не беше налучкал пътя на революционната поезия. Тих и скромен, той изживяваше кризата

на творческото си преустройство мълчаливо, без шум, без афекти и декларации. Но преустройството беше бавен и мъчителен процес за всички поети символисти. Портретът на Александър Блок не беше окачен случайно на стената в „Коприщица“. Блок, най-талантливият поет между руските символисти, само два месеца след започването на Октомврийската революция беше написал своята поема „Дванадесетте“ – първата революционна поема в съветската литература, – която нашите поети знаеха наизуст. Те се учеха от Блок. У нас Гео Милев пръв скъса със символизма, последваха го Людмил Стоянов и Николай Хрелков. Людмил още през 1923 година напечата в списание „Хиперион“ разказа „Милосърдието на Марс“, който разтърси равнодушието на буржоазните писатели към събитията и нещастието на народа, предизвика смут в душите на по-съвестните. Реакционната преса нападе вълчи вой срещу разказа и неговия автор. И Николай беше вече стъпил здраво на земята, но в неговата поезия по това време реалистичната тематика още се преплиташе със символистични образи. Много по-късно той написа своята знаменита поема „Среднощен конгрес“. А Христо Ясенов не пишеше. В „Пламък“ напечата само едно стихотворение – „Еклезиаст“. То беше последното му стихотворение. Той почти не говореше за поезия, повече го интересуваше Комитетът за защита и подпомагане на пострадалите от фашизма, за основаването на който бе съобщено във вестник „Лъч“ и „Възход“. В комитета освен Ясенов влизаха и други видни писатели и общественици като Антон Страшимиров, Екатерина Каравелова и други. Но Ясенов беше душата на този комитет, по цял ден се занимаваше с неговите работи и не му оставаше време за поезията.

Още в началото, когато с Гео и Николай обсъждахме подробностите по издаването на „Пламък“, говорехме и за неговата редакционна колегия. Гео

трябваше да бъде главен редактор. По този въпрос нямаше спор. Но редакционната колегия не можеше да бъде само от трима души. Кой да влезе в нея? На първо място Христо Ясенов. Той се съгласи, но постави условие: да поканим и Антон Страшимиров. Гео възрази. Антон Страшимиров по това време беше вече „стар" писател, имаше не само установено име, но и установени литературни разбирания. След Септемврийското въстание той мина на страната на народа и пръв от писателите заклейми фашистките палачи. Неговите думи – те клаха народа тъй, както турците не са го клали – се носеха от уста на уста из цялата страна. Знаменитият му роман „Хоро" тогава още не беше излязъл от печат, но протестите на Антон Страшимиров против терора и участието му в Комитета за защита и подпомагане на пострадалите от фашизма бяха добре известни на всички. Но дали ще пожелае той да влезе в редакционната колегия и ако пожелае, дали ще може да се работи с него? Ето в кое се съмняваше Гео. Ясенов твърдо държеше за Страшимиров, ние с Хрелков го подкрепихме и Гео се съгласи. Стана дума за Людмил Стоянов и Николай Райнов, но тъй като Людмил беше редактор на списание „Хиперион", а Николай Райнов живееше в Пловдив, решихме да ги поканим за сътрудници. Редакционната колегия беше конструирана така: Гео Милев (главен редактор), Антон Страшимиров, Христо Ясенов, Николай Хрелков и Марко Марчевски. Първите заседания на редакционната колегия станаха в квартирата на Антон Страшимиров.

Първата книжка на „Пламък" излезе в края на януари 1924 година. Тя произведе истински фурор. В блатото на упадъчната буржоазна литература беше хвърлен не камък, а цяла скала. От всички краища на страната започнаха да пристигат писма. Читателите поздравяваха редакцията за нейната смелост, одобряваха

революционния дух на списанието, а някои открито пишеха: „Дръжте високо знамето на революционната литература!“ Прогресивната младеж беше във възторг. Първата книжка беше като отдушник в застоялия въздух на мракобесието. А когато излезе и втората книжка с двуцветния портрет на Ленин, с няколко пламенни думи по повод неговата смърт, написани от Гео без подпис, реакцията злобно засъска...

Отидох у Гео Милев. Беше следобед.

— Ленин умря — каза той, като ме погледна с единственото си око.

— Зная. Хората из улиците само за това говорят.

— А как сме със списанието?

— Много добре. Всички страници са свързани, направена е и последната коректура. Остава само да се качи на машината.

— Кога ще стане това?

— Утре към обед.

— Много лошо! — каза Гео. — Трябва още в тая книжка да дадем портрет на Ленин и да напишем нещо, макар само няколко реда. Портрет и текст — една страница. Поне една...

Казах му, че това е трудна работа, защото нямаме нито портрет, нито текст.

— Текстът е лесен — рече Гео. — Аз ще го напиша още днес. Но кой би могъл да нарисува портрет толкова бързо? Кой?

Свих рамене. Той се замисли, после оживено каза:

— Макс Мецгер! Само той и никой друг. Да вървим!

Немският художник Макс Мецгер, женен за българка, живееше близо до Геови, около Халите. Заварихме го вкъщи сам. Познавах го добре, но за първи път отивах в квартирата му. А каква квартира! Каква бедност! Тя, бедността, личеше и по немазаните от години стени, и по леглото, покрито със скъсано одеяло, тя

ни гледаше дори от вехтата чергица на пода – отвсякъде. Мецгер, млад, рус, хубав човек, се чувстваше неудобно и се червеше като момиче. Изглежда, че се срамуваше от своята бедност. Покани ни да седнем, като посочи разкривените столове до масата без покривка, но Гео отклони поканата.

– Мецгер – каза той, – дошли сме само за една минута и няма да сядаме. Оттук отиваме право в печатницата. Ленин умря. Трябва да нарисуваш портрета му още днес.

– Днес?

– Да, и то двуцветен.

– Но... това е невъзможно! Сега кое време е? След час-два ще мръкне. Така ли се пише портрет на Ленин?

– Невъзможното трябва да стане възможно – настояваше Гео. – Искаме да го напечатаме във февруарската книжка на „Пламък“ и утре най-късно на обед трябва да имаме клишето. Клишето, а не портрета – поясни Гео. А за да го имаме утре към обед, трябва да дадем портрета в цинкографията утре сутринта.

– В такъв случай – каза Мецгер, – аз имам срок до утре сутринта. Това вече е възможно...

– Добре – кимна Гео, – нека бъде за утре. Сутринта в седем часа пристигаме у вас.

Бяхме си тръгнали вече, когато Гео се обърна и каза на Мецгер:

– А какво ще кажеш, ако го направиш на дърво? Гравюра? Дори ще бъде по-интересно. Само че в два цвята. Ще избегнем цинкографията. Утре сутринта направо ще го сложим на „американката“, до обед ще бъде готов.

Мецгер се съгласи да направи гравюра. Сутринта на другия ден тя наистина беше готова, и то доста сполучлива. Младият художник цяла нощ не беше спал.

Занесохме гравюрата в печатницата. Но тук работата удари на камък. Собственикът дигна ръце:

– Невъзможно! „Американката“ е заета. Печатам етикети. Сто хиляди парчета! И утре няма да свърша.

Приближих се до малката машина и прочетох един етикет. Реклама за сапун, марка „Петел“. Стохилядният тираж бе за предпочитане пред нашия, който бе само три хиляди. За собственика на печатницата печалбата бе по-важна от всичко друго. Гърлата ни пресипнаха, но пак не успяхме да го склоним.

– Има само един начин – каза той накрая. – Да печатате портрета в един цвят заедно с текста.

– Не – махна с ръка Гео. – Гравюрата е готова, тя е за два цвята. Нямаме време да правим друга за един цвят.

– Тогава остава само едно – рече собственикът. – Да отложим печатането на списанието с три дни, докато минат етикетите. Но за тия три дни ще ми платите престоя на машината.

Той веднага направи сметка. Сумата беше толкова голяма, че ние и половината не бихме могли да платим.

Собственикът дигна рамене.

– Печатарската машина – каза той назидателно – е като воденичния камък: когато се върти, брашното се сипе в чувала на мливаря, но една част пада и в торбата на воденичаря.

– Да – възрази Гео, – но торбата ти е много голяма!

Собственикът повторно дигна рамене и отиде да си гледа работата. Разговорът бе свършен. Тогава при нас дойде старият словослагател бай Стоичко.

– Почакайте малко – рече той, – аз ще отида за малко при чорбаджията и веднага ще се върна.

Той наистина се върна след две-три минути възбуден, зачервен. Поиска от нас клишетата и отиде при „американката“. Само за няколко минути формата на етикетите за сапуна марка „Петел“ бе снета, а на

нейно място бе поставена нашата гравюра. В същото време синята боя бе измита с бензин и валците на малката машина засветиха с червена боя – основният цвят на портрета на Ленин. „Американката“ се завъртя. Ние с Гео въздъхнахме успокоени.

– Как стана това чудо, бай Стоичко? – попитах аз стария словослагател.

– Много просто – беше отговорът. – Казах на чорбаджията, че Ленин е велик човек.

– Това достатъчно ли беше?

– Не – широко се усмихна бай Стоичко. – Казах му още, че ако не разреши веднага да почнем печатането на портрета на Ленин, всички в печатницата ще спрем работа за три дена.

– Заплаши го със стачка? – учудих се аз.

– А ти как мислиш? – строго ме погледна бай Стоичко. – Това е Ленин, млади момко, великият Ленин!...

Започнаха заканите и заплахите, най-вече срещу Гео, защото на всички беше ясно, че той е душата на списанието. Но това не го смути.

Но не всички бяха непоколебими. Спомням си, веднъж дойде у Геови Емануил п. Димитров, натъжен, смутен. Неговото име беше между сътрудниците на „Пламък“. По това време той беше вече професор в Софийския университет.

– Мъмриха ме в университета – заговори той тихо, с известно стеснение, което беше присъщо на неговата скромност. – Предупредиха ме да избирам между „Пламък“ и университета... Много те моля, Гео, снеми името ми от списъка на сътрудниците.

Той беше развълнуван, гледаше през прозореца към отсрещните здания, без да ги вижда. После обърна лъчистия си поглед към нас.

– Делото на „Пламък“ ми е близко. Пожелавам ви успех от душа и сърце...

Той си отиде смутен, сякаш беше виновен в нещо. Мъчително чувство изпитвах и аз, но кой знае защо тъкмо тогава още повече обикнах този тих, скромен, прекрасен поет. И след като напусна „Пламък“, той не престана да се интересува от неговата съдба и винаги, когато ме срещаше след това, първите му думи бяха: „Как върви „Пламък“?“

Смутен беше и Антон Страшимиров. Веднъж Христо Ясенов ми съобщи, че Страшимиров искал да говори с мен и поръчал да ида у тях. Заварих стария писател в кабинета му, наметнат със сиво кожухче, наведен над масата, отрупана с книги и ръкописи. Косата му, малко увиснала над лявата страна на челото му, беше почнала вече да посивява. Острата му брадичка и мустаците също бяха прошарени. Тогава той беше на 51 години, беше преживял много успехи и разочарования в своя лъкатушен творчески път, но не изглеждаше уморен, говореше въодушевено, дори разпалено, във всяка дума влагаше цялата си неспокойна душа.

Той заговори за „Пламък“. Чул от разни места, че списанието ще бъде спряно от полицията, а това не бива да става. Трябва да бъде запазено на всяка цена. Какво е нужно? „Пламък“ трябва да стане „чисто литературно“ списание. Да се понамали пламъкът в него, да не се поместват остри статии, да се очисти от политиката. Оплака се от Гео — не се вслушвал в неговите съвети. На заседанията на редколегията се говорело едно, а Гео вършел друго. В книжките се помествали материали, които не били разглеждани от редколегията. Накрая Страшимиров ми каза:

— Гео трябва да излезе от редколегията или най-малкото да не бъде главен редактор.

— А кой да бъде вместо него? — попитах го аз.

Страшимиров отвърна:

— Аз. Ако Гео бъде отстранен, аз ще поема редактирането. Трябва да спасим списанието.

Попитах го за мнението на Ясенов.

— Той ще се съгласи с мен — отвърна Страшимиров. — Ако и ти се съгласиш, останалото лесно ще уредим.

Той млъкна. Мълчах и аз. Не бях съгласен с него, но нямах кураж да му го кажа. За мен той беше голям авторитет. Бях чел повестта му „Змей", романите „Есенни дни", „Виена", драмата „Свекърва" и негови разкази, а драмата „Вампир" така беше ме развълнувала, когато я прочетох, че няколко дни не можах да се успокоя и я сънувах. Как да му кажа не? Аз мълчах. Най-после той каза:

— Помисли и пак ела. Ще те чакам.

Отидох си смутен. Нищо не казах на Гео и на Николай. След десетина дни Христо Ясенов ми каза, че Страшимиров поръчал да ида при него. Аз не отидох. Чак тогава съобщих на Гео и на Николай за нашия разговор със Страшимиров и за неговото предложение. И двамата казаха: Не! Все пак те ме посъветваха да кажа на Страшимиров, че линията на „Пламък" няма да бъде променена. Но докато се реша да отида при него, в пресата се появи кратко съобщение, в което Антон Страшимиров заявяваше, че няма нищо общо с „Пламък".

Повече от една година не бях се срещал със Страшимиров. Едва през юни 1925 година, когато се укривах във Витоша, една вечер слязох в София и отидох у тях. Исках да науча дали Христо Ясенов наистина е арестуван. Носеше се такъв слух... За Гео вече знаехме положително, че е убит. Заварих стария писател до неговото старинно бюро, наметнат със същото вехто кожухче. Нищо в неговия кабинет не беше се променило, но той ми се видя отслабнал и сякаш остарял: малко прегърбен, с удължено лице, тих... Но щом заговори, това впечатление изчезна.

— Не съм виждал скоро Христо — каза той, като подръпна кожухчето и го намести на раменете

си. — Чух, че го арестували... Не е чудно, те не знаят какво правят. Беснеят и колят. А за Гео вярно ли е? Убит ли е?

— Да, убит е.

— Жалко... Такъв талант се ражда веднъж на сто години. Какви времена! Просто да полудее човек! Удавиха народа в кръв...

Простих се със стария писател и си излязох. Навън беше тъмна нощ, облаците бяха надвиснали току над самите здания...

* * *

Гео беше войнствена натура, не правеше компромиси, безпощадно разобличаваше цялата загнила буржоазна култура и нейните представители, без да прощава и на ония, с които в миналото е бил приятел. Когато ставаше дума за литература, Гео не признаваше приятелство и ненавиждаше лицемерието.

Веднъж един млад поет, който беше нашумял с първата си стихосбирка, дойде у Геови да го помоли да напише рецензия за стиховете му.

— Не струват твоите стихове — направо му каза Гео. — И да напиша, рецензията ще бъде отрицателна.

— Нищо, нека е отрицателна, напиши.

Гео го мярна с единственото си око.

— Не! Твоите стихове не заслужават дори и отрицателна рецензия. Празно фанфаронство!

Младият поет си отиде обиден.

— Спечелих си още един враг — усмихна са Гео.

Веднъж Хрелков даде на Гео няколко разказа от Димитър Хаджилиев. Гео не ги хареса, но каза, че авторът е талантлив, имало нещо хофмановско в разказите му и пожела да поговори с него. Един ден Хрелков доведе Хаджилиев у Геови. Няколко месеца преди това Хаджилиев беше се завърнал от Виена, където беше

завършил финанси. На една художествена изложба във Виена той се запознал с прочутия художник Оскар Кòкошка, с когото Гео се познавал от Германия. „Имам един отличен приятел, поет и критик от България, Гео Милев – казал Кòкошка, – поздравете го, когато се върнете във вашата страна.“ Гео благодари на Хаджилиев за поздрава и веднага започна направо:

– Вие сте свършили финансовата наука – защо ви трябва да ставате писател? Или искате да гладувате като нас? Станете директор на банка, ще живеете разкошно. – След тая шега Гео заговори сериозно: – Николай ми даде вашите разкази. Прочетох ги. Не струват! Нямате ли нещо друго?

Хаджилиев извади един разказ от чантата си и му го даде. Гео прочете заглавието и каза:

– „Камъните говорят“ – символично заглавие.

– Но то отговоря на съдържанието – отвърна Хаджилиев плахо.

– Добре, да видим съдържанието – каза Гео и зачете разказа.

Хаджилиев седеше мълчалив, бледен, сякаш очакваше смъртната си присъда.

– Хубав разказ – каза Гео, като завърши четенето. – Но вие можете да го направите още по-хубав. Преработете го, препишете го още два пъти. И ми донесете и двата варианта, за да се уверя, че наистина сте работили. Писателят трябва да стане много строг към себе си. Толстой шест пъти е преписвал „Война и мир“.

След известно време Хаджилиев му донесе нов вариант на разказа си. Гео го прочете и каза:

– Сега е добър. Само че краят не ми харесва. Хора в сиви шинели убиват един младеж, след това майката сънува, че загубва и втория си десетгодишен син. Тя страда, търси го – това е написано хубаво. Но накрая, когато майката извиква в съня си и се

събужда, малкият ѝ син я пита какво е сънувала. Тя му разказва съня си, а десетгодишният малчуган казва: „Аз ще им отмъстя за батко!“ Тази закана на малкото момче не е нужна.Читателят сам ще разбере от разказа, че малкото момче един ден ще потърси сметка от убийците на своя по-голям брат. Краят трябва да бъде друг. Момчето пита майката какво е сънувала, майката му отговаря: „Тебе сънувах, сине!“ И нищо повече.

С този край разказът беше напечетан в „Пламък“. Хаджилиев напечата още два разказа в списанието. Гео изпрати в печатницата единия от разказите му без поправки, но за другия „насоли“ доста Хаджилиев. А когато Хаджилиев си отиде, Гео каза:

— Нарочно го „насолих“, да не се възгордее от хвалбите. Защото възгордее ли се един писател, особено когато е млад — пиши го загубен.

Гео обичаше младите писатели, помагаше им, съветваше ги, насърчаваше ги. Но обичаше честните и талантливите. Нечестните ги гонеше.

Веднъж Гео получи писмо от Берлин от един студент. Току-що беше излязъл от печат първият сборник разкази на този студент и младият автор се ядосваше в писмото си до Гео, че разказите били издадени без негово знание. Някакъв негов приятел ги дал на един издател и издателят, щом ги прочел, толкова ги харесал, че ги издал, без да пита автора. И младият автор, видите ли, страшно се разтревожил. По-нататък той молеше Гео да прочете разказите му и да му напише мнението си.

— Не обичам шмекерите — каза Гео. — Той иска да ме заинтригува и да ме накара непременно да прочета разказите му и да му напиша мнението си, черно на бяло, да има документ. Аз прочетох разказите му, той наистина е талантлив, но въпреки това няма да му отговоря, защото шмекерува.

Гео не обичаше шмекерите дори когато те бяха талантливи.

* * *

Редакцията на „Пламък“ беше в моята квартира на улица „Раковски“ 145, в дома на един адвокат. Адвокатът беше стар човек, не се занимаваше с политика и не се интересуваше от нашето списание. В същата стая преди мен живееше Стефан Мокрев. Той ми я отстъпи и отиде в друга квартира. При мен живееше Николай Хрелков – обикновено той нямаше своя квартира. Като във всяка редакция, при нас идваха хора и от София, и от провинцията – наши младежи, настоятели и разпространители на списанието. Хазяинът ни и на това не обръщаше внимание. Той имаше син, студент в Германия, към когото бяха насочени всичките му грижи. Освен това жена му беше парализирана и той трябваше да я пренася от кревата до прозореца в креслото и от там обратно в кревата. Изобщо той си имаше много грижи и не се занимаваше с нас. Но когато един ден полицията нахълта в стаята ми, той веднага ме помоли да си намеря друга квартира.

– Ще ми запалиш къщата с тоя „Пламък“ – упрекна ме той и се ядосваше повече на себе си, дето не е разбрал по-рано каква опасна редакция се е настанила в неговата къща.

Безполезно беше да му възразявам. Той носеше на гърба си доста тежък свой товар, за да поема и чужд. Помолих го само за едно: да ми даде време да си намеря друга квартира. Но той не се съгласи. Тогава повиках бившия му квартирант Стефан Мокрев. На него хазяинът имаше доверие и каза:

– Ако господин Мокрев се върне да живее тук, господин Марчевски може да остане при него, докато си намери друга квартира.

Стефан се нанесе при мен и положението беше спасено. Поне временно.

Това беше през юни 1924 година. Отидох у Геови да му съобщя за разправиите с хазяина. Завариx го в неговото кътче. Той се разхождаше и ръкомахаше със свити юмруци, като говореше нещо. Беше възбуден, нервен.

— Какво се е случило? — попитах го аз.

— Седни — каза Гео. — Ще ти прочета нещо.

Аз седнах до прозореца. Той взе няколко написани листове от масичката и зачете прав:

Нощта ражда из мъртва утроба
вековната злоба на роба:
своя пурпурен гняв -
величав.

Това беше началото на поемата „Септември“. Гео декламираше пламенно, с патос. През живота си аз съм виждал само двама поети, които декламираха стиховете си по-добре и от най-талантливия актьор: Маяковски и Гео Милев. Понякога Гео вдигаше и двете си ръце и ги разперваше, сякаш искаше да полети, друг път размахваше високо над главата си дясната си ръка със свит юмрук:

– Страхливо вий поглед отпущате
пред близката смърт на човека,
палачи!
Що значи
смъртта на един?
Амин!

Юмрукът му се спусна със силен замах. Единственото му око гореше...

Две години по-късно аз видях Маяковски. Той то-

ку-що беше се завърнал от Америка и устройваше в по-големите градове на Съветския съюз литературни четения, на които рецитираше стиховете си за американските „крале“.

Гео добре познаваше творчеството на Маяковски, възхищаваше се от неговата поезия. И Маяковски знаеше името на Гео. Той беше чел поемата „Септември“ на български и дори искаше да я преведе на руски. Тя беше му харесала.

Сега Гео четеше отделни части от поемата. Тя още не беше завършена, но в отделните откъси се чувстваше нейната сила.

— Побързай да я напишеш, за да излезе в септемврийската книжка — казах му аз. — През септември се навършва една година от въстанието. „Пламък“ трябва да отбележи тази славна годишнина с твоята поема.

— Ще я завърша — обеща Гео. — До края на август ще бъде готова.

Както винаги, той изпълни обещанието си. Поемата „Септември“ беше напечатана през октомври 1924 година в кн. 7-8 на „Пламък“. Ние бяхме сигурни, че полицията ще конфискува списанието, и побързахме да го изпратим на абонатите. В същото време отпечатахме поемата в отделна книжка на библиотека „Пламък“ и я разпратихме на нашите настоятели в провинцията. Стотици екземпляри раздадохме на настоятелите в София. Особено ревностно я разпространяваха хората на Георги Шейтанов — анархистите единофронтовци. Оставихме само няколко връзки, може би 200 или 300 екземпляра — тях ги скрихме в мазето на нашия хазяин, в една празна каца. В редакцията не оставихме нито един екземпляр. И добре направихме, защото полицията още същия ден тръгна по будките да конфискува списанието и отделното издание на поемата „Септември“. Дойде, разбира се,

и в моята квартира, но нищо не намери.

След този втори сблъсък аз не можех вече да остана в къщата на адвоката и се пренесох в Подуяне, в квартирата на Здравко Сребров. Една късна вечер прекарах с каруца укритите книжки на списанието и библиотека „Пламък“ и ги стоварихме със Здравко в един тъмен килер до нашата стая. Редакцията на „Пламък“ се премести в Търговския дом – в същата стая, където се помещаваше редакцията на сп. „Нашето кино“, редактирано от Пантелей Матеев.

Поемата на Гео беше спасена, но поетът загина. И досега често си спомням думите на Антон Страшимиров: „Жалко! Такъв човек се ражда веднъж на сто години!“

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ЕМАНУИЛ ПОПДИМИТРОВ

Гео беше немирен дух – рязък, изпълнен с дързост, променлив Протей. Първото ни запознаване датира от 1920 г. Но и двамата от по-рано вече знаехме по нещо един за друг. Беше ми изпратил в Кюстендил своя превод на „Дванадесетте“ от Ал. Блок. Дотогава той се увличаше от символизма и воюваше за „европеизиране“ на нашето изкуство. До книжарницата „Чипев“ имаше пивница „Копривщица“, дето се събираха млади писатели. Аз бях дошъл по някаква работа в София. Пред входа ме срещна Гео. Спря ме и ми показа едно писмо от нашия общ любимец Емил Верхарн, белгийски поет...

Три-четири години по-късно бивах гост в квар-

тирата му към Халите. Голямата стая той беше разделил с параван, нарисуван от самия него (той сам си правеше винетки и корици за книгите – Експресионистично календарче, Верлен, маската на Верхарн, дори корицата на моята сбирка „Вселена“ – 1924 г., издание на Чипев, беше нарисувана от него).

Тук бяха жена му Мила Керанова, двете деца – момиченца, – госпожица Вела Ушева, Христо Ясенов, който много обичаше да се занимава с децата, като им правеше весели гримаси, а те се смееха от сърце. Нерядко биваше тук и Н. Хрелков.

Гео беше предприел редактирането на сп. „Пламък“. Неуморим, примерен, той отиваше до печатницата, коригираше, променяше букви, мастила, връщаше се, търсеше нещо в книгите, спореше с нас. Там, в „Пламък“, помести и моя стихотворен цикъл „Пропилеи“... Сега той беше в добро разположение: печатницата се оказала добра, буквите също. Обърна се към Ясенова:

– Ти, Христо, след толкова мълчание ми даваш стихотворение със Соломонов песимизъм! Не те искам такъв...

– Това е старо стихотворение – каза усмихнат Ясенов. – Какво да правя, нямам друго, не пиша. – И почна пак да се забавлява с децата.

А Гео се увлече в разговор с нас за модерната немска литература, за „зенитизма“ на Балканите, за американските поети, от които възнамерявал да превежда...

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965.

ИВАН ВЪЛЧАНОВ

Пристигнах в София на 20 януари 1925 г. за участие във Върховния съюзен съвет на БЗНС. На другия ден към обед случайно се срещнахме със стария приятел от юношеството Гео Милев на ъгъла на „Дондуков“ и „Раковска“. Не бяхме се виждали отдавна. Спомнихме си за нашите юношески години, когато минавах покрай тяхната къща, отивайки в роднините ми по майка, и се срещахме и говорехме за разни неща, главно за прочетени книги. Понякога той стоеше в книжарницата на баща си, за да му помага през свободното от училище време, и когато аз се отбивах, за да си купя тетрадки и други улилищни неща, Георги, знаейки крайната ми бедност, понякога ми даваше тетрадки без пари, което ставаше със знанието на баща му Милю Касабов – весел, добродушен човек. Изпитвах голямо удоволствие всякога, когато бях при него. Понякога заварвах Георги да рисува с молив или със сухи бои, да прави разни скици. Имаше обичай, когато някой клиент е в книжарницата и се разговаря с баща му, като стоим с Георги настрана, той незабелязано с молив скицираше клиента, и то бързо и сполучливо. След това баща му се караше. Георги обикновено бе сериозен и не обичаше да говори „празни работи“. Но понякога разказваше весели приказки и тогава се смееше с пълен глас и от все сърце.

Като завърши гимназия, Георги се премести в София като студент, а след това замина за странство. Поради това все по-малко се виждахме. Гео се обаждаше понякога с кратки писма. Завръща се няколко пъти в Стара Загора, но се бе променил. Бе станал твърде мрачен и саркастичен. Наскоро отиде войник – през Първата световна война, и не се мина дълго – чухме, че е убит, а след това узнахме, че бил тежко ранен, като изгубил дясното си око и част от черепа.

Остана да живее в София, ходи пак в странство, за да се лекува и да учи, и връзката ни временно бе отслабнала.

Когато се видяхме отново, бе със силно накривена шапка надясно, с лека тъмна превръзка на окото и висящ на челото кичур коса, с който закриваше до известна степен загрозената част на лицето си.

— Навсякъде се сблъсквам с мъчнотии и неразбиране — каза Гео с усмивка. — А, както знаеш, не съм свикнал и не мога да се кланям и да се подмазвам.

При тази среща Гео за пръв път ми заговори за политическо-обществени въпроси. Щом минахме на тази тема, стори ми се, че той се оживи. Между другото останаха в паметта му думите му:

— Нашият народ вече проходи политически. Да се ходи по отъпкан път, е наистина по-лесно, но не е най-доброто. Да се върви по нов път, значи да се твори и да се служи на прогреса. Дълг на нас, младите, е да помагаме на нашия беден народ да тръгне по нов път, по-добър път...

Даде ми новия брой на списание „Пламък“, който имаше със себе си, и понеже бързаше, пък и аз в определен час трябваше да бъда в Съюзния дом, уговорихме се да се обади по телефона в редакцията на в-к „Земеделска отбрана“, за да си определим къде и кога да се срещнем за по-продължително време, тъй като имахме да си говорим по много работи.

Гео бе изключително литературен и театрален деятел и като пламенен писател най-вече искаше да служи на трудещия се народ, на родината, на прогреса. Ето защо в момента аз съвсем не се замислях, че тази среща между нас може да бъде последна. Колкото и да виждах и разбирах угрозата в момента от страна на фашистката власт за всеки прогресивен обществен деятел, аз не можех да предположа, че кървавите провокатори могат да отидат дотам — да посегнат и на

един Гео Милев, който бе образец на човек с висока култура, талантлив писател, без лични врагове...

Спомена си за Гео Милев Иван Вълчанов изпраща на Иван Мирчев след размянени писма помежду им през 1959 година. Мирчев предава спомена за съхранение в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора. Публикува се за първи път.

ДИМИТЪР ХАДЖИЛИЕВ

Познавах писателя Гео Милев още от първите му студентски статии в „Листопад", после от преводите в „Лирични хвърчащи листове", статиите и преводите в „Звено" и най-сетне от „Везни". Това беше най-живото десетилетие от развоя но българската художествена словопис – десетилетие, през което стремглаво нахлуха отвън новите повеи на изкуството, идещи от Франция, Германия и Русия. Би могло дори да се нарече наш своего рода Sturm und Drang в смисъл на едно разрушаване на старите обичайни форми и проникването на нови форми по пътищата на школи и разбирания, чужди на живота.

„Везни" напълно приключи това десетилетие, изчерпа и последните възможности. Пренесените отвън цветя не се аклиматизираха, не пуснаха корени у нас, но затова пък добре наториха литературното ни поле. И тъкмо на място беше поставен за редактор Гео Милев, който можа много бързо да изживее всичко, да го даде в неуморимо бърз темп и сетне да се отдръпне от него като от безнадежден болник.

Когато напуснах България, списание „Везни" токущо бе започнало своя живот и под неговия знак беше тръгнала голяма част от родната ни поезия.

Когато се завърнах в България, намерих „Везни" в

своя залез. Последната му годишнина имаше дребен, жалък вид. Изчерпано бе всичко, което можеше да се каже за „новото“. Гео беше вече без списание. Но всеки негов близък можеше да забележи, че той обсъждаше и подготвяше нещо ново, нещо добре замислено. Крайно време беше да се слезе от „непристъпните“ висини на Парнас, да се отрекат принципите на „изкуството самоцел“, да се излезе извън абсолютното начало – формата. Нужно беше да се счупят стените на заключените замъци от слонова кост и през няколко главоломни стъпала да се слезе в сутеренните на живота. И Гео със своя бърз прогресивен ум прескочи оградата на овехтелите догми на „изкуството самоцел“ и се озова с „Пламък“.

* * *

Спомням си: на една изложба във Виена ме запознаха с художника Оскар Кòкошка. Когато му съобщиха, че съм от България, той се усмихна и каза: „Аз имам един възторжен приятел във вашата България – Милев, познавате ли го?“ В началото помислих, че се отнася за художника Ив. Милев. Но той ме коригира: „Не художник, а писател и редактор на списание „Везни“.“ Запознал се чрез хората от „Дер Щурм“. „В лицето на вашия Милев вие, българите, имате един неоценим познавач на новото изкуство“ – добави той и ме помоли да му предам неговите поздрави, ако някога му пиша.

Но трябваше да изминат три години след тоя разговор, за да ми се удаде случай да се запозная с Гео Милев и да му поднеса лично тия поздрави. Представиха ме чрез един цикъл разкази „Приказките на Орион“, които трябваше да му бъдат предадени чрез Хрелков, съредактор на „Пламък“. Поискал да ме види и аз отидох. Влязох в кабинета му с особен трепет. Едната стена е закрита от високи етажерки, претоварени с книги. На малката масичка в ъгъла – черен

бюст на Гео. По стените няколко оригинални платна, без рамки, приковани с гвоздейчета. При малкото дъсчено бюро седи Гео и прелиства някаква книга. Той подигна глава и отговори на поздрава ми.

— Вие ли сте Хаджилиев? — запита той уморено, но твърде топло.

Кимнах глава.

— Добре направитхе, че дойдохте. Исках да ви видя и да ви поясня някои работи. Запалете една цигара! — Той ми поднесе своята тенекиена табакера. Поблагодарих му. — Знаете ли, че разказите, които сте дали за „Пламък“, са големи глупости?

— Признавам, че е тъй — потвърдих аз, — но Хрелков настояваше да ви ги представя.

— Нищо не сте написали. Но вие можете да напишете разказ, и то доста хубав. Бих искал още в идущия брой на „Пламък“ да отпечатам нещо хубаво от вас. Опитайте се по-внимателно да разработите една от темите на тези разкази. Прави ми впечатление, че колкото сте находчив в сюжетите, толкова сте немарлив в разработката. Последното е техника и всеки може да се справи с нея.

Погледнах го: суров и строг, както ми се видя още при влизането ми, той промърмори нещо, което не дочух и сетне добави:

— Омръзна ми да чета глупости. Ето, напълнил съм цяла папка. Всички пишат хубави, звънки фрази, добре сглобени изрази, някъде и патос, а като се вгледаш по-внимателно, зад тях виждаш само едно кухо пространство. Няма сюжетност, няма ясна тема. Принуден съм да пълня списанието с преводи.

— Тъй е — потвърдих аз, — но за това не малко вина носите и вие, цялата група новатори, които ни учихте само на форма.

Той ме изгледа с една усмивка, в която имаше едновременно признание и недоволство, но като че ли

поласкан от тия мои думи, не пропусна иронично да ми забележи:

— Учихме ви на художествена форма и пак ни поднасяте такива недовършени работи като вашите „Приказки на Орион“. — Сетне тутакси добави: — Вие друг път печатали ли сте?

— Не — осмелих се да го излъжа.

— Сега какво четете?

Отговорих му с много извъртания, от страх да не изпадна в неудобно положение. Той свали няколко английски и немски книги:

— Ето, това трябва непременно да прочетете.

* * *

Когато му предадох поздравите от Кòкошка, той ме запита:

— В Берлин ли се срещнахте?

— Не, във Виена.

— Да бяхте дошли в Берлин, щяхте да се срещнете и с моите приятели Валден и Райнхард. Те все още са нови за следвоенна Германия. Според мене и двамата вече са на път да отстъпят пред онова, което иде с утрешния ден.

Тук той не пропусна да ми съобщи, че започнал да разработва в стихове драмата на Петко Тодоров „Змейова сватба“, за да я пригоди за либрето на опера с музика от Панчо Владигеров. Райнхард щял да я постави в един от своите театри и като пиеса, която Гео превеждал на немски. После той разтвори няколко албума с репродукции от най-новите майстори, показа ми нови книги от френски и немски автори.

— Ето една добре изваяна работа от Рамаданов — каза той, когато разговорът ни премина върху българските скулптори, и посочи своя бюст на масичката в ъгъла.

По-сетне, с едно детско суетене, разтвори една

малка дървена кутийка, изобразяваща къщичка, и извади от нея два кестена.

– Това е макет от къщата на Шекспир, а това са два кестена, които сам откъснах от дървото в неговия двор. – Той се впусна в по-обширен разговор и започна да ми разправя впечатленията си от Англия и по-специално от всичко, което видял там във връзка с Шекспир. Говори ми за музея дом, за Шекспировия театър, за някои Шекспирови пиеси, които гледал поставени от големи режисьори и играни от видни артисти.

– Какво сте учили във Виена? – запита ме той накрая.

– Търговия.

– Наистина практична професия. И както не ви липсва фантазия и съобразителност, бихте станали милионер, ако можехте да се излекувате от болестта да пишете разкази. Но наистина: защо не сте станали банков директор? От литературата у нас се гладува. И ще гладувате не само вие, но и децата ви. Аз се съсипвам от работа и хаирът е много малък.

Макар че в тези думи той влагаше шеговитост, за мен те прозвучаха като укор. Той навярно забеляза това, непринудено се усмихна и безобидно ме погледна със своето единствено, изморено от много труд око. После тутакси добави:

– Ще ви дам да ми преведете нещо от немски, но по-сетне. Сега ми напишете някой и друг хубав разказ.

* * *

Една цяла година – годината на „Пламък" – беше за мен незаменимо време не само защото тогава публикувах първите си сериозни разкази, но и защото прекарах първите месеци от моя съзнателен творчески живот сред големи, утвърдени хора на изкуството. В редакцията на „Пламък" се запознах с Антон Страшимиров, с Христо Ясенов, с Николай Райнов, с Емануил

поп Димитров. С Николай Хрелков и Марко Марчевски станахме и много близки приятели. И от всички най-голямо влияние като творец ми оказа Гео. Неговият съвет: „Преработвай и преписвай, ако не можеш повече, то поне три пъти" – ми остана ръководно начало в работата. Спомням си как той ми върна ръкописа на разказа „Камъните говорят" с думите: „Преработи го, препиши го няколко пъти и ми донеси всичките „работни" копия, за да видя какво си направил." Аз не му отговорих нищо и си тръгнах.

– Кога ще ми донесеш ръкописите? До в събота можеш ли? – запита той.

– Ще се опитам – отговорих и устоях на думата си. В уречения срок представих на Гео разказа в пет преписа на машина, с всички поправки, правени поотделно на всеки следващ екземпляр. Така станахме с Гео добри, сърдечни приятели.

* * *

Беше към края на 1924 година. Минавах по „Леге" и чувам някой ме повика на име. Поглеждам: зад витрината на малкия аперитив „Охрид" седеше край една маса Гео с някакъв човек, на когото виждах само гърба. Влязох вътре. Гео ме представи на непознатия. Беше артистът Русков.

– Това е много даровит актьор, чието място е в Народния театър – каза Гео. – Сега ще му правим бенефис. Искаш ли да ни помогнеш? – добави той.

– Ако е по силите ми, ще помогна – казах аз.

– Ще ти дам да преведеш няколко страници текст от една оперета. Бързаме да се подготви за бенефиса, та да помогнеш малко и ти. Стиховете ще преведа аз, а на теб ще дам прозата.

Не си спомням точно, но ми се струва, че беше оперетата „Фраскита". Гео извади от джоба си разкъсани листа от текста и ми ги даде, като подчерта

онова, което трябваше да преведа. То беше малко наистина, но аз не можах да устоя на срока. Едва бях превел 2-3 страници, Гео си взе оригинала и сам преведе всичко.

— По-добре стана тъй — каза той, — да не си бъркаме стиловете.

* * *

За последен път го видях в печатница „Божинов", когато коригираше книжка 11 на „Пламък". Беше много нервен и сприхав, защото полицията беше идвала на два пъти да пита за „Пламък". Освен това беше заведено дело за поемата „Септември". По тоя повод Гео печаташе в книжка 11 на „Пламък" историческото си отворено писмо до председателя на Народното събрание Борис Вазов.

— Нà, прочети и кажи: как ти се струва? — каза Гео, като сложи пред мен изкоригираните шпалти на това писмо.

— Много смело — казах му, като прочетох двете шпалти.

— Би трябвало още по-остро, но в случая е нужна и малко дипломация — каза той.

След малко влезе и Марко Марчевски, който по това време беше някъде из печатницата, и тримата излязохме заедно.

Вече не видях Гео. Априлските събития ни пръснаха на различни страни: Хрелков емигрира в Югославия, Марчевски — в Гърция и оттам в СССР. Трима от редакцията — Гео, Христо Ясенов и Георги Шейтанов, бяха отвлечени от фашистките палачи и завинаги отнети от нас и от българския народ.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965.

АНГЕЛ КАРАЛИЙЧЕВ

Преди да се запозная с Гео Милев и да установя лични връзки, аз имах едно писмено спречкване. Още през 1919 година, когато бях ученик в гимназията, а по-късно и като студент в Софийския университет четях неговото списание „Везни“ и не одобрявах тогавашните му литературни позиции на символист и теоретик на едно изкуство, отживяло вече своя век, изкуство на класата, която трябваше да бъде смъкната от историческата сцена с революционен щурм. През 1921 година Гео Милев откри в списанието си анкета за основните насоки на изкуството. Тогава аз бях студент в Софийския университет – първа година. Учех химия, но цялото ми внимание беше погълнато от литературата. „Везни“ беше станало наместо месечно списание седмичник за изкуство и култура. Отправих и аз до редакцията едно писмо, в което по един твърде дързък начин се изказвах за изкуството на обърканата буржоазна епоха, което беше паметник на безпримерно падение. Вие, писах, бягате от унижения, ограбения и разбунтувания работник, не познавате неговата душа, а говорите: преди всичко човека. Нима не разбирате това, което разбраха Горки, Анатол Франс, Анри барбюс, Александър Блок?

За голяма моя изненада главният редактор напечата без промени писмото ми в книга 10 на година III с един суров и наставнически отговор против пролетарското изкуство, което наричаше абсурд, против цивилизаторската роля на комунизма, за възвисяване на човека към „духовната първосъщина на Всемира“ и други неясни големи думи.

И макар че Гео Милев не стоеше на нашите позиции, той беше личен литературен боец и майсторски владееше книжовното оръжие. Беше смел, говореше по всички въпроси, търсеше нови пътища, знаеше

европейски езици. Ние четяхме неговите стихове в „Жестокият пръстен“ и „Иконите спят“ и не само ги четяхме, но и най-силните от тях бяхме научили наизуст, нравеше ни се пламъкът, с който той навлизаше в литературните битки и в театралните спорове.

Настъпи годината на голямото общонародно Септемврийско въстание – 1923. Гео Милев стана редактор на списание „Пламък“. В тоя „Пламък“ изгоряха един след друг старите кумири на символизма, отвлечените теории за приближаването на човека до Всемира и на предна линия се появи народът, който знае безстрашно да умира за онова бъдеще, когато „Септември ще бъде май“. Честното писателско сърце на Гео Милев, жадуващо за познанието на истината, неговият търсещ и остър ум бързо налучка в поемата „Септември“ истинския път. Левият марш на списанието стана очевиден, а редакторът му протегна ръка към литературните работници в комунистическия печат. През лятото на 1924 година получих в село една картичка – призив от Гео за сътрудничество в „Пламък“, но сътрудниците на „Нов път“ по стар навик гледаха големите червени цифри на корицата с подозрение и недоверие.

Спомням си априлските дни на 1925 година. Книжовният авторитет на Гео порасна много, когато узнахме, че той следва неотклонно поетия път, след като написа поемата „Септември“, напечата я в най-страшните дни и не се поколеба да разкаже на лейбъристките депутати, които посетиха нашата окървавена родина, истината за чудовищния терор, на който беше подложен българският работен народ. Срещахме се често в печатниците, по театралните представления, по улицата. Натоварен с пакети и книги в чантата, възбуден, но бодър. Веднъж в Чипевата книжарница Гео ме дръпна настрана, сне шапката си,

отмахна ниско надвисналия кичур над дясното око, закрито с черно стъкло, и каза направо:

– От няколко дни ви търся. Ще ви задам един въпрос. Решил съм да започна в най-скоро време едно детско списание. Трябва ми за съредактор един белетрист. Приемате ли да започнем списанието двама? То ще бъде ляво, истинско детско списание.

– Откога? – запитах го.

Той отговори:

– Щом се подготвя, а знаете, че аз пипам бързо. Всичко ще уредя сам: реклама, печатница, хартия. Вие потърсете сътрудници, които могат да пишат разкази. От мене искайте стихотворенията! И художник ще намеря!

– Защо не? – отговорих му, зарадван от предложението. И другарите надали ще имат нещо против, защото Гео е съвършено наш човек и започна да пише и печата в списанията много хубави детски стихотворения. Сговорихме се за обща работа, ръкувахме се сърдечно и се разделихме. Но вече не се срещнахме.

На 14 май 1925 година фашисткият съд издаде присъда на автора на поемата „Септември“, в която се предвиждаше една година тъмничен затвор и да заплати на държавното съкровище двайсет хиляди лева глоба. Такъв хонорар му бяха предвидили съдниците. Но още на другия ден узнахме, че тъмни хора са арестували поета и той „изчезнал безследно“. Къде точно е изчезнал и какъв е бил неговият край, научихме 29 години по-късно, когато пред Върховния съд в София бяха изправени да отговарят живите убийци на невинни хора на Септемврийското народно въстание през 1923 година.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ДИМИТЪР КАРАДЖОВ

За първи път видях Гео Милев през 1920 година в старозагорския театър... Изнесе една развълнувана беседа за Байрон, за поезията му, за неговия революционен романтизъм. Знаех вече книгата му „Жестокият пръстен“ и в следващите години следях непрекъснато преводите му от френски, белгийски, немски, английски и руски поети, които той издаваше в отделни книги и антологии...

За нас в ония дни той беше антената, която улавяше най-новите тенденции в развитието на европейското изкуство и литература от началото на века и ги излагаше с полиграфско умение и артистичност върху страниците на своето списание „Везни“, а по-късно и в списание „Пламък“.

Рядък естет, Гео проявяваше свръхчувствителност към всичко: това се забелязва и в стиховете му, и в критическите статии, и в рисунките му, и в списанията, които издаваше.

Знаех книгите му и като ученик често повтарях наизуст:

Обичам горящите здания
– сред ужас, и вечер, и буря -
и техните страшни сияния
на стари канали в лазура...

Облакът на световната война беше вече преминал. Останаха разрушенията...

Европеецът беше свикнал с войната и когато тя завърши ненадейно, у него настъпи недоумение по отношение на новите пътища, в които го мамеше животът. Хаосът, който беше обхванал всички области на човешката дейност, обхващаше нови и все пак твърде неопределени възможности.

Руската революция се очертаваше като могъщ двигател в областта на икономиката и социалното преустройство.

Останалата част от Европа, разкъсана, без определена вяра в бъдещето и обременена с традиции, бленуваше за своята култура.

Една нова чувствителност, напрегната до крайност, определяше все повече характера на онова, което се раждаше от развалините. Откъде идеше тая чувствителност? Художници и поети видяха войната отблизо: те бяха докоснати от смъртта, те я усетиха, след което лежаха из болниците в безсъзнание с откъснати ръце и разбити черепи.

Изкуството се преобразяваше неудържимо. Обективната видимост на нещата беше пренебрегната, унищожена. Изтъкваха се предимствата на вътрешни състояния. Експресионизмът ги издига в култ, неуловимият образ, изтласкан отвътре, стана картина, стихотворение. Разкъсана до неузнаваемост, формата се разруши, тя получи нови, непознати измерения, тя беше подчинена на бленуването, на халюцинацията.

За чудене е наистина, че у нас се намери по това време един темперамент, който можа да отрази така разнообразно цялата тая сложна метаморфоза на европейската култура.

* * *

Есента на 1924 година. Току-що бях пристигнал в София, за да следвам в Художествената академия. Едва седемнадесетгодишен, аз усещах всички жажди, които столицата разпалваше. Изложби, концерти, литературни четения, библиотеки... Запознах се с Гео Милев съвсем случайно... Един сив ноемврийски ден — същата година — аз се запътих да видя сестрите му, с които се познавах отдавна. Живееха в някакъв пансион. Ръмеше дъжд. Разговорът ми с тях се завъртя около старозагорските писа-

тели и поети, около работата ми в академията. Когато се готвех да тръгна, те ме предупредиха да не бързам, защото щял да дойде Гео. Останах с обяснимо вълнение... Изминаха само няколко минути – вратата се отвори и влезе той, без шапка, с тъмен балтон, с вдигната нагоре яка и вратовръзка на черни и бели отвесни ивици.

Когато се опита да избърше с кърпа дъждовните капки от челото си, кичурът черна коса се измести и аз видях, изтръпнал, ужасните хлътнали белези върху разбития му череп. За чудене е наистина как е оцелял... Нямаше настроение, говореше бавно, замислен. Изряза с ножица някаква детска картинка от едно илюстровано списание.

Навярно поради една неизбежна асоциация аз си спомних внезапно за преведеното от него стихотворение на експресиониста Блез Сандар, посветено на художника Шагал:

Той спи
Събужда се
Внезапно почва да рисува
Той граббва една църква
и рисува с църквата...

Загледан в ръцете на Гео, който продължаваше да изрязва рисунките, аз му заговорих:

– Значи също като Шагал: граббвате една ножица и рисувате с ножицата.

Изведнъж изразът му се промени, стана по-строг: вниманието му се пренесе от ножицата в някаква друга област. Настъпи общо мълчание, в което след малко той ми отговори:

– Хубаво, но мислиш ли, че така точно трябва да се разбира това и за Шагал? Зад тия думи, необичайно пресилени и сгъстени, се долавя пристрастяването на художника към сюжета... те се сливат в едно. Рисува с църквата, значи рисува с онова, което е почувствал силно, което е грабнал...

Разговорът веднага мина отново на злободневни теми.

Откровено да си кажа, аз не си спомням точно какво съм разбирал, когато четях тия неща, но чувствах, че те са нови, че очистват езика от безкрайни и скучни повторения, че действат като буря: рушат и в същото време разведряват.

Не мина може би половин час, той кимна вежливо с глава и си излезе...

Запитах сестрите му защо Гео беше толкова замислен, какво се е случило? Обади се Веса:

— Какво да ти кажа — откакто е издал поемата „Септември", непрекъснато го следят къде ходи, с кого се среща. Не бих се учудила, ако и сега има долу някой, който го следи в дъжда къде ще отиде...

Единствената ми среща с Гео Милев...

Споменът е публикуван във в. „Септември", бр. 124 от 17 май 1947 г. Допълнен е с незначителни подробности от интервю на Караджов във в. „Септември", бр. 10 от 24 януари 1985 г. Част от него е публикувана и в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965.

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

Аз не се познавах с Гео Милев до 1920 година. През 1914 година в сп. „Звено", в редактирането на което участвах, бе поместена една голяма негова статия „Модерната поезия" заедно с няколко превода на поеми на Ницше, Ж. дьо Нервал, Бодлер, Верлен, Ж. Мореас, А. Самен, Верхарн, Метерлинк, Р. Демел, Хофманстал, А. дьо Рение („Звено", кн. 4 и 5), изпратени от чужбина. Гео Милев бе близко познат на съгражданите си Димитър Подвързачов и Николай Лилиев, които бяха

потърсили сътрудничеството на тоя очевидно много одарен, но неизвестен за нас младеж. По-късно, когато започна „Везни“, името му изведнъж зае определено място в тогавашния български литературен живот, но аз все още нямах никакъв досег с него.

През 1920 година един мой близък човек ми донесе от Цариград току-що излязлото (задгранично) издание на „Дванадесетте“ и „Скити“ от Александър Блок; книгата бе отпечатана почти луксозно, с графични илюстрации от Н. Гончарова и Ларионов. Това беше навярно първият екземпляр от двете поеми в България и той обиколи всичките ми приятели, които обичаха Блок. (Споменавам за това в първата част на книгата си „Път през годините“.) Ние бяхме учудени и възхитени от завоя в творчеството на поета, един от знаменосците на руския символизъм от онова време, изненадани от смелия и оригинален сюжет на „Дванадесетте“, както и от дълбоко съзвучната с него поетична форма.

Узнал за книгата, Гео Милев ме помоли да му я дам за няколко дни, за да преведе поемите. Аз с удоволствие му я дадох и в близкия брой на „Везни“ той помести откъс от превода на „Дванадесетте“, а малко по-късно в библиотека „Везни“ излезе цялата поема с някои от илюстрациите на Н. Гончарова. Това бе повод да се запознаем, но улисани всеки в своите лични грижи и занимания – нашето познанство се ограничи с това. Екземплярът от оригинала на книгата, днес навярно библиографска рядкост и в Съветския съюз, е сега в музея „Гео Милев“ в Стара Загора. Аз го предадох там заедно с един брой от превода, който Гео Милев ми подари, надписан от него „С благодарност“.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ВЛАДИМИР РУСАЛИЕВ

Най-крайната източна част от някогашните дъсчени магазинчета на ул. „Алабин“, между „Леге“ и „Цар Калоян“, носеше странното име „Бенони“. Това беше една малка пивница с три стаички, на която съдържатели бяха братя Даскалови от Радомир.

Един от братята – Асен Даскалов – беше между най-близките люде на Тодор Александров и няколко пъти като воевода на чета бе навлизал дълбоко в планините на Македония и бе водил тежки сражения със сърбите. Другите братя – Първан, Стефан и Боян, бяха бивши учители и следваха в Софийския университет.

– Кой назова пивницата ви с това хубаво име? – питам братята.

Отговори ми Първан:

– Тъкмо четях това лято романа на Кнут Хамсун „Бенони“. Хареса ми героят и на негово име назовахме нашата кръчма.

Отначало, когато съвсем случайно се отбих в малката пивница през първите октомврийски дни на 1923 година, там се спирали само художниците Асен Василев и Борис Елисеев. Много ми хареса всичко в малката пивница, особено приветливият и сърдечен Първан Даскалов, и аз на всички познати определях среща там.

Така за две-три седмици само „Бенони“ стана свърталище почти на всички тогашни начеващи поети, разказвачи и есеисти. А през ноември започнаха да идат и артисти, художници, журналисти, македонски четници, анархисти и др.

По-голямата част от посетителите на „Бенони“ бяхме току-що дошли от провинцията и затова носехме още много светлина в душите си и огън в сърцата си за благородни и възвишени дела. Но ние бяхме покрусени от тежката народна трагедия, от ужасите на удавеното в реки от кърви Септемврийско въста-

ние. Мнозина от нас бяха загубили близки, приятели и другари. Над всички ни тежеше кървавият терор, безследните всекидневни изчезвания, страшните средновековни инквизиции и безправието.

И в тия дни и нощи на погроми и кошмари ние търсехме забрава на мъките си в ракията и виното. Но и така не отболяваше. Мъката натежаваше като камък, болката ставаше по-остра, по-нетърпима, огнена. В такива вечерни часове някой от „Бенони" ще стъпи на стол и ще почне да чете или декламира ново стихотворение, или пък ще държи реч. Други през цялото време мълчаха, а трети стояха с ниско прихлупени каскети или шапки над очите и нито пиеха, нито вземаха участие в бурните спорове и разговори. Това бяха хората от групата на известния анархист Тинко Симов, който беше избягал от затвора в Хасково и в „Бенони", сред нашата „бохема", той се чувстваше в по-голяма безопасност.

Никой от нас не научи имената на тия странни люде. Нито пък имената на тайните агенти, които чукаха с нас чашите си и пред които ние с младежка доверчивост и в изблик на негодувание изричахме твърде смели думи срещу непоносимата тирания.

Но от малката пивница никой не отиде нито в някой полицейски участък, нито в Дирекцията на полицията. По-късно се разбра, че Асен Даскалов е играл ролята на закрилник на всички, които прекрачваха прага на „Бенони". Той бе винаги въоръжен до зъби: с два пистолета и бомби. Освен това носеше кама и силна отрова. И за приятел беше готов да стори всичко.

Неведнъж пивницата бе обсадена от агенти и полицаи. Асен Даскалов излизаше и няколко минути след това блокадата се вдигаше.

— Пак ги отпратих да вървят по дяволите! — казваше той усмихнат. — А сега — „свободно" и „занимавай се"!

И „Бенони“ започваше като кошер да шуми наново.

Ето през една такава януарска вечер на 1924 година съвсем неочаквано и за пръв път дойде в „Бенони“ и Гео Милев, придружен от Николай Хрелков.

– Гео Милев! Гео Милев! – понесе се шепот и кошерът за минута утихна.

Близо при входа, в ъгъла, имаше една масичка, при която не сядаше никой. Там бе силно студено и при всяко отваряне на вратата нахлуваше мраз. Гео и Николай седнаха на тази маса, защото всички други маси бяха отдавна заети. Те си поръчаха по чаша вино и млъкнаха. Така измина може би половин час. Най-после Николай Хрелков стана, дойде при мен и ме покани да отида на тяхната маса. Аз бях особено поласкан, че ще се запозная с Гео Милев, но в същото време бях смутен и развълнуван.

Отначало разговорът тръгна мудно. Аз се стеснявах, а Николай и Гео мълчаха.

По едно време Гео ме запита кои от младите поети, разказвачи и есеисти са в „Бенони“. Изброих твърде дълга редица имена, защото през тази вечер в малката пивница бяха дошли почти всички нейни редовни посетители.

Гео Милев изгледа задимените стаички, помълча и след това каза:

– Хубаво правите, че се събирате. Николай ми каза, че тука се устройвали четения на нови стихотворения и разкази.

– Почти всяка вечер тук се четат и декламират нови стихотворения, прави се преоценка на българската поезия, отричат се старите поети и се издигат на шеметна висота новите – казвам аз и се взирам в буйния кичур коси, които закриваха избитото дясно око на моя събеседник.

– Кипеж! – с усмивка добави той и пак млъкна.

Поръчвам литър вино.

– Не е ли много? – пита Гео.

– Тук всички така пият. Това може да потвърди и Николай Хрелков, който често е гост на „Бенони“. Пием, за да забравим...

Николай Хрелков поклаща утвърдително глава и гледа разсеяно. Той е странно бледен, измъчен, а може би беше и гладен.

След настъпилото още по-тежко мълчание съвсем неочаквано Гео ме запита:

– Пишете ли сега нещо?

– Работя, когато имам условия, над новата си поема „Септември“ – отвръщам аз и изваждам от чантата си току-що отпечатаната корица на новата книга на Еманоил п. Димитров „Дъщерята на Йефтая“, на гърба на която бяха обявени, че са излезли от печат пет книги и че ще се печатат освен моята поема и други дванадесет книги. Между тия дванадесет книги на библиотека „Денница“, която редактирахме с Тихомир Павлов, беше и поемата „Мери“ от Николай Хрелков, „Историята на символизма“ от Еманоил п. Димитров, „По стария път“, роман от Тихомир Павлов, сборник разкази от Панчо Михайлов, есета от Печо Господинов, поеми в проза от Северина и пр.

Гео Милев дълго разглежда списъка на излезлите книги и на тия, които ще се печатат, и каза:

– Това е прекрасна идея. Да се напише поема за Септемврийското въстание. Бихте ли прочели нещо?

– Нямам в себе си никакъв ръкопис, но поемата започва с кратък пролог за разпънатото на кръст – издигнат от земята до небето – човешко сърце. След това следва първата песен за септемврийския вятър, написана в класически и свободни стихове, тъй както е и по-голямата част от излязлата ми преди две-три години поема „Рудничари“.

– Интересно. Много интересно.

И пак мълчание.

— Четете ли Маяковски? — запитва ме Гео.

— Много ми е чужд, въобще аз не обичам този поет. Той е сух, умозрителен и плакатен поет.

Николай Хрелков учудено ме погледна, приготви се да каже нещо, но замълча.

Гео Милев продължи:

— Маяковски е интересен поет, с оригинална мисъл, с динамика. Той е поет реформатор, пионер на новите форми, на нова революционна поезия. Прочетете го по-внимателно и мисля, че ще го обикнете.

И Гео млъкна. Николай отново беше потънал в тежките си грижи и аз се чудех как да продължа разговора, без да стана досаден на двамата големи поети.

„Бенони" все така шумеше. Наближаваше полунощ, а никой не си тръгваше. Около всяка маса се водеха оживени разговори и спорове и все пак през цялото време всички погледи бяха обърнати към нашата маса.

— Да си тръгваме ли, Николай? — казва Гео и се вглежда в бледното лице на Хрелков. — Вече минава единадесет и половина. Отдавна не съм закъснявал толкова. Ще се безпокои Мила. — и Гео стана. Стана и Николай.

Аз ги изпратих до улицата. Вън ги посрещна леден вятър.

— Защо бе дошъл Гео Милев тази вечер?

Този въпрос бурно се поде след неговото излизане. И така стана един часът, стана два часът, когато с последните посетители на „Бенони" се отправих към моята малка студена стая.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

М. Г. БАЛКАНСКИ

Беше през големите студове на 1924 година. В моето ателие на тогавашния булевард „Мария Луиза“ във входа на кино „Глория палас“ по цял ден гореше печка, топло беше и имах много стари и нови приятели – хора на перото, четката и киното – имах постоянни гости. Това бяха бездомни и бедстващи люде на изкуството, които през дните и до късни нощи прекарваха из задимените кафенета, малките квартални кръчми, въобще там, където можеха да се стоплят и да си кажат по нещо.

Така през онази дълга и тежка зима при мене най-често идваха Николай Хрелков, Илия Бешков, Владимир Русалиев, Александър Жендов, Пенчо Господинов, Ламар, Душков, редица други млади, току-що започващи поети, разказвачи, критици, художници, с които се сприятелих и като филмов кинодеец вземах участие в техните творчески планове, смели мечти и оживени прения.

На почти всички тия мои приятели и другари аз направих снимки. Снимките излизаха сполучливи и често започваха да се явяват по страниците на вестниците и списанията. Това особено много ме радваше и окриляше, а кръгът на познатите ми все повече се разширяваше.

Така един ден Николай Хрелков и Владимир Русалиев доведоха Гео Милев.

Още с влизането си Николай Хрелков каза:

– Гео идва за снимка и понеже след малко има важна и неотложна работа, моля те, остави всичко и направи снимката! – и той седна до зачервената печка.

Русалиев остана прав и, както винаги, започна да грее ръцете си, които бяха посинели от студ. Той беше без ръкавици. Не видях ръкавици на ръцете и на Гео, и на Николай Хрелков.

В това време аз стъкмих апарата, сложих нова

плака и замолих новия си познайник да се приготви за снимката.

Гео Милев бързо съблече връхната си дреха, преметна я на един стол, на който сложи и каскета си. После отиде до огледалото, намести бързо буйния кичур коси над избитото си око и като се усмихна, каза:

- Вече съм готов за обезсмъртяване! – и ние отидохме в салончето за снимки.

Така през оня студен зимен ден на 1924 година остана за поколенията една от най-сполучливите снимки на безсмъртния наш поет на революцията – Гео Милев.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

НИКОЛА ЗАГОРОВ

Видях го за последен път в Казанлък. Преди вечерята се разходихме с още двама приятели по площада. Въпросите, с които го отрупвахме, бяха разнообразни и много. Той отговаряше весело, остроумно и се смееше със своя широк и гърлест смях. Не му се говореше сериозно. Искаше да си почине, да си отдъхне от каскада на впечатления и труд в София.

– Нещо ново в изкуството? – запита един.

Гео Милев се наведе и прошепна:

– На този живот на куката уморявам се от скуката, изкуството и науката! – и се засмя през глава.

Говори след това за своите планове, за тия, които са в София, но не пропущаше случай да каже и някоя шега. Беше много разположен.

В разговорите скачахме от въпрос на въпрос, настроението беше повече от повишено. Гео Милев

говореше за книги, списания, театър, лица, имена и пр. И всичко предаваше с една голяма веселост, с един буен експанзивен темперамент. Заговори се за лошотиите в нашия политически живот. Гео Милев рязко промени тона си. Стана сериозен, отпусна глава и ни изгледа с поглед, като че от друг свят.

– Преди политиката, господа, има нещо по-голямо. Това е човекът! Нямаме човеци ние в тая злощастна страна! Страшно е...

Настроението се пречупи. Нищо повече не говорихме. Обхвана ни униние и скръб. На разделяне той се опита пак да бъде весел, но с една язвителност:

– Когато Ги попитали кои са четирите евангелисти, Те отговорили: „Четирите евангелисти са следните трима: Лука и Вартоломей!“

– Сбогом! – и ни махна от влака.

И това ми беше последното виждане с него.

Името на Гео Милев е тясно свързано с щурма на новото изкуство у нас, както и с бурята, която изви като кръвожадна черна птица над народа ни през ония години на ужас и смърт, която покоси живота на мнозина и към която той не бе безучастен. Пламенен, голям и горещ по темперамент, когато пишеше, рецитираше и говореше, той умееше да се радва на света със своя широк и искрен смях, въпреки че животът го натискаше, и то твърде жестоко. И след като изора една дълбока бразда в нашия литературен, културен и обществен живот, Гео Милев си отиде незнайно. А малко бяха и малко са днес писателите с голямо обществено чувство и съвест към народните съдбини. Гео Милев беше един от тях, ето защо главата му бе нужна на някого. И този „някой“ я взе...

Споменът е публикуван във в. „Пладне“, бр. 456, стр. 4, 1930 г. Посещението на Гео Милев в Казанлък е след 1923 година, по всяка вероятност в първата половина на 1924 г.

ДИМО МИНЕВ

В края на 1924 година нашето новоосновано студентско Нео-филоложко дружество в Софийския университет бе започнало да урежда сказки от френските ни професори, които говореха на френски език за литература и изкуство.

Като отклонение от тези френски сказки, които бяха много посещавани от софийското общество, дружеството ни уреди една сказка на Гео Милев, който говори на български език.

Това стана през пролетта на 1925 година, през март или в началото на април. Секретарят на дружеството Антон Чипев предложи на настоятелството да уреди една сказка и на Гео Милев. Разбрахме, че А. Чипев желае чрез такава сказка и полагаемия се за нея хонорар да помогне малко на нуждаещия се Гео Милев. При все че не плащахме хонорар на сказчиците, а приходите от сказките оставаха на дружеството, съгласихме се да приемем сказката на Гео Милев, който щеше да говори за „Поетическото изкуство“ на Боало. Темата на сказката му следователно беше из кръга на разглежданите въпроси от френските професори, с единствената само разлика, че щеше да бъде изнесена на български език.

Дружествените сказки ставаха в най-голямата университетска аудитория №45 на ул. „Тетевен“. За вход на сказките събирахме по 3 лева от студенти и ученици, а по 5 лева от гражданите.

За сказката на Гео Милев аудиторията бе почти изпълнена.

Гео Милев чете и говори от катедрата със спокоен и равен глас за Боало, направи изложение на неговите разбирания и препоръки относно поетическото изкуство през 17-и век, като подкрепяше изводите си с прочетени извадки от „Поетическо изкуство“, пре-

ведено и издадено от неговата библиотека „Везни“.

На завършване той сравни „Поетическото изкуство“ на Боало с едноименното стихотворение на Пол Верлен, от което също прочете извадки из българския му превод и изказа предпочитанията си към модерния поет.

Направи ми впечатление, че Гео Милев говори трезво, без излишен патос, без превзети идеи, изложи веруюто на класическия законодател Боало за литературното творчество. В това отношение той наподобяваше някой улегнал професор историк, който преди всичко излага, обяснява, а най-сетне се произнася за значението на разглеждания въпрос или личност.

От събрания вход за сказката дружественият касиер плати на Гео Милев възнаграждение от 250 лева, а останалите – около 200 лева – останаха като приход на Нео-филоложкото дружество.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“. Публикува се за първи път.

Проф. НИКОЛА МАВРОДИНОВ

Не би трябвало аз, който другарувах с Гео Милев по-малко от една година и който не бях дори от близките му приятели, да пиша спомени за него. От разговори с негови другари и близки обаче разбрах, че има важни мигове от живота му, които аз си спомням, а те не си спомнят. Когато се запознах и сдружих с него, бях на възраст, на която човек е най-впечатлителен, а освен това идех от провинцията и особеният, извънредно културен и жив човек, какъвто беше Гео, упражни много силно влияние върху мен. На това може би се дължи яркостта на спомените ми. Между тях е

моя за първия контакт на Гео с партията.

В края на август 1922 г. аз пристигнах в София и се записах като ученик в осми клас в Първа мъжка гимназия. Не трябва да си представяте, че ходех, като тогавашните ученици, с куртка, с фуражка, с шинел и чанта в ръка. Аз ходех цивилен и с цивилна шапка. Фуражката слагах само сутрин, когато отивах на училище. В София имаше голяма жилищна криза. Изглеждаше почти невъзможно да се намери квартира. По същото време пристигна, свършил гимназия и с цел да се запише в университета, Никола Фурнаджиев, с когото се бяхме запознали предишната година. Ние се настанихме заедно в една партерна стая.

Първата ни среща с Никола Фурнаджиев в София беше на бул. „Дондуков" пред книжарницата на Чипев. „Ела – каза той – да те запозная с Гео Милев и Христо Ясенов." Аз изтръпнах от изненада и от непредвиденото щастие, което ме сполетя. Ние направихме няколко крачки и влязохме в аперитива „Копривщица". На една от масите седяха Гео Милев и Христо Ясенов. Седнахме при тях. Не си спомням нищо от разговорите през тая вечер. Може би и не слушах от смущение точно какво се говореше и почти не участвах в разговора. Гледах развълнуван тия двама поети, чиито стихове знаех наизуст. Гео, който говореше най-много, ме прие като стар познат (аз бях редактор на ученическото списание „Лебед" и пишех стихове). Христо Ясенов беше в добро разположение. Усмихваше се леко през цялата вечер, говореше бавно и от време на време. Аз го обикнах още от тая първа среща. Такъв усмихнат, спокоен, мил, весел го помня от всичките ни срещи.

През есента ние често се срещахме в „Копривщица", най-вече с Гео Милев. Гео живееше със семейството си до Халите. Имахме ли пари, ние минавахме край къщата и звъняхме отдолу. Гео се показваше на

прозореца и не ни оставяше да го чакаме дълго. Питали са ме дали пиеше. Гео пиеше, но не пиеше много и никога не се напиваше. Той ядеше много и приказваше много. Говореше ни цели часове оживено, със страст, като жестикулираше, като удряше с лакът по масата, като си дигаше показалеца във въздуха, като се учудваше сам на това, което говореше, като си задаваше въпроси и си отговаряше. Той ни четеше цели лекции по философия, по театър, по литература и изкуство, разказваше случки из културния живот, преплиташе случките с идеите и винаги всичко, което говореше, беше интересно и забавно. Ние го слушахме зяпнали. На масата му никога не се приказваше за жени, не се разправяха вицове, не ставаха празни разговори. Много рядко той разправяше спомени из живота си без връзка с проблемите, които го занимаваха. Аз съм запомнил само два. Една вечер били с Николай Райнов, Николай Лилиев и Димчо Дебелянов в „Копривщица“. Към полунощ Николай Райнов се качил на масата, свил крака и се обявил за Буда. Гео и Димчо му се поклаяли и рецитирали късове от индийски поеми. Когато заведението било затворено, тръгнали по близкия площад. Там вървяла кола с биволи. Димчо обявил биволите за лъвове и се втурнал да се бори с тях. Той хванал единия за рогата и викал, че е Самсон и че ще тръшне два лъва на земята. Едва успели да го откъснат от уморения бивол, който започнал да се дърпа и да гледа кръвнишки. Вторият спомен се касаеше за неговото раняване на фронта. Аз узнах учуден, че стихотворението „Главата ми кървав фенер...“ не се състои от поетични приумици, а че действително в късна дъждовна и мъглива вечер той е бил ударен от шрапнел в главата, и то под кота 506 на македонския фронт.

Когато компанията прекалеше, Гео се изплъзваше незабелязано и си отиваше. Ние не знаехме на колко

години е той. Мислехме го много по-възрастен от нас, а всъщност той беше едва седем-осем години по-голям. Той не говореше никога за годините си.

Есента на 1922 година, зимата, която последва, и пролетта на 1923 година бяха преломен период в разбиранията на Гео. Още в третата годишнина на „Везни" той беше обявил, че становището на редакцията не е вече „тясно естетично, а същевременно и етично". Той поддържаше, че „така е било до известна степен и досега през I и II годишнина", но думите „до известна степен" показват завоя, който той прави през 1921 година. „Изкуството не е толкова безцелно, колкото го мисли Уайлд – казва по-нататък той. – Човекът преди всичко! Човекът е всичко: и цел, и мечта, и красота, и любов, и изкуство, и дух, и свят, и бог." В третата книжка на списанието той зове да се създаде една нова „партия", която да обедини народа „под единствения възможен в България социално-културен принцип – т р у д о в и я п р и н- ц и п". Лозунгът, който провъзгласява той сега, е „труд и честност". Гео стои на неизяснени политически и културни позиции. Цялата трета годишнина на „Везни" показва обаче, че той се е доста изменил, че той отива наляво.

От разговорите, които водехме, помня, че го занимаваха много въпросите на театъра. Веднъж той дълго ни говори за постановката си на „Маса-човек" от Ернст Толер. С голям възторг се изказа за артистката, която играла главната роля – Вела Ушева, по-късно Каралийчева. Намираше, че е много талантлива, и разказваше подробно как е играла.

Друг път ни говори за постановката си „Мъртвешки танц" от Стриндберг. Описа подробно последното действие, което смяташе за особено сполучливо.

По това време Гео правеше нови преводи от Верхарн и пишеше спомените си за него. Разговорите около Верхарн заемаха особено място на масата. Гео

рецитираше части от преводите си, разправяше за срещите си с него и го описваше толкова ярко и живо заедно с обстановката на стаята, в която са говорили в Лондон, че ми се струваше, че го виждам пред себе си. Гео обръщаше сега внимание на социалната страна на поезията му и превеждаше поеми със социален характер. Тях ни рецитираше с патос и с ръкомахане, ние го слушахме очаровани. Той се беше запознал с цялото социално творчество на Верхарн, с еволюцията му и почти отричаше целия първи символистичен дял от поезията му и особено болнавата сантименталност на „Вечерите". Той направи и едно ярко описание на смъртта му на гарата в Руан.

Ние живеехме с Никола Фурнаджиев близо до Партийния дом на БКП и присъствахме на всички митинги, които партията устройваше. Аз бях вече със съзнанието на комунист и дори пишех комунистически стихотворения, едно от които, „Червените тротоари", намери място в „Червен смях". Опитахме се да се храним в Народния дом, за да бъдем по-близо до работническите среди, но там идеха толкова много хора, всеки от които си сервираше сам, и беше такава блъсканица, че скоро се отказахме. Вкъщи четяхме съчиненията на Некрасов. Ето защо приказките на Гео за социална поезия и особено за социалната поезия на Верхарн особено ми допадаха. Аз бях намерил във Френския институт „Les villes tentaculaire" на Верхарн и ги бях прочел. Не бях чел обаче „Вечерите" и в института ги нямаше. Разликата, за която Гео разправяше, между първия и втория период от творчеството на Верхарн исках да си представя по-ясно и помолих Гео да ми даде „Вечерите". Той ме покани да отида на следния ден у тях. Заварих го там сам. Той намери „Вечерите", извади от етажерката и две-три от късните сбирки на Верхарн и илюстрира тая разлика. На втората страница на „Вечерите" той беше нари-

сувал портрета на Верхарн в профил на оранжев фон със сини и зелени акварелни бои.

Тия разговори върху Верхарн ставаха по времето, когато Гео проектираше да издаде четири антологии с преводи. Те трябваше да носят заглавия „Антология на жълтата роза", „Антология на червената роза", „Антология на черната роза" и още една, но каква роза, не си спомням. Струва ми се на „зелената". Първата беше готова за печат и тя излезе през пролетта. Гео готвеше втората – тая на „червената роза". Освен върху „розите" Гео работеше и върху друга антология – антология на социалната поезия – и затова разговорите върху социалната поезия преобладаваха. Тая антология той издаде следната година под заглавие „Кръщение с огън и дух" – издание на кооперация „Освобождение", кооперация на БКП.

По това време Гео ни говори върху Ернст Толер. Той знаеше цялата му биография, тясно свързана с историята на Германската комунистическа партия в последните години. Оказа се, че Гео знае всичко за Карл Либкнехт, Роза Люксембург, и той говори с такъв жар за Толер, за Либкнехт и Роза Люксембург, че аз останах вече с впечатлението, че Гео е комунист. Той ме разочарова обаче още следната седмица. Разговорът тоя път се въртеше около Бергсон и Гео започна да говори за неговата „интуиция", за времето и пространството във философията на Бергсон и пр. Аз останах много разочарован и му зададох следните въпроси:

– Гео, ти, изглежда, си бергсонист?

– Да – каза Гео, – аз съм бергсонист.

– Но от това, което ни говори миналия път, се вижда, че си комунист.

– Да – отговори Гео, – аз съм комунист.

– Е, как съчетаваш тия две работи?

– Факт! – извика Гео, удари по масата и вдигна показалец във въздуха.

Но тия мои въпроси като че го смутиха и той не се нае да ми обясни как е възможно, как съчетава тия две противоположни философии. Той продължи да говори по-нататък, но вече без охота. Разговорът се прекъсна, той стана внезапно и си отиде. Но Гео не ми се разсърди.

Учителят ми по литература в гимназията Васил Пундев в един от часовете направи сравнение между три български превода на „Хамлет“ и английския оригинал. Единият превод беше на Гео, вторият на Кирил Христов. Пундев преведе буквално песента на Офелия и няколко други пасажа на Шекспировата трагедия и ги сравни със съответните места в преводите. Най-добрият превод беше на Гео. Стиховете бяха ритмувани, преведени точно и художествено. А контрастът между моя превод и другите два беше толкова голям, че талантът на Гео блесна за пръв път пред мене с всичката си сила. Гео беше скромен, лишен от гордост, но беше по-голям, отколкото изглеждаше, и по-голям, отколкото се представяше сам. Той не беше човекът, с когото в късна нощ, когато трамваите бяха спрели, ние се басирахме колко релси може да извървим, без да стъпим на паважа.

Не си спомням дали го намерих още същата вечер в „Копривщица“, но аз му изказах възторга си с такива думи, че Гео, който воюваше с всички и беше свикнал само да го ругаят, се трогна. Той се възбуди и говори цялата вечер за Шекспир, за Хамлет, за Метерлинк, за „Животът на пчелите“ и за „Животът на термитите“ от последния и за социалния елемент в тия две книги.

Дойде краят на месец февруари 1923 г., месец, в който Гео влезе в досег с Българската комунистическа партия. Ние го чакахме в „Копривщица“ и той пристигна. Не съм виждал Гео в такова душевно настрое-

ние, в каквото беше моя път. Той не беше оживен, не беше нервен, не беше в състояние да говори безкрайно. Гео беше мълчалив, сериозен, смутен и потракваше леко с пръсти по масата. Нещо се беше случило и той не ни го каза изведнъж, а когато ни го каза, говореше шепнешком и ни помоли предварително да не казваме никому. Оказа се, че той току-що е говорил със свой приятел, член на БКП. Той му съобщил, че ЦК иска да открие в София през 1923 година „Пролетарски театър". За режисьор решили да поканят Гео.

Говорили дълго по въпроса. Станало дума за салон, за събиране на артисти още през май и за започване на репетициите. Гео дал съгласието си. Не си спомням точно с кого е водил този разговор. Оттогава съм разправял няколко пъти това на близки на Гео. Някои мислят, че е бил Николай Хрелков, но аз се съмнявам. Мисля по-скоро, че е бил Христо Ясенов. Гео чакаше по-нататъшните решения на ЦК. Тия решения не дойдоха обаче бързо. Мина повече от месец. ЦК се занимал втори път с въпроса и уточнил решенията си. Образуването на театъра трябвало да стане през септември, а не през май, както Гео е предложил. Станало дума и за това, че хората, които образуват театъра, трябва да бъдат верни на партията и за отношението на Гео към партията. Очевидно ЦК е имал предвид крайния индивидуализъм, който Гео проявяваше при редактирането на „Везни", и за да се предварди от възможни изненади, е искал да бъде начисто по моя въпрос. ЦК е предпочитал да има комунист за режисьор на своя театър. Не мога да си спомня точно дали приятелят на Гео го е посъветвал да влезе в партията, или сам Гео е предложил това в отговор на поставения му въпрос. Но Гео се съгласил и направил заявлението си. Той каза, че не може да бъде другаде освен в БКП, че влизането в партията е естествено за него. На тая тема той говори малко, но ясно.

Пролетарският театър не можа да бъде образуван и Гео не можа да влезе в партията, защото дойде 9 юни. През тия месеци обаче, месеци, през които се водеха преговорите, Гео беше съвършено различен от човека, с когото се срещнахме през есента. Нервността беше изчезнала в жестовете му, в израза на лицето му. Гео стана по-спокоен, по-съсредоточен, по-мълчалив. Неспокойният му дух се беше успокоил.

След 9 юни аз видях Гео всичко два пъти. Това бяха последните ми срещи с него, защото на 1 септември бях вече в чужбина и се върнах от там няколко години по-късно, когато фашистите бяха вече унищожили тоя рядко културен и даровит поет.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965.

ГЕОРГИ КЮМЮРЕВ

През 1924 година като студент в Хале на Заале, Германия, се запознах със семейството на Ото и д-р Алисе Рюле, които през есента на същата година бяха отседнали в този град, където изнесоха цикъл от седем сказки за новото социалистическо възпитание.

Ото Рюле докъм 1920 г. беше у нас най-популярният и най-много четеният от прогресивното учителство в България педагог социалист ведно с Хайнрих Шулце.

Имащи известна представа за Рюле, ние, двамина с един студент от Македония, бяхме между постоянните слушатели. Получи се спор с прокарваните от Рюле възгледи и този спор стана причина да се нареди една среща за по-подробно изясняване в квартирата на докладчиците. Те се показаха любезни и внима-

телни към нас двамата, понеже бяхме единствените студенти между присъстващите. Когато обаче на другия ден отидох в хотела, където бяха отседнали, заварих само д-р Алисе Рюле, а другарят ѝ пристигна малко след това с мотоциклет от далечен път. Още с пристигането си Ото Рюле прекъсна разговора ни на педагогическа тема с другарката му и пожела да научи от мен какво е станало с неговия „добър и стар приятел Гео Милев", от когото той пазел отлични впечатления от времето, когато Гео е бил на лечение в Берлин. Каза ми дори, че на някои от паметните тогава заседания на Spartakusbund, към който и Рюле се числял, присъствал инкогнито и Гео – понеже бил чужденец и при това във военна униформа. Той според Ото Рюле изпъквал между другите чрез свободното си ползване на френски, английски и руски език, също и чрез широката си ориентировка по въпросите на литературата и изкуствата. Казах, разбира се, че Гео ми е съгражданин и че в момента редактира в България едно прогресивно списание („Пламък"), когато в страната ни вилнееше белият терор на Цанковата клика. Когато чу последното, Рюле възкликна: „Aha, Zankov – der weisse Henker von Bulgarien!" (Аха, Цанков – белият палач на България!) След това разтвори един от куфарите си, извади от там и ми предаде майския брой на списание „Die Aktion", като ми обърна внимание върху стихотворението „Mai" („Май") от Гео Милев, за когото многозначително заяви: „Ein begabter und tüchtiger Mann"! („Един даровит и работлив мъж!") Поръча ми, като се върна в родината си, да го поздравя и да му съобщя, че стихотворението е напечатано.

Поръчението не можах да изпълня, защото се върнах след априлските събития през 1925 година, когато Гео беше вече арестуван и впоследствие унищожен по един чудовищен начин. Книгите си от Германия бях опаковал в голям ленен чувал и ги експедирах чрез една

международна къща за транспорт. Когато пратката пристигнала на русенската митница, била щателно преровена от полицейски контрол и много от книгите, ведно със списанието „Die Aktion“, задигнати от полицията. Преди няколко години по повод разговор за тази немска публикация на Гео Иван Хаджихристов писа една бележка в излезлия тогава в Стара Загора възпоминателен лист за Гео Милев, а впоследствие говорел за същото и с другарката на Гео, когато е била в Стара Загора по случай освещаването на къщата музей. Тя отговорила, че не си спомня нищо за подобна публикация, за каквато мъжът ѝ никога не е споменавал. Допускам, че сам поетът не е знаел за напечатването на работата му във въпросното списание.

Георги Кютюрев пише този спомен по повод полученото от него тайско списание на „Die Aktion“ от 1925 година с публикацията на Гео Милев, което списание той предава на Къща музей „Гео Милев“. Споменът се публикува за първи път.

ФИЛИП ЧИПЕВ

През 1925 г. Гео Милев ми предложи да издам приготвената от него Антология на българската поезия. Уговорихме всичко: формат, хартия, шрифт, хонорар и пр. Художникът Макс Мецгер направи скици на всички, които влизаха в антологията, заедно с маската на съставителя Гео Милев – 19 скици. Клишетата бяха готови. Антологията се печаташе бързо. И всичко вървеше добре – както бяхме уговорили. Към края на отпечатването забелязах, че Гео Милев е изхвърлил себе си от антологията. А ние бяхме уговорили – по мое настояване – да влязат и негови стихове, затова се направи и клише от неговата скица.

– Има време. Аз ще бъда на опашката – успокояваше ме той със своя хубав и сърдечен смях.

Ето и последната кола на антологията е готова за отпечатване. Неговите стихове все още ги няма. Така било по-добре. Напразно бяха увещанията ми. Той е упорит. Срамота било съставителят на антологията да се „перчи" в страниците ѝ.

Не можах да му надвия, както никой не можеше да надвие на моя упорит, даровит, смел и доблестен поет, художник, критик и богат с култура българин.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965.

РИЗО РИЗОВ

На бул. „Дондуков" в София, точно срещу известната тогава сладкарница „Роза", свърталище на артистичния свят, до книжарницата „Т. Ф. Чипев" имаше малък колониален магазин и аперитив „Копривщица" („Старата Копривщица"). В колониала и аперитива баба Брайковица с двамата си синове Петър и Илия бързо обслужваше клиентите. Аперитивът бе едно малко тясно помещение с три маси и бюфет. Тая „Копривщица" бе средище на прогресивни писатели, художници, журналисти, артисти и интелектуалци. Идваха и Димчо Дебелянов, и Христо Ясенов, Николай Райнов, Николай Хрелков, Яко Доросиев, Георги Михайлов (Джо) – талантливият преводач на Едгар По, един особено интересен певец на народни песни бай Андрея Повивков, любимец на всички...

Тук идваше често и Гео Милев, който бе декорирал художествено в черно със сребристи инкрустации аперитива след Септемврийското въстание.

Всички тия хора на свободолюбиви идеи бяха тук свои.

Един ден, в началото на октомври 1924 г., по обед се отбих в аперитива. Там беше сам Гео Милев. Направи ми впечатление мрачната и дълбоката му замисленост. От наведената глава на Гео се бе спуснал перчемът му. Отидох при него и веднага го попитах какво има, да не му се е случило нещо. Той не отговори. Мълчеше, само ме изгледа някак особено – мисълта му се носеше кой знае къде. И в тая донякъде мрачна обстановка на траурност, която навяваше декорацията на аперитива, фигурата на Гео изглеждаше още по-мрачна. Настоях да ми каже какво има, какво го вълнува. Предполагах, че това се дължи на голямата нужда, която съпровождаше живота на Гео и семейството му. След малко Гео се огледа наоколо и глухо промърмори:

– Лошо, брат (негово любимо обръщение към близките), провалът на въстанието, особеният героизъм, жертвите, не ми дават спокойствие... А и пари никакви...

Поканих го да седнем и поръчах по една ракия. Гео, мълчалив, мрачен и съсредоточен, бързо изпи ракията и веднага стана.

– Прощавай! Бързам. Трябва да вървя.

– Постой още малко! – промълвих, смутен от неговото състояние.

– Не, бързам. Нещо напира в гърдите ми... Отивам вкъщи – и бързо излезе.

Илия дойде при мен и ми каза развълнуван:

– Нещо става с Гео. Помолих го да ми каже дали има нужда от нещо, той само ми махна с ръка и го оставих сам вътре...

* * *

Беше настъпил ноември, дъждовен и тъжен. Всичко бе мрачно в нещастната ни страна – потисната,

изтерзана. Полицейският час продължаваше да засилва тая потиснатост. И през една такава вечер се отбих в „Копривщица“, за да търся близък човек, да си отидем заедно. В един ъгъл бяха се събрали доста мои познати. Масата пред тях беше празна. Всички мълчаха. Само Христо Ясенов, както винаги, стоеше настрана. Той никога не пиеше, но се чувстваше добре в своята творческа среда. Тук бяха Гео, Николай Райнов, Николай Хрелков и други. Поканиха ме да седна. Най-много настояваше Гео. Водеха се общи разговори, но лошо настроение потискаше всички. Закачките и чудесните народни песни на бай Андрея не промениха настроението. Наближи полицейският час. Другите клиенти се разотидоха. Баба Брайковица и Петър също си отидоха. Тогава Илия спусна ролетките, затвори вратата, изгаси осветлението в колониала, дойде при нас и каза:

— Сега сте мои гости. Можете да останете, докато искате, ще си отидем през задния вход — и сам седна при нас, като приготви за пиене.

В тоя момент настроението се промени. Почна се свободен, весел разговор. Само Гео мълчеше. По едно време той се наведе към мене и ми прошепна:

— Брат, изпей „Ей ухнем“, тихо, под сурдинка.

Другите дочуха и настояха да запея. Не чаках повече покани и запях. Тихо, много тихо се понесе бурлашката песен, която крие в себе си толкова мъка, но и бодрост. Неусетно започнах да повишавам глас и всички ми пригласяха. При „Волга, Волга, мать река“ песента заля аперитива и бавно заглъхна.

— Ех, защо нямам, брат, твоя глас! — обади се Гео. Но беше неспокоен, стана и започна нервно да се разхожда из тясното помещение.

— Гео, седни! — обади се някой.

Той спря и ни изгледа.

— Ще седна — каза той, — но преди това искам да ви кажа нещо, да ви издекламирам нещо, което ме

гори, което ме мъчи и което още никой не знае...

— Кажи го, кажи, та да ти олекне — обади се Христо Ясенов.

— Слушайте! — Гео отмахна перчема си, застана до черната стена и обяви: „Откъс от поемата „Септември“.“

Всички се спогледахме смаяни и в едно тревожно очакване. Вдъхновен, целият изпънат като струна, Гео почна:

Септември! Септември!
О, месец на кръв,
на подем
и погром!

Ние онемяхме от силата на стиховете, от тяхната буйна изразност и образност, отразили цялата епопея на септември. Гео декламираше наизуст. Лицето му се покри с пот. Като огнени бичове свистяха около нас стиховете.

Народа въстана –
с чук в ръката...
хиляди черни ръце –
в червения кръг на простора,
издигнали с устрем нагоре
червени знамена
развели
високо
широко
над цялата в трепет и смут разлюляна страна:
на бурята яростен плод:
Хиляди –
маса –
народ.

Слушахме изтръпнали, възхитени, изненадани.

Завършената поема бе напечатана в сп. „Пламък“ и враговете на свободата не му простиха.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора. Публикува се за първи път.

НИКОЛА ФУРНАДЖИЕВ

Дали защото годините след Първата световна война съвпаднаха с моите младежки години, но и сега, спомням ли си за тях, ми се виждат най-интересните, най-напрегнатите в целия ми живот. В Русия бе победила вече Октомврийската революция, цяла Европа се тресеше от социални трусове, в Германия и Унгария се бяха развели червените знамена на работническите съвети, кипеше България. Войната бе свършена и нашите бащи, които посрещнахме по гарите, докарани в затворени вагони направо от Радомир и Владая обезоръжени и полуголи, се връщаха наежени, решили да променят реда, причинил им толкова много страдания. Клубовете на Комунистическата партия се пълнеха с народ, който жадно слушаше речите на вдъхновени оратори, по тесните странични улички на градовете и по нощните пътища сновяха въоръжени анархисти, по селата гърмеше името на Александър Стамболийски.

Духаха нови и силни ветрове. Това личеше особено в живота на интелигенцията и младежта, които, жадни за нови идеи и дела, вървяха масово след знамената на Комунистическата партия, но се кланяха често и на други кумири. Настъпи голямо оживление в литературата ни. Интересно явление бе ламтежът към „чисто“ изкуство. За пръв път излязоха в отделна

книга стихотворенията на Димчо Дебелянов, добре подбрани и редактирани от Димитър Подвързачов и Константин Константинов, и поезията на Дебелянов влезе завинаги в сърцата на младите читатели. „Лунни петна“ на Николай Лилиев имаше голям успех. Четяха се Теодор Траянов, Людмил Стоянов, Емануил Попдимитров, Христо Ясенов и др. Вниманието бе насочено повече към „символизма“, отколкото към традиционалистите Вазов, Кирил Христов. Много модерни и популярни бяха Николай Райнов и Гео Милев. Книгите на Николай Райнов се търсеха, след него тичаха, в гимназиите се основаваха кръжоци с неговото име. А Гео Милев, темпераментният поет и теоретик на експресионизма, чието списание „Везни“ отразяваше модерните течения в европейското изкуство и което бе станало трибуна на нашите новатори, бе станал просто бог за част от младежта ни. Подражаваха му в стиховете си, няколко Георгиевци се преименуваха в Геовци, а неколцина спуснаха косите си над дясното око, както бе направил поетът, за да прикрие раните си от войната. Разбира се, това шествие на тогавашния „модернизъм“ не бе всеобщо. Появяването на Христо Смирненски промени значително картината. Неговата поезия дойде да запълни една назряла нужда. Засилващата се Комунистическа партия намери своя поет, който дотогава ù липсваше. Смирненски се посрещаше с възторг от младежта, чиито очи бяха обърнати към нея. Вече често избухваха остри спорове между поклонниците му и привържениците на аполитичната поезия.

През тези години бях ученик в гимназията и както мнозина свои другари, бях увлечен от литературата, четях жадно произведенията на тогавашните нашумели писатели, пишех, бях почнал да печатам. Обичах Яворов, Дебелянов и Лилиев. С голям интерес следях „Везни“ и всичко, що пишеше неговият

редактор. Спомням си, че го видях за пръв път през учебната 1921-1922 година в Чирпан, където бях ученик в последния клас на гимназията и където той бе дошъл да говори за поезията на Яворов. Пристигна следобед сам, читалищният салон бе препълнен, слушаха го с голямо внимание. Беше повече нисък, добре сложен, възпълен. Баритоновият му глас се къртеше от някакви дълбочини, но не бе патетичен. Веднага след сказката пое към гарата и си замина за Стара Загора. Вървях подире му, следях жестовете му и всичко, което правеше, изпратих го до влака, без да посмея да го заговоря. Та това бе един от първите поети, които виждах, та това бе Гео Милев.

Запознах се с него наскоро след това, когато се записах студент в София. Срещнахме се в Радомирския хан на ул. „Позитано“, където ме заведоха приятели, които дружаха с него. Приказваше повече той, а ние го слушахме. Говореше за литература, за писатели, за театър, за свои пътувания. Сега бе оживен, дори буен, остроумен, някъде злъчен. Държеше се просто, приятелски, не поставяше никакво разстояние между себе си и другите.

Годините са изличили много нещо от по-сетнешните срещи с него, но добре си спомням една вечер в малката му стаичка, която се намираше на четвъртия етаж на една голяма сграда, разрушена после от бомбардировките и на чието място сега се зеленее градинката на бул. „Георги Димитров“ до Халите. В нея Гео Милев живееше със семейството си, в нея работеше. От единствения ѝ прозорец се виждаха булевардът, джамията, градината пред банята. Няколко млади хора му гостувахме. Разговаряхме за поезия. По него време Гео Милев се бе отвърнал от предишните си любимци, главно от Николай Лилиев, най-изтъкнатия поет в онези години, и се бе устремил към нови търсения, към нова поезия. От тогавашната поезия не признаваше

почти нищо, искаше разчупване на старите поетични форми, на гладкия, мелодичен стих, бореше се за „оварваряване на поезията“, за актуалност, за проникването ѝ до грубата действителност. От младата поезия ценеше само опитите на Ламар и Николай Марангозов, но чакаше от тях по-голяма смелост и култура. По едно време взе от етажерката малка книжка и почна да чете стихове. Това бе поемата „150 000 000“ на Маяковски. Гео четеше с огнен патос, наблягайки силно на ритмиката. Огромно впечатление ми направиха както стиховете, които чувах за първи път, така и майсторството на рецитатора. Чуха се удари в стената – съседите в другата стая не можеха да заспят. Но Гео не се смути, а продължи да чете, докато свърши. Това бе времето преди „Септември“, когато зрееха условията за създаването на поемата в живота и в съзнанието на поета. Не бе случайно, че Гео така силно се увличаше от Маяковски, че го сочеше като най-голям поет в тогавашната руска поезия. Разговорът ни за него продължи по-късно долу на уличката при Халите и той бе толкова шумен, че привлече вниманието на полицията. Когато тя приближи, поетът се дръпна в тъмния вход на къщата, а ние прекарахме остатъка от нощта в полицейския участък.

Гео Милев не се задоволяваше само с поезията. Той бе човек с обществени интереси, с разностранни способности, с голяма култура и кипяща енергия, с невероятна работоспособност, вечно търсещ, постоянно зает. Бе поет, литературен критик, публицист, театрален режисьор, преводач, редактор, издател, сказчик. В неговия характер имаше всички данни, които обясняват развитието от „Везни“ до „Пламък“. Разбира се, това не е единственото обяснение. Той заживя с политическите събития, с вълненията на народа. Септемврийското въстание даде окончателен тласък на това развитие. Очите му се отвориха пред

жестоките престъпления над народа ни. Погромът не го хвърли в отчаяние, а го мобилизира, защото той бе Гео Милев. Незабравима ще остане неговата борба. Статиите му в „Пламък“ въодушевяваха борците срещу цанковата диктатура. Те, както и цялото списание, бяха политически и актуални, смели, дръзки, чакаха се с нетърпение от читателите.

В такава атмосфера Гео Милев написа своята поема „Септември“. В нея той вложи голямата си любов към въстаналия народ, възторга пред неговия подвиг, вярата си в бъдещата победа. В нея той даде израз на вихрения си темперамент. Бе написана свободно, в нея се говореше с прости, дори с нарочно търсени груби думи, понесена бе от такава ритмика, каквато нашата поезия не познаваше дотогава. „Септември“ представляваше истински новаторско произведение, в което пролича творческото и политическото безстрашие на нейния автор. Тя се разграбваше и стана крупно събитие, което раздразни фашистите. Привлякоха го като подсъдим в началото на 1925 година. Пред съда Гео Милев защити себе си и поемата така, както той умееше, но го осъдиха.

Беше втората половина на април 1925 година. След атентата в църквата „Света Неделя“ нашата столица приличаше на обсадена от неприятел крепост. Не можеше да се излиза и влиза в София. Извършваха се масови арести, носеха се зловещи слухове за убийства. Десетина дни след атентата, на другия ден след завръщането ми в София (вестта за атентата ме завари в Чирпан, където прекарвах великденската ваканция като студент) видях Гео Милев в Чипевата книжарница на бул. „Дондуков“. Бе облечен в бял летен костюм и изглеждаше смутен от кошмарните събития. Излязохме вън от книжарницата и дълго разговаряхме на тротоара. Той бе осведомен за много неща, съобщи ми имената на задържани приятели. Не-

доумяваше, че още не е потърсен, чувстваше се като че ли пренебрегнат. Пак приказваше за литература, за последните произведения на познати писатели и поети. Верен на своите принципи, харесваше излязлата поема на Каралийчев „Мауна Лоа“, а мене съветваше да начупя стиховете на „Сватба“. Не чувствах никаква нужда от такава операция, но той настояваше, искаше дори сам да извърши тая работа. Току-що бе излязъл преводът му на „Хамлет“, надписа един екземпляр и ми го подари. Това бе последната ни среща. След няколко дни ме арестуваха и в Дирекцията на полицията узнах, че той вече бил задържан. През лятото, след като ме освободиха, научих, че Гео Милев бил „изчезнал“.

Загина много млад, тъкмо когато бе намерил вярна посока на своята бурна литературна и обществена дейност. България загуби един от най-одарените, най-културните и най-неспокойните си поети, пред които стоеше бъдещето. Но варварското престъпление не унищожи въздействието на поезията му. „Септември“ продължи да живее и се четеше от новите поколения. Тя стана една от най-ярките звезди в небето на българската литература и заедно с цялото дело на поета обезсмърти името на незабравимия си създател.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

КОНСТАНТИН КОНЯРОВ

През 1934 година една ученичка ми донесе ръкописен екземпляр на поемата „Септември“ от Гео Милев, за да я препиша на ръка в няколко екземпляра. Тогава изкарвах прехраната си от рисуване и писане на надписи и поради това навярно ученичката се обърна към мен. Преписах поемата в осем екземпляра, като оставих един за себе си.

По-късно, през 1938 г., дойде един младеж при мене да иска поемата „Септември“. Аз бях известен на младежите с литературната си дейност и те предполагаха, че притежавам това произведение. Обясних на младежа, че притежавам един ръкописен екземпляр. По него време имах собствена пишеща машина и понеже се опасявах, че ако младежите правят преписите, могат да допуснат извращения в произведението, предложих да направя десетина екземпляра на пишеща машина. Младежът прие с радост това мое предложение. А аз се постарах да дам много хубав външен вид на преписа и, доколкото бях запознат с оригинала, да изправя допуснатите грешки.

Един от печатните екземпляри запазих за себе си. При поискване съм услужвал с моя екземпляр. Той е четен не по-малко от 7-8 души. Предполагам, че са правени преписи и от него.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора. Публикува се за първи път.

БОРИС КАМЕНОВ

1923 година. Късна есен.

По това време бях ученик в шести клас на горноряховската гимназия. Като активен член на преминалия в нелегалност след деветоюнския преврат Комсомол аз се заех с работата по разпространение на марксическия печат и литература сред учещите се в гимназията. За кратко време записах 42-ма абоната за сп. „Нов път“. Неочаквано в края на ноември или началото на декември се получи на мой адрес плик с покани за записване на абонати за ново списание. Поканите, отпечатани на луксозна хартия голям формат с красив шрифт, съобщаваха, че от 15 януари 1924 година започва да излиза ново списание за изкуство и култура при близкото участие на Гео Милев, Антон Страшимиров, Христо Ясенов, Емануил Попдимитров, Николай Райнов, Николай Хрелков и др.

Ако се съди по горните имена, списанието нямаше да има марксически облик, но от задачите, които си поставяше, можеше да се съди, че то ще държи прогресивна линия. Името на Гео Милев ми беше познато от списание „Везни“ и особено от „Алманах Везни“ и сборника „Кръщение с огън и дух“...

Без колебание приех да разпространявам новото списание, което при това обещаваше да бъде интересно списвано. За кратко време записах 24 абоната, предимно между учещите се прогресивни младежи, и изпратих списъка и сумите в редакцията на списанието. В отговор веднага получих писмо с подписите на Гео Милев и Николай Хрелков, в което двамата редактори ми благодаряха за проявеното усърдие и за награда ми обещаваха получаването на списанието безплатно. Трябва да отбележа, че за него време набирането на 24 абоната беше наистина героизъм.

Книжка първа на сп. „Пламък“ излезе в края на месец

януари 1924 година. Излизането ѝ ме завари на легло в държавната болница. Съквартирантът ми донесе един екземпляр, който аз прочетох на един дъх, а останалите той раздаде на абонатите. В книжка първа на „Пламък“ бе поместена „Изповед“ на Антон Страшимиров, една изповед на писател общественик, в която той, макар и в своеобразна белетристична форма, с твърде много хиперболизъм заявява: „Те убиваха – ден, убиваха – нощ. И после – дни и нощи: убиваха. И долините се изравниха с трупове, майко, а реките преляха от удавници.“

И писателят каза в очите на убийците: „Клаха народа си, както и турчин не го е клал...“

Потресаващо впечатление ми направи прямотата и смелостта, с която бе написана редакционната бележка „И свет во тме светится“, писана вероятно от Гео Милев в качеството му на отговорен редактор. В нея той заявява:

„Но ний знаем: над Властта и Държавата стои народът. Свещеният Народ. Ний ще останем там, дето е Народът: при Народа, сред Народа... понеже предчувстваме престъпник у всеки, който не е при Народа.“

За нас, читателите, стана ясна позицията на „Пламък“, позицията на неговия редактор Гео Милев. Когато втората книжка на „Пламък“ излезе, аз продължавах да бъда на легло. Един ден при мен дойде учителката по математика Груева на посещение. Тя ми съобщи, че в дирекцията на гимназията се получил на мой адрес пакет със списание „Пламък“. Види се, не искаше да ме тревожи, но от израза на лицето ѝ и недомлъвките разбрах, че работата е сериозна. Веднага възложих на съквартиранта си задача да проучи как е попаднала в дирекцията на гимназията връзката с кн. 2 на „Пламък“, когато аз бях дал в администрацията частния си адрес.

Съквартирантът ми съобщи след ден-два, че пощенският раздавач вместо обяснения му креснал

и заявил, че не е хамалин и няма да носи повече в квартирата ми тежките пакети с комунистическа литература и щял да ги дава на училищния разсилен да ги носи в гимназията.

Трябваше да се намери начин да се омилостиви този пощенски раздавач. Намерихме набързо човек – негов познат, който го „обработи", а на хазяйката, една сладкодумна бъбрива женица, възложихме да го черпи със сладко и кафе и да го увери, че сме добри момчета. Накрая пощенският раздавач се съгласи отново да носи връзките с книги и списания в квартирата ми.

Когато оздравях и излязох от болницата, избързах да ида в гимназията и да потърся пратката с кн. 2 на „Пламък", която абонатите очакваха с нетърпение. Научил за това, директорът, млад изпечен цанковист, ме извика в кабинета си и поиска от мен обяснение „кой ми е разрешил да разпространявам това комунистическо списание сред учениците?" Обясних наивно, че не зная какво е списанието, тъй като и досега не съм го виждал. Тогава директорът измъкна от етажерката си целия пакет със сп. „Пламък" разопакован и като взе една книжка, отметна корицата и ми показа на първа страница цветна гравюра на Ленин с некролог по случай смъртта му.

– Познаваш ли кой е този?

– Не – отговорих категорично аз.

Бай Дочо, прислужникът, любимец на прогресивната учеща се младеж, ми даде знак, отвори вратата и ме избута навън.

За тая ми дързост бях строго наказан. Госпожица Груева едва ме спасила от изключване заради историята със сп. „Пламък", поемайки част от моята вина върху себе си. Тя просто излъгала, че аз съм записвал абонати с нейно разрешение, позовавайки се на авторитета на А. Страшимиров, Н. Райнов и др. известни писатели, които не могат да бъдат обявени за комунисти.

За случая с конфискуването на кн. 2 от сп. „Пламък“ от директора съобщих в администрацията на списанието. В отговор получих нов пакет с кн. 2, която раздадох на абонатите, и писмо от Гео Милев, в което се възмущаваше от произвола на фашизиращия директор.

След няколко дни бай Дочо ме извика насаме в стаята на прислужниците и като ми навря в ръцете пакета с кн. 2 на „Пламък“, ми рече:

– Директорът ми го даде да го върна обратно в редакцията. Ето, връщам го обратно в редакцията – и се смее, доволен, че изпълни докрай ролята си на защитник на правдата.

* * *

През октомври същата година аз бях един от щастливците, който получи кн. 7-8 на „Пламък“, в която беше публикувана поемата „Септември“ от Гео Милев. Група ученици, възпламенени от революционния заряд на поемата „Септември“, изразихме своя възторг в едно писмо до поета. В отговор Г. Милев ни писа (цитирам по памет):

„Трогнат съм от хубавите ви думи. Приемам ги като искрен израз на вашите чувства. Радвам се заедно с вас, че съм можал да отразя вярно онова, което цял народ преживя през ония страшни септемврийски нощи... Искрено ваш: Гео Милев“

Разбрахме ли ние, младежите от онова време, че Гео Милев се бе добрал до голямо изкуство? Едва ли. Ние приемахме всичко по чувство. Поемата просто ни грабна и плени със своя развихрен патос, със суровата си, но ясна и покъртителна правда, правдата на простия, но вечен като самия живот трудов народ.

* * *

Случи ми се през пролетта на 1925 година да бъда за кратко в София. Имах силното желание да видя поета, когото познавах само по една тушова скица в „Алманах Везни".

Заедно с поета Вл. Русалиев ходихме няколко пъти в кафене „Копривщица" с надеждата, че ще намерим там Гео Милев, но това не ни се удаде.

Разочарован, че ще се върна в провинцията, без да видя Гео Милев, ние тръгнахме с Русалиев по ул. „Търговска". Внезапно Русалиев се провикна:

— О, Гео, здравей — и спря сред навалицата един мъж в черен костюм, без шапка, с очила.

— Ето, това е Гео Милев — представи ми го Русалиев и обясни на Гео: — А този младеж е твой поклонник!

Когато Гео узна името ми, стисна силно ръката ми и каза:

— Радвам се много, че се видяхме. Е, как е там при вас?

— Трудно, но държим, борим се — отвърнах аз. — Как е „Пламък"?

— Мъчат се да загасят пламъците му, но няма да им се удаде — отвърна Гео

Споменът е публикуван със съкращения в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., БП, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

ЦВЕТАНА АНАСТАСОВА

С Мила се познавахме от ученическите години във Варна. Бяхме в един кръжок, в който изнасяхме научни реферати. В София дружбата ни стана по-голяма. Беше война — тя ни караше да се сближаваме, за да изживяваме

по-поносимо нейните ужаси. Заминаваха близки на фронта. Идваха отпускари... Войната, Октомврийската революция... събития, които ни задушаваха вкъщи... трябваше да се споделят впечатления, да се коментират факти... Така около Иван Радославов, зет на Мила, се създаде една компания, в която идваха от фронта или си заминаваха Гьончо Белев, Георги Михайлов (Джорето), Георги Райчев, Николай Хрелков – докато се яви отпускарят Гео Милев, ранен в главата, на път да се лекува в Германия и отведе Мила. След завръщането им техният дом стана средище на всичко ново, прогресивно. Квартирата им, на върха на едно здание до Халите, сега разрушено, на 77 стъпала, се състоеше от една стая, която служеше и за спалня, и за кухня, само „кабинетът" на Гео – една масичка – беше отделен с параван. Двете деца играеха под масата. Бедна обстановка – богат духовен живот. Постоянни гости бяха Христо Ясенов, Николай Хрелков, Марко Марчевски, Вела Ушева. Какви вечери се устройваха, истински художествени вечери! Всичко ново се подлагаше на разглеждане: събитие, книга, театър, изложба... На френски, немски, английски, руски се рецитираха стихове, четеше се проза, изпълняваха се арии от опери и оперети. Гео беше неуморим. Винаги в повишено настроение, духовит, весел, двамата с Христо Ясенов се надпреварваха в остроумия...

Гостите си отиваха, тогава Гео сядаше да работи: да пише, да превежда – трябваше да печели прехраната на четиричленното си семейство. Затова светлината в „кабинета" му не знам кога угасваше. Колкото и късно да минавахме нощем покрай джамията, насреща все светеше.

...Девети юни. Септемврийското въстание. Април 1925. След атентата в катедралата, когато започна кървавата разправа с комунистите, Христо Ясенов, деен член на военната организация на партията, се затвори в квартирата си на улица „Раковски" №119 (на мястото на сегашната сладкарница „Прага"). Неговият хазяин го

укри, но не за дълго. Скоро изчезна от прозореца му условният знак. Изчезна прекрасният Христо.

Николай Хрелков успя да се укрие и емигрира.

Гео бе осъден за поемата му „Септември“ на една година затвор.

На другия ден след присъдата, към 8-9 часа сутринта на 15 май 1925, изкачвайки се по стръмните 77 стъпала, близо до най-горния етаж срещнах Гео. След него вървеше млад мъж със светъл шлифер. В момента на срещата ни той поемаше цигарата, която Гео му подаваше от табакерата си. Стори ми се приятелски жест. Направи път да се разминем, Гео ме погледна, поусмихна се и без да ми заговори с обикновената си закачливост, заслиза по стълбата... Това ме позачуди, затова побързах нагоре. В коридора Мила ме посрещна разтревожена и ми каза, че Гео бил извикан от агент „за справка по делото“ в Обществената...

- Но защо си го оставила да излезе без палто, вън е влажно, вали – казах на Мила.

Тя веднага подаде на момичето, което ѝ помагаше, палтото на Гео да го настигне... Напразно. Момичето се върна. Не го видяла нито на стълбата, нито на улицата. Потъна сякаш. Не го видяхме вече.

Знаехме какво значи да извикат някого в Обществената „безопасност“... Затова веднага излязохме с Мила да търсим помощ, да бием тревога.Отидохме у Т. Кърчева, роднина на директора на Обществената, потърсихме хора от писателския съюз, разказахме на всички познати, които срещнахме, че Гео е арестуван...

Още същия час, същия ден, и на другия ден, и много дни наред непрекъснато се правеше нещо за неговото освобождаване... Срещахме съчувствия, обещания. Напразно. Никой не можа да помогне.

Споменът е озаглавен „Последна среща с Гео“. Пази се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора. Публикува се за първи път.

ХРИСТО МИНДОВ

Тоя ден в едно от отделенията на Софийския окръжен съд се разглеждa въпросът за спирането на сп. „Пламък“, редактирано от Гео Милев.

Следобед Гео дойде при мене в съда и още от вратата попита:

– Е, какво стана?

Казах му, че се спира „Пламък“.

– Значи, решиха?

– Да. Колегата казва, че прокурорът се обърнал към съдиите насмешливо: „Вие сте пожарната, която ще изгаси този „Пламък“.“

Гео избухна:

– „Пламък“ те могат да изгасят, но не и пожара. На съдиите и на полицията няма да се дам.

Попитах го какво мисли да прави.

* * *

Беше на великденския четвъртък, 16 април 1925 г. Както всяка година, така и сега бившата ул. „Мария Луиза“ от катедралата до „Цар Симеон“ и по бул. „Дондуков“ шумеше. Там изникна гора от набързо сковани бараки и малки дъсчени платформи, маси, където дребни амбулантни търговци продаваха козунаци, илюстровани картички, стъклария, прочитни книги, детски играчки и разни стоки. Река от хора се стичаше по улиците.

И така подвижният пазар си шумеше и човешкият поток течеше, изведнъж силен взрив разтърси града. От катедралата се дигна грамаден облак прах, в който хвърчаха греди, тухли и дъски, катедралата се продъни и из праха, който бавно се слягаше върху площада, изскочиха изплашени и окървавени хора, а в димящата катедрала се чуха писъци за помощ, стенания и викове.

За миг улиците онемяха. Блъснаха се прозорци и

врати и оттам се показаха разтревожени хора. Писна и една камионетка и от нея наскачаха стражари и почнаха да изтласкват хората от площада. Пристигна и конна стража и подгони хората по „Нишка“ и „Пирот“. От платформите на няколко камиона скокнаха войници и обкръжиха порутената катедрала.

По улиците настана необикновена бъркотия. Всички се юрнаха да бягат. Тичаха амбулантните търговци, изоставили своите бараки и маси със стока, тичаха чиновниците и всички, които се намираха в тоя час на улицата. Сякаш духна някакъв ураганен вятър и измете улиците и площада. Почна трясък на ролетки, тропот на коне, безумен, черен вртеж в града.

Няколко дни след атентата при мен дойде Гео.

Предупредих го да се пази. От улиците, от къщите и от служебните места се вземаха хора и изчезваха в някаква мрачна неизвестност.

— Няма какво да се пазя! — нервно отвърна Гео. — Напротив, тъкмо сега трябва да изляза напред.

— Гео, не виждаш ли какво става!

— Е, какво — Гео, Гео! Знам, виждам. Арести много. И други ми казват да се пазя. Но я да оставим това, кажи ми нещо ново. Тука нали е съд, вие знаете всичко. Какви варварски времена живеем!

Отново го помолих да се пази. Казах му да стои вкъщи и да не излиза. Ако може, да се махне от града.

— Напротив, сега ще говоря! У нас са пристигнали чужденци да видят това, което става — аз мисля да говоря.

Той беше възбуден, нетърпелив, странен. Наложи шапката си и излезе. Чух как тропаше с обущата си в коридора.

* * *

Софийският окръжен съд продължаваше да меле присъди. Съдеха деятели на Септемврийското въстание, прибавиха се и дела след атентата в катедралата. Последваха нови арести, пак арести, съдилища, мъл-

чание, тишина, сякаш над страната се спусна черен облак и потисна живота.

Един ден излязох от съда и тръгнах по отсрещния тротоар на „Мария Луиза“. Хубав слънчев ден заливаше паважа. Нагоре и надолу по улицата хора, коли, трамваи. Отсреща в банската градина насядали хора по пейките, майки с детски колички.

Към „Екзарх Йосиф“ насреща ми се зададе Гео Милев. Той вървеше бързо, с размахани ръце. След него, като държеше ръка в джоба на палтото си, вървеше мъж, навярно полицейски агент, и очите му бяха у Гео Милев. Отстрана вървеше още един, вероятно пак агент. Като ме видя, Гео се усмихна, кимна и продължи нататък. Агентът се поспря за миг и ме изгледа, помисли си нещо и се поколеба, ала Гео крачеше нататък и не се реши да го остави. На ъгъла на „Екзарх Йосиф“ аз се спрях и погледнах назад. Гео все продължаваше да върви и агентът след него. Сетне навалицата ги скри.

Последваха слухове за смъртта на Гео Милев, слухове за изгарянето му в пещта на Обществената безопасност, слухове за разстрел.

Гео не се върна вече.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

ХРИСТО Г. МИНЧЕВ

С Гео за пръв път се срещнахме и запознахме през ранната пролет на 1917 година на Дойранския фронт – в с. Фурка, където бях на гости на Николай Райнов, военен кореспондент на 9-а Плевенска дивизия.

За втори път се срещнахме пак при Николай (с когото се бяхме вече и сродили) на ул. „Братя Миладинови“

34 (сега 46), през зимата на 1920–1921 г. Сърцето ми се сви, когато видях повреденото му лице със следи от изгаряния и спуснат гъст кичур коса над липсващото му дясно око. Гео обаче, изглежда, отдавна беше свикнал с положението си: жизненост, бойкост и остроумие се излъчваха от него, смехът му беше здрав и непринуден.

Здрава връзка помежду ни се създаде през втората половина на 1923 година и първата на 1924, когато се задържах по-продължително в София.

Гео Милев беше поет и преводач на чужда поезия, беше художник, есеист, литературен и театрален критик, публицист и гражданин. И във всички тези области той се изяви ярко. Но у него беше жив и интересът към театъра и най-силното му желание беше да му служи дейно: да избира пиеси, да разкрива характери, да прави постановки, освободени от шаблон и рутина, да внесе своите интересни, прогресивни разбирания за нов театър. А тъкмо в това отношение той срещаше неопредолими препятствия. Едва беше успял да постави „Мъртвешки танц“ от Стриндберг. Репетира „Електра“ от Хофманстал. Преведе в стихове и подготви за поставяне „Масачовек“, пиеса в 7 картини из социалната революция на двайсети век от Ернст Толер.

Неуспешните опити да се домогне до възможността да режисира го измъчваха, дори вбесяваха. И затова понякога пресилваше отрицателните си преценки на отделни постановки и изпълнители.

През юли 1923 година бях вече в Стара Загора.

Една вечер, към края на ноември, късничко се прибрах в хотел „Батенберг“, където имах стая. Минах през ресторанта, все още пълен, и видях на една маса Гео, Иван Хаджихристов, Иван Мирчев и Бойчо Абаджиев. Здрависахме се. Поканиха ме да седна, но аз отказах, понеже скоро ресторантът приключваше. Предложих да се качим горе, в моята стая. Разположихме се. Гео беше все още възбуден. Разбрах,

че долу в ресторанта доста побуйствал, отправяйки критики към управници, отговорни и неотговорни фактори. Предаде ми някои новини от София и Пловдив, където се беше отбивал, за да се види с Николай Райнов. И изведнъж запя любимата си „Серенада“ от Шуберт. Последваха декламации – ту цели, ту откъслеци: от „Дванайсетте“ на Блок, от „Анна“ на Иванчо Хаджихристов и пр.

Към един часа след полунощ винаги редовният и трезвен Иванчо Мирчев заяви, че дългът го зовял, сбогува се и си отиде. След един час, през който настроението не спадна, си отидоха и Иванчо Хаджихристов, и Бойчо Абаджиев. Гео остана да спи на второто легло в стаята ми.

Посмяхме се и постепенно преминахме на любимата ни тема – театъра. Гео ми разправи за някои нови огорчения.

– Слушай, Гео, ела тук. Ето, имаме едно ядро от млади, надеждни сили – артисти и любители – начело с младата двойка Шопови – без „шаблон и рутина“, прекрасна почва за осъществяване на твоите виждания, пък и гражданството е зажадняло за хубав театър, та и публиката ти е осигурена.

Гео мълчеше и мислеше...

Легнахме си. Сутринта, бях се вече приготвил за излизане, когато Гео се събуди и стана. Потърка дясното си око и се обърна към мен:

– Драги Христо Минчев, знаеш ли, че ти имаш право?!

Усмихнах се и го закачих, обобщавайки шеговито:

– Гео, аз винаги съм имал право, но не знам какво имаш сега предвид...

– За театъра, да дойда. Но какво ще кажат кметовете?

– Кметовете ти остави на мен. Дай си само съгласието.

– Добре, съгласен съм.

На обед Гео си замина, а аз още същата вечер посветих в замисленото двама от „тричленката“ –

Христо Фетфаджиев, юрист, и Стефан Кюмюрев, син на участника в Старозагорското въстание през 1875 г. Георги Кюмюрев. Те познаваха добре Гео, неговия живот и прояви. Разбира се, и неговото бунтарство. Но дадоха съгласието си. Още същата нощ му писах. Мина доста време, докато получа отговор.

На 16 април стана атентатът в църквата „Св. Неделя". Отново се получиха слухове за масови арести и убийства. Тежки предчувствия ме обзеха за Гео, за Христо Ясенов и други приятели в София... Докато на 27 април получих от Гео пощенска картичка, без дата, но с печат от 24 и 26 април. Зарадвах се: „Слава богу, не е пострадал!" Пазя картичката като скъпа реликва. Тя гласи:

Др. Хр. Минчев,

Дано клетовете да не са се отказали от своите добри театрални намерения – въпреки разбърканото време, което настана. Чух, че там, в Ст. З., бил Ж. О. С някаква трупа, и асперирал да стане той „режисьор" на театъра. Я па тоя!... Излишно е на тебе да обяснявам какво нещо е Ж. О. И какъв... режисьор би могъл да бъде. Жена му става за актриса, но той... Би било глупост от страна на клетовете да поверят театъра и театралното превъзпитание на града на някой случаен и набеден човек като Ж. О. Или пък въобще на някаква случайна актьорска сбирщина. Това ти разбираш много добре и затова пиша на теб, като те моля да действуваш пред когото можеш и пред когото трябва в списъ: да не се направи тази глупост. Аз съм винаги готов да се заловя със Ст. Загорския театър и да създам театър като за пред хората.

Твой Гео Милев

Подател Гео Милев, ул. Мария Луиза №23, Печати: София, 24. 04. 1925 и Стара Загора, 26. 04. 1925 г.

Веднага се срещнах с Фетфаджиев и Кюмюрев и им казах, че най-сетне Гео е дал съгласието си. Прочетох им и неговия отговор. Бяха доста уклончиви: сега не

било време да мислят за театър, нека да се поуталожат духовете, сега нямали бюджет, пък и театралната ваканция наближавала... Щели да го имат предвид. Покъсно пак да им напомня и пак да поговорим...

Писах на Гео и му съобщих отговора на кметовете като, разбира се, подсилих увереността си, че въпросът ще се разреши положително и затова отсега да се готви за раздяла със София и прехвърлянето си в Стара Загора. Отговор вече не получих. След 20 дни от вестниците научихме за „условната" му присъда по делото за поемата „Септември". Значи „леко се е отървал!... Но последва тревожната новина за задържането му, а след това и за окончателното му изчезване...

Едва след почти 30 години от делото срещу генерал Иван Вълков стана известно как и къде е станало жестокото му удушаване с примка от кабел и че е бил зарит в Илиенския форт...

И сега, след петдесет години, отново прочитам (за кой ли път!) последната му картичка, припомням си последната ни среща, онази незабравима нощ в старозагорския „Батенберг", разговора ни върху театъра, съгласието му да дойде и да го поеме – и в душата ми изниква болката: Защо, защо закъсня? Защо не дойде през ноември, когато даде съгласието си?... Защото, дълбоко съм уверен, че ако беше дошъл тогава и събитията го завареха далеч от София, той МОЖЕШЕ да остане жив!

В Стара Загора Гео имаше близки и приятели, които можеха да го укриват със седмици, докато „ураганът" премине, както бяха укрили други няколко души, които бяха търсени под дърво и камък...

Гео не успя да постави пиеси в Старозагорския театър, но му остави своето име: „Театър „Гео Милев". Каква утеха!...

Споменът е публикуван в местния и централния литературен печат. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев", Стара Загора.

ПЕТЪР МИНОВ

В Стара Загора обикновено заварвах Гео с книга в ръце или горе в стаята си, или седнал под голямата кичеста круша. Градината им, набраздена с квадрати от чемшир, ухаеше на цветя. По стените на къщата, опасвайки прозорците до самите корнизи, пълзеше разцъфнала роза. Веднъж той ми извика от стаята си:

— Накъде, бате Петре?

— Отиваме на Аязмото. Ела с нас!

— И тук ми е добре. Имам работа.

Друг път го намирах в книжарницата на баща му, зарит в книги, скрит зад шкафовете...

По-късно, в София, често виждах Гео в квартирата му срещу джамията. Там не можех много да се задържам, защото Гео, заобиколен с речници и книги, работеше и спореше със сътрудниците си на „Везни“ или „Пламък“: Хрелков, Хр. Ясенов, Хаджилиев.

Веднъж през 1924 година пак посетих Гео. Децата — Леда и Бистра, — които навярно са ме зърнали от прозореца, ме посрещнаха по каменната стълба. Щом ме видя, че влизам, Гео скочи от масата си, тръсна големия си перчем и възбудено завика срещу мен:

— Къде ходиш, къде се губиш, къде се криеш под полите на жена си, когато хората мрат по чукарите на Бяла и Бойчиновци... Когато другарят ти Петко Енев е превзел казармите на Нова Загора! Къде си ти, къде са твоите хора?... Ти правиш избори, избираш се за депутат, а не разбра, че свалиха шефа ти Стамболийски не с избори, че управляват не с избори, а с диктатура, че изборите са им залъгалка, прикритие!

Канонадата продължаваше, без да мога да му поясня, че и аз бях задържан повече от месец в казармите на Стара Загора.

Гео не се успокояваше.

— Ето аз написах поема за тия събития. — И започна да ми чете „Септември“.

Слушах смаян и останах поразен не само от поетическите достойнства на поемата, а и от смелостта на поета.

– Не се опитвай – каза Гео – да ме разколебаваш, още утре ще публикувам поемата.

Разбрах, че нищо не е в състояние да разубеди Гео. Излязох си с дълбока почит към него.

Не вярвах, когато по-късно чух, че Гео е изгорен жив в пещта на Обществената безопасност... Не вярваше и майката на Гео, която смяташе, че Гео е жив, и месеци наред го търси из затворите, та дори отиде чак до Сливен!

Като депутат тогава аз развих интерпелация в камарата по убийството на Гео и на журналиста Хербс. Но моята интерпелация остана без резултат.

Гео беше прав – кървав режим с интерпелации не се събаря!

Но поемата „Септември“ извърши повече от моята интерпелация.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

Петър Минов, депутат земеделец, е съпруг на братовчедка на Гео Милев.

МИНЧО ИВАНОВ МИРЧЕВ

Като ученици при Казанлъшкото педагогическо училище се интересувахме от литературни и политически въпроси. Допадаше ни редактираното от Гео Милев списание „Пламък“. В него беше отпечатана поемата „Септември“. Като съвременници и участници в тези събития, тя ни създаде още по-голям интерес. Поемата знаехме наизуст. Често пъти се събирахме в градината до читалище „Ис-

кра“ – Казанлък, и непрекъснато спорехме с анархисти, толстоисти и др. Понякога споровете стигаха до бой.

Март 1925 година. Времето беше мразовито. Преваляваше сняг. Казаха, че в града пристига Гео Милев, че ще се проведе събрание в „Искра“. Посетихме го. Беседата на Гео Милев беше посветена на социалната поезия. Слушахме захласнати. Той говори възторжено, замайващо за европейската, руската и нашата поезия.

Всяка негова дума беше огнена и зов за борба срещу потискащия реакционен режим. Рязко разкритикува тогавашната цензура и преса и каза, че няма свобода за българския народ и трудовата интелигенция. Похвали младата четворка Разцветников, Каралийчев, Фурнаджиев, Г. Цанев.

Речта му беше изпратена с бурни аплодисменти. Озверена, полицията се опита да разтури събранието, но беше късно. Слушателите запяха „Жив е той, жив е“.

На другия ден времето беше поносимо. Научихме, че Гео Милев ще заминава за София с влак към 10 часа. Група младежи отидохме на гара Казанлък. Той беше вече на платформата на един от вагоните. Стоеше замислен и като ни видя, веднага се усмихна. Разбра, че сме дошли да го изпратим. Ние ръкомахахме. Така се разделихме с големия поет и човек.

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора. Публикува се за първи път.

СТАНИМИР ЛИЛЯНОВ

Септемврийското въстание от 1923 година намери своя певец в буйната, войнстваща, неудържима натура на Гео Милев. Той написа знаменитата поема „Септември“ и дръзна да я помести по случай първата годишнина на въстанието в списание „Пламък“.

На 25 март 1925 г., след като прокуратурата

изкова обвинителен акт, в Софийския окръжен съд се образува наказателно дело №249/25 при трето углавно отделение-против Гео с единствено доказателство – приложената книжка от списание „Пламък“. Три седмици след образуването на делото стана атентатът в черквата „Света Неделя“ и започна дивото кърваво хоро на фашистките злодеи.

Трето наказателно отделение гледаше бързите дела – по печата, акцизните, фискалните за глоби по нарушения на закона за горите и др. Тия дела се движеха извънредно бързо, по няколко десетки в едно заседание. Наложените глоби се потвърждаваха и делата хвърчаха едно след друго. Бързо „обръсваха“ подсъдимите и затова отделението си беше спечелило слава на „бръснарско“.

Делото бе насрочено за 14 май 1925 г. По това време видните адвокати комунисти бяха арестувани и аз станах доброволен и безплатен защитник на Гео. Бях от младите адвокати, дошъл през февруари от провинцията и още неизвестен в София.

Обсъждахме с Гео линията на защита. Да се направи ли от делото шумен процес, който да подигне накипялото негодуване на народните маси? Но през тия дни нямаше прогресивни вестници, които да разгласят речта на писателя. Гео искаше да се защитава по писателски, темпераментно, но преценяваше, че съдът не би допуснал политическа демонстрация. Аз предпочитах да се намери начин за отлагане на делото, докато се поотдръпне кървавата вълна. Ако се произнесе присъда, тя ще се хроникира във вестниците, фашистките вестникари стръвно ще се нахвърлят на тази тлъста новина и ще напомнят на палачите, че са забравили един волнодумец, възпял народното въстание.

– Разболявай се и с медицинско свидетелство да се опитаме да отложим делото за един-два месеца...

Но Гео не направи такъв опит.

Разбира се, задачата на защитата не беше лека.

Оправдателна присъда не можеше да се очаква, а смекчаване беше малко вероятно.

Можеше ли фашисткият съд да остави без санкции борческия дух, който въздействаше мобилизиращо и заразяващо с погнуса срещу фашизма! Авторът вижда във въстанието „свещено дело на грубите черни ръце", „воля за светъл живот" и се провиква: „Отечеството е в опасност, прекрасно, но *що е отечество?*" Окървавените военни палачи, присвоили си патент за патриотизъм, можеха ли да преглътнат този възглас, както и прозрачните пасажи, дето се говори за Ахил, грубата военна сила на цар Агамемнон? Те и всички съвременници тогава добре виждаха в лицето на Агамемнон потъналия в кръв Борис III и в Ахил – царските генерали Вълков, Русев и най-отвратителния палач Александър Цанков. Как можеше фашистката Темида да понесе спокойно яркия образ на поп Андрей, който плюе на палачите и сам надява примката на шията си, за да увисне „велик, сюблимен, непостижим"!...

Все пак съдът при тогавашния текст на закона наложи твърде малко наказание – една година строг затвор и 20 000 лв. глоба. При това присъдата можеше да се обжалва в месечен срок, делото ще се разтака колкото е възможно, за да се изчака времето, когато народът ще извоюва амнистия... Един комунист от публиката пошепна на ухото на Гео насърчително:

– Нищо е това. Такава ценна поема струва и двайсет години!

– Ех, в затвора ще си почина и ще пиша! – отговори Гео.

След присъдата съдът държа определение, че изменя мярката за неотклонение – пет хиляди лева гаранция – със задържане под стража, но не разпореди да задържат Гео веднага от съдебната зала. По онова време в затвора поетът можеше да се счита по-сигурен, защото „неотговорни фактори" не задигаха оттам политически затворници, но тия фактори вилнееха вън от затвора свободно.

Вестниците лицемерно предупреждаваха гражданите да не се „доверяват“ на неотговорни лица...

Канцеларията на съда трябваше да напише писмо до прокурора, а той – до градоначалството, за да задържат осъдения. Това остана за следния ден. И това уж беше за добро – нека пренощува още една вечер при семейството си...

Но рано на следната утрин вкъщи се явява цивилен полицейски агент и поканва Гео да се яви в „Обществената“. Гео предполага, че това става в изпълнение писмото на съда. Но семейството скоро узнава, че писмото още не е написано.

Следите на Гео се загубват. Под претекст да му поднесе за подпис жалбата, която веднага изготвих, жена му го търси по всички участъци, в Дирекция на полицията, но никъде не го намират... Разнесе се слух, че бил хвърлен в пещта.

Едва след три десетилетия се разкри истината – заедно с други жертви Гео Милев е бил удушен с въже, без да се качва на бесило, и хвърлен в общ гроб край София.

Споменът е поместен в „Гео Милев в спомените на съвременниците си, С., Български писател, 1965. Преди това е публикуван във в. „Литературен фронт“, бр. 22 от 29 май 1952 г.

В Къщата музей в Стара Загора се съхранява вариант на текста с някои неточности.

ХРИСТО СТРАТЕВ

С Гео Милев се запознах още като ученик в Сливен, където той дойде да изнесе две сказки. Едната беше за съвременната литература, а другата – върху гръцките класици Софокъл, Еврипид, Пиндар и др.

След като завърших гимназия, се озовах в София.

Тук връзките ми с Гео Милев продължиха. Сближих се и със семейството му. По това време Гео беше единственият писател, който живееше само от писателски труд, затова посрещаше гостите си скромно. Когато обаче Филип, синът на издателя Чипев, му донесеше хонорар, Гео посрещаше по-охолно своите гости.

Спомням си една кирило-методиевска манифестация, която наблюдавахме от квартирата му срещу джамията. Гео се обърна към мене и каза: „Достатъчни са само Кирил и Методий и поп Богомил, за да има право българският народ да влезе в историята на човечеството като велик народ. Много народи могат да ни завиждат, а възраждането може би щеше да закъснее без богомилството."

Веднъж слушах Гео да декламира „Нощ" от Яворов. Такова декламиране не съм слушал никога и от никого! Това стана по повод издаването на „Панихида за П. К. Яворов", с която поема той изрази неизмеримата си любов към гения на този „трагичен поет", както се изразяваше Гео.

Друг път бях затананикал известната народна песен „Стъпил Добри", но тъй, както у нас се пее — хороводно. Като ме чу, Гео се изсмя силно и ми рече, че това е пълна безвкусица и неразбиране същността на тази песен. Тя не може да се пее в мажорна гама, а тъжно и само тъжно. Той не се задоволи само да анализира съдържанието и мелодията, а сам ми показа как се пее — тъжно, провлечено, и наистина той беше прав. „Не може на гроб хоро да играеш", както казва народът.

Говорихме веднъж дали Николай Райнов е ходил в страните на Изтока и дали описанията, които дава в книгите си, са плод на видяно и преживяно. Гео се изсмя и каза, че точно това е ценното у Николай Райнов, че убеждава читателя във „видяното и чутото", без да го е видял и чул освен в голямото си въображение.

Гео ценеше много неравния, начупен и динамичен стих на Маяковски и казваше, че той единствен може „точно и ясно" да изрази революционната мисъл

и чувство. Стихът на „Септември“ обаче надмина всичките си образци и предтечи.

„Септември“ осмърти и обезсмърти Гео. Реакцията оцени по достойнство силата и качествата на поемата. Тя беше инкриминирана. Изготви се обвинителен акт по ЗЗД. Гео не предвиждаше опасността, която стоеше зад този „формален акт“. Той погрешно смяташе, че не го грози опасност, защото „писателят имал право и бил длъжен да отрази всичко“. С широка и блага усмивка Гео ни обвиняваше в страхливост.

Мой хазаин по това време беше Маньо Генков, заместник-прокурор в Софийския окръжен съд. Успях да го убедя той да вземе обвинението в ръцете си. И наистина той се яви и лично поддържа обвинението. В защитната си реч Гео даде един блестящ анализ на качествата и мисията на писателя. „Писателят – каза Гео – е рицар, без шлем и броня, на народните свободи.“ Всички слушаха, а секретарят се беше унесъл до такава степен, че председателят му направи бележка „да пише протокола“.

След като излязохме от съда, решихме да се поразходим в хубавия слънчев ден до Борисовата градина. Оставихме близките на Гео пред дома му срещу джамията и продължихме по тогавашната улица „Търговска“, по „Цар Освободител“ към градината. Стигнахме до езерото с рибките и без престой се върнахме обратно. Разговаряхме за незначителни неща. Впечатлението ми беше, че Гео нарочно не иска да говори за делото, но дали защото не му отдаваше значение, или не искаше да мисли повече за него, не мога да си отговоря и досега.

На връщане видяхме на една маса пред лятната бирария, дето е сегашното детско игрище в градината, Добри Немиров. Той ни повика и ние седнахме на масата му. Предложи ни и пихме по една бира. Поведе се разговор между Немиров и Гео около сказките на последния в провинцията. Добри Немиров направи приятелски упрек и отправи покана към Гео да влезе в писателския съюз,

изтъкна преимуществата от членуването в съюза, на който по това време той беше председател.

Гео пак разля широката си безобидна усмивка, погали с дългите си пръсти висящия над изкуственото си око кичур коса и каза:

– Абе, Добре, какво да правя между тези скудоумци? Разбира се, това не се отнася до тебе и още неколцина.

Станахме от масата. Гео поиска да плати, но Добри Немиров не позволи.

Продължихме към дома на Гео. Посрещна ни съпругата му Мила. Задържаха ме на обяд и към три часа се разделихме. Гео ми поръча рано на другата заран да ида у тях, за да взема някакъв материал за списанието, който той щял да приготви вечерта, за да го занесе в печатницата.

На другата сутрин, когато отидох у Геови, Мила ме посрещна разтревожена. Току-що бяха задигнали Гео от дома му.

Първото нещо, което направихме, беше да телеграфираме на Геовия брат в Стара Загора. Той пристигна с първия влак, ходи няколко пъти в Обществената безопасност и другаде, но нищо не можа да открие. Все един и същи отговор му даваха: „Такова лице няма."

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си", С., Български писател, 1965.

ЙОРДАН МИЛЕВ

Като печатарски работник словослагател из различни софийски печатници, имах възможност да се запозная и да се срещам с много от известните наши журналисти, писатели и редактори. Затова не се изненадах, когато един ден през 1923 година в пе-

чатницата на Общото работническо кооперативно дружество „Освобождение“ влезе Гео Милев.

Интересувах се от изкуството и следях литературните издания. А като член на Революционния печатарски синдикат и член на партията от 1897 година проявявах особен интерес към работата на прогресивните писатели. Не пропуснах случая да заговоря известния млад поет Гео Милев. Той охотно и дружески поде разговора. Беше дошъл във връзка с отпечатването на своята антология от революционни стихове „Кръщение с огън и дух“.

През следващите дни и седмици Гео Милев идва още няколко пъти в печатницата – винаги забързан, енергичен, но и винаги готов да размени няколко думи с работниците, да стисне омазнените им ръце.

– Здрасти, писател! – посрещах го аз от вратата.

– Здрасти, словослагател! – отвръщаше Гео и бързаше да види коректурите.

Такъв весел поздрав си разменях и с други писатели, които посещаваха печатницата, и не знаех, че скоро ще се срещнем с Гео Милев при съвсем други, неочаквани и трагични обстоятелства...

На 16 април 1925 година в ранните следобедни часове стана атентатът в черквата „Св. Крал“. По това време работех в печатница „Балкан“ на бул. „Дондуков“. Още не беше заглъхнал трясъкът в ушите ни, из целия град като насъскани кучета плъзнаха полицаите. Приятели ме предупредиха, че са започнали арести на партийни членове, и аз побързах да се прибера вкъщи по задните, тихи улици.

Но още същата вечер нежеланите гости похлопаха и на нашата врата. Нощта прекарах във влажното помещение на втори участък, а на следния ден ме откараха в Дирекцията на полицията. Дирекцията вече беше пълна с комунисти и земеделци, с работници и интелектуалци. Наблъскани по 20–30 души в стая, ние седяхме и лежахме направо на мръсните дъски. Някъде из зловещите стаи на същата сграда беше и моят брат Слав Милев. Къде – не знаех. Но и чуждите

хора в килията скоро станахме близки като братя.

При един от разпитите агентите се интересуваха не само от моето житие-битие, но и от дейността на брат ми. Отговарях, както можех, като се стараех да не злепоставям брат си Слав. Но скоро видях, че инквизиторите не се интересуват от Слав, а от „третия ми брат". За какъв трети брат ставаше дума, тогава не разбрах.

За да усилят моралния тормоз и да ни лишат дори от утехата на другарското съчувствие, полицаите всяка вечер ни местеха в различни помещения, при нови арестанти. Така една вечер към средата на май попаднах в голяма, претъпкана с хора стая. Но скоро видях две познати лица – Йосиф Хербс и Гео Милев. Примъкнах се до тях.

– Здрасти, писател! – обърнах се към Гео Милев както в мирните дни, когато разговаряхме за книги и коректури.

– Здрасти, словослагател! – отвърна ми спокойно Гео Милев.

И в този момент разбрах кой е „третият" ми брат. Подведени от еднаквите фамилни имена, полицаите бяха помислили, че Йордан, Слав и Гео Милев са братя!

– От кога и защо си задържан? Вярно ли е, че и Христо Ясенов бил тук? Докога ще продължи този полицейски произвол? – такива въпроси си разменяхме и ние с Гео Милев, седнали на коравите дъски, опрели гръб на опушената стена.

С нахлуването на мрака у нас нахлуваха най-страшни мисли и предчувствия. Защото знаехме вече – към 11 часа, когато градът заспива, пред дирекцията започват да спират полицейските камионетки – камионетките на смъртта, които отвеждат по незнаен път тези, които сега седят с широко отворени очи, а утре ще бъдат „безследно изчезнали".

Гео Милев беше спокоен. Ужасът от смъртта не беше затъмнил разсъдъка му, не беше сломил волята и вярата му. Стиснал устни, той мълчеше, отправил поглед към тъмното вече прозорче, от което не надничаше нито една звездица.

И ето – жжжжт – първата камионетка спира пред вратите. Най-ужасният час е настъпил. Вече никой няма сили да гледа другарите си. Покриваме главите си – кой с каквото намери – и притихваме, превърнати само в слух. Кога ще затракат тежките обуща? Сега се отваря врата в долния край на коридора. Сега е съседната. А сега – сега е нашата. Никой не помръдва. Сякаш никой не диша. И вестителите на смъртта не говорят, не извикват имена. Те само удрят с пръчка по главите набелязаните жертви. Когато жертвата смъкне палтото или ризата от главата си, полицаите се вглеждат в разширените от ужас очи.

– Ставай!

И обреченият тръгва пред опряната в гърба му пушка, за да не се върне никога вече.

Понякога полицаите бъркат.

– Не, не ти! – прецеждат през зъби и отново почват да търсят между живите трупове.

После вратата отново изскърцва. Ключът се превърта в ключалката. Но все още никой не мисли за сън, никой не въздъхва с облекчение. След половин-един час вратата може отново да се отвори.

Към четири часа бледа светлина озари нашия обкован в желязо прозорец. Камионетките заглъхнаха. Открих лицето си. И тази нощ оцелях. До мене все още беше Гео Милев.

– Сега можем да поспим – казах му аз като по-добре запознат с реда в дирекцията. – Поне до утре вечер ще бъдем живи.

На следващата вечер не бяхме заедно. Отново ме преместиха в друга килия. След още много безсънни нощи, чак през юли, се върнах отново у дома.

Но „двамата“ ми братя не се върнаха.

Споменът е публикуван в „Гео Милев в спомените на съвременниците си“, С., Български писател, 1965. Съхранява се в Къща музей „Гео Милев“, Стара Загора.

СТЕФАН ГЕНДОВ

Краят на януари. Студен, мразовит ден. В печатницата е тъмно и хладно. Наведен на масата с устремен поглед и внимание над коректурите, не забелязах кога влязоха в тясната стая при мен моят другар и съредактор на „Комедия“ Васил Стефков и Гео Милев.

– Да ти представя *г.* Гео Милев – ми каза Стефков, – редактора на списание „Везни“.

Подаде ми Гео ръка и си каза енергично презимето. Знаех Гео, но официално не се познавахме. Неволно бях съсредоточил погледа си на Гео. Стефков забеляза това и побърза да каже:

– Това е от войната. Няма едно око. Наш Гео е герой! – и приятелят ми го потупа по рамото.

Гео се засмя и после добави:

– По дяволите! Това не е важно... Как върви „Комедия“?

Преди да отговоря на въпроса му, той каза:

– Какво ли сериозно върви у нас? Публиката търси сензацията...

– Имате право, *г.* Милев – отвърнах.

Направи ми силно впечатление енергичният тон на Гео и неговата жизнерадостна усмивка, въпреки че беше преживял такова голямо нещастие. Помъчих се да си обясня това настроение и го отдадох на неговия силен дух и здрава физика. Гео имаше среден ръст, здраво телосложение, развити гърди. От лицето му не слизаше усмивката. Тя предаваше на неговото интелигентно лице особен чар.

– Трябва да се работи... Прощавайте, колеги – бързо излезе Гео и от коридора чух неговия лиричен баритонов глас да вика на фактора:

– Има ли готови коректури?

* * *

По това време, 1921 *г.*, почти през ден се срещах в печатницата с Гео. Идваше понякога с Людмил Стоянов.

Но не бяхме интимни. Много официално се държахме. Гео тогаз беше под силното влияние на европейските писатели Демел, Верлен, Верхарн и др. Понякога в свободното време говорехме за българския театър и литература. Неговото убеждение беше, че ние нямаме още сериозен театър и литература. Най-ласкаво се произнасяше само за писателите Теодор Траянов, Людмил Стоянов и Чавдар Мутафов. Към някои от другите наши писатели той имаше органическа омраза и при споменаване на тяхното име изкривяваше лицето си и пренебрежително казваше:

— Това не са писатели, а читанкаджии! Плевел! Измъчват само бялата хартия...

* * *

Годините вървяха и с Гео по-рядко се виждах. „Комедия“ се печаташе вече в друга печатница...

Стана превратът. Настъпиха тежки дни за страната. Нито помен вече от някаква свобода. И най-близките приятели почнаха на публично място да си шепнат и да се озъртат дали не ги подслушва някой. Всеки беше убеден, че на всяка крачка ще срещне детектив. Тежък, непоносим беше тоя ярем за свободните и волни натури, които бяха привикнали открито да критикуват неправдата и смело да изповядват истината.

Трябваше да се мълчи! Не може да се критикува новата и демократична власт, която иде в името на „някакви“ си народни идеали!

Гео почнах по-често да срещам. Ние се виждахме понякога надвечер или по обед в сладкарница „Цар Освободител“.

— Как сте, Гео?

— Чудесно! Нали ни туриха намордник...

И после тихо добавяше:

— Страшно! Как ще се живее!...

На неговото лице не виждах вече постоянната усмивка. Беше някак си замислен и печален.

Изминаха се много месеци и един ден срещнах Гео в Дома на изкуствата и печата. Не помня точно датата, но, ако не се лъжа, беше началото на 1925 година. Той беше сам. Чакаше някого. Като ме видя, усмихна се и ме викна да седна при него.

— Право да ти кажа, до моя момент не те признавах за театрален критик, но след като прочетох рецензията ти за „Тоз, който получава плесници", разбрах, че съм се лъгал.

По това време той редактираше списание „Пламък".

— Това не е толкова важно... Ще видим... Но кажи ми, Гео, как живееш?

— Не мога да се оплача... Ужасни работи стават у нас. Възвръщат се времената на турските султани. На интелигенцията, на честно мислещата личност се пада тежката задача да изобличи тираните. Как жестоко съм се лъгал в миналото! По-рано мислех, че писателят трябва да седи далеч от народа, но сега разбрах, че неговото място е само при народа... Не трябва да се губи надежда... Трябва да се върне отново свободният дух на българина, закърмен с поезията на Ботьова.

От моя ден ние се сприятелихме с Гео. Почти през ден се виждахме. Беше станал голям прелом в душата му. Той говореше вече трезво и мъдро. Нито помен от предишния Гео, когото аз познавах. Винаги, когато се зачекваше политическият режим в страната, той се възпламеняваше и избухваше като бомба. Не можеше да понася насилието и неправдата. Те му тежаха. Той беше волен дух, със сърце на новородено дете. При все че не обичаше властващите, Гео никого не мразеше. На всички прощаваше и ги оправдаваше с тяхната умствена тъпота и животинска природа...

— Глупците само са неизтребими... Казват ми някои мои приятели, че за моя език мога да пострадам. Какво да правя, когато не мога да мълча?

Наистина Гео не можеше да се въздържа. Той беше темпераментна натура и неустрашим.

— Не се плаша — ми каза той вечерта след про-

цеса, когато го изпращах до вкъщи, – не ме плаши затворът... Ако нямах деца, всеки миг бих се простил с живота си. Аз вече преживях веднъж смъртта на фронта... Но на идеите си няма да изменя. Никой не може да ми наложи да мисля другояче. Аз съм човек и човешки искам да мисля.

Настъпи временно мълчание. По „Търговска“ рядко се мяркаха хора. Часовникът на Халите биеше единадесет.

– Тази вечер много закъснях... Вкъщи навярно още ме чакат...

Неусетно стигнахме до къщата на Гео, визави на джамията. Той живееше на последния етаж. Погледна нагоре към прозорците и тихо прошепна:

– Време е.

Беше късно и ние се разделихме. По пътя си спомних всичко, каквото ми говори той, и аз го адмирирах в себе си за силния му дух, и то в един момент, когато той беше осъден на година затвор за поемата „Септември“.

От тая вечер повече не го видях. Не се минаха 2-3 дни и се научих, че Гео бил изчезнал безследно. Жесток народ, жестоки нрави!

И днес, иска ми се да вярвам, че това е лъжа, защото не мога да допусна, че може да се намери човек, който да посегне на безобидния Гео, на пламенния и вдъхновен поет, гордостта на нацията ни.

Споменът е публикуван във в. „Пламък“, бр. III, год. 1 от 04. 12. 1932 г.

СОТИР СПАНЧЕВ

За пръв път се срещнах с Гео Милев след Първата световна война през 1922 година, когато той работеше върху постановката на пиесата „Маса-човек“ от Ернст

Толер. За тази пиеса му беше нужна масовка, която да участва като говорещ хор в пиесата. Аз бях тогава член на хор „Георги Кирков“. Най-напред репетициите се провеждаха в партийния клуб на бул. „Патриарх Евтимий“ и ул. „Раковски“, а след това се пренесохме на сцената на театър „Ренесанс“. Още тогава ми направи впечатление, че Гео Милев като режисьор се явяваше съвсем подготвен, знаеше какво да иска и как да го иска от нас. С нас беше и Христо Смирненски, който толкова се въодушеви от пиесата и говорещия хор, че написа по този повод друга пиеса – „Стачка“, специално за нашия хор „Георги Кирков“.

За втори път чух името Гео Милев пак през 1922 година в зала „Христо Ботев“, която зала току-що бяхме осветили и в която ставаше утвърждаването на партийните членове. На партийното събрание от градски мащаб докладчик от Градския комитет на партията за новите членове беше Антон Иванов. Той запита партийния секретар на лозенската секция Яко Доросиев защо отказва да бъдат приети за членове на партията художникът Александър Божинов и професор Александър Балабанов, единият художник, а другият редактор на в. „Развигор“ (току-що публикувал уводна статия „Сърп, чук, но и сърце“), поетът Гео Милев и някакъв адвокат, чието име не мога да си спомня. Яко Доросиев отговори, че те като интелектуалци са с нас и като вземем властта, и без това ще работят за нас. Друг е въпросът, ако бяха работници от тухларните фабрики...

През 1934 година нашият хор „Родина“, в който пеех, замина за Залцбург за Моцартовите тържества. Хитлер току-що бе взел властта в Германия и беше почнал гонението на евреите. Голяма част от еврейската интелигенция беше избягала от Хитлеровия режим в Австрия начело с големия режисьор Макс Райнхард. Като гости на хора с нас бяха д-р Меворах и писателят Атанас Душков. Точно с пристигането ни в Залцбург във Виена стана убийството на

австрийския канцлер Долфус. Поради 15-дневния траур Моцартовите тържества се отложиха и ние останахме да чакаме откриването им. Диригент на хора беше Асен Найденов. Той беше ученик на големия диригент Бруно Валтер, който заради Асен Найденов дойде да чуе нашия хор. След като ни чу, Бруно Валтер поиска да дадем един закрит концерт за Макс Райнхард и комисията по Моцартовите тържества. Райнхард беше във възторг от художествените качества на хора ни и за да ни включи в тържествата, направи промяна в програмата, за да можем ние да пеем в пиесата „Фауст". Атанас Душков като български журналист поиска интервю от Макс Райнхард, който, като чу за това, каза: „„ А, българите ли? Познавам ви много добре от един много талантлив син на вашия народ, мой асистент, Гео Милев, когото вие, българите, убихте..."

Споменът се съхранява в Къща музей „Гео Милев", Стара

СЪДЪРЖАНИЕ

От редколегията / **5**
Анастасия Касабова / **7**
Ана П. Тодорова / **14**
Борис Милев Касабов / **15**
Евгения Милева Чолакова / **46**
Пенка Милева Касабова / **60**
Мария Милева Владимирова / **80**
Весела Милева Харитонова / **90**
Коста Христов / **95**
Атанас Илиев / **96**
Спиридон Иванов / **107**
Атанас Неделчев / **109**
Митю Иванов / **115**
Илия Димитров / **125**
Никола Шейтанов / **126**
Иван Н. Илиев / **132**
Христо Груев / **135**
Стефан Христакев / **138**
Иван Хаджихристов / **145**
Никола Икономов / **151**
Стефан Нейчев / **154**
Мильо Касабов / **156**
Иван Мирчев / **159**
Людмил Стоянов / **187**
Николай Лилиев / **194**
Гьончо Белев / **198**
Стоян Загорчинов / **201**
Михаил Кремен / **203**
Никола Митев / **208**
Димо Сяров / **210**

Коста Петров / **218**
Петър Рамаданов / **220**
Петко Дочев / **227**
Асен Златаров / **229**
Георги Илиев / **231**
Мила Гео Милева / **235**
Иван Бояджиев / **263**
Панчо Владигеров / **267**
Митьо Кънев / **268**
Минчо Ганчев / **269**
Васил Чобанов / **270**
Николай Марангозов / **273**
Недялко Месечков / **276**
Ран Босилек / **279**
Любен Пинтев / **281**
Васил Захариев / **283**
Георги Караславов / **287**
Димитър Симидов / **293**
Дора Габе / **303**
Цветана Велчева / **306**
Ламар / **309**
Борис Михайлов / **323**
Боян Дановски / **325**
Вела Ушева-каралийчева / **331**
Иван Добрев / **339**
Димитър Керанов / **341**
Димитър Веженов / **343**
Никола Загоров / **347**
Петър Драгоев / **350**
Кирил Кръстев / **352**
Иван Рачев / **369**
Николай Дончев / **369**
Тодор Генов / **373**
Георги Маждраков / **381**
Надежда Измирлиева / **382**

Коста Георгиев / **383**
Панчо Михайлов / **384**
Стефан Мокрев / **388**
Марко Марчевски / **400**
Еманоил Попдимитров / **419**
Иван Вълчанов / **421**
Димитър Хаджилиев / **423**
Ангел Каралийчев / **430**
Димитър Караджов / **433**
Константин Константинов / **436**
Владимир Русалиев / **438**
М. Г. Балкански / **443**
Никола Загоров / **444**
Димо Минев / **446**
Никола Мавродинов / **447**
Георги Кюмюрев / **455**
Филип Чипев / **457**
Ризо Ризов / **458**
Никола Фурнаджиев / **462**
Константин Коняров / **468**
Борис Каменов / **469**
Цветана Анастасова / **473**
Христо Миндов / **476**
Христо Г. Минчев / **478**
Петър Минов / **483**
Минчо Иванов Мирчев / **484**
Станимир Лилянов / **485**
Христо Стратев / **488**
Йордан Милев / **491**
Стефан Гендов / **495**
Сотир Спанчев / **498**

ГЕО МИЛЕВ
В СПОМЕНИТЕ НА
СЪВРЕМЕННИЦИТЕ СИ

Съставител
ГЕОРГИ ЯНЕВ
Редактор
ТОДОР КОРУЕВ
Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ
Коректор
ЛЮБИНКА ИВАНОВА

Предпечатна подготовка
ЕКАТЕРИНА РУСКОВА

Формат 16/60/90
Печатни коли 31,5

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
www.zstoyanov.com
e-mail:ofëce@zstoyanov.com

Печат
„Абагар“ АД – Велико Търново